STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 07903

GESHTALTN UN GESHEENISHN

Isaiah Trunk

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ישעיה טרונק

געשטאַלטן און געשעענישן

רעדאקטאָר:
מארק שורקאָוו
פארלאגס-לויטער:
אברהם מוטלבערג

מ. שיינבלום

די רשימה פון די דערשינענע ביכער צום סוף פון בוך

ישעיה טרונק

גשטאלטן
און
גשעענישן

(היסטאָרישע עסייען)

●

אַרויסגעגעבן דורכן
צענטראַל־פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַרגענטינע
בועגאָס־אירעס 1962 — ה׳תשכ״ג

אינהאלט:

ערשטער טייל:

שמעון דובנאָוו און די מזרח־אייראָפּעישע היסטאָריאָגראָפיע 9
ד״ר יעקב שאַצקי — 29
ד״ר פיליפּ פרידמאַן — — — — — — — — — — — — — — — — — — 35
שמואל לעהמאַן — 47
שמואל זיגעלבוים — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 51

צווייטער טייל:

דער וועד מדינת רוסיא (רייסן) — — — — — — — — — — — — 59
ייִדיש־רוסישע היסטאָריאָגראַפיע — — — — — — — — — — — 83
די אויפגאַבעס פון דער געשיכטע־פאָרשונג פון די חרוב־געוואָרענע ייִדישע קהילות אין פוילן — — — — — — — 108

דריטער טייל:

וועגן חורבן־פאָרשונג — — — — — — — — — — — — — — — 127
דאָס פּאָליטישע לעבן אין די געטאָס — — — — — — — — — 132
דאָס קולטור־לעבן אין די געטאָס — — — — — — — — — — 173
נאַצישע אַנטיסעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע צווישן די סלאַווישע פעלקער אין מזרח־אייראָפּע אין די יאָרן 1942־1944 — 240
אָפּגעראַטעוועטע ייִדישע קולטור־אוצרות נאָך דער מלחמה — 262

רשימה פון נעמען — — — — — — — — — — — — — — — — — — 269

אַ וואָרט פאָרויס

די דאָזיקע זאַמלונג פון היסטאָרישע עסייען איז געשריבן געוואָרן במשך אַ ריי יאָרן. הגם איר טעמאַטיק איז אַ פאַרשידנאַרטיקע, איז איר גרונד־מאָטיוו איין און דער זעלבער: דאָס פאַרגאַנגענע לעבן און אומקום פון מזרח־אייראָפּעישן, בעיקר, פוילישן יידנטום — דעם שעפערישן צוויג פון יידישן פאָלק פאַר די לעצטע דורות.

דער מחבר באַטראַכט זיי ווי אַ צושטייער צו דער געשיכטלעכער פאָרשונג פון דעם גרויסן און טראַגיש־פאַרשניטענעם מזרח־אייראָפּעישן צענטער.

מחמת טעכנישע טעמים איז אין בוך נישט אַריין דער א״ג וויסנשאַפטלעכער אַפּאַראַט, די מראי־מקומות און באַמערקונגען.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך אויסדריקן אַ דאַנק דעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, וואָס האָט מיר דערמעגלעכט צו טאָן די דאָזיקע פאָרש־אַרבעט, ווי אויך דעם פאַרלאָג „דאָס פוילישע יידנטום", וואָס האָט נישט געקאַרגט קיין מי אַז דאָס בוך זאָל דערשיינען אין דרוק.

דער מחבר

ניו־יאָרק, יולי 1962.

ערשטער טייל

שמעון דובנאָוו און די מזרח־איראָפּעישע היסטאָריאָגראַפיע

אין 1960 האָט די יידישע וועלט געפייערט די דאַטע פון דעם 100סטן געבוירניאָר פון אונדזער גרויסן היסטאָריקער שמעון דובנאָוו. דאָס יאָר 1860 האָט פאַר דער יידישער מזרח־איראָפּעישער היסטאָריאָגראַפיע נאָר אַ באַטייט. עס איז כמעט ווי סימבאָליש: אין דעם זעלביקן יאָר ווען עס איז געבוירן געוואָרן דובנאָוו איז דערשינען די ערשטע היסטאָרישע מאָנאָגראָפיע וועגן אַ יידישער קהילה אין מזרח־איראָפּע — שמואל יוסף פינס „קריה נאמנה" וועגן דער יידישער ווילנע.

פינס נישט איבעריק געלונגענער פרווו פון אַ קהלשער מאָנאָגראָפיע, וואָס אַנטהאַלט אייגנטלעך נאָר רוי־מאַטעריאַל פאַר דער גרעסיקטע פון דער יידישער קהילה אין ווילנע, היות דאָס בוך באַשטייט כמעט אויסשליסלעך פון העתקות פון אַלטע ווילנער פּנקסים, מצבות־אויפשריפטן און געזעאַלגיעס פון ווילנער רבנים און אַנדערע פערזענלעכקייטן, האָט במשך 20 יאָר נישט געהאַט קיין נאָכפאָלגער.

אין דעם דאָזיקן פרי־פעריאָד פון דער יידישער היסטאָרישער וויסנשאַפט אין רוסלאַנד שטייט ווי אַ בולטער גרענעץ־סלופ די פערזאָן פון בערשאַדסקין.

עס איז בכלל אַביסל אַ קוריאָזער פאַקט, אַז די אָנהייבערס, אַזוי צו זאָגן „פאָטערס" פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע סיי אין פוילן, סיי אין רוסלאַנד, זענען געווען נישט קיין יידן: אין פוילן — דער עקאָנאָמיסט און פאָליטישער טוער טאַדעוש טשאַצקי און אין רוסלאַנד דאָס גלחישע אייניקל סערגיי אָלעקסאַנדראָוויטש בערשאַדסקי (1850—1896). טשאַצקיס „אפֿהאַנדלונג וועגן יידן און קאַראַימער" דערשינען אין 1806, איז אין פוילן געווען דאָס ערשטע בוך, וואָס זיין מחבר האָט געשריבן וועגן יידן, מער ווייניקער אין אַן אָביעקטיוון טאָן, אויפן סמך פון געשיכטלעכע דאָקומענטן.

נאַטירלעך האָט היינט דאָס בוך נאָר דעם ווערט פון אַ היסטאָרישן דאָקומענט, וואָס כאַראַקטעריזירט די באַציונג פון געווייסע מער ליבעראַלע פּויליש קרייזן צו יידן. טשאַצקי האָט במשך פון כמעט אַ האַלבן יאָרהונדערט נישט געהאַט קיין נאָכפאָלגער אויף דעם געביט — ביז אַלעקסאַנדער קראָפּוס־האָר מיט זיין „געשיכטע פון יידן אין פוילן" (1865־1866), וואָס ער דערפירט ביז דעם טויט פון לעצטן יאָגעלאָנער אויפן פוילישן טראָן.

(פרי־ערדיקע פּרווון פון האַלענדערסקי (1846) און שטערנבערגן (1860) זענען אויבערפלעכלעכע קאָמפילאַציעס מיט אַן אַ שיעור היסטאָרישע טעותים). אויך קראָסהאָרס ווערק ליידט פון מעטאָדאָלאָגישע חסרונות אין דער באַנוצונג און אינטערפרעטאַציע פון די מקורים און איז טענדענציעז אין זיינע היסטאָרישע מסקנות, וואָס ער מאַכט אין גייסט פון דער אַסימילאַציע־אידעאָלאָגיע, וואָס ער איז געווען אייגער פון אירע אויסגעשפּראָכנסטע אָנהענגער.

ווידער אין רוסלאַנד איז בערשאַדסקי געווען דער ערשטער היסטאָריקער פון ליטווויש־ווייסרוסישן יידנטום, וואָס האָט געלייגט די פונדאַמענטן פון אַ יידישער היסטאָרישער וויסנשאַפט, דער ערשטער וואָס האָט געשריבן אַן אַפּאָלאָגעטישע און אַקטועל־פּאָליטישע כוונות, נאָר צוליב היסטאָרישער פּאָרשונג לשמה.

ביז בערשאַדסקין איז קיין יידישע היסטאָריאָגראַפּיע אין דעם אייגנטלעכן זין פון וואָרט נישט געווען. דאָס וואָס מען האָט ביז אים אויף דעם געביט געשריבן איז געווען אייגנטלעך געשיכטע פון דער „יידן־פראָגע" אין רוסלאַנד, געזען פון איר אויסערלעכן, רעכטלעך־פּאָליטישן אַספּעקט מיט אַקטועלע אונטער־טענער פון לויפיקע ענינים, אָדער היסטאָרישע הילפס־ווייסנשאַפטן אויפן געביט פון דער יידישער עטנאָגראַפּיע, פילאָלאָגיע וויי האַראַקוויס היסטאָריש־פילאָלאָגישע אַפּהאַנדלונג „היהודים ושפת הסלאָווים" (1867), אָדער זיינע פּאָרשונגען וועגן די כוזרים און קאָראַימער אין שייכות מיט די ערשטע יידישע ישובים אויף דער רוסישער טעריטאָריע, וואָס שמעקן מער מיט אַרכעאָלאָגיע ווי מיט געשיכטע.

צו דער עיקר־אויפגאַבע פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפּיע אין רוסלאַנד — צו שאַפן פאָר איר, ווי אַ תנאי־קודם, די אַרכיוואָלע באָזע, האָט זיך

קיינער ביז בערשאַדסקין נישט צוגעריכט. איך מיין די דריי בענד פון „רוס־קאַ־יעוורעיסקי אַרכיוו" דערשינען צווישן 1882—1903.

אויב בערשאַדסקי איז געווען דער פונדאַמענטן־לייגער איז שמעון דובנאָוו געווען דער אַרכיטעקט פון דעם בנין פון דער יידיש־רוסישער היסטאריאָגראפיע, וואָס האָט זיך במשך אַ קנאַפּן פערטל־יאָרהונדערט פונאַנדערגעבויט אין אַן אימפּאָנירנדיקן פאָרנעם. דובנאָוו געהערט אַבער צו יענע אַרכיטעקטן, וואָס טראָגן אַליין צו ליים און ציגל צום בנין.

דובנאָוון געהערט קודם־כל דער פאַרדינסט, וואָס ער האָט געשאַפן אַ געזעלשאַפטלעכע באַוועגונג אַרום דאָקומענטן־זאַמלונג און פאָרשונג פון דער געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד (רוסלאַנד מיינט דאָ אויך פוילן, די אמאָליקע מזרח־פראָווינצן פון היסטאָרישן פוילן, ווי ליטע, ווייסרוסלאַנד, וואָלין און פּאָדאָליע).

אין 1891 האָט דובנאָוו פאָרעפנטלעכט אין „וואָסכאָד" במשך די חדשים אַפּריל־סעפּטעמבער אַ סעריע אַרטיקלען „וועגן פאָרשן די געשיכטע פון די רוסישע יידן", אין וועלכע ער שטרייכט אונטער דעם באַטייט פון געשיכטע־קענטעניש פאַרן נאַציאָנאַלן פאָלקס־באַוווסטזיין און, אַנאַליזירנדיק דעם צושטאַנד פון דער יידישער היסטאָריע וויסנשאַפט אין מערב־אייראָפּע, שטעלט ער די פראָגע: צי איז פאָראַן אַזעלכעס אין רוסלאַנד? אויף דער דאָזיקער פראָגע ענטפערט דובנאָוו אין נעגאַטיוון זין. ער וואָרפט גלייכצייטיק אַן אַ פּלאַן פון אופּנים און מיטלען ווי אַזוי אַזעלכע צו שאַפן. גיט אַן איבערבליק איבער אַלע מעגלעכע מקורים, פון וואָנען די געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד קען שעפּן אירע מאַטעריאַלן. די דאָזיקע פאָרנעמיקע אָפּהאַנדלונג (91 זייטן) פאָרענדיקט דובנאָוו מיט אַ הייסן רוף צו גרינדן אַ יידישע היסטאָרישע געזעלשאַפט.

אַ יאָר שפּעטער איז אַרויס אין העברעיש אַ פאָפולערער קיצור פון דער רוסישער אָפּהאַנדלונג א״נ „נחפשה ונחקורה", אין וועלכער ער אָפּעלירט צו דער יידישער אינטעליגענץ זיך צו פאָראינטערעסירן מיטן יידישן עבר אין רוסלאַנד און צו זאַמלען כלערליי היסטאָרישע מאַטעריאַלן פאָר דעם צוקונפטיקן בנין פון דער רוסיש־יידישער היסטאָריאָגראפיע. די דאָזיקע העברעישע בראָשור האָט פיל מער ווי איר רוסישער פּראָטאָטיפּ (עס

איז אויך אַרויס וועגן דעם ענין אַ רוסישע בראָשור) געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף צו וועקן אינטערעס פאַר געשיכטע און היסטאָרישע דאָקומענטן ביי בריטע קרייזן פון דער יידישער פאָלקס־אינטעליגענץ.

שמעון דובנאָוו מאַטיווירט זיין רוף נישט מיט אַבסטראַקטע, וויסנשאַפטלעכע פאַרשׂ־צילן, נאָר מיט אַקטועלע געזעלשאַפטלעך־נאַציאָנאלע מאַמענטן, וואָס דריגנען אַרויס, לויט אים, פון דעם שוועבן מצב פון רוסישן יידנטום, וואָס דאַרף זוכן אין זיין עבר טרייסט און חיזוק פאַר זיין טראַגישן הווה. דובנאָוס קול־קורא האָט זייער גיך געבראַכט קאָנקרעטע רעזולטאַטן. אין דעם זעלביקן יאָר, אין 1892, האָט אַ גרופּע יידישע אינטעליגענטן גע־גרינדעט די „יידישע היסטאָריש־עטנאָגראַפישע געזעלשאַפט ביי דער חברה מפיצי השכלה אין פּעטערבורג". די קאָמיסיע איז צוגעטראָטן צו רעאָליזירן אַ וויכטיקע אויפגאַבע: צונויפזאַמלען צווישן די טאָוולען פון אַ סעריע בי־כער די דאָקומענטאַציע וועגן יידן, וואָס איז געווען צעזייט און צעשפּרייט אין די צענדליקער בענד פון די מלוכהשע און געזעלשאַפטלעכע דאָקו־מענטן־אויסגאַבעס, וואָס זענען דערשינען במשך פון כמעט אַ האַלבן יאָר־הונדערט.

אַזוי זענען אַנטשטאַנען די „רעגעסטי אי נאַדפּיסי", דער ערשטער באַנד אין 1897, דער צווייטער אין 1910, דער דריטער אין 1913 (די לעצטע צוויי בענד זענען שוין אַרויסגעגעבן געוואָרן פון דער „היסטאָריש־עטנאָגראַפי־שער געזעלשאַפט", וואָס האָט סוף 1908 פאַרטראָטן די „היסטאָריש־עטנא־גראַפישע קאָמיסיע ביי דער חברה מפיצי השכלה").

די דריי בענד „רעגעסטי אי נאַדפּיסי", צונויפגעשטעלט פון ווינאָווער, האָרנפעלד, סעוו, סירקין און ווישניצער (פון 2טן באַנד) זענען אַ גרויסער אויפטו פון דער יונגער רוסיש־יידישער היסטאָריאָגראַפיע. אין זיי זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן העכער 2450 רעגעסטן און פראַגמענטן פון אויף־שריפטן, דאָקומענטן און ווערק, וואָס אָריענטירן דעם פאָרשער אין דער ריי־כער געדרוקטער דאָקומענטאַציע וועגן דער געשיכטע פון יידן אויף דעם שטח פון דער גרויסער רוסישער אימפּעריע. דובנאָוס קול־קורא האָט אויך געבראַכט אין רעזולטאַט צו דער אַנטשטייונג פון אַ היפשן אַרכיוו ביי דער „היסטאָריש־עטנאָגראַפישער קאָמיסיע", וואָס איז בהדרגה געוואַקסן פון צו־

געשיקטע, אַדער אויף אַן אַנדערן אופן דערוואַרבענע פנקסים פון קהילות און חברות (אין אַריגינאַלן און קאָפּיעס), פון איינצלנע דאָקומענטן, בריוו, געזעאַלאָגיעס אאז"וו, און פון אַ רייכער זאַמלונג פאָלקלאָריסטישן מאַטעריאַל — פאָלקס־לידער און פאָלקס־מעשיות, — וואָס אַ טייל פון זיי האָבן שאול גינזבורג און מאַרק אָפּגעדרוקט אין יאָר 1901.

עס וואָלט אָבער געווען אויבערפלעכלעך און סימפליפיצירט ווען מיר וואָלטן איין פערזאָן, אַפילו ווען דאָס איז געווען דובנאָוו, צוגעשריבן די אויסשליסלעכע סטימולאַטאָרישע ראָל פון וועקן דעם אינטערעס פאַר געשיכטע־פאָרשונג אין דער יידישער געזעלשאַפט. דובנאָוו האָט נאָר אויף זיין איבערצייגעווידיקן אופן, אין זיין וואַרעמען און פאַטעטישן סטיל, און אַנטשפרעכנדיק צו די דעמאָלטיקע שטימונגען אין דער יידישער געזעלשאַפט אין רוסלאַנד, פאַרמולירט דעם נאַציאָנאַלן פראָגראַם פון געשיכטע־פאָרשונג אויף אַ מאָדערנעם וויסנשאַפטלעכן אופן.

עס איז כמעט אַ כלל אין דער קולטור־געשיכטע פון פעלקער, אַז האָנט ביי האָנט מיט נאַציאָנאַלן אויפברויז און אויפלעבונג גייט אַן אויפשוווּנג אין דער היסטאָריאָגראַפיע פון געגעבענעם פאָלק. די דאָזיקע דערשיינונג אָבסערווירן מיר, למשל, ביי די פאָליאַקן נאָכן אויפשטאַנד פון 1863, ביי די טשעכן נאָך דער דורכגעפאַלענער רעוואָלוציע פון 1848. ביי די אוקראַינער פאַראַלעל מיט דער פאָרשטאַרקונג פון דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג אין דער צווייטער העלפט פון פאָרגאַנגענעם יאָרהונדערט. זייט ביי זיט מיטן נאַציאָנאַלן פערמענט, וואָס די דאָזיקע פעלקער האָבן דעמאָלט אַדורכגעמאַכט, איז פאָרגעקומען אַן אויפלעבונג אין זייער היסטאָרישער ליטעראַטור.

אויף אַן ענלעכער שטרעמונג שטויסן מיר זיך אָן ביי די רוסישע יידן תחילת אַכציקער יאָרן, ווען אונטער די קלעפ פון פאָגראָמען פון די יאָרן 1881־1882 האָט דאָס רוסישע יידנטום איבערגעלעבט אַ תקופה פון אַ שטאַרקער נאַציאָנאַלער אויפטרייסלונג. די פאָגראָמען האָבן, געווענדט די נאַציאָנאַלע ענערגיע, סיי אין דער ריכטונג פון גענאָנק, סיי אין דער ריכטונג פון טאָט. חיבת־ציון, „בילוי" און „עם העולם"־באַוועגונג, עמיגראַציאָניזם, סאָציאַליזם — זיי אַלע וואָרצלען אין די שטורמישע אַכציקער יאָרן.

דער אויפגעוואַכטער אינטערעס פאַר געשיכטע איז, חוץ דעם, געווען דיקטירט פון אַקטועלע פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע מאָמענטן, ווָאס האָבן געווָארצלט אין דעמאָלטיקן מצב פון רוסישן און פוילישן יידנטום. אָטאָ קירט פון אָפּיציעלן און געזעלשאַפטלעכן אַנטיסעמיטיזם, ווָאס האָט אָפּ־געפרעגט דאָס רעכט פון דער יידישער באַפעלקערונג אויף גלייכבאַרעכ־טיקונג, האָט די נאַציאָנאַל־דערוואַכטע רוסיש־יידישע אינטעליגענץ גע־זוכט ראיות פון ווייטן עבר אויף צו באַווייזן איר היסטאָרישן יחוס, איר גע־שיכטלעכע פאַרווָארצלטקייט אין רוסישן באָדן און איז אויסן געווען צו שאַפן איר אָפּאָלאָגעטיש געווער פאַר דעם שווערן קאַמף, ווָאס זי האָט גע־פירט.

דער הויכפונקט פון דער דאָזיקער אַנטוויקלונג איז דאָס אַנטשטייַן פון דער יידישער היסטאָריש־עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט אין 1908 אוּן פון איר אָרגאַן דער „יעוורעיסקאיא סטאַרינאַ". די געזעלשאַפט, ווָאס בראש פון איר זענען געשטאַנען שמעון דובנאָוו, מאַקס ווינאַווער, מיכאל קולישער, מאַרק ווישניצער, ס. גאָלדשטיין, האָט סטימולירט און אָרגאַניזירט דאָס זאַמ־לען דאָקומענטן און היסטאָרישע מאַטעריאַלן, פלעגט איינאַרדענען עפּנט־לעכע וויסנשאַפטלעכע לעקציעס, האָט פינאַנסירט די היסטאָרישע און פאָל־קלאָריסטישע עקספּעדיציעס פון אַנ־סקי אין יאָר 1911 אאַז"וו.

די „יעוורעיסקאיא סטאַרינאַ" אונטער דובנאָוס רעדאַקציע, איז גע־ווען די ערשטע פאַר עקסעלאַנס יידישע היסטאָרישע צייטשריפט אין רוס־לאַנד און האָט געשפּילט די זעלביקע ראָל ווי די „מאַנאַטשריפט פיר געשיכ־טע און וויסנשאַפט דעס יודענטומס" בייַ די דייטשע און „רעווי דעז עטיוד זשוויף" בייַ די פראַנצויזישע יידן. זי האָט זיך אָבער אונטערשיידט פון די לעצטע מיט איר נאַציאָנאַלן און סעקולערן כאַראַקטער. זי איז אויסן געווען צו „רעווידירן קריטיש דעם אייגענעם עבר, נישט בכדי אים צו פאַרליי־קענען, נאָר כדי אים צו פאַרשטיין און דיאַלעקטיש אַנאַליזירן" (י. שאַצקי). אין סך־הכל זענען אונטער דובנאָוס רעדאַקציע במשך די יאָרן 1909־1918 דערשינען 10 בענד פון דער „יעוו' סטאַרינאַ". דער 11טער באַנד אין 1924 איז דערשינען ווען דובנאָוו האָט זיך שוין געפונען מחוץ די גרענעצן פון ראַטנפאַרבאַנד.

די דאָזיקע פּרוכטבאַרע 10 יאָר אין דער עקזיסטענץ פון דער היס־טאָריש־עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט און פון איר אָרגאַן אונטער דובנאָווס רעדאַקציע, האָבן אָרויסגעבראַכט אַ שלל נייע דאָקומענטן, אָפהאַנדלונגען, מאָנאָגראַפיעס און מעמואָרן, וואָס זענען נישט אָפּגעשטאַנען, און אין פּרט פון נייע אויסבליקן און מעטאָדישע חידושים, איבערגעשטיגן די מערב־אייראָפּעישע יידישע היסטאָריאָגראַפיע.

אַן אַנאַליטישע ביבליאָגראַפיע פון 12 בענד „יעוורעיסקאיא סטאָרינאָ" (דער 12טער באַנד איז דערשינען אין 1928 און דער 13טער, דער לעצטער, אין 1930, אונטער דער רעדאַקציע פון ציבערגן), פאַרעפנטלעכט פון אברהם דוקער אין באַנד 8־9 פון „היברו יוניאָן קאָלעדזש אַננואַל", ווייזט אויף אַן עשירות פון פּובליקירטע שטודיעס, דאָקומענטן, לעקציעס, רעצענזיעס אאַז"ו, וואָס ציילן צוזאַמען 594 פּאָזיציעס פון געשיכטע, עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק, עטנאָגראַפיע און פֿאָלקלאָר, שפּראַך און ליטעראַטור־געשיכ־טע, קולטור־באַוועגונגען, אַרכעאָלאָגיע, קונסט און מעמואָריסטיק. דאָס איז אַן אוצר פון יידישן וויסן, וואָס זיין ווערט קען מען גאָרנישט איבערשאַצן. אין דער „יעוו' סטאָרינאָ" האָבן פאַרעפנטלעכט זייערע שאַפונגען איבער 140 מחברים, צווישן זיי די קאָריפייען פון דער יידיש־רוסישער און יידיש־פוילישער היסטאָריאָגראַפיע. אַ גרויסע צאָל היסטאָרישע, גרעסערע און קלענערע אַרבעטן, זענען אַרויס פון אונטער דובנאָווס פעדער. וואָס פאָר אַ ריזיקע רעדאַקציאָנעלע אַרבעט דובנאָוו האָט אַריינגעלייגט אין די דאָזיקע 10 בענד איז זיך נישט שווער פאָרצושטעלן.

וואָס עס צייכנט אויס דעם רוב פאָרשונגען פּובליקירטע אין דער „יעוו' סטאָרינאָ", איז זייער היסטאָרישער אָביעקטיוויזם. די אַמאָליקע אַפּאָלאָגע־טישע טענדענצן זענען כמעט אין גאַנצן פאָרשוווּנדן. מען שרייבט נישט מיטן פנים צו דער רוסישער געזעלשאַפט, וואָס פאָר איר דאַרף מען זיך ד'עכטפאַרטיקן און אויספיינען, נאָר מיטן פנים צום אייגענעם פאָלק, צו זייַנע אינעווייניקסטע קולטור־היסטאָרישע ווי אויך עקאָנאָמישע פראָבלעמען און אַנטוויקלונגען. די אויסנווייניקסטע, פאָליטיש־יורידישע געשיכטע, וואָס האָט פריער פאַרנומען דעם אויבנאָן אין דער היסטאָרישער פאָרשונג ווערט בלויז איין קאַפּיטל פון דער יידישער געשיכטע אין רוסלאַנד בכלל. אַנשטאָט

דער אַזוי־גערופענער „ייִדישער פראַגע", וואָס מען האָט געקייט און אי־
בערגעקייט אויף אַלע אופנים אין דער „יעוורעיסקאַיאַ ביבליאָטעקאַ" און
אין „וואָסכאָד" אין די ערשטע יאָרן פון זיין דערשיינען, האָבן מיר אין דער
„יעוור' סטאַרינאַ" היסטאָרישע אַרבעטן, וואָס פֿרוי־ון רעקאָנסטרוִירן דעם
עבר קולטור־היסטאָריש און פון אַ סאָציאַלן, ווירטשאַפטלעך־געשיכטלעכן
שטאַנדפונקט. נאָך אין דער ציטירטער רוסישער בראָשור פון 1891 האָט
דובנאָוו קריטיקירט דאָס באַנוצן זיך אויסשליסלעך מיט אָפיציעלע יורידישע
מקורים אין דער געשיכטע־פֿאָרשונג, היות זיי שפּיגלען אָפּ בעיקר די באַ־
ציִונגען מיט דער דרויסנדיקער וועלט און ער פֿאָדערט, אַז זי זאָל געבן
„אַן אויספֿירלעכע שילדערונג פון די סאָציאַלע פֿאָרהעלטענישן, פון דעם
אינעווייניקסטן און שטוביקן לעבנס־שטייגער, פון דעם גייסטיקן און רע־
ליגיעזן לעבן, בקיצור פון דעם עבר אין זיין פולער גאַנצקייט".

עס ענדערט זיך אויך סיי דער מאַטעריאַל, סיי די מעטאָדע, מיט וועל־
כער די היסטאָריקערס אַרבעטן. זיי נעמען אַריין אין זייער אַרבעט־וואָר־
שטאַט, זייט ביי זייט מיט אָפּיציעלע מלוכיש־יורידישע מקורים, ייִדישע
קוועלן, ווי פּנקסים, בריוו, מיטצייטלעריש זכרונות, אויפרופן אאַז"וו. עס
קומט פאָר אַ וויסנשאַפטלעכע ספּעציאַליזאַציע (אָנשטאָט יוריסטן — גע־
שולטע היסטאָריקערס). עס מערקט זיך אויך אַ שטאַרקערע ווי ביז איצט אַק־
צענטירונג פון נאַציאָנאַלן מאָמענט, וואָס איר ענטוזיאַסטישער פּריידיקער
איז געווען איר רעדאַקטאָר — דובנאָוו.

נאָך אין 1891, אין דעם אויבנדערמאָנטן אַרטיקל וועגן „פאָרשן די
ייִדישע געשיכטע אין רוסלאַנד" האָט דובנאָוו געשריבן: „...מיר דאַרפן און
טאָרן נישט פאָרמשפּטן זיך אויף גייסטיקער סטאַגנאַציע... מיר טאָרן זיך
נישט אָפּזאָגן פון דעם דאָזיקן אינעווייניקסטן כוח, וואָס נאָר זעלבסט־דער־
קענטעניש איז ביכולת צו געבן. טראַכטן אַנדערש, וואָלט עהייסן פּענטע־
וען בידים די נשמה פון פֿאָלק, פֿאָרשמעלערן און פֿאַרטונקלען די נאַציאָ־
נאַלע אידייע, וואָס איז אין איר עצם אידענטיש ביי אונדז מיט דער היס־
טאָרישער דערקענטעניש".

אין זיין פּראָגראַם־רעדע, וואָס דובנאָוו האָט געהאַלטן דעם 21סטן
פעברואַר 1910 אויף דער סעסיע פון דער היסטאָריש־עטנאָגראַפישער גע־

זעלשאַפט אין פּעטערבורג, האָט ער געגעבן אַ קריטישע אָפּשאַצונג פון די דערגרייכונגען פון דער יידישער מערב־אייראָפּעישער היסטאָריאָגראַפיע, וואָס אירע חסרונות זענען, לויט זיין מיינונג, אַ קאָנסערוואַטיווע פאַרגלי־ווערונג און אומפּעניקייט צו סינטעטיזירונג און צוו׳ אַנד׳ דערקלערט: „די ענדערונג פון דער היסטאָרישער מעטאָדאָלאָגיע שטייט אין ענגן שייכות מיט דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט דאָס יידנטום אין דער לעצטער צייט. אויב די תקופה פון „רעליגיעזע רעפאָרמעס" אין מערב־אייראָפּע האָט פאַרוואַנדלט די געשיכטע פון יידישן פאָלק אין אַ געשיכטע פון יודאַיזם, איז די אויפגאַבע פון דער נייער נאַציאָנאַלער באַ־וועגונג צו רעקאָנסטרויירן די געשיכטע פון פאָלק אין אַלע אירע מאַניפעס־טירונגען. מען קאָן פעסטשטעלן אַ קעגנזייטיקע ווירקונג צווישן דער דער־וואַכונג פון נאַציאָנאַלן גייסט און דער נייער אויפפאַסונג פון דער יידישער געשיכטע. מיר וועלן זיין די שעפער סיי פון אַ נייער (תקופה אין דער) גע־שיכטע, סיי פון אַ נייער היסטאָריאָגראַפּיע („יעוור׳ סטאַרינאַ" 1910, ב׳ 1, ז״ז 157—158).

די וויטערדיקע אַנטוויקלונג האָט באַרעכטיקט דובנאָוס שטאַלצן רוף, ווי עס ווייזט די גרויסע צאָל ווערק סיי פון אַ מאָנאָגראַפישן, סיי פון סינ־טעטישן כאַראַקטער, וואָס זענען דערשינען אין רוסלאַנד און אין פּוילן ביז דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

איך וועל נאָר אויסרעכענען די וויכטיקסטע: מאַרעקס „שטודיעס צו דער געשיכטע פון בילדונג ביי די רוסישע יידן" (1910), ישראל צינבערגס „געשיכטע פון דער יידישער פּרעסע" (1915), וואָס איז מער ווי אַ געשיכטע פון דער פּרעסע און איז אייגנטלעך אַ פּרווו פון דער געשיכטע פון השכלה אין רוסלאַנד; טשעריקאָווערס „געשיכטע פון דער חברה מפיצי השכלה" (1863 — 1913); יולי העסטן: „יידן אין רוסלאַנד" (1906) און „געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד און פּוילן" (1914). דאָס סאַמע וואָגיקסטע אויף דעם געביט איז געווען דער פּראָקטפּולער 1טער באַנד פון דער „געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד" (אייגנטלעך אין פּוילן, ווייל ביז 1795) — אַ גרויס קאָ־לעקטיוו ווערק אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט די בעסטע יידישע און נישט־יידישע ספּעציאַליסטן־היסטאָריקערס אויף די שייכותדיקע געביטן.

דער דאָזיקער באַנד איז נאָך ביזן היינטיקן טאָג דאָס סטאַנדאַרט־ווערק וועגן דער געשיכטע פון יידן אין פוילן ביזן סוף 18טן י״ה. אין פוילן זענען ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה דערשינען אַזעלכע וואָגיקע ווערק ווי באַלאַ־באַנס מאָנאָגראַפיעס וועגן דער געשיכטע פון יידן אין לעמבערג און קראַ־קע (1906, 1913), שאַרס וועגן דער אַרגאַניזאַציע פון די פוילישע יידן ביזן סוף 18טן י״ה (1901) און זיין מאָנאָגראַפיע וועגן דער „געשיכטע פון יידן אין פּרעמיסל״ (1903). שיפּערס שטודיעס צו דער ווירטשאַפט־געשיכטע פון יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער (1911) אאַז״ו.

אין 1912 האָט אין וואַרשע אויך אָנגעהויבן דערשיינען אַ פערטליאָר־שריפט געווידמעט דער פאָרשונג פון יידישן עבר אין פוילן.

אַזוי איז פון דער זריעה, וואָס איז פאַרזייט געוואָרן אין די יאָרן 1891־1892 אין אַ גרויסער מאָס אַדאָנק דובנאָוון אויפגעאָנגען אויף דעם פעטן און פרוכפּערדיקן באָדן פון רוסיש־פוילישן יידנטום די רייפע און שפּעדיקע פרוכט פון היסטאָרישער פאָרשונג.

.2

דובנאָוו האָט דעביוטירט מיט אַ היסטאָריאָגראַפישן עסיי אין „רוסקי יעוורעי״ אין 1881, אין וועלכן עס איז נאָך שטאַרק קאָנטיק די השפּעה פון גרעצס בליקן אויף יידישער געשיכטע, ווי אַ געשיכטע פון „דענקען און ליידן״. די דאָזיקע השפּעה האָט לאָנג נישט אָנגעהאַלטן. איך וויל זיך דאָ נישט אָפּשטעלן אויף דער עוואָלוציע פון דובנאָוס היסטאָריאָגראַפישער שיטה. דאָס איז אַ טעמע, און אַ ברייטע טעמע, פאַר זיך. אונדז אינטערע־סירט דאָ קודם־כל דובנאָוס גרויסער בייטראָג צו דער יידישער מזרח־אייראָפּעישער היסטאָריאָגראַפיע. אויף דעם דאָזיקן געביט איז דובנאָוו דער זעלבסטשטענדיקער פאָרשער און אָנטדעקער פון היסטאָרישע מאַטעריאַלן און דאָקומענטן, וואָס פיל פון זיי האָט ער דער ערשטער אַרויסגעבראַכט אויף דער ליכטיקער שיין.

מיט אַ שלל פון פּרטימדיקע, אויף נייע מקורים באַזירטע פאָרשונגען, וואָס ער האָט פובליקירט בעיקר אין „וואָסכאָד״ און „יעוורעיסקאַיאַ סטאַ־

רינא", האָט דובנאָוו אויפגעבויט פיל שטאָקן אין דעם בנין פון דער ייִדישער געשיכטע אין פוילן און רוסלאַנד.

צוויי געביטן פון געשיכטלעכן עבר האָבן באַזונדערס צוגעצויגן זיין ווייסנשאַפטלעכע פאַראינטערעסירונג: 1) די רעליגיעז־סאָציאַלע דיסידענטישע באַוועגונג, ווי די שבתי־צבי באַוועגונג און באַזונדערס איר פּוילישע נאָכווייענישׂ, די פראַנקיסטישע באַוועגונג, און בעיקר די געשיכטע פון חסידות, פון איין זייט, און די קהילה־אויטאָנאָמיע אין אַמאָליקע פוילן, פון דער אַנדערער.

די התחלה מיט דער ערשטער טעמע האָט דובנאָוו געמאַכט אין 1882 אין „וואָסכאָד" מיט אַן אָפּהאַנדלונג וועגן שבתי־צבי. אין דעם פאָלגנדיקן יאָר קומט די רייַ אויף יעקב פראַנק, וועמען ער האָט געווידמעט אַן אומפאַגרייכע אַרבעט, וואָס האָט זיך געדרוקט אין „וואָסכאָד" במשך כמעט דעם גאַנצן יאָר.

מיט דער געשיכטע פון דער פראַנקיסטישער באַוועגונג האָט זיך דובנאָוו נאָך באַשעפטיקט אין אַ צאָל קלענערע אָפּהאַנדלונגען אין דער פאָרם פון אויסשעפּיקע רעצענזיעס איבער די ווערק וועגן די פראַנקיסטן פון סולימאַ און אַלעקסאַנדער קראָוסהאַר.

דער וויכטיקסטער היסטאָרישער אויפטו דובנאָוס אויף דעם געביט פון רעליגיעז־סאָציאַלע באַוועגונגען בייַ די מזרח־איראָפּעישע ייִדן איז זיין געשיכטע פון חסידות.

מיט דער געשיכטע פון חסידות האָט זיך שמעון דובנאָוו באַשעפטיקט העכער 40 יאָר פון זיין שעפערישן לעבן, אַנהייבנדיק מיט זיין ערשטער אַרבעט וועגן חסידות אין יאָר 1888, אין דער פאָרם פון אַן אַלגעמיינעם אַרייַנפיר צו דער געשיכטע פון דער דאָזיקער באַוועגונג, ווו מיר זעען שוין אין אַלגעמיינע שטריכן דובנאָוס היסטאָרישן בליק אויף איר מהות און אַנטוויקלונג, ביז די יאָרן 1930־1931 וועָן עס איז דערשינען די געשיכטע פון חסידות אין דריי בענד — דאָס אייניציקע גרויסע ווערק, וואָס דובנאָוו האָט לכתחילה געשריבן אין העברעיש, לויט דעם באַקאַנטן צוזאָג וואָס ער האָט געגעבן אחד־העמען.

מיט דער כאַראַקטעריסטישער פאָר אים התמדה האָט דובנאָוו במשך

יאַרצענדליקער געשאַפן די מקורים־באַזע אויף וועלכער ער האָט אויפ־
געשטעלט דעם גאַנצן היסטאָרישן בנין פון די פונדאַמענטן ביזן דאַך.

מיט אַ טיפן אַנאַליטישן חוש האָט ער באַוויזן אויסצושיילן דעם גע־
שיכטלעכן קערן פון דעם געדיכטן געוויקס פון לעגענדעס, וואָס האָבן מיט
טראָפישער שפע אַרומגעפלאָכטן דעם קערן.

דובנאָוו איז צוגעטראָטן צו דער פאָרשונג פון חסידות אָנגעגורט מיט
טיפן ערנסט, חריפות, און התמדהשער פאָרשערישקייט. ער באַמיט זיך צו
זיין געראַטן צו איר, ער שטרייכט אונטער אירע פאָזיטיוויע זייטן און פאַר־
הוילט נישט אירע נעגאַטיוויע.

עס דאַרף אָבער באַמערקט ווערן, אַז דובנאָוו האָט זיך נישט אין גאַנצן
באַפרייט פון דער משכילישער ירושה אין דער אָפשאַצונג פון חסידות. אויף
איין אָרט גיט דובנאָוו אָזאַ משכיליש אָנגעהויכטע כאַראַקטעריסטיק פון
דער דאָזיקער באַוועגונג, אַז דורך חסידות איז דעם יידן „ליכטיקער געוואָרן
אין האַרץ און פינצטערער אין מוח" (איך ציטיר לויט דער יידישער אויס־
גאַבע, ב. 1, ז׳ 75).

נישט רעדנדיק וועגן „תניא" און חב"ד, וואָס געהערן צו אַ ביסל אַ
שפעטערדיקער תקופה, גיט נישט דאָס קלאַסישע ווערק וועגן בעש"טס שיטה,
דער „דגל מחנה אפרים", פון זיין אייניקל ר׳ משה חיים אפרים פון סודילי־
קאָוו, וואָס איז אין זיך כולל אַ סך אויטענטישע תורהס פון בעל־שם־טוב,
קיין שום גרונט פאַר אַזאַ אייגזייטיקער פעסטשטעלונג. פון זיי איבערצייגן
מיר זיך אַז חסידות איז אויך עלול געווען ליכטיקער צו מאַכן אין די מוחות
פון די, וואָס זענען מסוגל אויפצונעמען אינטעלעקטועלע ליכטיקייט.

דובנאָוו האָט אויך אייגזייטיק אַקצענטירט דעם אינדיווידואַליסטישן
מאָמענט אין חסידות און קומט צום נישט־ריכטיקן אויספיר, אַז עס איז
„פאַראַן דאָ (ד"ה אין חסידות) אַ שטרעבן מתקן צו זיין דעם יחידס נשמה,
פאַראַן ליבע צו גאָט, אָבער דאָ איז נישטאָ קיין ליבע צו מענטשן, די מענטש־
לעכע מאָראַל איז פאַרשטויסן אין אַווינקעלע" (באַגד 3, ז׳ 18 פון דער
יידישער אויסגאַבע).

איך מיין, אַז יעדער אָביעקטיוער אָבסערוואָאַטאָר פון דעם חסידישן
לעבנס־שטייגער האָט געקאָנט פעסטשטעלן דעם היפוך: דאָס שטאַרקע קאָ־

דעקטיוויסטישע געפיל פון אחדות, ברידערלעכער הילף און אינעווייניק־סטער דעמאָקראַטיע וואָס האָט באַהערשט די חסידישע מאַסע אַפילו אין די שפּעטערדיקע פּעריאָדן אין דער געשיכטע פון חסידות. על־פּי־רוב זענען די דאָזיקע געפילן געווען באַגרענעצט צו די אָנהענגער פון דעם זעלביקן רבין, און מען קאָן זאָגן אַז זיי זענען נישט געווען אוניווערסאַל, אָבער פון אַזאַ באַגרענעצונג ביי דובנאָוס זאָג, אַז „דאָ איז נישטאָ קיין מענטשן־ליבע", אַז „די מענטשלעכע מאָראַל איז פאַרשטויסן אין אַ ווינקעלע" איז אַ ווייטער מהלך.

אין שייכות מיט דעם איז נאָך כדאי אָנצווויזן אויף דער אַטמאָספער פון פּשוטער, פּאָלקסטימלעכער דעמאָקראַטיע וואָס איז געלעגן אין יסוד פון דער חסידישער תורה און פון חסידישן לעבנסשטייגער, די פּאָקטישע גלייכהייט צווישן רייכן און אָרעמען חסיד, לכל־הפּחות אין רבישן „הויף". אין געוויסע רבישע „הייף", ווי, למשל, צווישן די קאָצקער, איז די מערכה פון גבירים נישט געווען קיין איבעריק געהויבענע און זיי האָבן געהאַט אָפּילו אויסצושטיין חוזק און שפּאָט מצד די חסידישע „סאַנקילאָטן".

אָבער דאָס געהערט שוין צו דער שפּעטערדיקער געשיכטע פון חסידות אין דער ערשטער און צווייטער העלפט פון 19טן י״ה, וואָס האָט געווירקט אין אַ סאָציאַל מער דיפערענצירטן יידישן קיבוץ, און וואָס דובנאָוו האָט שוין אין זיין ווערק נישט אַריינגענומען.

אָבער דעם געשיכטלעכן פּסק האָט ער אויף דעם שפּעטערן חסידות אַרויסגעגעבן שוין אין ערשטן באַנד. און דער פּסק איז אויסגעפאַלן אינגאַנצן נעגאַטיוו.

איך מיין אַז ערשט אַן אַלזייטיקער גרינטלעכער היסטאָרישער אַנאַליז פון דער געשיכטע פון חסידות אין 19טן י״ה, וואָס איז נאָך ביז היינט נישט געמאַכט געוואָרן (מיר פאַרמאָגן וועגן איר: אָדער האַיאָגראַפישע אַפּאַראַטן פון גלייביקע אָדער פּאָמפּלעטיש־מיליטאָנטישע ליטעראַטור פון קעגנער), וועט זיין ביכולת אַרויסצובערענגען דעם היסטאָרישן אמת וועגן דער דאָזיקער שפּעטערער תקופה אין דער געשיכטע פון חסידות. דובנאָוו האָט געהאַט אין זיינע פּלענער ממשיך צו זיין די געשיכטע פון חסידות אין 19טן י״ה אָבער ער האָט שוין דאָס נישט רעאַליזירט און די דאָזיקע

תקופה אין דער געשיכטע פון חסידות האָט צום באַדויערן נישט געהאַט ביז איצט אַ היסטאָריקער פון אַזאַ פאַרנעם ווי שמעון דובנאָוו.

דאָס צווייטע גרעביט פון יידישער געשיכטע אין מזרח־איראָפע, וואָס דובנאָוו האָט אים געשאַנקען זיין גרעסטע אויפמערקזאַמקייט איז געווען, ווי דערמאָנט, די קהילה־אויטאָנאָמיע אין אַמאָליקע פוילן.

אין 1894 האָט דובנאָוו אָנגעהויבן צו פאַרעפנטלעכן אין „וואָסכאָד" אַ סעריע דאָקומענטן און תקנות פון קהילות און קהילה־ועדים אין ווייס־רוסלאַנד און וואָלין. ער קערט זיך אום אָפט צו דער דאָזיקער טעמע און ווען עס האָבן זיך אָפגעזוכט די גראָדנער, בריסקער און ווילנער קאָפיעס פון פּנקס פון „ועד מדינת ליטא" האָט אים דובנאָוו פאַרעפנטלעכט מיט אַ רוסישער איבערזעצונג פון ד"ר יצחק טובים. פרי־ער ווי אַ הוספה צו אַ ריי יאָרגענג פון דער „יעוורעיסקאַיאַ סטאַרינאַ" (דערשינען אויך שפעטער אין אַ באַזונדערער 2־בענדיקער אויסגאָבע אין 1912 און 1924) און אויפסניי שוין אויף עמיגראַציע אין בערלין אין יאָר 1925, וואָס איז די בעסטע אָקאַ־דעמישע אויסגאָבע פון טעקסט.

אין דער זעלבער „יעוורעיסקאַיאַ סטאַרינאַ" האָט דובנאָוו אויך פוב־ליקירט די תקנות פון „ועד ד' אַרצות" פון די יאָרן 1621־1699, וואָס האָבן זיך אויפגעהיט ווי העתקות אין טיקטינער קהלשן פּנקס.

די דאָזיקע טעמע האָט דובנאָוו אויך אויספירלעך באַהאַנדלט אין דער דריי־בענדיקער געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד און פוילן (דערשינען אין ענגליש אין פילאַדעלפיע צווישן 1916 און 1920) אין זיינע פאַרשידענע אויסגאָבעס פון דער וועלט־געשיכטע פון יידישן פאָלק, ווי אויך אין פאַר־שידענע ענציקלאָפּעדיעס ווי אשכול, אין דער „דזשויש ענסייקלאָפּידיאַ", „ענציקלאָפּעדיאַ יודאַיקאַ", „יודישער לעקסיקאָן" און אין ספר־היובל לכבוד נחום סוקולוב, דערשינען אין 1904.

וועגן דער אַמאָליקער יידישער קהילה־אויטאָנאָמיע אין פוילן האָט מען געשריבן אויך פאַר דובנאָוון (הרכבי, דעמביצער), אָבער דובנאָוו איז געווען דער וואָס האָט אַרייַנגעוועבט די קהילה־אויטאָנאָמיע אין דעם אַלגע־מיינעם בילד פון דער יידישער געשיכטע. אין זיין אַרייַנפיר צו דער בער־לינער אויסגאָבע פון פּנקס ועד מדינת ליטא שרייבט דובנאָוו: „אין דער

געשיכטע פון יידישן פאָלק ציט זיך די קייט פון אויטאָנאָמישע אינסטיטוציעס, פון די טעג פון סנהדרין אין יבנה און די נשיאים אין גליל, דורך דער תקופה פון די ראשי־הגולה און די גאונים אין בבל, די הערשאַפט פון די קהילות, „אַלדזשאַמאַס", אין שפאַניע, דורך די צוזאַמענפאַרן פון רבנים און וועלטלעכע פרנסים אין פראַנקרייך און אַשכנז (תקנות שו"ם), ביזן ועד ד' אַרצות אין פוילן און דעם ועד פון מדינת ליטע". אין דער זעלביקער הקדמה שרייבט ער ווייטער: „ווען נישט די דאָזיקע קייט, וואָס נעמט אַרום אַלע תפוצות פון גלות, וואָלט דאָס יידישע פאָלק, אין די דורות נאָכן אונטערגאַנג פון דער מלוכה, נישט געהאַט קיין קיום. דער סוד־הקיום פון דעם פאָלק ליגט אין דעם קאָנצענטרישן אימפעראַטיוו פון דער גאָר אַלטער נבואה „לא יסור שבט מיהודה"...

בכן איז דער אויטאָנאָמיזם אויסגעוואַקסן ביי דובנאָוון צו אַן עיקר־יסוד פון קיום פון יידישן פאָלק אין זיין צעשפרייטקייט, וואָס אַן אים וואָלט נישט געווען מעגלעך קיין נאַציאָנאַלע יידישע עקסיסטענץ.

עס איז דער גרויסער היסטאָרישער פאַרדינסט פון דובנאָוו, וואָס ער האָט דעם אויטאָנאָמיזם אַריינגעפירט אין דער יידישער געשיכטע, ווי אַ גרונט־פרינציפ אינעם לעבן פון די יידן אין די תפוצות.

גלייכצייטיק דאַרף אָבער באַמערקט ווערן אַז דובנאָוו האָט אונדז געגעבן נישט קיין פול בילד פון דער יידישער קהילה־אָרגאַניזאַציע אין אַמאָליקן פוילן, ער האָט בעיקר באַהאַנדלט אירע אַדמיניסטראַטיוו־געזעצגעבערישע טעטיקייט און ווייניק אויפמערקזאַמקייט געשאַנקען איר סאָציאַלן און עקאָנאָמישן תוך. אַוודאי קאָן מען אויף דער טענה, אַז די קהילה איז נישט געווען קיין דעמאָקראַטישע אינסטיטוציע, אַז אין איר האָבן, מחמת איר אייגנאַרטיקער וואָל־אָרדינאַציע, געהערשט די גאַנצע צייט כמעט פון פאָרויס שוין באַשטימטע משפחה־קלאַנען פון גבירים, מיוחסים, ענטפערן, אַז אין ערגעץ (אין סיים, אין די אָרגאַנען פון דער שטאָטישער זעלבסט־פאַרוואַלטונג, אין די צעכן) איז אין דעם פרט נישט געווען בעסער, הגם דאָס פראָסטע פאָלק אין די שטעט האָט זיך אַ סך פריער, ווייל שוין אין 16טן י"ה, דערשלאָגן בפרט אין גרעסערע שטעט, צו האָבן זיינע פאָרשטייער אין דער שטאָטישער אַדמיניסטראַציע (א"ג „ראַדצי פאָספולסטוואָ") בעת

אין די קהילות איז דאָס געשען, נאָך שווערע קאַמפן, ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 18טן י״ה אין איניקע קהילות, ווי ליסע, לובלין, טיילווייז אין ווילנע און מינסק.

דער דאָזיקער אַנטי־דעמאָקראַטישער, אָליגאַרכישער כאַראַקטער פון דער יידישער קהלשער זעלבסט־פֿאַרוואַלטונג, אַנהייבנדיק פון נידעריקסטן שטאָפּל פון דעם היערַארכישן לייטער, פון דער קהילה, און ענדיקנדיק מיט די צענטראַלע ועדים, איז געווען דער מקור פון אַ סך סאָציאַלע עוולות אין די קהילות, אָבער דובנאָוו שטעלט זיך ווייניק אָפּ אויף די נעגאַטיווע זייטן פון דער יידישער אויטאָנאָמיע. בפרט איז דאָס געקומען צום אויסדרוק וועו דובנאָוו באַרירט די סיבות פון איר פונאַנדערפֿאַל און ירידה אין 18טן י״ה.

דובנאָוו אַקצענטירט בעיקר די אויסנווייניקסטע סיבות, די אַנאַרכיע אין דער זיך פונאַנדערפֿאַלנדיקער פּוילישער מלוכה, דעם שווערן פּיסקאָלן דרוק אויף די קהילות, וואָס האָט גורם געווען „אַז קהל האָט געדריקט דעם יידן, דעם יחיד, וואָס ער איז געווען פֿאַר אים ערב אַנטקעגן דער מאַכט״, אַז „וואָס מער עס איז געפֿאַלן דער עקאָנאָמישער מצב פון די יידן אין פּוילן, אַלץ מער האָבן זיי געזוכט שפּירן, אַז די קהל־אַרדענונג דריקט זיי און שטיקט זיי, מער ווי זי פֿאַראייניקט זיי״... (פון דער הקדמה צו דער געשיכטע פון חסידות, ב׳ 1, ז׳ 33).

פון דער מיטצייטלערישער ליטעראַטור פון 18טן י״ה, בפרט פון דער רייכער מוסר־ליטעראַטור — נישט בלויז פון דער חסידישער, ווייל זי, וואָס איז געשטאַנען אין ביטערן קאַמף מיט קהל, קאָן מען חושד זיין אין פֿניות פון אַ נוגע בדבר — קען מען זיך איבערצייגן אַז דער שווערער קריזיס אין די קהילות און די ועדים איז געלעגן אַ סך טיפער, אַז ער האָט אָנגעריט די סאָציאַל־מאָראַלישע יסודות, אויף וועלכע דער גאַנצער בנין איז געשטאַנען. פון די דאָזיקע און אַנדערע מיטצייטלערישע מקורות באַקומט זיך אַ בילד פון אַ טיפער געזעלשאַפטלעכער און סאָציאַל־עטישער יריד̈ה אין די הערשנדיקע קרייזן, וואָס האָבן געשאַלטעט אין די קהילות און די ועדים בעיקר אין די מזרח־פֿראָווינצן פון דער פּוילישער רעפּובליק, ווי וויס־רוסלאַנד, וואָלין און פּאָדאָליע — אַ יריד̈ה וואָס האָט אָנגעשטעקט

אויך אַנדערע שיכטן און האָט נישט אויסגעמיטן אַפילו די גייסטיקע מנהיגים — די רבנים.

מען דאַרף נאָטירלעך נישט אַרײַנפאַלן אין אַן איבערגעכאַפּטער געזעלשאַפטלעכער אָבער ווי עס האָט באַמערקט דער באַוווסטער קראָקעווער מוכיח ברכיה בירך בן אליקום גץ, דער מחבר פון „זרע ברוך שלישי", וואָס אין אים שילדערט ער די מאָראַלישע קאָרופּציע, וואָס האָט געהערשט אין זײַן צײַט (סוף 18טן י״ה) אין קראָקעווער קהל און אין די צענטראַלע ועדים, אַז „הגם איך האָב געזען אויך גוטע רבנים און מדינה־עלטסטע, וואָס נעמען נישט קיין מתנות און שוחד, אָבער איך האָב געשריבן וועדליק דעם רוב פון זיי״ (ז׳ 15).

זיך ברייטער אָפּצושטעלן אויף דעם קאַפּיטל איינעם לעבן פון די פּוילישע יידן אין 18טן י״ה וואָס איז אַנגעלאַדנט מיט אַ הויך־געשפּאַנטער סאָציאַלער און רעליגיעזער דינאַמיק, געהערט נישט צו דער טעמע פון אונדזער אָפּהאַנדלונג. דעם דאָזיקן קאַפּיטל האָט לעצטנס בן־ציון דינאַבורג (הײַנט — דינור) געווידמעט אַן אויסשעפּיקע און טיפּע שטודיע אין זײַן „במפנה הדורות" (אין דעם קאַפּיטל וועגן די „התחלות פון חסידות און זײַנע סאָציאַלע און משיחישע יסודות").

אויף זײַט 95־96 פון במפנה הדורות שרײַבט בן־ציון דינור: „די דער־קלערונג וואָס איז נוטה צו זען, ווי דעם מקור פון אַנארכיע אין די קהילות, דעם פאַקט, וואָס דער קהילה־רעזשים איז געווען אָפּהענגיק פון דעם אַל־געמיינעם געזעלשאַפטלעכן סדר פון דער פוילישער מלוכה, און היות די צענטראַלע רעגירונג, די מלוכה־באַאַמטע און די שטאָטישע מאַגיסטראַטן האָבן געדריקט קהל, דעריבער איז קהל, פון זײַן זײַט, געווען געצווונגען אָנצוועדן דעם דאָזיקן שווערן דרוק כלפי יחידים און מיט דעם אַרויס־געפּרופן פּראָטעסטן פון דער קהילה קעגן דעם שווערן יאָך — די דאָזיקע דערקלערונג דערקלערט, לויט מיין מיינונג, גאָרנישט, הגם די פאַקטן אויף זיך אַליין זיי איז זיך סומך זענען ריכטיקע און קלאָרע. די באַשווערונג פון דער שטייערן־לאַסט אויף דער יידישער באַפעלקערונג איז נישט געווען קיין פּאַראַיינצלטע און איזאָלירטע סיבה פאַר דער פאַרערגערונג פון איר לאָגע, נאָר איינע פון אַ סך, און אַפילו נישט די וויכטיקסטע.

אין די דאָזיקע צייטן פון הפקרות פן אויבן און אונטן, פון כסדרדיקע עלילת־דם פראָצעסן, פון אומגעצוימטן קלעריקאַלן פאַנאַטיזם, פון ברוטאַלן פריצישן דעספּאָטיזם, פון אכזריותדיקע פאָגראָמען און ווילדע פייניקונגען, וועו די קהילות האָבן אויסגעטראָגן דעם שווערן עול פון „באַשיצן דאָס פאָלק, וואָס איז פון אַלע זייטן אַרומגערינגלט מיט שונאים" — אין די דאָזיקע צייטן האָט גריילעך געדאַרפט אַנטשטיין אַ טיפערע צוגעבונדנקייט פון יחיד צום קהל, וואָס באַשיצט אים. עס איז נישט צו פאַרשטיין און דאָס דאַרף ערשט אויפגעקלערט ווערן: ווי אַזוי איז געשען, אַז דווקא אין דעם דאָזיקן פעריאָד זענען מיר עדות פון אַ מאַסן־מרידה קעגן דעם גאַנצן קהילה־סדר און דער גאַנצער יידישער אויטאָנאָמיע, וואָס האָט געפונען איר שאַרפסטע פאָרמולירונג אין דער דערקלערונג פון (פאַרשטייער פון) דעם המון אין שאָוול (אין 1790): „נאָך וואָס דאַרפן מיר אַ רב און קהלייט, סיידן צו אונדזער אומגליק און פאַרניכטונג?". איך מיין, אַז דווקא די דאָזיקע שארפע פאָרמולירונג איז ביכולת אונדז אויפצוקלערן דעם עצם און מהות פון דעם קריזיס אין די קהילות: דער וועזנטלעכער זין פון דער טענה „נאָך וואָס דאַרפן מיר אַ קהל" קאָן נאָר זיין אייגנער: קהל איז פולשטענדיק געשטרויכלט געוואָרן אין דער אויספירונג פון די פונקציעס, וואָס צוליב זיי איז ער אַנטשטאַנען, און אין זייער זכות די גאַנצע צייט עקסיסטירט. פון דאָנען די פאַרביטערטקייט אין דער מרידה. מענטשן ווייזן בדרך־כלל אַרויס אַ גרויסע מאָס פון געדולד און סבלנות לגבי יעדער מאַכט אויב זי פילט נאָר אויס אירע עיקרדיקע פונקציעס, וואָס צוליב זיי איז זי באַשאַפן געוואָרן, אַפילו אויב זי אונטערדריקט און עקספּלואָטירט בעתן אויספילן די דאָזיקע פונקציעס... נאָר מיט דעם פונקציאָנעלן באַנקראָט פון רעזשים הייבט זיך אָן אין דער געזעלשאַפט דער רעוואָלוציאָנערער אויפברויז. עס פאַרשווינדט ביי איר די גרייטקייט צו פאָלגן די פאַראַדעגונגען פון דער מאַכט, וואָס ענטפערט דערויף, געווייגטלעך, מיט אַ פאַרשטאַרקטער תקיפות. דער דאָזיקער פונקציאָנעלער באַנקראָט מוז אויך ברענגען מיט זיך אַ מאַראַלישע פאַרדאָרבנקייט פון די מאַכט־אָרגאַנען, וואָס קאָנען שוין נישט רעכטפאַרטיקן זייער עקסיסטענץ אָפילו ביי זיך גופא. עס איז נישט פאַראַן קיין מער פאַראַכטעטער און פאַרפיינדטער רע־

זשים ווי דער, וואָס איז געשטרויכלט געוואָרן ביים דערפילן זיינע פונק־
ציעס אָבער ער אונטערדריקט וויטער מיט אַ ציניזם און פּאַרשטאַרקטער
תקיפות. אַזאַ איז געווען דער מצב אין די פֿוילישע קהילות, בפרט אין פּא־
דאָליע, וואָלין און ווייסרוסלאַנד. מיר האָבן דאָ נישט צו טאָן מיט אַ בא־
שטימטן קאָנסטיטוציאָנעלן קריזיס אין די קהילות, נאָר מיט אַ פונקציאָ־
נעלן קריזיס פון דעם גאַנצן קהל־רעזשים".

די סיבות פון דעם דאָזיקן שווערן קריזיס, וואָס האָבן געוואָרצלט טיף
אין די אַלגעמיינע סאָציאַל־פּאָליטישע און אין די דעמאָגראַפישע, עקאָנא־
מישע און קולטורעלע פּאַרהעלטענישן אינעם לעבן פון די קהילות אין די
אָנגערופענע פּראָווינצן, אַנאַליזירט דינור זייער אויספירלעך, אָבער איך
קאָן זיך דאָ אויף זיי שוין נישט אָפּשטעלן. בקיצור קאָן מען קומען צו אַזאַ
מסקנה, אַז די אַנארכיע און פּונאַנדערפאַל פון דער פּעאָדאַלער פּוילישער
מלוכה אין 18טן י״ה האָט אויף דער יידישער זייט געטראָפן אַן ענלעכן
פּראָצעס פון ירידה אין די אָרגאַנען פון דער יידישער זעלבסטפאַרוואַלטונג.
די אַלגעמיינע צעפּוילטקייט פון דער מלוכה האָט נאָר פאַרטיפט דעם קריי־
זיס, וואָס האָט בלאָו־הכי געגורטעוועט אין דער יידישער געזעלשאַפט, סיי
ווי אַ רעזולטאַט פון דער ערשטער סיבה, סיי ווי אַ פּועל־יוצא פון איינע־
וויניקסטע ירידה־פּראָצעסן.

מען וואָלט נאָך געדאַרפט צוגעבן, אַז אין 18טן י״ה זענען נאָר בולטער
און דראַסטישער געוואָרן געוויסע נעגאַטיוויטעטן אַספּעקטן פון דער יידישער
אויטאָנאָמיע אין אַמאָליקן פּוילן, וואָס זענען שוין פריער געלעגן אין איר
יסוד, קודם־כל איר אַנטי־דעמאָקראַטישער און אַריסטאָקראַטישער כאַראַקטער.
דאָ איז געלעגן דער מקור פון אַ סך פּאַרקריפּלונגען. אַזאַ איז דאָס היס־
טאָרישׂ־באַלאַנסירטע בילד פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אין פּוילן, וואָס
מיר געפינען נישט ביי דובנאָוון.

אָבער אָפילו מיט די דאָזיקע געוויסע אייגנזייטיקייטן אין דער היס־
טאָרישער אינטערפּרעטאַציע אין דער אויפּפאַסונג פון חסידות און דער
קהלשער אויטאָנאָמיע, פאַרבלייבט דובנאָוו אין דער יידישער מזרח־אי־
ראָפּעישער היסטאָריאָגראָפּיע דער, וואָס האָט אויפגעשטעלט דעם בגין

פון די דאָזיקע צוויי צענטראַלע געשיכטלעכע דערשיינונגען אינעם לעבן פון די ייִדן פונעם אַמאָליקן פוילן.

מיט זיינע פילצאָליקע פּרטימדיקע אַרבעטן אויפן געביט פון ייִדישער געשיכטע אין פוילן און רוסלאַנד (פון 420 ביבליאָגראַפישע פאָזיציעס, וואָס דובנאָוו האָט אַליין פאַרצייכנט אין דעם דריטן באַנד פון „קניגאַ זשיזני", דערשינען אין ריגע, 1940, וואָס נעמען אַרום ביכער און גרעסערע אָפּהאַנדלונגען, חוץ קלענערע רעצענזיעס, זענען קרוב 100 געווידמעט ייִדישער געשיכטע אין פוילן און רוסלאַנד) און צוזאַמען מיט די פאַרנעמיקע סינטעטישע קאָפּיטלעך וועגן דער געשיכטע פון ייִדן אין מזרח־אייראָפּע אין דער אַלגעמיינער וועלט־געשיכטע פון ייִדישן פאָלק, האָט דובנאָוו מיט רעכט זיך פאַרדינט דעם ערן־נאָמען: אַרכיטעקט פון דער ייִדישער מזרח־אייראָפּעישער היסטאָריאָגראָפיע.

ד"ר יעקב שאצקי

מיטן טויט פון ד"ר יעקב שאצקי האט די יידישע היסטאריש ווי־סנשאפטלעכע פאראינטערעסירונגען וואס האבן ארומגענומען א סך געביטן — פון אן אומבאקאנטן יידישן קעמפער אין דעם פוילישן קאשטושקא־אויפשטאנד פון 1794 ביז דער גענעראלאגיע פון זיגמונד פרויד. זיינע ווערק, ארטיקלען און רעצענזיעס אויף די פארשידנסטע געביטן ציילן זיך אין די הונדערטער — א ביבליאגראפיע פון שאצקיס ארבעטן, פארעפנטלעכט דורך דעם אמעריקאנער אפטייל פון „יי־ווא" אין יאר 1939 ציילט 580 פאזיציעס. דאס מאנומענטאלסטע ווערק זיינס איז און ווען בלייבן די „געשיכטע פון יידן אין ווארשע", וואס ער האט, ליידער, שוין נישט באווייזן צו פארענ־דיקן (דריי בענד, וואס נעמען ארום די תקופה פון די עלטסטע צייטן ביזן יאר 1896 זענען דערשינען אין די יארן 1947, 1948 און 1953 אינעם פאר־לאג פון יידישן ווייסנשאפטלעכן אינסטיטוט אין ניו־יארק).

Judaeus sum et nihil iudaicum a me alienum esse puto: אבער דאס

שאצקיס ביבליאגראפישע בקיאות אויף פארשידענע געביטן, בפרט אויף דעם געביט פון יידיש־פוילישער געשיכטע, איז געווען ממש פארכאפנ־דיק. ער איז געווען א מייסטער אויסצוגעפינען פאקטן און פרטים אין גע־שיכטלעכע מקורות, ווו מען האט דאס אמווינציקסטן געקאנט דערוואַרטן, דערביי האט אים גוט געדינט זיין פענאמענאלער זכרון. צו וועלכן ענין ער זאל זיך נישט האבן צוגעריכט, איז ער קודם־כל געווען א מחדש און אנטדעקער פון קוועלן, וואס יידישע פארשער פאר אים האבן פארזען. א כאראקטעריסטישער באשטאנדטייל פון זיינע הונדערטער רעצענזיעס איז דאך געווען דאס אנווייזן דעם מחבר אויף פארזעענע און נישט־אויסגענוצטע מקורים.

עס איז שווער אין די ראמען פון א קורצן ארטיקל אויסצורעכענען אלע אויפטוען און דערגרייכונגען פון יעקב שאצקי אויפן פעלד פון יידי־שער סאציאלער וויסנשאפט. איך וועל זיך דא אפשטעלן נאר אויף אייניקע מאמענטן פון זיינע געשיכטלעכע פארשונגען און פון זיין געשיכטלעכן מע־טאד.

יעקב שאצקי איז געווען א פארשער מיט א שארפן חוש פאר סאציא־לער דינאמיק אין דער געשיכטע. אין כמעט אלע זיינע היסטארישע ווערק און קלענערע ארבעטן איז זי, די סאציאלע דינאמיק פון געזעלשאפטלעכע כוחות, דער הויפט־באווועגער פון געשיכטלעכע פראצעסן.

הגם נישט קיין היסטארישער מאטעריאליסט (שאצקי פלעגט אליין זיין מעטאד באצייכענען ווי היסטארישער רעאליזם), דערקלערט ער אפט פאליטישע שטעלונגען און אידייען פון סאציאלע גרופעס אין דער יידי־שער געזעלשאפט מיט זייערע עקאנאמישע אינטערעסן (זע, למשל, זיין סעריע ארטיקלען „אידען אין די רעוואלוציעס" אין דער פריינד, 1925, נומ' 8, 9 און 10).שאצקי זוכט און געפינט דעם קלאסן־קאמף אינערהאלב דער יידישער געזעלשאפט אפילו אין ווייטע תקופות פון יידישן עבר („יונ־יאנס און שטרייקן ביי יידן מיט 300 יאר צוריק", אין דעם זעלבן דער פריינד, מאי, 1935). דער מאמענט פון קלאסן־קאמף קומט בולט צום אויס־דרוק אין זיין גרויסן היסטארישן־קריטישן ארויסגעפיר צו נתן־נטע האנאוועדס

ין מצולה (ייִוואָ, ווילנע, 1938), וואָס האָט בשעתו אַרויסגערופן אַ שאַרפע און ביטערע פּאָלעמיק.

יעקב שאַצקי האָט אויך פון אָנפאַנג אָן אַרויסגעוויזן אַ גרויסן אינטערעס פאַר סאָציאָליזם בכלל און פאַר דער אַנטשטייונג און אַנטוויקלונג פון ייִדישן אַרבעטער־קלאַס בפרט. דער דאָזיקער אינטערעס האָט געפונען זיין וויסנשאַפטלעכן אויסדרוק אין זיינע פילצאָליקע ווערק, אַרטיקלען און רעצענזיעס איבער דער געשיכטע פון ייִדן אין מזרח־אייראָפּע. עס איז כמעט בישטאָ קיין ווערק אויפן געביט פון דער געשיכטע פון דער ייִדישער און אַלגעמיינער אַרבעטער־באַוועגונג וואָס י. שאַצקי זאָל נישט האָבן רעצענזירט, און דערביי, אויף זיין שטייגער, אָנגעוויזן אויף נייע פאַקטן און נייע מקורים.

שאַצקיס וויסנשאַפטלעכער צושטייער צו דער אַנטשטייונג און געשיכטע פון ייִדישן אַרבעטער־קלאַס אין אַמאָליקן פוילן איז אַ געוואָג וואָגיקער. ער האָט קודם־כל צוגעטראָגן און מיט זיין געווייניטלעכער ביבליאָגראַפישער התמדה צונויפגעזאַמלט אַ סך מאַטעריאַל וועגן דעם לאַבאָריזאַציע־ און פראָלעטאַריזאַציע־פראָצעס פון די ייִדישע פאָלקס־מאַסן אין מזרח־אייראָפּע בכלל און אין פוילן בפרט. אויף דעם יסוד פון אַ רייכן סטאַטיסטישן מאַטעריאַל שילדערט ער דעם וועג פון דעם אָפּגעשטאַנענעם און קנאַפּ־קוואַליפיצירטן ייִדישן בעל־מלאכה פון דער ערשטער העלפט פון 19טן י״ה צו דער קאַפּיטאַליסטישער מאַנופאַקטור־פּראָדוקציע. ער האָט אין אַ גרויסער מאָס צוגעהאָלפן צו צעשטערן די פאַרשפרייטע לעגענדע וועגן דעם הויפּטזעכלעך קרעמעריש, אומפּראָדוקטיוון כאַראַקטער פון דער ייִדישער ווירטשאַפטלעכער סטרוקטור אַרום דער העלפט פון 19טן י״ה, און באַווייזן דעם לפּי־ערך הויכן פּראָצענט ייִדישע בעלי־מלאכות און פּיזישע אַרבעטער.

אַ סך אָרט וויידמעט שאַצקי אין זיינע ווערק, באַזונדערס אין די לעצטע צוויי בענד „געשיכטע פון ייִדן אין ווּאַרשע״, סיי דעם אויפקום פון דער ייִדישער פינאַנציעלער און אינדוסטריעלער גרויס־בורזשואַזיע, סיי דעם אויפקום פון דעם ייִדישן פאַבריק־אַרבעטער, אין שייכות מיטן אימפּעטיקן

וווקס פון דער יינגער פוילישער אינדוסטריע אין וועלכער דער יידישער אָנטייל ווי אינדוסטריעלער און עקספּאָרטערן איז געווען ביז גאָר קאָנטיק.

שאַצקי האָט אויך צו פאַרצייכענען וואָגיקע דערגרייכונגען אויפן פעלד פון יידישער קולטור־געשיכטע. זיין „יידישע בילדונגס־פאָליטיק אין פוילן אין די יאָרן 1806־1866" (ייוואָ, 1943), זיין „קולטור־געשיכטע פון דער השכלה ביי יידן אין ליטע" אינעם זאַמלבוך „ליטע" (ניו־יאָרק, 1951), דער באַנד געזאַמלטע עסייען „אין שאָטן פון עבר" (בוענאָס־איירעס, 1947) און די שייכדיקע קאָפּיטלעך אין די לעצטע צוויי בענד געשיכטע פון יידן אין וואַרשע, נישט רעכענענדיק די פילצאָליקע קלענערע עסייען און אַרטיקלען, צעזייט און צעשפּרייט איבער צענדליקער זשורנאַלן און זאַמלביכער, זענען ממש אַן אוצר פאַר דער קולטור־געשיכטע פון מזרח־אייראָפּעישן יידנטום. דערביי ווייזט שאַצקי אַרויס אַ שאַרפן און פיינפילנדיקן חוש פאַר דעם גרויען וואָכן־טאָג, פאַר דעם סאָציאַל־שטייגערישן נוסח און פאַר זיין טרעגער — דעם פשוטן און שוואַר אַרבעטנדיקן פאָלקס־מענטש. שאַצקי שילדערט אונדז נישט נאָר די אויבערשיכטן, נאָר די מיטעלע און אונטערשטע סאָציאַלע שיכטן פון דער יידישער געזעלשאַפט.

אין זיינע קולטור־געשיכטלעכע עסייען פאַרנעמען אַ בכבודיקן אָרט נישט נאָר די ליטעראַרישע פּני, די מזרח־וואַנט, נאָר אויך די פאָלקסטיימלעכע מחברים פון כלערליי ליטעראַרישע פּרימיטיוון ווי למשל פון געלעגנהייטס־לידער, מעשה־ביכלעך, סאַטירעס און חסידישע ספּרימלעך, וואָס זענען נישט אַריין אין טרקלין פון דער אָפּיציעלער ליטעראַטור־געשיכטע, אָבער וואָס האָבן געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף דעם קולטור־לעבן פון דער פאָלקס־מאַסע.

איר האָט אין שאַצקיס ווערק אַ גאַנצע גאַלעריע פון חזנים, בדחנים, כלי־זמרים, פאָלקס־זינגער און אַקטיאָרן, מוכר־ספרימניקעס און אַרויסגעבער פון ספרי רומ"ל — אָט־אַ די רעפּרעזענטאַנטן פון דער פאָלקס־קולטור אויף אירע מיטעלע און נידעריקערע מדרגות.

צום סוף לאָמיר זיך נאָך אין קורצן אָפּשטעלן אויף שאַצקיס מעטאָדן און אופן פון שרייבן.

אַ כאַראַקטעריסטישע אייגנשאַפט פון שאַצקיס אופן פון שרייבן גע־

שיכטע איז זיין אינטימע באַציונג צום היסטאָרישן מאַטעריאַל. זיין אופן פון שרייבן געשיכטע איז נישט קיין שילדערונג פון געשעענישן און פערזאָנען, וווּ דער מחבר שטייט מן הצד ווי אַ קאַלטער אָבסערוואַטאָר. שאַצקי איז עפּעס ווי אויסגעקאָכט און אויסגעבונדן מיט זיינע „העלדן". ער שילדערט זיי און באַלייכט זיי פון אַן אינעווייניקסטער טיפער פאַרבונדנקייט מיט זיי, עפּעס ווי ער וואָלט געווען זייערס אַ בן־דור. ער דרינגט טיף אַריין אין די מאָטיוון פון געדאַנקען און האַנדלונגען, וואָס קענען ווערן ריכטיק פאַרשטאַנען און אָפּגעשאַצט נאָר ווען מען טראַכט מיט דער מענטאַליטעט פון דער באַהאַנדלטער תקופה. דערביי קומט אים צו הילף זיין אויסערגעווייניקער חוש פאַר הומאָר, וואָס דערמעגלעכט אים צו זען מענטשן און געשעענישן פון אַ פאַרקלענערטער דיסטאַנץ, אָן היסטאָרישע רעקווויזיטן. שאַצקי לאָזט אָפּטמאָל זיינע היסטאָרישע „העלדן" פאַרבייגעפילירן אין זייערע פּרימאָרגן־פּאַנטאָפל. דאָס אַנעקדאָטישע ווערט ביי שאַצקין געגעבן אגב־אורחא, נישט ווי עפּעס וואָס איז פּיקאַנט און טשיקאַווע פאַר זיך אַליין, נאָר ווי אַ מיטל צו מאַכן פאַר אונדז די פאַרגאַנגענע תקופה געטרער, מענטשלעכער און פאַרשטענדלעכער.

אַ ווייטערדיקער כאַראַקטעריסטישער שטריך פון מחברס מעטאָד איז — אויב מ׳קען זיך אַזוי אויסדריקן — די פערזאָניפיקאַציע פון היסטאָרישע דערשיינונגען: שאַצקי ווייזט אונדז היסטאָרישע געשעעניש דורך דער קאָנקרעטער פּריזמע פון לעבעדיקע און ווירקנדיקע מענטשן, וואָס זייערע פאַרטרעטן זענען טיילמאָל געצייכנט מיט דעם טאַלאַנט פון אַ מאָלער (זען למשל „שפּינאָזא און זיין סביבה", ניו־יאָרק 1927).

שאַצקי האָט אויך אין זיין שרייבן אַ פּייגעם חוש פאַר דראַמאַטישע שפּאַנונגען אין די היסטאָרישע געשעענישן, וואָס ער געפּינט אויס אפילו אין דעם, אין פלוג, רויקן שטראָם פון געשיכטלעכע אַנטוויקלונגען. די דראַמאַטישע שפּאַנונגען זענען אין דעם פאַל אַרגאַנישע, אינערלעכע, זיי ווערן אויפגעדעקט אַדאַנק זיין שאַרפן אַנאַליז. שאַצקיס היסטאָריש דענקען איז מער אַנאַליטיש ווי סינטעטיש. ער זעט דיפערענץ־סימנים אין היסטאָרישע דערשיינונגען וואָס זענען אין פלוג אויס ווי האָמאָגען. געגנוג איבערצוצייגען זיין אַנאַליז פון דער „פראַגרעסיווער" אויפגעקלערטקייט אין וואַרשע

אין פאַרגלייך מיט דער מערב־אייראָפּעישער השכלה אין לעצטן באַנד פון דער געשיכטע פון יידן אין וואַרשע.

אָט־אָ די אויסגערעכנטע אייגנשאַפטן פון יעקב שאַצקי: זיין פילזייטיקע ערודיציע און בקיאות, וואָס מיט איר האָט ער זיך מיט חשק געטיילט מיט אַנדערע (שאַצקי האָט נישט געהערט צו דעם טיפ וויסנשאַפטלער־קמצנים, וואָס היטן זייער וויסן ממש ווי פּריוואַט־אייגנטום), זיין אייגנאַרטיקער היסטאָריש־מעטאָד און אופן פון שרייבן, האָבן אים געמאַכט פאַר איינעם פון אונדזערע פרוכטבאַרסטע און אינטערעסאַנטסטע היסטאָריקערס. ער וועט אונדז פעלן אויף פיל געביטן פון יידישע סאָציאָלע וויסנשאַפטן, אָבער די אבידה פאַר דער יידיש־פוילישער היסטאָריאָגראַפיע, וואָס אירע וויכטיקסטע רעפּרעזענטאַנטן זענען אומגעקומען צוזאַמען מיטן פויליש־יידנטום, איז די גרעסטע און שמערצלעכסטע.

ד״ר פיליפ פרידמאַן

פיליפ פרידמאַן האָט געהערט צום צווייטן דור יידישע היסטאָריקערס אין פוילן, וואָס האָט זיין באַזונדערן אָרט אין דער יידיש־פוילישער היסטאָריאָגראַפיע.

דער דאָזיקער צווייטער דור איז רייף געוואָרן אין די יאָרן פון אַ גרויסן אויפבלי פון דער יידישער קולטור אין מזרח־אייראָפּע. ס׳איז אַ צייט פון אויפבלי פון דער יידישער ליטעראַטור, פּאָעזיע־וועזן, פּרעסע, טעאַטער. עס איז דער הויך־פונקט אין דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין מזרח־אייראָפּע פאַר די לעצטע דורות.

גלייכצייטיק איז עס אויך אַ תקופה, וואָס האָט זיך נאָך געפונען אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון די רעוואָלוציעס אין רוסלאַנד און מערב־אייראָפּע.

דער דאָזיקער צווייטער דור יידישע היסטאָריקערס האָט אַרייngעבראַכט אין דער יידישער געשיכטע־פאָרשונג סיי דעם נאַציאָנאַלן פאַטאָס פון דער מאָדערנער וועלטלעכער יידישער קולטור, סיי דעם סאָציאַלן פאַטאָס פון די אָקאָרשט פאָרגעקומענע רעוואָלוציעס.

דער ערשטער פאָקטאָר האָט באַקומען זיין וויסנשאַפטלעכן אויסדרוק אין די זוכענישן נאָך די היסטאָרישע וואָרצלען פון דער מאָדערנער יידישער קולטור, נאָך איר יחוס־בריוו (פאָרשונגען וועגן השכלה, חסידות, פאָלקסשטייגער, סאָציאַלע און נאַציאָנאַלע באַוועגונגען ביי יידן אאַז״וו). דער צווייטער פאָקטאָר — אין דער אינטענסיווער פאָרשונג פון דער וירטשאַפטלעכער און סאָציאַלער יידישער געשיכטע, אין דער פאָרשונג פון דער געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אאַז״וו.

צווי פראָמינענטע פאָרשטייער פון דעם דאָזיקן נאָך־מלחמהדיקן דור יידישע היסטאָריקערס אין פוילן, רפאל מאהלער און עמנואל רינגעלבלום זענען געוואָרן הייסע אָנהענגער פון דער היסטאָריש־מאַטעריאַליסטישער

שיטה און האבן זי קאנסעקווענט אנגעווענדט אין זייער היסטאריש־ארבעט.

די קוואלן פון דעם דאזיקן היסטאריש־מאטעריאליסטישן אונטער־שטראם אין דער ייִדיש־פוילישער היסטאריאגראפיע הייבן זיך אייגנטלעך נאך אן ביי שיפערן. יצחק שיפער האט מיט זיין פונאנדערבויען די ייִדישע ווירטשאפט־געשיכטע, בפרט מיט זיין שטעלן דעם טראפ אויף דעם ווירט־שאפטלעכן מאמענט אין דער געשיכטלעכער אנטוויקלונג, געשאפן דעם געהעריקן מעטאדאלאגישן קלימאט פאר דער אדאפטאציע פון דער מאטע־ריאליסטישער שיטה דורך אן אנזעעוודיקן טייל פון דעם יונגן דור היס־טאריקערס, וואס אייניקע פון זיי, ווי למשל רינגעלבלום, האבן זיך באטראכט פאר זיינע תלמידים.

פיליפ פרידמאן פארנעמט אין דער דאזיקער גאלעריע פון ייִדיש־פוי־לישע היסטאריקערס א באזונדערן, ספעציפישן ארט. ווי דער רוב ייִדיש־פוילישע היסטאריקערס (שאר, באלאבאן, שיפער, געלבער, מאהלער, רינגעל־בלום, כדי אויסצורעכענען נאר די וואגיקסטע), האט אויך פרידמאן גע־שטאמט פון גאליציע. געבוירן אין לעמבערג דעם 27סטן אפריל 1901, האט ער פארענדיקט זיינע יודאיסטישע און היסטארישע שטודיעס אין ווין אין 1925. אין דעם זעלביקן יאר איז פיליפ פרידמאן געקומען קיין לאדזש, ווו ער איז געווארן לערער אין די ארטיקע ייִדישע גימנאזיעס.

גאליציע, וואס האט פארמאגט א צאלרייכע ייִדישע פראפעסיאנעלע אינטעליגענץ, האט דעמאלט צוגעשטעלט דעם צענטראלן טייל פוילן (א״ג קאנגרעס־פוילן) און אין די מזרח־טיילן (א״ג קרעסן), ייִדישע לערער, שול־דירעקטארן, דאקטוירים, אדוואקאטן און אנד׳.

די דאזיקע אימיגראציע פון דער ייִדישער אינטעליגענץ פון גאליציע, וואס האט ארייניגעברענגט א פרישן און ספעציפישן שטראם פון אינטעלעק־טועלע כוחות אין די צענטראלע און מזרח־טיילן פון דעם פויליש־ייִדישן קיבוץ און אויסגעאיבט א שטארקע השפעה אויף זיין געזעלשאפטלעכן און קולטור־לעבן, איז נאך נישט אויסגעפארשט געווארן. זי פארדינט אן אויס־פירלעכע סאציאלאגישע שטודיע. עס איז א זייער אינטערעסאנטע און בא־לערנדיקע טעמע פון ייִדישע צווישן־שבטים באציונגען, פון א צונויפטרעף־

און צוזאַמענשטויס פון באַזונדערע אייגנאַרטיקע היסטאָרישע טראַדיציעס, טעמפּעראַמענטן און מענטאַליטעטן. דאָס איז איבעריקנס נישט בלויז געווען קיין יידישע דערשיינונג. מיר קענען זי אָבטערווירן ביי די פֿאַליאַקן נאָך 1918.

אויך פיליפּ פרידמאַן איז געקומען מיט דעם דאָזיקן עמיגראַציע-שטראָם קיין לאָדזש, ווו ער איז נאָך אַ קורצער צייט געוואָרן אַ באַקאַנטע פיגור אינעם יידישן קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן לעבן אין דער דאָזיקער טיפּיש פּוילישׂ-יידישער שטאָט, אין וועלכער ער האָט זיך אויף אַ מוצלחדיקן אופן אַקלימאַטיזירט. אין די ערשטע יאָרן זענען זיינע ויסנשאַפטלעכע פאַראינטערעסירונגען נאָך געווענדט צו זיין אָפשטאַם-לאַנד — אַ מין וויסנשאַפטלעכע נאָסטאַלגיע. זיין ערשטער היסטאָרישער דעביוט: „די יידנפראָגע אין גאַליציען לאַנד-טאָג (סיים) אין די יאָרן 1861—1868", וואָס איז פאַרעפנטלעכט אין 2טן באַנד פון „מאַנאַטשריפט פיר געשיכטע און וויסנשאַפט דעס יודענטומס" אין 1928, איז געשריבן געוואָרן אין לאָדזש. אין לאָדזש האָט ער אויך פאַרעפנטלעכט זיין ערשטע גרויסע סינטעטישע אַרבעט: „די גאַליציאנער יידן אין קאַמף פאַר זייער גלייכבאַרעכטיקונג, 1848 — 1868", וואָס איז דערשינען אַ יאָר שפּעטער, ווי די דריטע, לויט דער רייִ, אויסגאַבע פון דער „בעטעלהיים-מעמאָריעל-פאָנדיישאָן".

אין דעם דאָזיקן ווערק, וואָס שטיצט זיך סיי אויף אַ רייכן אַרכיוו-מאַטעריאַל, סיי אויף אַן עקסטענסיוו דורכגעאַקערטער היסטאָרישער ליטעראַטור, האָט פרידמאַן געגעבן אַן אַלזייטיק היסטאָריש בילד פון לעבן און געראַנגל פון די גאַליציאַנער יידן אין אַ זייער קאַמפליצירטער געשיכטלעכער סיטואַציע, אין אַ קנויל פון ווידעראַנאַנדיקע נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע אינטערעסן פון דריי פעלקער (פּאָליאַקן, אוקראַיִנער און יידן).

עס איז גלייכצייטיק אַ תקופה פון סאַמע ביטערסטן קולטור-קאַמף אינעם יידישן לעבן צווישן דער מתנגדישער ארטאָדאָקסיע און חסידיזם פון אייַן זייט, און דער משכילישער אינטעליגענץ פון דער אַנדערער. די דאָזיקע תקופה איז אַ צייט ווען צום ערשטן מאָל אין זייער געשיכטע האָבן יידן אין אַ מזרח-איראָפּעיש לאַנד געפירט אַ פּאָליטישן קאַמף מיט מאַדערנע מיטלען, ווי פּעטיציעס צו די געזעצגעבערישע קערפערשאַפטן, וואָלן, פּאַר-

לאמענטאַרישע דעבאַטן, און צום ערשטן מאָל האָבן זיי אַזוי אינטענסיוו אַנטייל גענומען אינעם פּאָליטישן לעבן פון זייער היימלאַנד. פרידמאַן ווייזט שוין דאָ אַרויס אַ הויכן גראַד פון וויסנשאַפטלעכער רייפקייט סיי אין פּרט פון קאָנסטרוקציע סיי אין פּרט פון היסטאָרישן אַנאַליז, און ווי אַ גוטער קענער פון דער געשיכטע פון זיין געבוירנלאַנד.

אין דער הקדמה צו דעם דאָזיקן ווערק גיט אונדז פרידמאַן זיין מעטאָדאָלאָגישן אני־מאמין, ער שרייבט דאָרט:

„היות צווישן די ווירטשאַפטלעכע, סאָציאַלע און קולטורעלע פּראָצעסן (פון איין זייט) און דער פּאָליטישער געשיכטע פון די גאַליציש יידן (פון דער אַנדערער) באַשטייען זייער שטאַרקע קעגנזייטיקע באַציונגען, און די לעצטע (ד״ה די פּאָליטישע געשיכטע) בלייבט אומפּאַרשטענדלעך אָן דער באַהאַנדלונג פון די ערשטע, האָבן מיר זיך דעצידירט צו נעמען אין אַרייניפיר אין אַכט אויך די ווירטשאַפטלעך־סאָציאַלע און קולטורעלע פאַרהעלטענישן אין יענער תקופה״.

די דאָזיקע מעטאָדע פרידמאַנס, וואָס מען קען באַצייכענען ווי די סאָציאָלאָגישע, האָט ביי רינגעלבלומען, אייגעם פון די נאָך דעמאָלט יונגע און אייפערדיקע אַדעפּטן פון היסטאָרישן מאַטעריאָליזם, נישט נושא־חן געווען. אין אַ רעצענזיע פון דעם ווערק, געדרוקט אין די ליטעראַרישע בלעטער אין סעפּטעמבער 1929, וואַרפט אים רינגעלבלום פאָר אַז ער „איז נישט אַוועקגעגאַנגען פון די בירגערלעכע היסטאָריקערס פון אַלטן דור״.

א כאַראַקטעריסטישער עפּיזאָד. פרידמאַן האָט אין דעם דאָזיקן ווערק זיינעם וויניק וואָס געהאַט צו באַריכטן וועגן דעם קלאַסן־קאַמף ביי די גאַליציש יידן אין יענער תקופה, וועו דער איבערוועגנדיקער רוב (אין 1881, שוין נאָך אַ געוויסן פּראָלעטאַריזירונגס־פּראָצעס פון 75 ביז 80 פּראָצענט) איז געווען באַשעפטיקט אין מסחר, בעיקר אין קליינהאַנדל, און די אַרעמקייט ביי די גאַליציש יידן איז געווען כמעט אָן אַלגעמיינע, שפּריכווערטלעכע דערשיינונג.

אַבער פאַר אַ קאָנסעקווענטן היסטאָרישן מאַטעריאַליסט איז דאָס אָן אומפּאַרגעבלעכער חטא. רינגעלבלום שרייבט אין דער דערמאָנטער רעצענזיע: „ס׳זענען אויך בלי ספק פאַרגעקומען קאַמפן, דער עיקר אַוודאי וועגן

די שטייערן־פאָליטיק פון די תקיפים און די קולטוס־פאַרשטייער, וואָס האָבן די גאַנצע שטייערן־לאַסט אַריבערגעוואָרפן אויף די אָרעמע בעלי־מלאכות" (אונטערגעשטראָכן פון מיר). אַוודאי איז דאָס ריכטיק און פרידמאַן דער־מאָנט וועגן דעם. אָבער דאָ איז כאַראַקטעריסטיש די אָפּאָדיקטישקייט, מיט וועלכער רינגעלבלום דערקלערט אַז אַזעלכע קאָמפּן האָבן בלי ספק און אַוודאי געמוזט זיין, הגם ער ברענגט נישט אין זיין רעצענזיע אָפילו קיין איין קאָנקרעטן פאַקט, וואָס זאָל באַשטעטיקן זיין פאָרווורף לגבי פרידמאַ־נען. דאָגמע נייטיקט זיך נישט אין קיין פאַקטן.

אין זיינע שפּעטערדיקע רייפערע יאָרן האָט שוין רינגעלבלום נישט דעקרעטירט אָפּריאָריסטיש, אַז עס איז אַוודאי געווען קלאַסן־קאַמף, נאָר האָט אים מיט פאַקטן פון דער געשיכטע באַוויזן.

מיט דער געשיכטע פון יידן אין גאַליציע האָט זיך פרידמאַן באַשעפ־טיקט אויך שפּעטער. פאַר דעם גרויסן 2־בענדיקן ווערק א״נ „יידן אין אויפגעלעבטן פוילן״ וואָס איז דערשינען אין פויליש אין די יאָרן 1932־1933 האָט ער אָנגעשריבן אָ גרעסערע סינטעטישע שטודיע וועגן „יידן אין גאַליציע פון 1772 ביז 1914״ ד״ה פון דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן ביז דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אָ צווייטע פונדאַמענטאַלע אַרבעט פרידמאַנס איז „די געשיכטע פון יידן אין לאָדזש ביזן יאָר 1863״, וואָס איז דערשינען אין 1935. אויך דאָס דאָזיקע ווערק פאַרמאָגט אַלע מעלות פון פרידמאַנס סאָלידן אַרבעט־ווער־שטאַט: אָ שלל אַרכיוו־מאַטעריאַלן און אויסגענוצטע היסטאָרישע ליטעראַ־טור, אָנאַלאָגיעס מיט ענלעכע אָנטוויקלונגס־פראָצעסן בייַ יידן אין אנדערע שטעט און לענדער, אָ בריַיט־געשילדערטער אַלגעמיינער געשיכטלעכער פאָן, קלאָרע דיספאָזיציע און אָנאַליז פון מקורים־מאַטעריאַל.

דאָס דאָזיקע בוך איז זייער אָן אינטערעסאַנטע און באַלערוודיקע היסטאָרישע אילוסטראַציע צו דער יידישער ווירטשאַפט־געשיכטע אין דער נייער צייט, ווי אָ פועל־יוצא פון דער קרייצונג און קעגנזייטיקער השפּעה פון צוויי אָנטאָגאָניסטישע געשיכטלעכע כוחות: אָ כוח אָ נייעם, וואָס איז געבוירן געוואָרן אין שויס פון דער קאַפּיטאַליסטישער אָנטוויקלונג און האָט געטראָגן מיט זיך די אידייע פון ווירטשאַפּטלעכן ליבעראַליזם, פון

איין זייט; און פון אַ כוח אַן אַלטן, אַ העמענדיקן, וואָס האָט געשלעפט נאָך מיט זיך די ירושה פון דער מיטלאַלטערלעכער, פּאַרקאַפּיטאַליסטישער תקופה, פון דער אַנדערער.

אויף אַן אַביעקטיוון אופן ווערט אין דעם דאָזיקן בוך געשילדערט דער קאַמף, וואָס אַ יידישע עדה האָט געפירט פאַר אירע רעכט אַריינצודרינגען אין נייַ־אַנטשטאַנענע קאַפּיטאַליסטישע אינדוסטריע־צווייגן; די שטרויכ־לונגען און מניעות, וואָס זי האָט געמוזט אָפּרוימען פון איר וועג, וועגן אי־רע נצחונות און מפלות, עליות און ירידות.

דער דאָזיקער פּראָצעס פון דעם יידישן אַריינדרינגען אין נייַע ווירט־שאַפט־צווייגן אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, האָט זיך אויפן שטח פון פוילן אָפּגעשפילט כמעט אומעטום, נאָר אין לאָדזש באַקומט ער מחמת דער ביישפיללאָזער שנעלער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט און איר אינדוסטריע, כמעט דראַמאַטישע שפּאַנונג און טעמפּאָ.

הגם דאָס בוך האָט אַ לאָקאַל־מאָנאָגראַפּישן כאַראַקטער, וואַרפט עס אָבער אַ סך ליכט אויף דער געשיכטע פון יידן אין פוילן אין דער ערשטער העלפט פון 19טן י״ה — אַ יאָרהונדערט וואָס האָט געהאַט ווייניק מזל אין דער פּויליש־יידישער היסטאָריאָגראַפּיע און איז אין פאַרגלייך מיט פּריער־דיקע תקופות היפש פאַרנאַכלעסיקט געוואָרן. ערשט יצחק שיפּער און יעקב שאַצקי האָבן אָנגעהויבן אים שענקען מער אויפמערקזאַמקייט.

עס איז אין דעם דאָזיקן ווערק פאַראַן פיל באַלערעוודיקע קאַפּיט־לעך. קאַפּיטלעך וואָס דעקן אויף אין זיין גאַנצער מיאוסקייט דעם מעכא־ניזם פון אַנטיסעמיטיזם ווי אַ פייגן־בלעטל פאַר דעם נאַקעטן עקאָנאָמישן קאָנקורענץ־קאַמף, וואָס די דייטשע וועבער און טוך־הענדלער האָבן גע־פירט קעגן זייערע יידישע פאַך־גענאָסן; קאַפּיטלעך וואָס דערציילן וועגן דער אומדערמידלעכער יידישער קאַמף־עקשנות, וואָס איז אייגנטלעך מער אויסדויער־כוח ווי קאַמף; וועגן דעם פּרימאַט פון ווירטשאַפּטלעכע אינטע־רעסן איבער נאַציאָנאַלע, כלל־ישראלדיקע, וואָס קומט בולט צום אויסדרוק אין דער סאָלידאַרער שטעלונג פון יידישע און קריסטלעכע הויזווירטן קעגן פאַרגרעסערן דעם יידישן ווויַן־רעוויר (ביז 1862 איז אין לאָדזש געווען אַ באַגרענעצטער יידישער ווויַנפּערטל), היות דאָס וואָלט פאַרקלענערט זייע־

ד׳ע פּראָפּיטן פון דעם הויכן דירה־געלט אין דעם איבערבאַפעלקערטן גע־
טאָ; וועגן דער גרויסער ראָל פון יידישער אונטערנעמערישקייט און דער־
פּינדערישקייט אין דער אַנטוויקלונג פון דער לאָדזשער אינדוסטריע, בפרט
אין דעם א״ג פּאַרלאַג־סיסטעם און אין דער עקספּאַנסיע פון איר האַנדלס־
באַזע.

דער אויסברוך פון דער מלחמה האָט צונישט געמאַכט דעם פּלאַן
אַרויסצוגעבן אַ צווייטן באַנד, וואָס צו אים האָט פרידמאַן שוין געהאַט צו־
גיפּגעזאַמלט אַ רייכן מאַטעריאַל. אַ געוויסער המשך צו דעם ערשטן באַנד
איז, פון ווירטשאַפטלעכן אַספּעקט, די אָפּהאַנדלונג וואָס ער האָט נאָך בא־
ויזן צו פאַרעפנטלעכן אין די „לאָדזשער ווירטשאַפטלעכע שריפטן״ אין
יאָר 1938, א״נ „די אינדוסטריאַליזאַציע און פראָלעטאַריזאַציע־פּראָצעסן
פון די לאָדזשער יידן אין יאָרן פון 1860 ביז 1914״.

די אַרבעט אַרום דער געשיכטע פון די לאָדזשער יידן האָט פרידמא־
נען אַרייַנגעצויגן אין דער פּראָבלעמאַטיק פון דער יידישער ווירטשאַפט־
געשיכטע אין פוילן אין 19טן יאָרהונדערט, וואָס איר האָט ער געוויידמעט
אַ פּרווו פון אַ סינטעטישן סך־הכל. אין 1935 האָט פיליפּ פרידמאַן אָפּגע־
דרוקט אין די „דזשויש סטאַדיס אין מעמאָרי אָוו געאָרג אַלעקסאַנדער קא־
הוט״, וואָס איז דערשינען אונטער דער רעדאַקציע פון סאַלאָ באַראָן, אַ
פאַרנעמיקע אָפּהאַנדלונג א״נ „ווירטשאַפטלעכע אומשיכטונגס־פּראָצעסן און
אינדוסטריאַליזירונג אין דעם פוילישן יידנטום״, 1800—1870.

אין דער דאָזיקער אָפּהאַנדלונג האָט ער מיט נייע מקורים־דיקע בא־
ווייזן, באַשטעטיקט די טעזע, וואָס איז אַרויסגעקומען געוואָרן דורך אָוועלכע
היסטאָריקערס ווי שיפּער, שאַצקי, מאָהלער א״א, און וואָס האָט צעשטערט
די פאַרשפּרייטע לעגענדע וועגן דעם בעיקר קרעמערישן, אומפּראָדוקטיוון
כאַראַקטער פון דער יידישער ווירטשאַפטלעכער סטרוקטור אין פוילן אין
דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, נאָר באַווייזן אַז דער לאַבאַרי־
זאַציע־פּראָצעס פון דער יידישער פּאָלקס־מאַסע האָט זיך אָנגעהויבן נישט
ערשט אין די לעצטע צענדליקער פון 19טן י״ה, נאָר להיפוך, אַז האַנטווערק
איז שוין געווען זייער פאַרשפּרייט ביי יידן אין פוילן סוף 18טן און אין דער
ערשטער העלפט פון 19טן י״ה. אין סך־הכל פון דער דאָזיקער וויכטיקער

שטודיע קומט פרידמאַן צו דער מסקנה, אַז אין דער צווייטער העלפט פון 19טן י"ה האָט זיך די עקאָנאָמישע דיפערענציאַציע נאָך מער פאַרטיפערט. פון איין זייט האָט צוזאַמען מיט דער אינטענסיווער פאַרשטאַרקט זיך פאַרשטאַרקט די פראָלעטאַריזאַציע, פון דער אַנדערער זייט איז אַנגעוואַקסן אַן אַנזעעוודיקע שיכט פון ייִדישער פינאַנציעלער און אינדוסטריעלער פֿלוטאַקראַטיע. גלייכצייטיק זענען ייִדן אַריינגעדרונגען אין גאָר נייע פאַר זיי צווייגן פון האַנדל און אינדוסטריע.

די אומשיכטונג איז אָבער פאַרגעקומען נישט אויפן וועג פון איבערגאַנג פון האַנדל צו מלאכה און אינדוסטריע, נאָר אויפן וועג פון אַריינדרינגען אין ניי־אַנשטאַנענע צווייגן אין די גרענעצן פון די דאָזיקע צוויי עיקרדיקע ווירטשאַפט־ספערן (דאָרט, ז"ז 243־246).

אַ געוויסער שוואַכער פונקט אין פרידמאַנס סאָציאַל־עקאָנאָמישע פאַרשונגען איז, וואָס ער ווייזט אַמאָל אַרויס צופיל צוטרוי און צו וויניק קריטיזיזם צו די סטאַטיסטישע מאַטעריאַלן, מיט וועלכע ער אָפּערירט. למשל, וען ער האָט איבערגעשאַצט דעם סטאַטיסטישן ווערט פון די רשימות פון דער לאָדזשער קהילה און טיילווייז פון לאָדזשער מאַגיסטראַט פון דעם באַהאַנדלטן פּעריאָד, וואָס זענען ווייט נישט קיין פינקטלעכע, ממילא רופן זיי־נע מסקנות אַרויס געוויסע באַווארענישן.

פיליפּ פרידמאַן האָט נישט געהערט צו דעם טיפּ פאָרשער, וואָס פאַרשליסט זיך אין די ד' אמות פון אַ באַשטימטן, על פּי רוב געוואָג ענגן געביט. די גאַמע פון זייגע וויסנשאַפטלעכע פאַראינטערעסירונגען איז אַ ברייטע.

אים אינטערעסירן קולטור־היסטאָרישע פּראָבלעמען פון ייִדישן עבר נישט ווייניקער ווי סאָציאַל־עקאָנאָמישע. אין זייַנע צוויי אַרבעטן אין „פון נאַענטן עבר", אַ היסטאָרישע פערטל־יאָר־שריפט, וואָס איז דערשינען אין וואַרשע אונטער דער רעדאַקציע פון משה שאַליט, וועגן „די ערשטע קאַמפן צוישן השכלה און חסידות" אין גאַליציע, און „די גאַליציש משכילים אויפן שוועל פון 19טן י"ה" (1938), האָט פרידמאַן אויפן סמך פון בריוו און אַנדערע דאָקומענטן, וואָס ער האָט געפונען אין יוסף פערלס אַרכיוו אין טאַרנאָפּאָל, אַרויסגעבראַכט ביז גאָר אינטערעסאַנטע פאַקטן וועגן די ערשטע

שפּראַכגרופּן פון דער השכלה אין גאַליציע און דעם קאַמף וואָס זי האָט געפירט מיט דער שטאַרק דאָרט פאַרוואָרצלטער חסידות.

פּרידמאַן האָט אויך דער ערשטער געגעבן אַן אויספירלעכע היסטאָרישׁ־פּעדאַגאָגישע מאָנאָגראָפּיע פון דער שול, וואָס יוסף פּערל, **דער בארימטער טאַרנאָפּאָלער משכיל**, האָט געעפנט אין יאָר 1813. די דאָזיקע מאָנאָגראָפּיע, פאַרעפנטלעכט אין 2טן באַנד פון שרי־פטן פאַר פסיכאָלאָגיע און פּעדאַגאָגיק, וואָס איז דערשינען אין ווילנע שוין בעת דער מלחמה איז 1940 (פון וועלכן עס האָבן זיך אויפגעהיט נאָר אַ פּאָר עקזעמפּליאָרן) איז אַ וויכטיקער צושטייער סיי צו דער געשיכטע פון יידישן חינוך, סיי צו דער געשיכטע פון דער גאַליצישער השכלה.

פּרידמאַן האָט אויך אָפּגעדרוקט אַ סעריע אַרטיקלען וועגן דער ערשטער יידישער עמאַנסיפּאַציע און אירע ווייטערדיקע געשיכטלעכע גלגולים און צוזאַמען מיטן לאַדזשער תלמיד־חכם און פּאָלקלאָריסט פּנחס זעליק גליקסמאַן האָט ער אַרויסגעגעבן אַ ביאָגראָפּיש־היסטאָרישע מאָנאָגראָפּיע וועגן אַלטן לאַדזשער בית־עולם. ער האָט פּובליקירט פיל קריטישע רעצענזיעס, צוו"אַנד. וועגן פּראָפּ. באַראָנס „סאַציאַלער און רעליגיעזער געשיכטע, פון יידישן פאָלק", וועגן קראים־פּארשונג, כאַזאַרן, אאַ"וו.

אָבער זיין אָנזעעוודיקן פלאַץ אין דער יידיש־פּוילישער פּאַרמלחמה־דיקער היסטאָריאָגראָפּיע האָט זיך פיליפּ פרידמאַן געשאַפן קודם־כל ווי אַ פּאָרשער פון דער יידישער סאָציאַל־עקאָנאָמישער געשיכטע אין 19טן י"ה.

עס איז פּאַראַן אַ כאַראַקטעריסטישער שטריך פון פרידמאַנס היסטאָרישער מעטאָד, וואָס קומט בולט צום אויסדרוק אין אַלע זיינע געשיכטלעכע ווערק. פרידמאַן זעט אין געשיכטלעכער פאָרשונג קודם־כל פּראָבלעמען, וואָס דאַרפן פאָרגענומען ווערן, ער טראַכט מער אין קאַטעגאָריעס פון היסטאָרישער פראָבלעמאַטיק ווי היסטאָרישער פאַקטאָגראָפּיע. פון דאָנען זיין טיפער אינערלעכער דראַנג צו סינטעזע, צו געפינען דאָס אַלגעמיין־גילטיקע און געזעצמעסיקע אין דער בונטער פאָרשיידנאַרטיקייט פון דעם היסטאָרישן געשעען.

***

דאָס לעצטע, פרוכטבאַרסטע קאַפּיטל אין פרידמאַנס היסטאָרישער

פֿאַרש־אַרבעט, איז ענג פֿאַרבונדן מיט דער לעצטער נאַציאָנאַלער קאַטאַסטראָפֿע אונדזערער. אַליין אַן על־פּי־נס גערעטעוועטער אין זיין היימשטאָט לעמבערג אַדאָנק הילף פֿון פּוילישע פרייַנד, האָט ער זיך אין האַרבסט 1944, וועו די מלחמה איז נאָך אָנגעגאַנגען אויף די פראָנטן, וועו אונדזערע חרובע הייזער האָבן זיך נאָך גערייכערט און דאָס אומשולדיקע פֿאַרגאָסענע בלוט האָט נאָך נישט געהאַט אויסגעטריקנט, אַרייַנגעוואָרפֿן מיט פֿאַסיע און התמדה אין דער חורבן־פֿאַרשונג. צוערשט אין לובלין, אויף דעם שטיקל באָפֿרייטן פּוילן, וווּ ער האָט זיך געשטעלט בראש פון דער יידישער היס־טאָרישער קאָמיסיע, און שפּעטער אין לאָדזש, וווּ ער האָט געלייגט די ער־שטע אַרגאַניזאַציאָנעלע און מעטאָדאָלאָגישע יסודות פֿאַר דער חורבן־פֿאָר־שונג. און אַזוי אין אַלע לענדער וווּ דער נאָך־מלחמהדיקער נע־ונד האָט אים פֿאַרוואָרפֿן (מינכען, פֿאַריז).

אין ניו־יאָרק, זיין לעצטע סטאַנציע, איז ער געשטאַנען בראש פון דעם ביבליאָגראַפֿישן אָפּטייל פון די בשותפותדיקע חורבן־פֿראָיעקטן פון יהוּא און „יד־ושם". פרידמאַן האָט רעדאַגירט די העברעישע און יידישע ביב־ליאָגראַפּיעס פון דער חורבן־ליטעראַטור וואָס אַ גרויסן טייל פון זיין פֿאָזיציעס האָט ער אַליין צונויפּגעזאַמלט און מיטרעדאַגירט צוזאַמען מיט ד"ר יעקב ראָבינסאָן דעם „וועגווייזער צו דער יידישער געשיכטע אין דער נאַצי־תקופה". ער האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אַ גרויסע צאָל ווערק און אָפּהאַנד־לונגען וועגן די פֿאַרשיידנסטע אַספּעקטן פון אונדזער חורבן.

פרידמאַנען האָבן באַזונדערס פֿאַראינטערעסירט צוויי פּראָבלעמען פון דער חורבן־תקופה: די יידנראַטן און בכלל די סאָציאַלע סטרוקטור פון געטאָ, און די איינשטעלונג פון אונדזערע קריסטלעכע שכנים צו אונדזער טראַגעדיע.

דעם ערשטן האָט ער געווידמעט אַ ריי אָפּהאַנדלונגען אין „בצרון" (באַנד 28 און 29) און „קאָמענטאַרי" (ב. 26, נומער 6). אין זיי אַנאַליזירט ער די „אידעאָלאָגיעס" און האַנדלונגען פון דריי רעפּרעזענטאַטיוו יודענ־ראַטלער: פון משה מערין — דעם „מושל" פון די זאַגלעמביער יידן, פון יעקב גענס — דעם ווילנער געטאָ־שעף און פון דעם דיקטאַטאָר פון לאָ־דזשער געטאָ — מ. ח. רומקאָווסקי.

דאָס זענען ביי אים געווען פאַראַרבעטן צו אַ קאָמפליצירטער און צענטראַלער טעמע פון דער חורבן־פאָרשונג, צו דער טעמע יודענראַטן — מיט וועלכער ער האָט זיך כמעט די גאַנצע צייט באַשעפטיקט, און צו וועל־כער ער האָט צונויפגעזאַמלט אַ ריזיקן מאַטעריאַל. ליידער האָט ער שוין נישט באַוויזן צו זען די פרוכט פון דער דאָזיקער מי זייגער און דער דאָ־זיקער במשך יאָרן אָנגעזאַמלטער מאַטעריאַל וואָרט אויף זיין גואל.

פרידמאַן איז געווען פון די ערשטע אין אונדזער חורבן־פאָרשונג, וואָס האָט געפרווט צו געבן אַן אָביעקטיווע, און פריי פון נאַך־מלחמהדיקע ליידנשאַפטן, אָפשאַצונג פון דער ראָל וואָס די דאָזיקע דריי פראַמיגענטע געטאָ־אָנפירער האָבן אָפגעשפילט אין זייערע געטאָס, אויפן יסוד פון זייער „רעטונגס״־אידעאָלאָגיע און „רעטונגס״־טאַקטיק.

מיט דעם צווייטן, זייער קאָנטראָווערסאַלן פראָבלעם — דער באַצוגונג פון דער קריסטלעכער סביבה צו דער קאַטאַסטראָפע, וואָס האָט געטראָפן זיינע ייִדישע שכנים, מיט וועלכע מען האָט, ווי אין מזרח־אייראָפע, געלעבט צוזאַמען במשך הונדערטער יאָרן — האָט זיך אויך פרידמאַן באַשעפטיקט אין פאַרשיידענע אָפהאַנדלונגען און לסוף דאָס וואָס ער האָט געהאָט צו זאָגן וועגן דעם פאַרעפנטלעכט אין אַ בוך, וואָס איז דערשינען אין ענגליש אין 1957 א״נ „טהעיר בראָטהערס קיפערס״.

דאָס דאָזיקע בוך איז דער ערשטער געוואָגטער פרווו אין אונדזער היסטאָרישער חורבן־ליטעראַטור פון אַ סינטעטישער באַהאַנדלונג פון דער דאָזיקער אָנגעווייטיקטער און פאַר דעם ייִדישן צד זייער דעליקאַטער פרא־גע און ווי אַזעלכער דאַרף עס אָפגעשאַצט ווערן.

אין הסכם מיט דעם אויבן באַירטן שטריך פון פרידמאַנס גאַנג אין דער היסטאָרישער פאָרשונג, האָט דער היסטאָריקער פיל אָרט אָפגעגעבן דער פראָבלעמאַטיק פון דער חורבן־פאָרשונג און איר מעטאָדאָלאָגיע. אין דער דאָזיקער גרופע אָפהאַנדלונגען זיינע שטעלט ער זיך קודם־כל אָפ אויף די פראָבלעמען פון אינעווייניקסטן געטא־לעבן, אויף דער סאָציאָלאָגיע פון געטא (דעמאָגראַפישע פראָבלעמען, ווירטשאַפט, טאָפאָגראַפישע סטרוקטור פון געטא אאז״וו). אויך צו די ענינים האָט ער באַוויזן צונויפצוזאַמלען אַ רייכן מקורים־מאַטעריאַל, וועלכן ער האָט שוין נישט באַוויזן צו פאַרענ־

דיקן און באַארבעטן. אויך דאָס איז אַ גרויסער פאַרלוסט פאַר דער חורבן־פאַרשונג.

ד״ר פיליפּ פרידמאַן איז אַוועק פון אונדז אין מיטן פון אַ פאַרצווייג־טער און וויכטיקער היסטאָרישער פאָרשונג־אַרבעט. ער איז געווען פול מיט פּלענער און נייע פּראָיעקטן וואָס, אויב זיי וואָלטן רעאַליזירט געוואָרן, וואָלטן זיי פיל באַרייכערט אונדזער וויסן און פאַרשטענדעניש פון אונדזער נאַציאָנאַלער טראַגעדיע. ער איז געווען ביי אונדז דער גרעסטער מומחה פון דעם נייסטן און טראַגישסטן קאַפּיטל אין דער מאָדערנער יידישער געשיכטע.

שמואל לעהמאן

שמואל לעהמאן האָט געהערט צו דעם מין גאָט־געבענטשטע „משו־ענעים לדבר אחד", וואָס אַ דאַנק זיי ווערן צונויפגעזאַמלט פאַר דורות און אויפגעהיט אוצרות, וואָס קיינער קוקט זיך אויף זיי נישט אַרום און וואָס וואַלגערן זיך אויף דער גאַס „כאבן שאין לה הופכים".

אַ גאַנץ לעבן, וואָס איז געווען אויסגעפילט מיט נויט און מאַטערניש, מיט ממש אַן אַסקעטישן אָפּזאָגן זיך פון תענוגי עולם הזה, איז דער דאָזיקער ווונדערלעכער פאַנאַטיקער פון יידישן פאָלקלאָר אַרומגעפאָרן איבער יידישע שטעט און שטעטלעך, אַרומגעקלעטערט אויף בוידעם־שטיבלעך, קעלערן און מלינהס אויף סטאַווקי, דזשיקע און סמאָטשע און נישט מיד געווואָרן צו פאַרצייכענען אין הונדערטער העפטן מיט זיין פאַרצוקטן, כמעט אומלעזבאַרן כתב יידישע פאָלקס־מעשיות, פאָלקס־לידער (בעיקר גנבים־לידער), שפּריכווערטער, אַנעקדאָטן אאַ״וו.

דאָס וואָס ביי אומות־העולם טוען מלוכהשע וויסנשאַפטלעכע אינס־טיטוטן מיט קאָסטבאַרע עקספּעדיציעס, האָבן ביי אונדז געטאָן יחידים ווי שמואל לעהמאַן. אַרויסגעלאָזט זיך פון אַלע זיינע געשעפטן און פּטרנדיק אויף זיינע רייזעס איבער דער פּוילישער פּראָווינץ זיין גאַנץ פאַרמעגן מיט דעם ווייבס נדן אַלס צוגאָב (ער און זיין פּרוי האָבן געשטאַמט פון פאַרמעג־לעכע באַלעבאַטישע יידישע פאַמיליעס) — ווייל אָפּט האָט שמואל לעהמאַן געמוזט נאָך באַצאָלן אַ רובל און מער פאַר לאָזן זיך אויפזינגען אַ לידל, אָדער איבערדערציילן אַ מעשה און פאַר יאָטן — „גוטע ברידער" פון סטאַווקי־גערל אַ פלעשל י״ש מיט צובייסעכץ — האָט זיך דער דאָזיקער דאָן־קיכאָט פון יידישן פאָלקלאָר (ער האָט אויסערלעך אויסגעזען ווי דער לייבלעכער דאָן־קיכאָט) במשך פון יאָרצענדליקער געטאָן שטיל און באַ־שיידן זיין הייליקע אַרבעט.

דער דאָזיקער „טשודאַק", וואָס צאָלט רובלס פאַר לידלעך און מע־

שיות איז געווען זייער פאָפולער ביי דער יידישער אַרעמקייט אויף סטאַווקי און סמאָטשע. „דער יאָלד אין קאָפעליוש" האָט מען אים דאָרטן גערופן.

שפּעטער, ווען שמואל לעהמאַן איז שוין געווען אַ קבצן און נישט גע־קענט צאָלן קיין רובלס פאַר לידלעך, האָט מען אים נישט איין מאָל מיט אַ שפּאָטיש געלעכטערל געהייסן מוחל זיין און נישט דולן קיין קאָפּ מיט קיין יאָלדישע שטיק און אַפילו גוט־ברודעריש אים אַראָפּגערוקט דעם יאָל־דישן קאָפעליוש איבערן שטערן.

שמואל לעהמאַן האָט נישט געהאַט קיין פאַך־בילדונג אויפן געביט פון פאָלקלאָר. ער האָט אָבער פאַרמאָגט אַן אויסערגעווײנטלעכן פילבאָרן חוש פאַרן יידישן פאָלקלאָר. מיט זיין שאַרף־שפּיציקער נאָז האָט ער תמיד אין די בוידעם־שטיבער און קעלערן דערשפּירט עפּעס אַ ניי לידל אָדער אַ נייעם, אפשר אַ צענטן וואַריאַנט פון דעם, אים שוין באַקאַנטן, פאָלקס־לידל און פאָלקס־מעשה. נישט האָבנדיק קיין פאַכמענישע אויסבילדונג אין מוזיק, האָט ער זיך געהאַט זיין אייגן נאָטן־סיסטעם פון פאַרשרייבן מעלאָ־דיעס. ש. לעהמאַן האָט זיין אַרבעט געטאָן ביחידות, אָן עפּנטלעכן פּרסום. נישט האָבנדיק די מינדסטע אונטערשטיצונג מצד דער אָפיציעלער יידי־שער געזעלשאַפט אין וואַרשע. זאָל דאָ אויסגעזאָגט ווערן דער סוד, אַז זיין 30סטער יובילי פון זיין טעטיקייט אין 1932 איז אָפּגעמערקט געוואָרן אַ דאָנק דער פּריוואָטער איניציאָטיוו פון אַ קליינער גרופּע פון זיינע פּריינט און פאַרערער.

אין רעזולטאַט האָט שמואל לעהמאַן באַוויזן צונויפצוזאַמלען ריזיקע אוצרות (צענדליקער קאָסטנס) פון פאַרשריבענעם יידישן פאָלקלאָר, פון וועלכן נאָר אַ מקצת האָט דערלעבט צו זען די ליכטיקע שיין. („אַרבעט און פרייהייט", 1921, „גנבים־לידער", 1928, „ביי אונדז יידן", (צוזאַמען מיט פנחס גראָובארד), „יידישע שפּריכווערטער, גלייכווערטלעך, רעדנסאָרטן און צונעמענישן, וועגן לענדער, געגנטן, שטעט און שטעטלעך", (צוזאַמען מיט נח פּרילוצקי) — אין פּרילוצקיס זאַמלביכער „פון דער אייראָפּעישער מלחמה", אין זאַמלבוך „לעבן" א"אַנד.

עס געהערט צו די טראָגישע פּאַראַדאָקסן פון אונדזער יידיש לעבן, אַז ערשט אין וואַרשעווער געטאָ האָט די זאַמל־אַרבעט פון שמואל לעהמאַן

באַקומען אַ מאַטעריעלן געזעלשאַפטלעכן אָנשפּאַר אין די ראַמען פון דער אַלגעמיינער אָקציע צו ראַטעווען די יידישע שעפערישע אינטעליגענץ. אַ ספּעציעלן אינטערעס צו זיין אַרבעט האָבן אַרויסגעוויזן ד״ר עמנואל ריגל־בלום און יצחק גוטערמאַן ז״ל. אין דער תקופה פון אומקום און אונטער־גאַנג האָט מען פֿאַרשטאַנען די נויטוועندיקייט צו ראַטעווען — אויב עס לאָזט זיך נישט ראַטעווען די לעבעדיקע טרעגער פון יידישן פֿאָלקלאָר — איז כּאָטש אַ טייל פון זייערע אוצרות.

חוץ דעם האָבן זיך דאָ פֿאַר שמואל לעהמאַן געעפנט ממש נישט גע־אַנטע מעגלעכקייטן פון אַרבעט: אין וואַרשעווער געטאָ איז אַנטשטאַנען אַן אמתער קיבוץ־גלויות פון דער גאַנצער פוילישער פֿראָווינץ — אַנטלאָפענע אָדער פֿאַרטריבענע פון הונדערטער שטעט און שטעטלעך. די פּליטים־פונקטן זענען געווארן אַ קוואַל, פון וועלכן שמואל לעהמאַן האָט געקענט שעפּן בשפע.

איך שטעל מיך פֿאָר ווי לעהמאַן דרייט זיך אַרום מיט זיין נאָטיץ־ביכל צווישן די פֿאַרהונגערטע פּליטים און זוכט דאָרט — אין דעם ים פון מענטשלעכן עלנט און גויט דעם נייעם טראַגישן פֿאָלקלאָר — די ניי־אַנט־שטאַנענע געטאָ־לידער, מעשיות און געטאָ־אַנעקדאָטן. די ראָל פון „דעם יאָלד אין קאַפּעליוש״ אין אַ נייער און וואָס פֿאַר אַ טראַגישער אויפלאַדע איז זיכער נישט געווען וואָס מקנא צו זיין. די דאָזיקע מענטשן, וואָס דער גורל האָט זיי פֿאַרמשפּט אויף אַן אומפֿאַרמיידלעכן אויסגיין אין שרעקלעכער נויט און פּיין, איז זיכער נישט געלעגן אין קאָפּ צו זינגען פֿאַר דעם דאָזיקן טשודאַק געטאָ־לידלעך. און ווי האָט זיך זיין פּילבאַר האַרץ געמוזט קאָר־טשען אין ווייען אין אָנבליק פון דעם דאָזיקן מענטשלעכן יאָמער. אָלע האָבן זיי זיך דאָ, אין דעם וואַרשעווער גיהנום צונויפגעזאַמלט, זיינע געווען „קליענטן״ פון די יידישע שטעט און שטעטלעך — די מיידלעך מיט זייערע ליבע־לידער, די זקנים — פון וועמענס מויל ער האָט פֿאַרשריבן די ווונ־דערלעכע מעשיות וועגן אליהו הנביא און דעם פֿאַרכשופטן פריץ... אָבער אין באַווּסטזיין פון זיין היסטאָרישער שליחות איז דער דאָזיקער גאָט־גע־בענטשטער פֿאַנאַטיקער געשטאַנען מיט אַ פֿאַרקלעמט הארץ און פֿאַרבי־סענע ליפּן און נאָטירט דאָס געזאַנג פון תהום.

י ש ע י ה ט ר ו נ ק

צוזאַמען מיט שמואל לעהמאַן (ער האָט געהאַט די זכיה צו שטאַרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט אין וואַרשעווער געטאָ דעם 23סטן אַקטאָבער 1941*) איז אומגעקומען אפשר אייגע פון די רייכסטע זאַמלונגען פון יידישן פאָלקלאָר, וואָס זייער אבידה איז גאָרנישט אָפצושאַצן — די פרוכט פון איבער 40־יאָריקער אומדערמידלעכער, איבערמענטשלעכער ארבעט.

• עמנואל רינגעלבלום שרייבט וועגן לעהמאַנס לוויה אין זיינע נאָטיצן פון וואַרשעווער געטאָ (ז' 182): „...כאַראַקטעריסטיש, אַז זיין לוויה האָט זיך צוזאַמענגעטראָפן מיט דער לוויה פון אייגעם פון זיינע העלדן: בערל חזיר, וואָס האָט אים דערציילט אַ סך מעשיות. בערלס לוויה איז אַבער געווען אַ סך אַ גרעסערע וויַ לעהמאַנס. דער פּרעזעס טשערניאַקאָוו, צו וועמען מען האָט זיך געווענדט וועגן אַן אומזיסטער קרקע, האָט נעבעך נישט געוווסט ווער לעהמאן איז"...

שמואל זיגעלבוים

צוויי געשעענישן האָבן אויף אַ וויַיל אויפגעטרייסלט די וועלט און ווי אַ פאַרבלענדיקער בליץ דורכגעריסן די שוועָרע פינצטערע במאָרעס פון דער היטלער־תקופה: דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ און דער טראַגיש־העלדישער טויט פון שמואל זיגעלבוים (חבר אַרטור).

דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ איז געווען די לעצטע העראָישע טאַט פון אַ מענטשלעכן קאָלעקטיוו, וואָס איז במשך פון אַ פאָר יאָר גע־מאָרדעט געוואָרן אין ביישפיללאָזע באַדינגונגען מיט אַן אומבאַשרייבלעכער, צינישער אַכזריות. זיגעלבוימס פרייוויליקער טויט איז געווען דער לעצ־טער אינדיווידועלער אַקאָרד פון דער דאָזיקער טראַגיש־העראָישער עפּאָ־פּיע פון פּיין און גבורה.

די דאָזיקע ביידע געשעענישן געפינען זיך אין אַן ענגן שייכות און פאַלן אויס אין איין צייט (מאַי 1943).

מאַי 1943

די לעצטע קעמפער ראַנגלען זיך מיטן מעכטיקן שונא אויף די לעצ־טע פאָזיציעס פון אין פלאַמען אויפגייענדיקן געטאָ. דער גרעסטער יידי־שער ישוב אין איראָפּע קאָרטשעט זיך אין זייַנע גסיסה־וווייַען. פון די דריי און אַ האַלב מיליאָן פוילישע יידן איז פאַרבליבן נישט מער ווי קאַרגע דריי הונדערט טויזנט. קרוב אַ מיליאָן יידן צונויפגעשלעפּטע פון גאַנץ איראָפּע זענען שוין אויסגעמאָרדעט אָדער וואַרטן אויף דעם טויט, וואָס לייזט אויס פון נאַצישן גיהנום אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן און אין אַ קליינער צאָל „רעסט־געטאָס" און לאַגערן שמאַכטן אַ פערטל מיליאָן יידישע שקלאַפן, וואָס זענען געצוווונגען זייער בלוט און שווייס אָפּצוגעבן דעם תליון.

און די גרויסע, פרייַע, דעמאָקראַטישע וועלט — וואָס האָט זי געטאָן בכדי צו ראַטעווען די עלנטע רעשטלעך פון איראָפּעישן יידנטום פון זיי־

כערן אומקום און אָפצושטעלן די מערדערישע האַנט אין מיטן פון איר מאָרד־מלאכה? גאָרנישט.

תחילת האָט עס געהייסן, אַז די אַלע אַלאַרמירנדיקע ידיעות, וואָס האָבן זיך אויף אַן אונטערערדישן וועג דורכגעריסן דורך די מויערן פון די הער־מעטיש־פאַרמאַכטע געטאָס, זענען שטאַרק איבערגעטריבן, כמעט גרויל־פראָפאַגאַנדע.

וועז די אַלע פאַקטן פון דעם נאַצישן גרויל, וואָס זענען געבראַכט גע־וואָרן אין דער עפנטלעכקייט דורך עדי־ראיה, שלוחים פון דעם פוילישן אונטערערד, אָדער קאָרעספאָנדענטן פון נייטראַלע לענדער, האָבן געשלאָגן מיט איבערצייגנדיקער באַוויזן־קראַפט, איז מען איבערגעגאַנגען צו דער טאַקטיק פון פאַרשווייגן, אָדער אין בעסטן פאַל, פון פאַרוואַנדלען די גרויסע יידישע טראַגעדיע אין אַ ביוראָקראַטישן פּליטים־ענין מיט עמיגראַציע־פאַרשריפטן און אימיגראַציע־קוואָטעס (בערמיודער קאָנפערענץ אין אַפריל 1943).

אונטער פאַרשידענע פוילע תירוצים האָבן זיך די אַליאירטע אָפּגעזאָגט אָנצונעמען ווירקזאַמע שריט בכדי אָפצושטעלן די שחיטה אויף יידן אין פוילן.

מען האָט זיך ווייזט אויס געשראָקן טאָמער וועט חלילה היטלער מסכים זיין צוליב פראָפאַגאַנדע־טעמים ארויסצולאָזן די יידן פון איראָפע און מען וועט זיך מוזן פאַרנעמען מיט זייער גורל. עס זענען געווען וויכטיקערע עני־נים ווי צו ראַטעווען פון תלינס העגט די רעשטלעך פון אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק אין איראָפע. מען האָט זיך באַנוגגט מיט פּוסטע וואָרענונגען וועגן באַשטראָפן די מערדער נאָכן קריג, פון וואָס די נאַציס האָבן זיך נאַ־טירלעך אויסגעלאַכט.

זיי וואָלטן פאַרשטאַנען נאָר איין שפראַך — די שפראַך פון שנעלע און שטרענגע קעגן־רעפּרעסיעס לגבי דייטשן, וואָס האָבן זיך געפונען אין די העגט פון די אַליאירטע כוחות. אין רעזולטאַט האָט זיך באַקומען, אַז אַ גאַנ־צע וועלט האָט זיך מיט טעמפּער און שטראָפּבאַרער גלייכגילטיקייט, אָדער אין בעסטן פאַל מיט דער מיטליידס־פראַזע אין מויל, צוגעקוקט ווי היט־לער שעכט אומגעשטערט אויס אַ גאַנץ פאָלק.

למען האמת מוז מען פעסטשטעלן דעם טרויעריקן פאַקט, אַז אויך די אַרגאַניזירטע יידישע געזעלשאַפט אין די אַליאירטע לענדער האָט זיך מיט אומצוטרוי באַצויגן צו די גרויל־ידיעות, וואָס פלעגן זיך דורכרייסן פון פוילן, שוין אַפילו אַזוי שפעט ווי אין דער העלפט 1942, וועו די מאָרד־מאַשין האָט זיך געפונען אין פולן גאַנג.

וועו דער רעטונגס־קאָמיטעט ביי דער יידישער אַגענץ האָט אין דער צווייטער העלפט פון 1942 דערהאַלטן פון זשענעווע אַ דעפעשע וועגן דעם מאַסן־מאָרד וואָס די נאַציס באַגייען איבער די פוילישע יידן, זענען די פי־רער פון ארץ־ישראל ישוב געווען באַהערשט פון ספיקות און נישט געוואָלט גלויבן דעם אינהאַלט. וועו מען האָט ענדלעך באַשלאָסן איבערצו־שיקן די גרויל־ידיעה צו די יידישע צענטראַלע אַרגאַניזאַציעס אין דער גאָרער וועלט, האָבן זיך אויף איר אָפגערופן נאָר צוויי: די „באָארד אָוו דעפיוטיס" אין לאָנדאָן און דער יידישער קאָנגרעס אין קאָנאַדע. די יידישע אַרגאַניזאַציעס אין אַנדערע לענדער האָבן אַפילו נישט געענט־פערט (א. רייס: „פרקים מפעולות העזרה והההצלה" אין „דפים לחקר השואה והמרד", תל־אביב, 1952, העפט ב', ז' 24).

און אַפילו שפעטער, וועו די אויסראָטונג פון פוילישן יידנטום איז שוין געווארן אַן אומבאַשטרייטבאַרער פאַקט (סוף 1943), זענען די הילפס־און רעטונגס־מיטלען, וואָס זענען אָנגעזומען געווארן דורך דער יידישער געזעלשאַפט אין די פרייע לענדער, נישט געשטאַנען אין קיין שום פּראָ־פאָרץ צו דער גרויס פון דער קאַטאַסטראָפע. באַקלאָגט מען זיך דאָך אין די אונטערדישע, אויף אַ קאָנספיראַטיוון אופן קיין אויסלאַנד אַרויסגעשיקטע באַריכטן פון וואַרשעווער געטא, אַז אַפילו די מאַטעריעלע הילף פאַר די לעצטע האָלאָווישקעס פון פאַרברענטן אין חורבן יידישן ישוב אין פוילן איז נישט געווען קיין געהעריקע, און דאָס איז דאָך שוין יאָ געווען מעגלעך (באַריכט פון אונטערערדישן „בונד" אין „פוילן" פאַר דער צייט פון 15טן נאָוועמבער 1943 ביז מאַי 1944, געדרוקט אין די יאָרן פון יידישן חורבן, ניו־יאָרק, 1948, ז' 97).

אין דער דאָזיקער אוממאַראַלישער אַטמאָספערע פון פאַרשווייגן דעם גרעסטן פאַרברעכן אין דער מענטשלעכער געשיכטע, אין דער דאָזיקער

מאַנענדיקער שטילקייט אַרום דעם מאַסן־מאָרד איבער דעם יידישן פאָלק, האָט זיגעלבוימס טאַט אָפּגעקלונגען ווי אַ מעכטיקער רוף, וואָס האָט אויף אַ ווייל אויפגעטרייסלט דאָס „געוויסן" פון דער וועלט און איז אַרויסגע־ריסן געוואָרן פון איר חרפהדיקן גלייכגילט.

הונדערטער צייטונגען און זשורנאַלן האָבן וועגן דעם געשריבן. די פשוטע און דערשיטערנדיקע ווערטער פון זיין צוואה ...„ווייל איך האָב נישט געקענט טאָן גאָרנישט בעת מיין לעבן, וועל איך אפשר מיט מיין טויט מיט־העלפן, אַז עס זאָל געבראָכן ווערן די גלייכגילטיקייט פון די, וועלכע האָבן די מעגלעכקייט צו ראַטעווען איצט, אפשר אין לעצטן מאָמענט, די נאָך פאַרבליבענע פויליש יידן"... האָבן דורך פרעסע און ראַדיאָ געפונען זייער וועג צו מיליאָנען מענטשן אין דער גאָרער וועלט. אָבער גיך איז די וועלט צוריקגעקומען צו איר גלייכגעוויכט, און מען האָט ווייטער באַרוּקט דאָס אייגענע געוויסן מיט נייע וואָרענונגען צו באַשטראָפן די מערדער נאָכ־דעם ווי זיי וועלן האָבן אויסגעקוילעט דעם לעצטן ייד אין אייראָפּע.

שמואל זיגעלבוים האָט פרייוויליק אַוועקגעשאָנקען דאָס טייערסטע וואָס אַ מענטש קען געבן — זיין לעבן. דאָס איז געווען אַ לעבן, וואָס איז פון ערשטן מאָמענט פון זיין געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט געווען אינגאַנצן אָפּגענעבן צו די יידישע פאָלקס־מאַסן אין פוילן. ער איז געווען פלייש פון זייער פלייש און ביין פון זייער ביין.

נאָכדעם ווי די היטלעריסטישע הָרדעס האָבן פאַרפלייצט פוילן און שפּעטער גאַנץ אייראָפּע האָט זיך שמואל זיגעלבוים מיט זיין גאַנצער ברויזנ־דיקער ענערגיע, גרענעצלאָזער אָפּפערווויליקייט, מיט מוט און ווירדע, אַריינגעוואָרפן אין דער שווערער רעטונגס־אַקציע פאַר די געפיניקטע יידי־שע מאַסן אין פוילן.

אַנהייבנדיק פון זיין מוטיקן און ווירדיקן אַרויסטריט אין וואַרשעווער יידנראַט פאַר אַ פיל־טויזנט־קעפיקן עולם, וואָס האָט זיך געהאָט פאַר־זאַמלט אַרום דעם קהילה־בנין, קעגן דער חרפהדיקער געטאָ־גזירה, און שפּעטער נאָכן פאַרלאָזן פוילן, אַלס שליח פון „בונד" אין אַמעריקע און מיטגליד פון פויליש־נאַציאָנאַל־ראַט אין לאָנדאָן, האָט זיגעלבוים ממש גע־פלאַקערט מיט אַן אינערלעכן פייער פון זיך אַליין־פאַרצווייפלונג אום־

אויפהערלעכער, מיזאַמער אַרבעט צו ראַטעווען דאָס וואָס עס לאָזט זיך נאָך פון דער היטלער־שריפה.

זיגעלבוים איז געווען דער ערשטער וואָס האָט געטראָגן אין דער וועלט דעם אמת וועגן יידישן אומקום.

אויף אומצאָליקע מיטינגען, קאָנפערענצן, דורך ראַדיאָ און פרעסע, אויף אינטערנאַציאָנאַלע פאָרומס איז זיגעלבוים נישט מיד געווארן אַרויסצושרייען דעם וויי־געשרייַ, וואָס האָט זיך געטראָגן פון די פּוילישע גאַזקאַמערן; ער איז נישט מיד געווארן צו מאָנען און פאָדערן הילף פאַר די קרבנות פון דער נאַצישער אכזריות.

פאַרמעל דער שליח פון פּוילישן „בונד" איז זיגעלבוים דורך זיין קעמפעריש לעבן און נישט וויניקער קעמפערישן טויט נתעלה געווארן צו דער מדרגה פון אַ פאָלקס־טריבון פון די יידישע מאַסן אין פּוילן אין דער טראַגישסטער תקופה פון זייער געשיכטע. ער האָט אַן זיי נישט געקענט לעבן, „איך געהער צו זיי און צו זייערע מאַסן־קברים". שמואל זיגעלבוימס לעבן און טויט האָבן אים אויף אייביק פאַרבונדן מיט דער געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג, מיט דעם הערשישן אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטא.

צוויטער טייל

דער וועד מדינת רוסיא (ריסן)

אין יאָר 1623 האָבן זיך די ליטווישׁ־ווייסרוסישע קהילות אָפּגעטיילט פון וועד ה' ארצות, וואָס ביז דעם דאָזיקן יאָר זענען אין אים געווען בדרך כלל רעפּרעזענטירט די הויפּט־קהילות פון 5 פּראָווינצן: גרויספּוילן, קלייַנ־פּוילן, פּאָדאָליע, וואָלין און ליטע, און געשאָפּן אַן אייגענע צענטראַלע רעפּ־רעזענטאַנץ — דעם וועד מדינת ליטע. חוץ אינעווייניקסטע פּאָקטאָרן, ווי דער סיכסוך צווישן גראָדנע און טיקטין וועגן דער קהלשער יוריסדיקציע איבער פּאָדליאַשער גרענעץ־קהילות און וועגן פינאַנציעלע ענינים, האָט דאָס אָפּרייסן זיך פון די ליטווישׁ־רייסישע קהילות אייגנטלעך אָפּגעשפּיגלט די פּאָליטישע און אַדמיניסטראַטיווע פּאָרהעלטענישן צווישן די ביידע טיילן פון דער מלוכה, וואָס איז פּאָראייניקט געווארן אין 1569. אָפילו נאָך דער א"ג רעאַלער אוניע איז די ליטווישע גרויספירשטנשאַפט געבליבן זעלב־שטענדיק אין די דריי וויכטיקסטע געביטן פון דער מלוכהשער אַדמיניס־טראַציע: פינאַנצן, מיליטער און געריכטווזן.

דער דאָזיקער מלוכישער דואַליזם האָט אויך געפונען זיין אויסדרוק אין די אָרגאַניזאַציע־פּאָרמען פון דער יידישער אויטאָנאָמיע. עס איז א סברה, אַז די פינאַנציעלע סיכסוכים און די קאָמפּעטענץ־פּראָגעס זענען נישט געווען די סיבות וואָס האָבן גורם געווען דעם ריס, נאָר גיכער זענען זיי געווען סימפּטאָמען פון דער סעפּאַראַטיסטישער נטיה ביי די ליטווישע קהילות, וואָס האָט זיך מסתמא געזערט פון דעם אַלגעמיינעם פּאָליטישן דואַליזם פון דער פּוילישׁ־ליטווישער מלוכה.

דער אָרגאַניזאַציאָנעלער בוי פון וועד מדינת ליטע איז געווען מער צענטראַליזירט און געטראָגן א מער אָליגאַרכישן כאַראָקטער ווי דער וועד ד' אַרצות אין קרוין־פּוילן. די הויפּט־דעה אין וועד מדינת ליטע האָבן לכתחילה געהאַט די געווייַלטע פּאָרשטייערס פון דריי קהילות (בריסק, גראָד־נע, פּינסק). אין יאָר 1652 איז צוגעקומען וויילנע און אין יאָר 1692 — די

סלוצקער קהילה. די דאָזיקע פינף קהילות האָבן מיט זייער קהלשער יו־
ריסדיקציע באַהערשט גרויסע שטחים וואָס האָבן אַרומגענומען גאַנצע וואָ־
יעוואָדשאַפטן מיט צענדליקער קהילות און ישובים.

די אַ״ג „משולחים״ — די פֿאַרשטייערס פון אַנדערע גרעסערע קהי־
לות, ווי למשל מינסק, נאָוואַרעדאָק, סמאַרגאָן א״אַנד, וואָס האָבן זיך באַ־
וויזן מיט דער צייט צו עמאַנציפּירן און ווערן צענטערס פאַר גאַנצע גלילים
— האָבן געשפּילט אַ צווייטראַנגיקע ראָלע און פֿלעגן זיך באַטייליקן נאָר
אין די בודזשעט־זיצונגען פון וועד און ווי ס׳וויזט אויס נאָר מיט באַרא־
טונגס־רעכט.

וואָס שייך די וווייסרוסישע קהילות האָבן זיי לכתחילה געהערט צו דער
קהלשער יוריסדיקציע פון בריסק וואָס האָט בכלל אַרומגענומען אַ ריזיקן
שטח: דעם מערב־טייל פון דער בריסקער וואָיעוואָדשאַפט און נאָוואַרעד־
קער, מינסקער, וויטעבסקער און פּאָלאָצקער וואָיעוואָדשאַפטן.

וועָן איז אַנטשטאַנען דער וועד מדינת רוסיא? דער פֿראָצעס וואָס האָט
געפּירט דערצו, אַז די וווייסרוסישע קהילות זאָלן זיך עמאַנציפּירן פון ליט־
וישן צענטראָלן וועד איז געווען אַ בהדרגהדיקער. אויפן וועד אין בריסק
אין שצ״א (1631) איז פאַר „ארץ רוס ואגפיו״, ד״ה פאַר די וווייסרוסישע
קהילות, צוזאַמען מיט די קהילות אין מינסק, ווילנע און זייערע סביבות,
אַנערקענט געוואָרן דאָס רעכט און די פליכטן פון אַ באַזונדערן גליל. די
עוואָלוציע האָט זיך אָבער ביי דעם נישט אָפּגעשטעלט, זי איז געגאַנגען אין
דער ריכטונג פון שאַפן אַ באַזונדערע אויטאָנאָמע וווייסרוסישע מדינה מיט
אַן אייגענעם וועד און אַן אייגענעם רב־הכולל.

מיר זעען דאָס פון צוויי דאָקומענטן אין פנקס המדינה. אין אַ חשבון
פון ליטווישן וועד פון ת״ז (1647) ווערן אויסגערעכנט צוויי שטר־חובות
אויף אַ סומע פון 4,650 גילדן, וואָס די „מנהיגי ארץ רוס״ און די „אנשי
רוס״ זענען געבליבן שולדיק אויפן חשבון פון הכנסה־שטייער פאַר דעם
קומענדיקן יאָר ת״ח. אין אַ צווייטן חשבון פון וועד כאָמסק פון תכ״ז (1667)
איז די רייד וועגן אַן אָפּרעכענונג מיט „מדינת רוסיא״, וועמען דער וועד
ליטע איז געבליבן שולדיק 337 גילדן.

פון דעם אויבן ציטירטן חשבון פון 1647 איז קלאָר אַז די התחלות

פון „מדינת רוס" אַדער „ארץ רוס" גרייכן צו דער תקופה פון פאַר ת"ח. אַז עס האָט שוין פאַרן יאָר 1654, ווען עס איז אויסגעבראָכן די פּוילישׂ־מאָסקוויטישע מלחמה, עקסיסטירט אַ צענטראַלע רעפּרעזענטאַנץ פון די וויסרוסישע קהילות וואָס האָט שוין געהאַט אונטער זיך אַ טראַדיציע, זאָגט עדות דער באַשלוס פון ליטווישן וועד פון תט"ז (1656) וועגן גובה זיין דעם שטייער ביי די פּליטים פון די וויסרוסישע קהילות וואָס זענען אי־בער די מלחמה־געשעענישן אַנטלאָפן קיין ליטע. דער באַשלוס גיט איבער דעם ענין אין די הענט פון פאָרשטייערס, אויסגעוויילטע פון די פּליטים גופא, און נישט אין די הענט פון די שמאָים (שאַצערס) פון די ליטווישע קהילות, ווו די פּליטים האָבן זיך אויפגעהאַלטן. דערביי מוזן זיי זיך אָבער האַלטן ביי דעם שאַצמאָסשטאַב, וואָס איז חל אין ליטע (6 גל' פון הונדערט).

וואָס פאַר אַ טעריטאָריע עס האָט אַרומגענומען די וויסרוסישע מדינה ביי איר אַנטשטייונג און שפּעטער אין דער צווייטער העלפט 17טן י"ה איז נישט באַווּסט. קלאָר ווערט די דאָזיקע פראַגע ערשט אין דער ערשטער העלפט 18טן י"ה. זי האָט זיך דעמאָלט אויסגעשפּרייט אויף אַ שטח פון די צווּיי צפון־מזרחדיקע וואָיעוואָדשאַפטן: מאָהילעווער, מסטיסלאָווער (אַמ־טשיסלאָווער) און אַ טייל (דעם מזרחדיקן) פון וויטעבסקער. בכן זענען אין דער טעריטאָריע פון מדינת רוסיא געלעגן אַזעלכע קהילות וּוי מאָהילעוו, וויטעבסק, שקלאָוו, אַלט־ביכאָוו, אַמטשיסלאָוו, האָרקי, טשאַוס, דובראָווּנע און עטלעכע קלענערע, וּוי טאָלאָטשין, ביעליניטש, אָסטראָווּנע, פּעטראָוויץ, ליאָזנע א"אַנד. די איבעריקע קהילות אין וויסרוסלאַנד זענען געווען פאַר־טיילט צווישן מינסק און פּאָלאָצק, וואָס זענען געווען זעלבשטענדיקע גרוי־סע גלילים.

דער וועד מדינת רוסיא פלעגט אָפּהאַלטן זיינע סעסיעס אין דער צווּיי־טער העלפט 17טן י"ה ס'רוב אין מאָהילעוו און שקלאָוו, אין 18טן י"ה — ס'רוב אין קאָפּיס און שקלאָוו. די וועדים פלעגן אָפּגעהאַלטן ווערן אויך אין האָרקי, דובראָווּנע, אַלט־ביכאָוו און ביעליניטש אין פאַרשידענע חדשים פון יאָר, ס'רוב אין אָב.

די ערשטע אונדז באַקאַנטע סעסיע פון וויסרוסישן וועד איז פאַרגע־קומען כ"ג תמוז תכ"ט (1669) אין מאָהילעוו, די לעצטע, אויף וויפל מיר

ווייסן, — סוף תקל"ו (1776) אדער תחילת תקל"ז אין מאהילעוו, שוין נאך דער ליקווידאציע פון וועד ד' ארצות און וועד מדינת ליטע. פון די פראג־מענטארישע ידיעות וואס מיר האבן וועגן די סעסיעס פון וועד רוסיא (אין דער צווייטער העלפט 17טן י"ה — 10 סעסיעס; במשך דעם 18טן י"ה — ביז 1777 — 17 סעסיעס) לאזט זיך נישט פעסטשטעלן אין וואסערע באג־שטימטע צייט־אפשניטן דער וועד פלעגט זיך צונויפקומען. געווען יארן וועו דער ווייסרוסישער וועד פלעגט זיך פארזאמלען אפילו צווישן מאל אין יאר, א שטייגער: י"ג שבט און כ"ב—כ"ד אב תמ"ו (1686) אין מאהילעוו און שקלאוו, ב' אייר און ז' אב תע"א (1711) אין דובראוונע, י"ג אדר און ו' אב תע"ח (1718) אין קאפיס, ב' כסלו און אין שבט ת"פ (20/1719) אין קאפיס אזו"ו. ווי מיר זעען פלעגט זיך דער וועד רוסיא לפי־ערך אפט צו־בויפקומען און מען דארף משער זיין, אז לויט זיינע תקנות האט ער גע־דארפט אפהאלטן זיינע סעסיעס לכל הפחות יעדער יאר און בשעת הצורך אפילו צווישן מאל אין יאר.

וועגן דעם ארגאניזאציאנעלן בוי און דער טעטיקייט־ספערע פון וועד מדינת רוסיא איז קיין סך נישט באוווסט, זיין פנקס־המדינה האט זיך נישט אויפגעהיט. ס'זענען בלויז פארן העתקות פון תקנות, אזהרות און פסקים אין די קהלשע פנקסים פון א צאל ווייסרוסישע קהילות, ווי אמטשיסלאוו, הארקי, וויטעבסק, פעטראוויץ א"אנד. מען דארף אנגענעמען, אז ארגאניזא־ציאנעל איז ער מסתמא געווען ענלעך צום ליטווישן וועד, ד"ה אז אין אים זענען געווען פארטרעטן פארשטייערס פון די גרויסע קהילות, ווי מאהי־לעוו, שקלאוו, וויטעבסק, אמטשיסלאוו א"אנד.

אין אן אפיציעלן פוילישן דאקומענט פון 1700 ווערן ווי מנהיגים פון דער „ווייסרוסישער סינאגאגע" אויסגערעכנט 9 פארשטייערס פון 7 קהי־לות; צו צוויי פון מאהילעוו און שקלאוו און צו אייגעם פון הארקי, סמאלאן, וויטעבסק, דובראוונע און ביעליניטש.[1] די צאל מנהיגים און די צאל קהי־

1 Акты Виленской Археографической Комиссіи, XXIX, стр. 256 - 259.

מען דארף משער זיין אז די דאזיקע צאל (9) איז א פולע, היות דער דאקומענט

לות, וואָס זענען אין אים געווען רעפּרעזענטירט, פלעגן זיך מסתמא בייטן וועז קלענערע קהילות זענען אויסגעוואַקסן און געוואָרן זעלבשטענדיק, אָדער פאַרקערט —אַמאָליקע גרויסע קהילות זענען אַראָפּ פון דער מדרגה. אין יאָר תקל"ז איז דער וועד באַשטאַנען פון דעלעגירטע פון פינף קהילות. די צאָל חתימות אויף די תקנות און פּסקים פון וועד איז אַ פּאַרשידענע — פון 2 ביז 7 (שוין אַריינגערעכנט די חתימה פון רב־המדינה), און היות עס איז ביי זיי נישט אָנגענומען דער נאָמען פון דער שייכדיקער קהילה איז אוממעגלעך פעסטצושטעלן די צאָל קהילות וואָס זענען געווען אין אים פאַרטראָטן.

במשך פון צייטאָפּשניט 1669—1777 ווערן אין די מקורים דערמאָנט 31 מנהיגים פון דער מדינה. איינעם פון זיי, אברהם בן מרדכי פּוזנר, טרעפן מיר אינעם אַמט פון מנהיג המדינה פון 1684 ביז 1718, ד"ה במשך פון 34 יאָר. מיר טרעפן אויך די באַצייכענונג „ראש המדינה". אין די יאָרן 1712־1739 איז דאָס געווען שמואל הלוי סגל פון ווּיטעבסק. צי די באַצייכענונג מיינט פאַרזיצער פון וועד, אַנאַלאָגיש צום פרנס המדינה פון וועד ד' ארצות, איז נישט קלאָר. נאָטירלעך האָט דער וועד געהאַט אויך זיין סעקרעטאָר. ער ווערט דערמאָנט אין אַ דאָקומענט פון 1671 מיט דער באַצייכענונג „ספרא במדינת רוסיא". דעם דאָזיקן אָמט האָט אין די יאָרן 1712—1720 (און מעגלעך אויך שפּעטער) פאַרנומען דער „ספרא ודיין המדינה" אהרן יפה, דער זון פון שקלאָווער רב ר' ישראל יפה, מחבר פון אור ישראל (פּראָנקפורט־אָדער, תס"ב).

אין ווּיטעבסקער פּינקס ווערן נאָך דערמאָנט: „נאמנים ובוררים מדינה לפאָגלאָווּנע", „שמאים כלל המדינה", ד"ה קאָסירערס און שאָצערס, וואָס זייער עובדא איז געווען דאָס פונאַנדערטיילן די אַלגעמיינע סומע פון קאָפּ־שטייער און מסתמא אויך פון אַנדערע שטייערן אויף אייגצלנע קהילות אין דער ווייסרוסישער מדינה, ווי אויך „דייני מדינה", ד"ה די דיינים וואָס

שטעלט מיט זיך פאָר אַן אורטייל פון טויט־שטראָף פאַר אַ גישט־באַצאָלטן חוב פון 9.420 גילדן, וואָס איז מסתמא אַרויסגעטראָגן געוואָרן אויף אַלע מנהיגים פון וועד, וואָס זענען געווען סאָלידאַריש סאַראַנטוואָרטלעך.

זענען צוזאַמען מיטן רב־המדינה געווען די ריכטער־קאַלעגיע פון וועד.

די מנהיגי המדינה האָבן אויך אַנטייל גענומען אין דער פאַרוואַלטונג פון זייערע היימישע קהילות. לויט די תקנות פון וויטעבסקער קהל פון 1730 געהערן די מנהיגי המדינה פון וויטעבסק צו דער וויכטיקסטער קאַלעגיע פון „זך אנשים", וואָס האָט געציילט 27 מיטגלידער. צו דער דאָזיקער קאַלעגיע האָבן אויך געקאָנט געהערן די דייני המדינה, וואָס זענען גלייכצייטיק געווען דיינים אין דער וויטעבסקער קהילה.

ווי האָבן זיך געשטאַלטיקט די באַציונגען צווישן דעם ליטווישן וועד און דעם וועד מדינת רוסיא, וואָס האָט זיך פון אים עמאַנציפירט? פאַר די דאָזיקע באַציונגען איז וויכטיק דער פאַקט, אַז דער מלוכה־סיים פלעגט פעסטשטעלן, אַנהייבנדיק פון יאָר 1581, סיי פאַר די ליטווישע סיי פאַר די וווייסרוסישע קהילות אַ גלאַבאַלע בשותפותדיקע סומע פון קאָפשטייער, ד״ה אַז דער וווייסרוסישער וועד איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך צום ליטווישן וועד פאַר דער שטייער־סומע, וואָס איז פעסטגעשטעלט געוואָרן פאַר וווייסרוסלאַנד.

אויף זיינע אסיפות פלעגט דער וועד ליטע פעסטשטעלן די הייך פון דער כוללדיקער סומע קאָפשטייער פון די וווייסרוסישע קהילות ווי אַ טייל פון דעם קאָפשטייער פון ליטע, אַפילו אין דעם פעריאָד וועו זיי האָבן מיט זיך שוין פאַרגעשטעלט אַ זעלבשטענדיקע מדינה. די סומע פלעגט נאָטירלעך זיין פאַרשיידן. אַזוי אַ שטייגער האָט דער וועד אויף זיין ערשטער אונדז באַקאַנטער אסיפה אין אלול שפ״ג (1623) באַשטימט פאַר „אנשי רוס" דעם קאָפשטייער אין דער הייך פון 65 ליטווישע שאָק גר׳; אָבער אין יאָר תקכ״א (1761) באַטרעפט ער שוין 16,400 גילדן. צי ביים באַשטימען דעם קאָפשטייער פון דער וווייסרוסישער מדינה זענען צוגעציגן געוואָרן אויך אירע פאַרשטייערס איז נישט באַווויסט, אין פינקס מדינת ליטא איז נישט פאַראַן קיין שום רמז דערויף.

אין דעם א״ג „טאַריף" פון יידישן קאָפשטייער אין דער ליטווישער גרויספירשטנשאַפט, וואָס דער סיים האָט אַנגענומען אין יאָר 1717, ווו עס זענען צום ערשטן מאָל געווי דעטאַליזירט געוואָרן די סכומים פון קאָפשטייער, וואָס עס קומט פון די ליטווישע הויפט־ און ביי־קהילות (ביז דעם

יאָר פלעגט דער סיים באַשטימען נאָר אַ כוללדיקן סכום, וואָס דער וועד פלעגט אַליין פונאַנדערטיילן צווישן די קהילות), איז אויסגערעכנט באַזונדער די סומע קאָפּשטייער פון דער „ווייסרוסישער סינאַגאָגע" אין דער הייך פון 9,800 גילדן וואָס דאָס איז כמעט אַ העלפט פון דעם סכום קאָפּשטייער פון די 5 ליטווישע הויפּט־קהילות. בכן זענען ליטע און ווייסרוסלאַנד, אויפן געביט פון וויכטיקסטן מלוכה־שטייער, געווען איין טעריטאָריאַלע גאַנצקייט — ליטע (די צווייטע איז געווען קרוין־פוילן), און דאָס האָט פאַקטיש באַטייט אַז דער וועד רוסיא איז געווען אָפּהענגיק פון ליטווישן וועד אויפן וויכטיקסטן געביט — אויפן שטייער־געביט. חוץ דעם גיבן אונדז צווי דאָקומענטן, אייגנער פון 17טן און דער צווייטער פון 18טן י"ה, אַ באַרעכטיקטן גרונט פאַר אַ הנחה, אַז דער ליטווישער וועד האָט געשפּילט לגבי דעם ווייסרוסישן די ראָלע פון אַ העכערער אָפּעלאַציע־אינסטאַנץ, צו וועלכער ווייסרוסישע קהילות און יחידים, וואָס זענען געבליבן אומצופרידן מיטן פּסק פון אייגענעם וועד, אָדער אין פאַלן ווען דער וועד אַליין איז געווען אַ צד אין אַ סיכסוך, פלעגן זיך וועגדן נאָך אַן אָנטשיידונג. אַזוי למשל האָט דער בריסקער רב, ר' מרדכי בן בנימין וואָלף גינצבורג (אַשכנזי), אין 1685 אַרויסגעטראָגן אַ פּסק אין אַ פאַרשלעפטן סכסוך צווישן האָרקער קהל און אָרטיקע אַרענדאַרן, וואָס וועגן אים האָט שוין פריִער (אין 1669) אַרויסגעטראָגן אַ פּסק דער וועד רוסיא, פון וועלכן אין צד איז אָפּגים געבליבן אומצופרידן.

אין יאָר 1743 אָדער 1753 האָט אַמטשיסלאַווער קהל פירגעבראַכט פאַרן בריסקער רב און אַנדערע מנהיגים פון ליטווישן וועד אַ געלט־תביעה אויף 12,000 גילדן קעגן די מנהיגים פון ווייסרוסישן וועד, וואָס האָבן בייאים די דערמאָנטע סומע געלִיען און אויף איר געגעבן שטרות, אונטערגעשריבן פון דעמאָלטיקן רב־המדינה ר' יצחק אייזיק גינצבורג. היות די באַווייזן זענען געווען מחוץ יעדן ספק, האָט דער וועד צוגעפּסקנט די גאָדערטע סומע דעם אַמטשיסלאַווער קהל מיט געוויסע תנאים און מחייב געווען די מנהיגים פון וועד רוסיא מקיים צו זיין דעם פּסק אונטער דראָונג פון חרם און רדיפות אָפּילו בדיני אוה"ע (אומות העולם).

עס האָבן נאָטירלעך נישט געפעלט קיין סיכסוכים צווישן בוידע וע־

דים — וועד ליטע און וועד רוסיא — אויפן פינאַנציעלן באַדן, מסתמא מחמת נישט געסילוקטע שטייערן, פאַר וועלכע, ווי געזאָגט, דער וועד ליטע איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך אויך פאַר דער ווייסרוסישער מדינה. אויף איינעם אַזא סכסוך ווילן מיר זיך דאָ אָפּשטעלן.

אין יאָר 1761 איז קיין שקלאָוו געקומען דער „שליח מיוחד" פון ליטווישן וועד און מתרה געווען די שקלאָווער מנהיגים צו באַצאָלן דער ווילנער קהילה צוויי אַסיגנאַציעס אויף אַ סומע פון 535 גילדן, וואָס זענען בשעתו אויף דער סעסיע אין כאָמסק אויסגעשטעלט געוואָרן אויף דער ווייסרוסישער מדינה (די לעצטע באַקאַנטע סעסיע פון וועד ליטע אין כאָמסק איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין ת"ק — 1740). נאָך דער התראה האָבן די שקלאָווער מנהיגים מסכים געווען צו שיקן צו דער אַסיפה פון וועד ליטע אין סלוצק צוויי שליחים פון וועד ר"יסיא, וואָס האָט זיך אין דער זעלביקער צייט געדאַרפט צונויפקומען אין מאָהילעוו, און דערביי פאַרזיכערט, אַז אויב די מאָהילעווער אַסיפה וועט באַשליסן נישט צו שיקן קיין דעלעגאַטן קיין סלוצק, וועט שקלאָוו אַליין דעלעגירן איר שליח מיוחד.

אָבער צו דעם וועד אין סלוצק אין סיון־תמוז תקכ"א (1761) זענען קיין שליחים נישט געקומען, נישט פון מאָהילעוו און נישט פון שקלאָוו. האָט דער וועד סלוצק י"ז תמוז אַרויסגעגעבן אַ שטרענגן פסק וואָס פסקנט צו דער ווילנער קהילה די דערמאָנטע סומע מיט פראָצענטער, וואָס זענען במשך פון דער צייט אָנגעוואַקסן אויף נאָך אַ מאָל אַזוי פיל, ד"ה צוזאַמען 1,070 גילדן.

עס איז סימפּטאָמאַטיש פאַר דער אָנגעשטרענגטקייט אין די באַציונגען צווישן ביידע וועדים און פאַרן גייסט פון דעמאָראַליזאַציע וואָס האָט שוין דעמאָלט געהערשט אויף דער לעצטער אַסיפה פון וועד, אַז דער פסק איז פאַרזען מיט אַ צוגאָב־תנאי, אַז אויב מדינת רוסיא וועט נישט וועלן מקיים פסק זיין, זאָל מען אַוועקגעבן די אַסיגנאַציעס צו אַ פריץ, אַ גלח אָדער אַ תקיפדיקן פאָכטער („לאיזה פריץ, כומר ומוכס תקיף") און אָנ־ווענדן אַלע מיטלען, אַפילו דורך גוישע געריכטן, וועגן חרמות שוין אָפּ־גערעדט. אויפן פסק זענען אונטערגעשריבן די רבנים פון בריסק, גראָדנע, סלוצק, פינסק און ווילנע.

להיפוך צום ליטווישן וועד האָט די וויכטיקסטע ראָלע אין ווייסרוסישן וועד געשפילט דער רב־המדינה, בפרט ווען דעם דאָזיקן אַמט האָבן פֿאַר־נומען ר׳ שאול ב״ר נפתלי הירץ און זיין זון ר׳ יצחק אייזיק גינצבורג (צווישן 1710 און 1750). דער רב־המדינה איז געווען פֿאַרזיצער פון וועד און פלעגט צונויפרופן די וועד־אסיפות. ער פלעגט אויך אַרומפֿאָרן איבער די קהילות פון זיין „יעפֿאַרכיע״ און אַרויסגעבן פסקים אין סיכסוכים צווישן די הויפּט־קהילות און זייערע סביבות און צווישן קהל און זיינע מיטגלי־דער. ער פלעגט חתמענען דער ערשטער אויף אַלע תקנות און וועגדונגען פון וועד המדינה. זיין יערלעכער געהאַלט האָט לויטן בודזשעט פון יאָר 1733/1732 באַטראָפֿן 500 גילדן, בעת דער געהאַלט פון די אַרטיקע רבנים איז אינעם זעלביקן בודזשעט פעסטגעשטעלט געווארן אויף אַ העלפּט — 250 גילדן.

משמעות אַז די הערשערישע שטעלונג פון רב־המדינה האָט אַרויסגע־רופן אומצופֿרידנקייט אין טייל קהילות. אַ ווידערקול פון דער דאָזיקער אומצופֿרידנקייט הערן מיר אין אַ מסירה פון אַ פּריץ (אַפּנים אינספּירירט פון „זיינע״ אומצופֿרידענע יידן) צום ליטווישן גרויסהעטמאַן מיכאַל קאָ־ריבוט ווישניאָוויעצקי אין יאָר 1723. ער באַשולדיקט דעם רב־המדינה, אַז אַנשטאָט די 9,800 גילדן קאָפּשטייער, וואָס די ווייסרוסישע מדינה האָט געדאַרפט ביישטייערן לויט דער קאָנסטיטוציע פון 1717 האָט ער אויפגע־מאַנט 25,000 גילדן, וואָס ער פֿאַרניצט אויף פּריוואַטע צוועקן; אַז ער רופט נישט אויף די אַסיפות פון וועד די פֿאַרשטייערס פון אַלע קהילות וואָס זענען אין אים רעפּרעזענטירט, נאָר בלויז זיינע נאָענטע מענטשן; אויף די וואָס פֿראַטעסטירן קעגן דער נישט־יושרדיקער פֿאַרטיילונג פון די שטייערן וועלט דורך אים און זיינע מקורבים[2] געמאַכט אַ דרוק מיט דעם וואָס זיי

[2] אין די ווייסרוסישע קהילות פון יענער צייט געפינט מען אויף פֿאַסטנס פון רבנים די גינצבורגס, זין און אייניקלעך פון רב־המדינה ר׳ שאול. זיין זון ר׳ יצחק אייזיק איז ביז בערך 1730 געווען רב אין דריבין (טשאָוסער פּאָוויאַט, מאָהילעווער גוב׳), פון זיינע אייניקלעך איז ר׳ שמעון בן יצחק געווען רב אין אַמטשיסלאָוו (תצ״ו—תק״ל) און ר׳ יוסף בן מאיר גינצבורג — רב אין פּעטראָוויץ (תק״ז—תקמ״א; זען מ. מגיד, ספר תולדות גינצבורג, פּעטערבורג, תרנ״ט, זז׳ 28, 197-198). אויך אין דער הַארקער קהילה

גיבן אזוי לאנג נישט ארויס קיין אסיגנאציעס די קאלעקטארן פון קאפ־שטייער ביז זיי צווינגען נישט די פראטעסטירנדיקע, מיט דער הילף פון סאלדאטן, אונטערצושרייבן די שטייער־רשימות.

אויפן סמך פון דער דאזיקער און נאך אנדערע מסירות מצד פריצים, אז די יזדן אין זייערע גיטער ווערן דורך די רבנים און די ראשי־הקהל שווער באלעסטיקט מיט גרויסע שטייערן, וואס א טייל דערפון גייט אין זייערע אייגענע קעשענעס, האט דער גרויסהעטמאן ארויסגעגעבן דעם 17טן יוני 1737 א באפעל, אז אלע ווייסרוסישע קהילות זאלן דורך זייערע ראשים און רבנים צושטעלן דער גראדנער פינאנץ־קאמיסיע פון ליטווישן אוצר־טריבונאל אלע זייערע שטייער־רשימות, רעגיסטערן און חשבונות צום דורכקאנטראלירן.

אן ענלעכע אנקלאגע קעגן דער התנהגות פון רב־המדינה (דאס איז שוין געווען ר׳ שאולס ממלא־מקום, זיין זון ר׳ יצחק אייזיק גינצבורג) הערן מיר אין דעם אורטייל פון ליטווישן פינאנץ־טריבונאל פון 22סטן מערץ 1746 אין דעם שארפן קאנפליקט צווישן שקלאווער קהל און דעם ווייסרוסישן וועד, וווּ עס ווערן געבראכט סיי די שווערע אנקלאגעס פון שקלאווער קהל קעגן וועד סיי די פאדערונג פון שקלאוו, אז דער רב־המדינה און די רבנים בכלל זאלן זיך נישט מישן אין שטייער־ענינים, וואס דארפן בהסכם מיט די אלטע תקנות רעגולירט ווערן אויף די צוזאמענפארן פון פארשטייערס פון אלע ווייסרוסישע קהילות — פארמעגלעכע פארשטייערס, נישט קיין קבצנים — און אז אויף די דאזיקע צוזאמענפארן זאלן אויסגע־קליבן ווערן די מנהיגים און אנדערע באאמטע פון דער מדינה.

די פארשארפונג פון די באצי׳ונגען צווישן דעם וועד־המדינה און אייג־צלנע גרויסע קהילות פלעגט טייל מאל דערפירן צו אן אפענעם ריס. דאס איז געשען מיט די קהילות אין שקלאוו און קאפיס. ווי עס דרינגט ארויס פון אורטייל פון ליטווישן פינאנץ־טריבונאל פון 21סטן מערץ 1747 אין דעם סיכסוך צווישן די ביידע קהילות און דעם וועד, האבן זיי זיך אפגע־

איז ארום 1730 געווען אב״ד יצחק אייזיק במה״ר צבי („פנקס הקהל דק״ק פיטרוויץ״, דף ס״ה). די דאזיקע נעמען טרעפן מיר אפט אין דער משפחה גינצבורג.

ריסן פון דער מדינה, דעריבער זענען זיי באַפרייט געוואָרן פון טראָגן אירע פינאַנציעלע התחייבותן. צי די ביידע קהילות זענען שוין פאַרבליבן ביזן סוף מחוץ דעם וועד־המדינה איז נישט באַווּסט. פון דעם וואָס אין יאָר 1761 האָט דער וועד מדינת ליטע אונטערגעהאַנדלט מיט די שקלאָווער מנהיגים וועגן חובות, וואָס זענען נוגע דעם וווייסרוסישן וועד (זען אויבן), וואָלט מען געקאָנט דרינגען, אַז די צדדים זענען אַדורכגעקומען און די שקלאָווער קהילה איז צוריק אַרייַנגעטראָטן אין דעם וווייסרוסישן קהילות־פאַרבאַנד.

אויך מיט דער וויטעבסקער קהילה פלעגן די באַציונגען זיין פון צייט צו צייט אָנגעשטרענגטע. אַזוי, למשל, האָט אין יאָר 1717 וויטעבסקער קהל איבער אומבאַקאַנטע סיבות באַשלאָסן צו באַיקאָטירן דעם צוזאַמענ־קום פון וועד און נישט שיקן קיין פאָרשטייערס (בוררים), דערביי זענען אין דער החלטה פאָראויסגעזען די שטרענגסטע שטראָפן, ביז פאַרלירן חזקת־יישוב,[3] אויב עס וועט וועט זיך וער דערוועגן צו פאָרן אויף דער אַסיפה פון וועד אָן אַ שריפטלעכער דערלויבעניש פון קהל.

פון דער אַנדערער זייט האָט דער וועד, אויף זיין טעסיע פון כ׳ טבת תצ״ט (1739), באַשלאָסן אַז אויב וויטעבסקער קהל וועט נישט באַצאָלן דעם מנהיג־המדינה, שמואל הלוי סגל, זיין חלק אין די הוצאות, וואָס דער וועד האָט געהאַט אין שייכות מיט שיקן דעפוטאַטן צו דער גראָדנער פינאַנץ־קאַמיסיע (זען אויבן) און צום וואַרשעווער סיים, וועט מען אים שיקן דעם „בעל־גלגולת״ (קאָלעקטאָר פון קאָפשטייער) מיט סאָלדאַטן, אַזוי ווי דאָס איז שוין איין מאָל געשען.

אַגב זענען אַזעלכע רייסעריין און אָנקלאָגעס קעגן די צענטראַלע וועדים איבער די גרויסע שטיינרן און אומערלעכקייט געווען אַן אָפטע דער־שיינונג אין דער ערשטער העלפט פון 18טן י״ה סיי אין קרוין־פוילן סיי אין ליטע. עס איז געווג צו דערמאָנען דעם פאַל פון כמעט אַן אַלגעמיינעם בונט קעגן ליטווישן וועד אין 1721, וואָס האָט געפונען זיין אויסדרוק אין אָנקלאָגעס צום פינאַנץ־טריבונאַל מצד די וווייסרוסישע, זאַמעטער און אַלע

[3] די רעכט צו ווינען אין דער שטאָט, וואָס קהל פלעגט פאַרקויפן צו יחידים.

קליינע קהילות אין ליטע גופא. דער טריבונאל האָט דעם 18טן נאָוועמבער 1721 פאַראַרדנט אויפצומאַנען ביי די ראשים פון די פינף ליטווישע הויפט־קהילות די ריזיקע סומע פון 100,000 גילדן ווי אַן עודף פון צו גרויסע שטייערן און האָט דערביי מזהיר געווען דעם וועד זיך שטרענג צו האַלטן ביי דער קאָנסטיטוציע פון 1717 און ביים אופן פון דער שטייער־פאַרטיילונג וואָס איז אין איר פעסטגעשטעלט געוואָרן, בכדי אויסצומיידן להבא אַזעלכע דערשיינונגען אַז גרויסע קהילות צאָלן ווייניקער ווי די קליינע ביי־קהילות.

וואָס שייך דעם טעטיקייט־פעלד פון וועד מדינת רוסיא דערציילן אונדז די אויפגעהיטע וויסרוסישע פּנקסים וועגן זיינע תקנות און פסקים, וואָס זענען נוגע געווען בעיקר דער רעגולירונג פון די באַציונגען צווישן די הויפט־קהילות און זייערע סביבות, צווישן די גרויסע אַרענדאַרן און די שייכדיקע קהילות, די קאָמפּעטענץ־סיכסוכים צווישן זעלבשטענדיקע קהילות, צווישן קהילות און יחידים אאַז"וו. (דער פאַראַנענער מאַטעריאַל גיט נישט קיין פול בילד פון דער טעטיקייט פון וועד. אַזאַ בילד וואָלט אונדז געקאָנט געבן דער פּנקס־המדינה, אָבער צום באַדויערן האָט ער זיך נישט אויפגעהיט).

אַ באַזונדערס האַרב קאַפּיטאַל פאַרן וועד־המדינה זענען אינעם פּעאָדאַלן אָפּגעשטאַנענעם וויסרוסלאַנד געווען די גרויסע אַרענדאַרן („מחזיקים"), זייערע סיכסוכים מיט די קהילות, וואָס אין זייער שטח האָבן זיך געפונען זייערע אַרענדעס. אין דער דאָזיקער אָפּגעשטאַנענער פעאָדאַלער ווירטשאַפט האָבן די אַרענדאַרן פאַרנומען זייער שטאַרקע ווירטשאַפטלעכע פאָזיציעס און זיי האָבן געהאַלטן אין זייערע הענט דעם שליסל צו די פרנסות פון דער יידישער באַפעלקערונג אין די פילצאָליקע פריצישע שטעטלעך און דאַרפישע ישובים.

די גרויסע אַרענדאַרן, וואָס ווערן אין די אָפיציעלע אַקטן טיטולירט: „גאָספּאָדין", „פּאַן", האָבן זיך געפילט ווי מושלים, און האָבנדיק הינטער זיך די פראָטעקציע פון זייערע אַלמעכטיקע פריצים, האָבן זיי געשטרעבט צו קריגן די הויפט־דעה אין די ענינים פון דער געגעבענער קהילה און צו

מאַנאָפאָליזירן פאַר זיך די פּרנסות וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט דער אַרענדע.

שוין די ערשטע אונדזו באַקאַנטע סעסיע פון וועד מאַהילעוו אין 1669 האָט געהאַט אויפן סדר־היום אַ סיכסוך צווישן האַרקער קהל און די פּאַכטערס פון די פּריצישע מאַנאָפאָלן אויפן שטח פון דער קהילה. גענוי וועגן וואָס עס האָט זיך געהאַנדלט ווערן מיר געווויר ערשט פון אַ צווייטן פּסק פון וועד, אַרויסגעגעבן אויף זיין סעסיע אין האַרקי ט׳ אדר תמ״ד (1684). פון דעם פּסק זענען מיר אַז דער סיכסוך האָט זיך געדרייט אַרום דעם אַנטייל פון די אַרענדאַרן אין דער קהלשער רעפּרעזענטאַנץ, זייער אַנטייל אין די קהלשע הוצאות און זייערע עקאָנאָמישע אינטערעסן אין שייכות מיט די פּרנסות פון דער שטעטלדיקער און דאָרפישער יידישער באַפעלקערונג.

אויף דער דערמאָנטער סעסיע האָט דער וועד געפּסקנט אַז אויף פינף קהל־לייט מוזן די „מחזיקים״ האָבן מינימום צוויי (1 ראש און 1 טוב־הקהל). די בוררים קאָנען אויך באַשטימען אַ דריטן קהל־מאַן פון זייער צד, אָבער צוגעבן נאָך אייגעם פון די „מושכרים״, ד״ה פון דער איבעריקער באַפעל־קערונג, טאָרן זיי נישט. (דער אויסדרוק „מושכרים״ — פאַרדונגענע — איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר די ממש פעאָדאַלע פאַרהעלטענישן וואָס האָבן געהערשט צווישן די פּריצים און די איבעריקע יידן). די אַרענדאַרן קאָנען בכן האָבן אַ רוב אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג. זיי ווערט אויך פאַר־זיכערט אַ השפּעה אויף די טעטיקייטן פון די שמאָיִם.[4] זיי דאַרפן דערפאַר טראָגן 2/5 פון די קהלשע הוצאות אויף מתנות פאַר דעם פּריץ, זיינע באַ־אַמטע און משרתים.

בנוגע דער אַרענדע ווערט איינגעשטעלט אַ סדר וואָס האָט אין אַ גע־וויסער מאָס באַשיצט די רעכט און אינטערעסן פון די קליינע אַרענדאַרן און קרעטשמערס: די וואָס האָבן געהאַלטן אַרענדעס אין משך פון 5־6 יאָר בלייבן ביי זייער חזקה, ד״ה די גרויסע אַרענדאַרן טאָרן ביי זיי נישט אויס־קויפן די פּרנסות; אין דערפּער ווו עס זענען נאָך קיין אַרענדעס נישט פאַראַן, ד״ה דער בראָנפן־פאַרקויף איז פריי, טאָרן די אַרענדאַרן קיין נייס נישט

[4] שאַצערס פון די שטייערן.

איינפירן, אָבער דער פאַרקויף פון בראָנפן ווערט באַגרענצט צום הורט־האַנדל (נישט ווינציקער ווי איין טאָפּ מיט אַ מאָל). נאָר בעת ירידים איז דער בראָנפן־פאַרקויף פריי פון אָפּצאָל פאַר די אַרענדאַרן.

אָבער דער דערמאָנטער פּסק האָט נישט געמאַכט קיין סוף צו די קאָנפליקטן צווישן קהל און די פּאַכטערס. אין דעם זעלביקן יאָר, סוף סיוון, שווימט ווידער אַרויף דער סיכסוך אויף דער סעסיע פון וועד אין שקלאָוו, ווו עס ווערט געגעבן אַ פּירוש צום פּריערדיקן פּסק. דער וועד המדינה האָט זיך נאָך געמוזט מתעסק זיין מיט די רייסעריין צווישן האַרקער קהל און די פּאַכטערס אויף זיינע סעסיעס, י״ג שבט .תמ״ו (1686) אין שקלאָוו, ווו ער האָט רעגולירט די תנאים פון דעם טאַבעקפּאַכט אין האַרקער סביבה, און אויף זיין סעסיע אין ביעליניטש, כ״ב אלול תנ״ה (1695).

די אַרענדאַרן האָבן אויך געפרווט זיך אַרויסצודרייען פון צאָלן דעם „סכום״ (הכנסה־ און פאַרמעגן־שטייער) און די אַנדערע קהלשע שטייערן און זענען דערבייַ אונטערגעשטיצט געוואָרן פון די פּריצים, וואָס האָבן בכלל געקוקט קרום אויף די קהלשע שטייערן פון „זייערע״ יידן, זעענדיק אין זיי אַ פאַרמינערונג פון זייערע אייגענע הכנסות.

אויף דער סעסיע פון וועד אין קאָפּיס, י״ג אדר שני תע״ח (1718), וועגדט זיך דער וועד מיט אַ בריוו צו אַסטראָווגער קהל, ווו ער פאָדערט אויף די דאָרטיקע ראשים צו צווינגען אַ צאָל אַרענדאַרן וואָס ווויגען אין זייער סביבה אַריינצוטראָגן אין דער קאָסע פון וויטעבסקער קהל די שטייער־סומעס וואָס זיי זענען געבליבן שולדיק פאַר אַ פּאָר יאָר.

מיר האָבן שוין דערמאָנט אַז צו די ענינים מיט וועלכע דער וועד פאַרנעמט זיך אויף זיינע סעסיעס געהערן סיכסוכים צווישן קהילות וועגן דער יוריסדיקציע און שטייער־אָנגעהעריקייט פון די שטעטלעך און דאָרפישע ישובים וואָס זענען געלעגן אינעם גרענעץ־געביט פון זייערע קהלשע סביבות. אַזוי אַ שטייגער האָט דער וועד אויף זיין סעסיע אין שקלאָוו אין 1686, באַטראַכטנדיק אַ סיכסוך צווישן אַמטשיסלאָווער און שומיאַטשער קהל, באַשלאָסן, אַז די דאָרפישע יידן וואָס האָבן הייזער אין בריידע קהילות ווערן פאַרעכנט צו אַמטשיסלאָווער קהל, די וואָס האָבן הייזער אין שומיאַטש ווערן צוגערעכנט צום שומיאַטשער קהל נאָר אין דעם פאַל, וען

די דערפער געפינען זיך נישט ווייטער ווי אַנדערהאַלבן מייל פון שומיאַטש, דערפער וואָס געפינען זיך ווייטער געהערן צו אַמטשיסלאַווער קהל.

דער סיכסוך צווישן אַמטשיסלאַוו און שומיאַטש בנוגע דער אָנגעהעריקייט פון נייע ישובים איז נאָך אַ מאָל אַרויסגעשוומען אויפן וועד אין קאָפּיס אין 1720 און דער וועד האָט ווידער געפונען אַ פשרה, וואָס איז אין דריי יאָר אַרום באַשטעטיקט געוואָרן דורכן רב־המדינה, ר׳ שאול גינצבורג.

אויף אַן ענלעכן אופן האָט דער וועד געפסקנט אויף זיין סעסיע אין קאָפּיס אין יאָר תע״ח (1718), אין סכסוך צווישן וויטעבסקער און אָסטראָווער קהל, אַז די דאָרפיידן, וואָס ווינענען אויף אַ שטח פון איין מייל פון אָסטראָווע און האָבן הייזער אין שטאָט, דאַרפן צאָלן דעם קאָפּשטייער אין אָסטראָווע און דעם ״סכום״ אין וויטעבסק, אָבער דערביי מוז מען באַמערקן אַז אָסטראָווע איז נישט געווען קיין זעלבשטענדיקע קהילה, נאָר איז געווען אונטערגעוואָרפן דער יוריסדיקציע פון וויטעבסקער קהל.

ווי געזאָגט, איז אויפן סדר־היום פון וועד אָפט געשטאַנען די פראַגע פון רעגולירן די באַציונגען צווישן די הויפט־קהילות און זייערע סביבות, בעיקר אויפן געביט פון שטייערן און אַנדערע מאַטעריעלע התחייבותן פון דער סביבה לגבי דער הויפט־קהילה. די קלענערע קהילות ווייזן בכלל אַרויס מיט דער צייט אַ טענדענץ צו ווערן אומאָפּהענגיק פון די הויפט־קהילות אין פּרט פון שטייערן, בית־דין אאַז״וו. דער וועד האָט בדרך־כלל באַקעמפט די סעפּאַראַטיסטישע טענדענצן פון די קלייניע קהילות, און ווי אַ קערפּערשאַפט וווּ עס זענען געווען פאַרטרעטן נאָר גרויסע קהילות, האָט ער אין די אויסגעבראַכענע קאָנפליקטן געגומען על־פּי רוב אַ שטעלונג לטובת די לעצטע.

די אויבן דערמאָנטע סעסיע פון וועד האָט רעגולירט די התחייבותן פון אָסטראָווער קהל לגבי וויטעבסק אויף אַזאַ אופן: (1) אָסטראָווער קהל איז מחויב צו צאָלן אַ צענטל פון קאָפּשטייער און ״סכום״ וואָס זיי האָבן געצאָלט ביז איצט, אָדער אַדורכקומען מיט וויטעבסקער קהל דורך די ״אויבערשמאַים״ (די וואָס האָבן געשאַצט די געווייַנטלעכע שמאַים); (2) כדי צו דעקן די חובות פון וויטעבסקער קהל דאַרפן אַלע מיטגלידער פון אָסטראָווער

קהילה צאָלן צו 5 גילדן יערלעך במשך פון צוויי יאָר און נאָך דעם טערמין וועט דער וועד דעם ענין נאָך אַ מאָל באַטראַכטן; (3) אָסטראָוונער קהל איז מחוייב צוצושטעלן קיין וויטעבסק 25 פורן במשך פון יאָר כדי אַריבערצופירן די וואָנדערנדיקע אורחים, און ווען דער צושטראָם פון אורחים קיין וויטעבסק איז גרויס, קען וויטעבסקער קהל פאָדערן נאָך 5 פורן; (4) דעם חוב פון 75 גילדן מוז אָסטראָוונע באַצאָלן אין צוויי קורצטערמיניקע ראַטעס; און (5) צו די דאָרפישע מנינים בעת די ימים־נוראים קאָנען צוגעלאָזט ווערן נאָר אַזעלכע, וואָס האָבן אַ כתב אַז זיי האָבן באַצאָלט וויטעבסקער קהל אַלץ וואָס עס קומט פון זיי.

נאָך פרי׳ער, אויף דער אַסיפה אין דובראָווע אין אָב תע״א (1711), האָט זיך דער וועד־המדינה געווענדט מיט אַ שטרענגן פאָרווורף צו אַלע קהילות און ישובים אין דער וויטעבסקער סביבה פאַר וואָס זיי וואַרפן פון זיך אַראָפ דעם עול פון שטייערן אין דער צייט ווען וויטעבסקער קהל ווערט געדריקט פון די פילצאָליקע מלווים. דער וועד פאָדערט זיי אויף צו קומען מיט וויטעבסקער קהל גופא, אָדער דורך אַ בוררים־געריכט, צו אַ גמר וועגן דער סומע פון „סכום״ וואָס זיי זענען געבליבן שולדיק, צום סוף קומט אַ וואָרענונג, אַז אויב זיי וועלן דאָס נישט טאָן, וועט וויטעבסקער קהל זיי קאָנען נייטן מיט אַלע צוואָנגמיטלען וואָס שטייען אין זיין רשות, אַפילו מפקיר זיין זייערע נחלאות לויטן דין הפקר בית־דין הפקר.

אַ לאָנגן און פאַרביטערטן קאַמף האָט וויטעבסקער קהל געהאַט צו פירן מיט די יידן וואָס האָבן געווויינט אין די שכנותדיקע דערפער, אָדער אין די יורזדיקעס וואָס האָבן געהערט צו פריצים אין דער שטאָט גופא. אין 1706 פאַרשרייבט דער וויטעבסקער קהל־פנקס, אַז „...מענטשן וואָס וווינען אין די דערפער אין דער קהלשער סביבה האָבן אויפגעהערט צו צאָלן דעם ׳סכום׳. מען קאָן פון זיי אַפילו דעם קאָראָבקע־שטייער נישט גובה זיין, וויל זיי אָרדענען אַין ביי זיך מנינים אין די ימים־נוראים... און אָחוץ דעם זענען זיי נאָך ביי זיך מסדר־קידושין אָן אַ דערלויבעניש פון קהל״.

וויטעבסקער קהל האָט דעם ענין פירגעבראַכט פאַרן וועד־המדינה, וואָס האָט אַרויסגעגעבן קעגן די וויידערשפעניקע ישובניקעס אַ שטרענגע

וואַרענונג, זיי זאָלן דעם „סכום" און די קאָראָבקע צאָלן לויט די רשימות אין דער וויטעבסקער קהילה, אין קעגנפאַל וועט מען אַרויסטרעטן קעגן זיי מיט חרמות ושמתות מיט דריי שופרות... אָלע מנינים אויף אַ שטח פון 6 מייל פון וויטעבסק וועלן בטל און די ישובניקעס מוזן אויף די ימים־נוראים קומען קיין וויטעבסק; קיינער זאָל נישט וואָגן מסדר־קידושין צו זיין אין די דערפער אָן אַ דערלויבעניש פון קהל; בכדי צו באַצאָלן די דרינג־לעכע חובות וואָס קהל האָט געהאַט צוליב די „מאָסקוויטער" (עס איז די צייט פון דער רוסיש־שוועדישער מלחמה) איז דער וועד גוזר אָז יעדער דאָרף־איינווינער דאַרף באַצאָלן וואָס עס קומט פון אים לויטן „רייסטער" — צוזאַמען בערך 1,000 גילדן, אין קעגנפאַל האָט קהל דאָס רעכט אַרויס־צוטרעטן קעגן די וויידערשפעניקע מיט אָלע מינים שטראָפן און נגישות אוּן זייער גאַנץ פאַרמעגן וועלן משועבד צו קהל. אויב זיי וועלן פאַרבלייבן אין זייער וויידערשפעניקייט, וועלן זייערע נחלאות דערקלערט ווערן פאַר הפקר און מען מעג ביי זיי אויסדינגען די פּרנסות. עס ווערט אויך פאַרוועדט צוצולאָזן צו די מנינים אַזעלכע, וואָס האָבן נישט קיין כתב פון וויטעבסקער קהל אַז זיי האָבן מסלק געווען דעם „סכום" און דעם קאָראָבקע־שטייער. אין קעגנפאַל פאַרלירן די ראשי־מנינים זייער מחיה אויף אייביק. די דאָ־זיקע תקנה איז נאָך אַ מאָל באַקרעפטיקט געוואָרן אין יאָר 1707.

ער״ח אלול, תצ״ז (1736), איז אין דער וויטעבסקער שול אויסגערופן געוואָרן אין נאָמען פון קהל און פון וועד־המדינה אַ שטרענגע וואָרענונג:

אַז קיין יהודי איש או אשה זאָל זיך ניט דער וועגן צו ריכטין עקצעפּציו [exceptio] בעולם מאיזה שר בעולם בכדי זאָל ניט עפּיש גורם היזק זיין בקאָבאָק ושעלינגאָוו[5] וגם אותם אַנשים הדרים בקצה העיר, הן אותן אַנשים וואָס דאָ ווינען בעיר, וואָס האָבן זיך געריכט עד הנה ניט צו צאָלן קיין קאָבאָק ושעלינגאָוו, בכן זאָלין אותן אַנשים קוממען לפני קהל איין גמר צו מאַכין ועל להבא איז אויף זייא ג״כ דער חרם הגדול חל, אַז זייא זאָלין זיך ניט דער וועגן קיין עקצעפּציו

[5] „קאָבאָק" האָט געהייסן דער אָפּצאָל פאַר אַרענדירן קרעטשמעס; „שעלינגאָוו" (פון פּוילישן Szelag) — אַן אָפּצאָל פון משקאות־פאַרקויף.

צוא האָבין... און זיי טאָרין חלילה ניט מגלה זיין מסתורים בפני השרים שלהם בחרם גדול הנ"ל... ובאם זייא וועלין חלילה עובר זיין על החרם הנ"ל... מען וועט אים רודף זיין עד מקום שיד ישראל מגעת, מען וועט זיך מיט אים ניט מתחתן זיין, מען וועט אים קיין כשר שחיטה ניט פאַרקויפין, מען וועט זיינע קינדער ניט מלה זיין און מען וועט זיינע קינדער מגרש זיין פון מלמדים, קיינער טאָר נישט שטיין אין זיינע ד' אמות וקבורתו קבורת חמור יקבר...

אבער אפילו די דראָוּנג מיטן גרויסן חרם האָט נישט געהאָלפן. מיט 7 יאָר שפעטער, אין 1743, שטעלט פעסט מעלאַנכאָליש דער בעל־הפנקס: „אז שוין א סך יאָרן ווי די יידן פון דער סביבה באַפרייען זיך אייגנוויליק פון צאָלן שטייערן... זיי צאָלן איין ווען און וויפל זיי איז ווויילגעפעלן... א סך צאָלן גאָרנישט". דער וועד־המדינה האָט ווייטער געפרוווט אַרויס־העלפן. דער בעל־הפנקס דערציילט, אז אין יאָר 1741 איז קיין וויטעבסק געקומען דער רב־המדינה, ר' יצחק אייזיק גינצבורג, און אַרויסגעטראָגן א פסק, וואָס איז מחייב אַלע מיטגלידער פון דער קהילה מוסיף צו זיין צו דעם **„סכום" און קאָפשטייער און צו צאָלן פינקטלעך די קאָראָבקע־טאַקסעס.**

אָט דער פסק פון רב־המדינה גיט אונדז דאָכט זיך אַן ענטפער אויף דער פראָגע פאַר וואָס פשוטע דאָרפיידן האָבן זיך נישט געשראָקן אפילו פאַרן „חרם הגדול" און זיי האָבן זיך קעגנגעשטעלט קעגן וויטעבסקער קהל און זיינע פיסקאַלע פאַראָרדענונגען וואָס האָבן געהאַלטן אין איין וואָקסן. די שטייערן־לאָסט איז געווען נישט צו דערטראָגן און סיי דער שטאָטישער יידּ, סיי דער ישובניק, וואָס האָבן מיט שווערער מי און פראַצע קוים פאַרדינט אויף קאַרגער חיונה (די אָרעמקייט ביי דער יידישער פאָלקס־מאַסע איז אין 18טן י"ה דערגאַנגען צו איר נידעריקסטער מדרגה), זענען פון איר פשוט דערדריקט געוואָרן.

מיר וועלן לאָזן וועגן דעם דערציילן דעם בעל־הפנקס גופא. אונטער דער דאָטע פון י"ט כסלו תע"ב (1711) לייענען מיר:

שוין א פאָר יאָר ווי אויף אונדז האָבן זיך אויסגעאָסן גרויסע פורעניות, א סך האָבן מיר זיך אָנגעליטן פון די פוילישע און רוסישע

חיילות [בעת דעם שוועדיש־רוסישן קריג] און ווי אַ צולאָג האָט דער וואַיוואָדע אַרויפגעלייגט אויף אונדז פאַרשידענע אָפּצאָלן. מען האָט געמוזט אַרויפלייגן מעשר אויף אַלע אינווינערס, נאָר דאָס האָט אויך נישט געהאָלפן. די נויט איז זייער גרויס און אין צרה יאָגט די אַנדערע, ווי עס שטייט געשריבן: אין פרימאָרגן וועסטו זאָגן: הלוואי וועלט אָונט! און אין אָונט וועסטו זאָגן: הלוואי וועלט פרימאָרגן!... עס איז נישט געבליבן עפעס אַנדערש ווי איינצופירן די קאַראַבקע, וואָס איז אַזאַ שווערע לאַסט, וואָס איז נאָך קיין מאָל נישט געווען אין קיין קהילה פון אונדזער מדינה...

עס איז דעריבער נישט קיין וווּנדער, וואָס דאָס פאָלק האָט זיך געבונ־טעווועט קעגן דער פּרעסנדיקער שטייערן־שרויף. דער קאַראַבקע־שטייער, וואָס איז תחילת געווען אַן אויסערגעווויינלעכער שטייער צו דעקן אומפאַר־אויסגעזעענע הוצאות בשעת חירום, האָט זיך גיך פאַרוואַנדלט אין אַ רע־גולערן, קהלשן, אומדירעקטן שטייער, מיט אַ טענדענץ אַרומצונעמען, ווי מיט אייזערנע צוואַנגען, וואָס אַ גרעסערע צאָל אַרטיקלען און פּרנסה־קוואַלן.

חוץ מיט די אויסגערעכנטע ענינים האָט דער וועד זיך אויך פאַרנומען מיט אויסאַרבעטן תקנות וואָס האָבן געהאָט אַ שייכות מיטן וואַל־רעגולא־מין, אַרגאַניזאַציע און פונקציעס פון קהל, קאַמפּעטענץ פון די דערווויילטע קהילה־באַאַמטע, שטייערן פון יחידים, הייך פון די קאַראַבקע־טאַקסעס פון פאַרשידענע קאַטעגאָריעס אאַז״וו.

אויף זיין סעסיע אין שקלאָוו תחילת כסלו ת״פּ (1719) האָט דער וועד אָנגענומען אַ רייע תקנות, וואָס מיר געפינען פאַרשריבן אין אַמטשיסלאַ־וער פּנקס. צי דאָס זענען געווען נאָר פאַר אַמטשיסלאַווער קהל צי פאַר אַלע וווייסרוסישע קהילות איז נישט באַווויסט.

אין 1777 האָט דער וועד וואָס האָט זיך פאַרזאַמלט אין מאָהילעוו דע־לעגירט דריי זיינע פאַרשטייערס קיין פּעטראָוויץ, בכדי מתקן צו זיין די אַרטיקע קהילה־ענינים וואָס האָבן זיך געפונען אין אַזאַ אומאָרדענונג אַז דער פּריץ פון שטעטל האָט אונטערגעשטיצט די בקשה פון קהל צום וועד

וועגן אַריינברענגען אַ סדר אין דער קהילה. די תקנות, וואָס טראָגן די דאַטע „ז"ך בטבת תקל"ז" און זענען פאַרזען מיט די חתימות פון די דריי שלי־חים: יוסף בן מאיר כ"ץ (?) גינצבורג, בנימין בן המאה"ג שמעון גינצ־בורג און משולם פייוויש בן יוסף חפ"ץ, זענען פאַרשריבן געוואָרן אין פנקס הקהל פון דער פעטראָוויצער קהילה. די דאָזיקע תקנות דערלויבן אונדז אַן אַריינבליק אין די סאָציאַלע און יורידישע יסודות אויף וועלכע דער וועד פלעגט אַרגאַניזירן די קהילות אין דער צווייטער העלפט 18טן י"ה, און מען מעג משער זיין, אַז מסתמא אויך פרי׳ער, מחמת דעם קאָנסערוואָטיוון כאַראַקטער פון געזעצלעכע נאָרמעס בכלל. מיר וועלן זיך דאָ אָפשטעלן אויף די וויכטיקסטע:

דער סעיף ה׳ (די נומעראַציע פון די סעיפים איז אונדזערע) פאַרזי־כערט די רעכט פאַר די זעקס ראשים, דעם נאמן און דעם גבאי פון דער לויפנדיקער קאָדענץ נאָך אַ מאָל אויסגעווייטלט צו ווערן. פרי׳ערדיקע מנהי־גים און בעלי־בתים וואָס צאָלן אַ הויכן „סכום" (מינימום 4 גילדן פון הונ־דערט), אָדער האָבן אַ הויז, קענען אויסגעקלי־בן ווערן אָפילו אויב זיי האָבן קיין מאָל נישט געהאַט קיין התמנות.

די בוררים (עלעקטאָרן) טאָרן נישט אויסווייילן אויף אַ קהלשן אָמט אָזעלכן, וואָס זיין „סכום" איז ווינציקער ווי צוויי גילדן פון הונדערט. נאָר די מנהיגים זענען בכוח צו געבן אַזאַ איינעם וואָלרעכט. ער ווערט דעמאָלט פאַרצייכנט אין אַ ספעציעלער רשימה. אַ בעל־מלאכה קאָן אויסגעקליבן ווערן פאַר אַ מנהיג נאָר ווען ער צאָלט אַ הויכן שטייער (בעל סכום גבוה) און איז אַן אייגנטימער פון אַ הויז (סעיף ה׳). דער וואָס איז עוסק „במלאכה בזויה"[6] (וואָס פאַר אַ מלאכה איז נישט אָנגעוויזן), אָפילו ווען ער צאָלט מער ווי 2%, טאָרן אים די בוררים נישט אויסווייילן אויפן אָמט פון אַלוף און גבאי, וועגן אָמט פון מנהיג איז שוין אָפגערעדט (סעיף ז׳). דעם וואָס צאָלט אַ הויכן סכום (4% און העכער) טאָר מען נישט העכערן די שטייער־סומע מער ווי אויף אַ דריטל מיט איין מאָל (סעיף י"ז).

די תקנות שפּיגלען אויך אָפּ די וויכטיקע פאַזיציע וואָס עס פאַרנעמט

---

[6] אַ בזיונדיקע מלאכה.

אין דער קהילה דער רב. קהל און די חברה־קדישא טאָרן נישט קנסענען קיין שום בעל־הבית אָן דעם וויסן און אָן דער הסכמה פון רב און די דיינים (סעיף כ״ג). מען טאָר נישט אויפנעמען קיין שום גבית־עדות, אָדער מוסר זיין אָ מודעה סיידן אין בייזיין פון צוויי מיטגלידער פון בית־דין, אַנדערש האָט עס נישט קיין האָפט (סעיף ל״ב).

די פעאָדאַלע פאַרהעלטענישן, וואָס האָבן געהערשט אין אָ פריוואָט פריציש שטעטל אין דער צווייטער העלפט 18טן י״ה, שפיגלט אָפ די תקנה וועגן נייטן ווידערשפעניקע מקיים צו זיין דעם פסק פון קהל אָדער בית־דין, באַנוצנדיק זיך מיט דער מאַכט פון ״הויף״ (החצר); אויך די געלט־שטראָפן גייען פאַרן פריץ (סעיפים י״ח, י״ט, כ׳, כ״א).

די אינטערעסן פון די קאָראָבקע־פאַכטערס זענען פאַרזיכערט דורך דער תקנה אַז פון דער קאָראָבקע־טאַקסע טאָר קיין שום בעה״ב נישט אַראָפרעכענען דאָס וואָס עס קומט אים פריוואָט פון בעל־הקאָראָבקע (סעיף כ״ח). קהל האָט אויך דאָס רעכט צו דעקן זיינע דעפיציטן מיט איינפירן נייע קאָראָבקעס (סעיף כ״ו).

איין תקנה דערציילט אונדז אַז דער וועד־המדינה פלעגט באַפולמעכטיקן קהל אַרייַנצולייגן אין חרם זייערע שמשים אין פאַלן פון ווידערשפעניקייט (סעיף ל״א). אין איין תקנה רעדט זיך אויך וועגן דעם חוב פון קהל צו דעקן זיין חלק אין די הוצאות פון וועד־המדינה (סעיף כ״ו).

דער וועד פלעגט אויך באַשטעטיקן תקנות וואָס קהילות פלעגן מתקן זיין, און מיט דעם איז זיי געגעבן געווָארן די העכסטע סאַנקציע. אַזוי, אַ שטייגער, האָט דער וועד באַשטעטיקט אויף זיין סעסיע אין שקלאָוו אין תע״ו (1716) די תקנה פון אַמטשיסלאָווער קהל, וואָס פאַרוועלט צו בויען הייזער אויפן מאַרקפלאַץ וואָס איז קיניגלעכע ערד, ווייל פון דעם קומט אַרויס אַ רעה פאַרן כלל (מסתמא בכדי אויסצומיידן סכסוכים מיט די שטאָט־לייט). דער וועד פלעגט אויך אַנטשיידן אין סכסוכים צווישן קהילות און יחידים וואָס זענען אַנטשטאַנען אויפן באָדן פון חזקת־ישוב, אָפּצאָלן אאַז״וו, און ער פלעגט די צדדים אַרויסרופן צו זיינע סעסיעס (פנקס פון וויטעב־סקער קהל, פאַרשרייבונג פון ז׳ אָב תע״א).

אויף דער סעסיע אין יאָר תמ״ד (1684) האָט דער וועד געפסקנט קעגן

האַרקער קהל, וואָס האָט געפאָדערט אַן אַדערויף פון צוויי תושבים, מאַטי־ווירנדיק דעם באַשלוס מיטן פּאַקט, אַז זיי וווינען שוין געוואָג לאַנג, צאָלן סכום און זענען דעריבער פּטור פונעם אַדערויף, וואָס עס דאַרפן צאָלן נאָר פרעמדע יידן וועלכע זיי באַקומען חזקת־ישוב נאָך אַ געוויסער צייט וווינען אין שטאָט.

מיט צוויי יאָר שפּעטער פסקנט דער וועד אויף אַן אָנקלאָגע פון האַר־קער קהל, אַז פרעמדע יידן, וואָס האָבן זיך נישט דערוואָרבן קיין חזקת־ישוב, האָבן נישט קיין רעכט צו קויפן הייזער אָן קהלס וויסן, און אַז קעגן די עבריינים מעג קהל אַרויסטרעטן מיט די שאַרפסטע מיטלען. אויף דער שקלאָווער סעסיע אין 1719 (ב׳ כסלו ת״פ) האָט דער וועד, אויפן פאַרלאַנג פון האַרקער קהל, אָנגענומען אַ באַשלוס אַז קיינער טאָר זיך נישט אַרײַנלאָזן אין אַזעלכע עסקים ווי אָפּקויפן די תבואה־געוועטעניש (אויפן פעלד) אָן וויסן און הסכמה פון קהל.

דער וועד פלעגט טייל מאָל נעמען אין שוץ יחידים קעגן קהל. אויף דער סעסיע אין דובראָווע אין 1715 האָט דער וועד אומגעקערט אַ יחיד זיין חזקת־ישוב און זיין מחיה (חזקה) וואָס אַמטשיסלאָווער קהל האָט ביי אים איבער אומבאַקאַנטע סיבות געהאַט צוגענומען.

פון אַנדערע פסקים פון וועד איז נאָך כדאַי צו דערמאָנען דעם פסק פון דער מאָהילעווער סעסיע פון 1686 לטובת האַרקער קהל, וואָס האָט זיך פאַרן וועד באַקלאָגט אויף אַ דובראָווגער יידּ וואָס ויל נישט צאָלן קיין סכום אין דער האַרקער קהילה, הגם ער איז אַ שותף אין פאַרשידענע מחיות, וואָס געפינען זיך אויף דער טעריטאָריע פון קהל.

דער וועד פלעגט אויך פסקענען אין סיכסוכים צווישן יחידים. אויף דער סעסיע אין מאָהילעוו אין אלול תמ״ח (1688) האָט דער וועד אויסגע־גלייכט דעם קאָנפליקט צווישן די „מחזיקים״ פון דער בראָנפן־אַרענדע אין האַרקי און זייערע קאָנקורענטן אין האַרי.

ווי געזאָגט, זענען אין יאָר 1764 ליקווידירט געוואָרן ביידע וועדים, סיי דער וועד ד׳ אַרצות, סיי דער וועד ליטע, אָבער צוויי פאַרטיקולאַרע וועדים (וועגן מער איז ביז איצט נישט באַווּסט), דער גרויספוילישער און וויסרוסישער, האָבן ממשיך געווען זייער עקסיסטענץ אין די געביטענע באַ־

דינגונגען — דער וועיסרוסישער (פון 1772) אונטער רוסישער הערשאַפט און דער גרויספוילישער (פון 1793) אפילו אונטער פרייסישער הערשאַפט. דאָס איז שוין אָבער געווען אַן עקסיסטענץ פון יורדים וואָס האָבן מער נישט געהאַט קיין מאָראַלישן אָנשפּאַר אין די צענטראַלע וועדים, וואָס זענען שוין געהאַט ליקווידירט געוואָרן, און מיט קנאַפּן אויטאָריטעט ביי די נייע רעגירונגען, וואָס זייערע פּלענער לגבי דער יידישער באַפעלקערונג איז בכלל געלעגן די פּולשטענדיקע ליקווידאַציע פון דער יידישער זעלבסטפאַרוואַלטונג (קהל). זייער וועיטערדיקע עקסיסטענץ האָבן די וועדים געהאַט צו פאַרדאַנקען דעם פאַקט וואָס די נייע מאַכטאָרגאַנען האָבן וועיטער אָנגעוויזן לגבי דער יידישער באַפעלקערונג אין די אָקופּירטע טעריטאָריעס דעם כלל פון קאָלעקטיוור שטייער־אחריות, וואָס איז געלעגן אויף די יידישע קהילות.

דער ירידה־פּראָצעס פון די וועדים האָט זיך אָנגעהויבן נאָך מיט יאָרן פריער. געשען איז עס מחמת אויסגווייניקסטע און אינעווייניקסטע סיבות, וואָס זייער בשותפותדיקער יסוד איז געווען די אַנארכיע און דער פונאַנדערפאַל פון דער פּעאָדאַלער פּוילישער מלוכה. דער אָקט פון 1764 איז נאָר געווען דער יורידישער גזר־דין אויף אַן אינסטיטוציע, וואָס האָט זיך אין בערגעלעבט און נישט אויסגעמיטן, ווייל זי האָט נישט געקענט אויסמיידן, דעם גיפט פון דער אַלגעמיינער צעפּוילטקייט. אין 1764 איז שוין קיינער פון ביידע צדדים — נישט די פּולישע מלוכה און נישט די שוועך געפּרוווטע און פאַראָרעמטע יידישע פאָלקסמאַסע — נישט געווען פאַראינטערעסירט אין אויפהאַלטן די וועיטערדיקע עקסיסטענץ פון די וועדים. כלפּי חוץ האָבן זיי שוין נישט געקענט נאָכקומען זייערע פינאַנציעלע התחייבותן לגבי דער מלוכה, ווייל זיי זענען געווען פאַרזונקען אין שווערע חובות, כלפּי פּנים האָבן זיך די וועדים אין משך פון 18טן י״ה פאַרוואַנדלט אין אַן אומדערטרעגלעכער פינאַנציעלער לאַסט פאַר דער יידישער באַפעלקערונג וואָס האָט זיך געראַנגלט אין מאַטעריעלער נויט.

די וועדים האָבן פאַרלוירן זייער אָנזען און געווען אייגנטלעך נישט מער ווי אַ שטייער־עקספּאָזיטור און אַ מקור פון אומגעזעצלעכע הכנסות

פֿאַרן פינאַנץ־מיניסטער און זיינע באַאַמטע. דעם דאָזיקן גורל האָט נאַטיר־לעך נישט געקענט אויסמיידן אויך דער ווייסרוסישער וועד.

כאַראַקטעריסטיש איז אין דעם פּרט אַ פֿאַרשרייבונג אין ויטעבסקער פּנקס־הקהל פון תק״כ (1760). אין דאָזיקן יאָר האָט דער וועד־המדינה באַ־קומען אַן „אוניוועראַל״ פון העטמאַן פון ליטווישן מיליטער זיך צונויפ־צופֿאָרן קיין קאָפּיס, אָבער אַביסל שפּעטער איז געקומען אַ באַפֿעל פון ווי־צע־פּינאַנץ־מיניסטער („פּאָדסקאַרבי״) זיך צו פֿאַרזאַמלען אין ביכאָוו. „מיר האָבן נישט געוואָלט — שטייט אין פּנקס — זיך אַריינמישן צווישן די גרויסע שרים, היות אָבער ווי אַ טייל [מנהיגים] זענען געפֿאָרן קיין ביכאָוו, האָבן מיר אויך געמוזט שיקן אונדזערע פֿאַרשטייערס; זיי האָבן באַקומען אַ כוח־הרשאה צו באַשטימען דעם קאָפּשטייער, אָבער נישט צו חתמענען קיין דאָקומענטן, וואָס זענען נוגע דעם רב [המדינה?], חובות און אַנדערע טאַריפן... בכדי אָבער נישט צו פֿאַרמינערן זייער חשיבות, האָבן מיר באַ־שלאָסן זיי צו געבן אַ געווייגטלעכע כוח־הרשאה [ד״ה אַן באַוואָרענישן] און אונדזערע באַוואָרענישן אַרייַנצושרייבן לזכרון אין פּנקס־הקהל״.

די דאָזיקע נאָטיץ שפּיגלט בולט אָפּ סיי דעם פּאַקט, אַז דער וועד האָט פֿאַרלוירן די איניציאַטיוו פון צונויפרופן זיינע מיטגלידער אויף באַראַ־טונגען — אַזוי ווי דאָס איז געווען מיטן וועד ד׳ אַרצות, וואָס פלעגט אין 18טן י״ה צונויפגערופן ווערן דורכן פינאַנץ־מיניסטער ס׳רוב אין די שטעט וואָס זענען געווען זיין פּריוואַט־אייגנס — סיי די אינערלעכע אַנטאַגאָניז־מען צווישן די גרויסע קהילות, וואָס דער וועד איז געווען זייער פֿאַרשטייער.

ייִדיש־רוסישע היסטאריאָגראַפיע*

אַריינפיר־וואָרט

אין 1960 איז געווארן הונדערט יאָר זינט עס איז דערשינען ש. י. פינס „קריה נאמנה" (1860), וואָס איז דער ערשטער פרווו פון אַ געשיכטלעכער מאָנאָגראַפיע פון אַ קהילה (ווילנע) אין דער ייִדישער היסטאריאָגראַפיע אין רוסלאַנד.

במשך די דאָזיקע הונדערט יאָר האָט די ייִדישע היסטאָרישע וויסנ־שאַפט אין רוסלאַנד אַדורכגעמאַכט אַ לאַנגן און פאַרצווייגטן אַנטוויקלונגס־וועג און האָט באַווּיזן אויפצושטעלן אַ גרויסן וויסנשאַפטלעכן בנין פון פאָר־שונגען, דאָקומענטן און מאָטעריאַלן צו דער געשיכטע פון ייִדן אין פוילן און רוסלאַנד.

דער דאָזיקער גרויסער קולטור־אוצר, צונויפגעזאַמלט אין צענדליקער צייטשריפטן און זעלבשטענדיקע ווערק, בעיקר אין דער רוסישער שפּראַך, ווערט לייַדער, טאַקע מחמת דער שפּראַכלעכער פאַרעם זיינער, פאַרוואַנדלט אין אַ טויטן קולטור־קאַפּיטאַל. די קענטעניש פון רוסיש איז ביי אונדזער היינטיקן, בפרט ייִנגערן דור אַ זעלטנהייט. פון דעם דאָזיקן פאַקט ליידט און וועט וואָס ווייטער אַלץ מער ליידן די פאַרשונג פון דער געשיכטע פון מזרח־אייראָפּעישן ייִדנטום.

אין דער דאָזיקער אָפּהאַנדלונג גיבן מיר אַן איבערבליק, וואָס איז ווייט נישט קיין אויסשפּיקער, איבער די אַנטוויקלונגס־וועגן און טענדענצן פון דער רוסיש־ייִדישער היסטאריאָגראַפיע במשך אַ צייט־אָפּשניט פון קרוב הונדערט יאָר.

---

* צוליב דער היסטאָרישער פאַרבונדנקייט צווישן רוסלאַנד און פוילן ווערט אין דעם דאָזיקן קאַפּ׳ טיילווייז אויך באַהאַנדלט די ייִדיש־פוילישע היסטאָריאָגראַפּיע.

מען קען די געשיכטע פון דער יידישער היסטאָריישער וויסנשאַפט אין רוסלאַנד איינטיילן אין דריי פּעריאָדן: 1) פון תחילת 70ער יאָרן ביז דער גרינדונג פון דער היסטאָריש־עטנאָגראַפישער קאָמיסיע אין 1892; 2) פון דעם דאָזיקן יאָר ביז דעם אויסברוך פון דער רוסישער רעוואָלוציע אין 1917; 3) דער ראָטנפאָרבאָנדישער פּעריאָד.

אין אונדזערע וויטערדיקע באָטראַכטונגען וועלן מיר זיך פאָרנעמען נאָר מיט די ערשטע צוויי פּעריאָדן און מיט דעם דריטן נאָר אויף אַזוי פיל, אויף וויפל ער איז, וואָס שייך פאָרשער און זייער אידעאָלאָגיע און מעטאָדע אָ המשך פון די עלטערע צוויי. די ראָטנפאָרבאָנדישע יידישע היסטאָריאָגראָפיע איז אַרויסגעוואַקסן וואָס שייך אידעאָלאָגיע און היסטאָרישע מעטאָדע, פון אָ גאַנץ אַנדערן קולטור־ און מענטשן־קרייז, האָט זיך אַנטוויקלט אין זייער ספּעציפישע באָדינגונגען פון אָ קאָמוניסטישער דיקטאָטור און איז בשום אופן איצט נישט קיין אַרגאַנישער המשך פון דעם פריערדיקן פּעריאָד. דער דאָזיקער פּעריאָד אין דער רוסיש־יידישער היסטאָריאָגראָפיע פּאָדערט אָ באָזונדערע באַהאַנדלונג.

די רוסיש־יידישע היסטאָריקערס וואָס זענען געווען טעטיק אין די ערשטע צוויי פּעריאָדן (ש. דובנאָוו, י. צינבערג, פּ. מאַרעק, י. העסטען א"א) האָבן אָפּילו במשך אָ ריי יאָרן נאָך דער רעוואָלוציע, ווער קירצער, ווער לענגער, ממשיך געווען זייער אַרבעט אויפן געביט פון יידישער געשיכטע אין רוסלאַנד. אָבער די דאָזיקע וויסנשאָפטלעכע אַרבעט שטויסט זיך אָן, וואָס וויטער אַלץ מער, אויף שווערישקייטן וואָס זענען אָ רעזולטאַט פון דער פּאָליטיק פון דעם הערשנדיקן רעזשים. מען מוז אויסמיידן טעמעס וואָס קענען האָבן אַקטועלן אונטערטאָן און מען אָנטלויפט דעריבער צו נייטראַלע היסטאָרישע טעמעס פון יידישן אַלטערטום, יידישער אָנטראָפּאָלאָגיע, כוזרים פּראָבלעמס. די פּריער גלענצנדיקע היסטאָרישע צייטשריפט „יעוורעיסקאַיאַ סטאָרינאַ" ווערט מער ענלעך צו אָ צייטשריפט פון חכמת־היהדות־נוסח און די „יעוורעיסקאַיאַ לעטאָפּיס" איז שוין מער ענלעך צו אָ ליטעראָריש־וויסנשאָפטלעכן מאָגאָזין ווי צו אָ היסטאָרישן זשורנאַל.

אָ גרויסער טייל פון די רוסיש־יידישע היסטאָריקערס האָט אין די 20ער יאָרן אויסגעוואָנדערט קיין מערב־אייראָפּע: ש. דובנאָוו, (נאָך אָ צוויי־יאָ־

ריקן אויפהאַלט אין קאָוונע), י. ברוצקוס, מ. ווישניצער, ש. גינזבורג, א. טשעריקאָוער א״א און האָבן אויף עמיגראַציע פאַרגעזעצט זייער וויסנ־שאַפטלעכע אַרבעט מיט גרויס דערפאָלג. ש. דובנאָוו האָט ערשט אין בער־לין זוכה געווען צו זען די פולע אויסגאַבע פון זיין 10־בענדיקער „וועלט־געשיכטע פון ייִדישן פאָלק״ אין דייטשער איבערזעצונג פון ד״ר א. שטייִ־נבערג, 1925 — 1929)[1].

אליהו טשעריקאָוער (1881—1943) האָט ערשט אָפריכטנדיק „גלות״ (בערלין, וואַרשע, פאַריז, ניו־יאָרק) אַנטוויקלט אַ פרוכטבאַרע וויסנשאַפט־לעכע און אַרגאַניזאַטאָרישע טעטיקייט אין אַ בריטן פאַרנעם. אָט דאָס דאָ־זיקע קאָפּיטל: רוסיש־ייִדישע היסטאָריאָגראַפיע אויף עמיגראַציע גייט אויך אַריין אין גדר פון אונדזער אָפּהאַנדלונג.

1טער פּעריאָד (1860—1892)

ש. י. פּינס נישט איבעריק געלונגענער פּרוּוו פון אַ קהלשער מאַנאָ־גראַפיע, וואָס איז אייגנטלעך מאַטעריאַל פאַר אַ מאַנאָגראַפיע, היות דאָס ווערק באַשטייט אויסשליסלעך פון העתקות פון אַלטע ווילנער פּנקסים, מצבה־אויפשריפטן און געזעאַלאָגיעס פון ווילנער רבנים, איז אין דעם דאָ־זיקן פּעריאָד אַ פאַראייניצלטע דערשיינונג און האָט במשך פון 20 יאָר נישט געהאַט קיין נאָכפאָלגער. ש. פרידנשטיינס „עיר גבורים״ וועגן גראָדנער קהילה וואָס איז דערשינען מיט 20 יאָר שפּעטער (1880) און ל. פיינשטיינס „עיר תהילה״ וועגן דער ייִדישער קהילה אין בריסק־דליטא (1886) זענען נאָך שוואַכער, נעמענדיק אין אַכט, אַז זיי האָבן שוין געהאַט פאַר זיך די פיל־בענדיקע מלוכהשע אַרכיוואַלע דאָקומענטן־אויסגאַבעס פון די קיע־

---

[1] טיילווייזע אויסגאַבעס פון זיין געשיכטע זענען דערשינען פריִער אין פאַרשי־דענע שפּראַכן צווישן 1910 און 1924. אַ פולע 10־בענדיקע אויסגאַבע אין ייִדיש איז ערשט פאַרענדיקט געוואָרן אין 1957 אין בוענאָס־איירעס ווי אַן אויסגאַבע פון קולטור־קאָנגרעס און צי״קאָ.

זוער, פּעטערבורגער און ווילנער אַרכעאָגראָפישע קאָמיסיעס, אין וועלכע עס איז צעשפּרייט אַ גאָר רייכער מאַטעריאַל טאַקע וועגן די דאָזיקע קהילות און וועלכע זיי האָבן כמעט לגמרי נישט אויסגענוצט און זיך באַנוגנט מיט פראַגמענטאַרישע ידיעות אויפן סמך פון יידישע מקורים ווי פּנקסים און עפּיטאָפן. (ש. י. פּין האָט נאָך בעת שרייבן זיין בוך וועגן דער ווילנער קהילה די דאָזיקע אויסגאָבעס פאַר זיך נישט געהאַט).

די יידישע היסטאָריש ווייסנשאַפט אין רוסלאַנד האָט זיך פאַקטיש אָנגעהויבן מיט ס. א. בערשאַדסקי (1850—1896). ביז בערשאַדסקין איז קיין יידישע היסטאָריאָגראַפּיע אין דעם אייגנטלעכן זין פון וואָרט נישט געווען. דאָס וואָס מען האָט ביז אים געשריבן אויף דעם געביט איז געווען אייגנטלעך מער די געשיכטע פון דער „יידן־פראַגע אין רוסלאַנד" געזען פון איר אויסערלעכן רעכטלעך־פאָליטישן אַספּעקט, מיט אַקטועלע אונטערטענער פון לויפּיקע ענינים.

נעמען מיר דעם וויכטיקסטן און טאַלאַנטפולסטן פון דער דאָזיקער גרופּע שרייבער 1846—1876), י. ג. ארשאַנסקי, האָבן מיר אין זיינע צווי ווערק: „יידן אין רוסלאַנד, אַ שטודיע וועגן דעם עקאָנאָמישן און געזעלשאַפטלעכן מצב פון די רוסישע יידן", 1872, און „רוסישע געזעצן וועגן יידן", 1877 (ביידע רוסיש) דעם גלענצנדיקן פובליציסט, דעם ווירדיקן פאַרטיידיקער פון יידישע אינטערעסן און קעמפער פאַר יידישער גלייכבאַרעכטיקונג, וואָס אין זיין וואָפן־אַרסענאַל באַנוצט ער זיך אויך מיט היסטאָרישע ראיות.

ארשאַנסקי, — אַ זון פון דעם דור יידישע אינטעליגענטן אין דער עפּאָכע פון נאָך די „גרויסע רעפאָרמעס" פון אַלעקסאַנדער II, זעט די צוקונפט פון רוסישן יידנטום אין דער פולשטענדיקער אַסימילאַציע מיטן רוסישן פאָלק, און אין דער בירגערלעכער גלייכבאַרעכטיקונג זעט ער אַ תנאי־קודם פאַר אַ דערפאָלגרייכן אַסימילאַציע־פראָצעס. אין זיינע געשיכטלעכע עקסקורסיעס מאַכט ער אַן אונטערשייד צווישן רוסישע און פוילישע יידן, זענדיק אין דעם פוילישן „זשיד" אַ פראָדוקט פון די פויליש פאַרהעלטענישן, וואָס האָבן דעם יידן דעמאָראַליזירט. ווי אַ רוסישער פאַ־

טריאַט און אַנטי־פוילישן געשטימט[2] וויל ער זען די יידן אין די מערבדיקע, געווען פוילישע געביטן אַרומגעכאַפט פון אַ רוסיפיקאַציע־פּראָצעס כדי זיי זאָלן ווערן דאָרט אַ פעסטער שטיצפונקט פאַר רוסישע מלוכה־אינטער־עסן.

אָרשאַנסקי איז געווען דער ערשטער פון די רוסיש־יידישע היסטאָריקערס וואָס האָבן געפּראָטעסטירט דאָס עקאָנאָמישע לעבן פון די רוסישע יידן פון ערשטע מקורים און זיך אויספירלעך אָפּגעשטעלט אויף דעם ווירטשאַפט־לעכן אַספּעקט פון דער יידן־פראַגע.

וואָס אונטערשיידט אָרשאַנסקין פון די משכילים פון עלטערן און זיין דור — איז זיין וואַרעמע באַציונג צו זייער גלויבנסגענאָסן: ער אַקצענטירט אָפט די פאַזיטיווע זייטן פון יידישן לעבן (למשל זיין הויכע מאָראַל) און ווי אַ פעיקער אַדוואָקאַט פון זיין פאָלק פרווועט ער צו געפינען פאַר זייער חסרונות מילדערנדיקע אומשטענדן. אין דעם אַרייַנפיר צו זיין אָפּהאַנדלונג „די פאָלקס־לידער פון די רוסישע יידן" באַקלאָגט ער זיך למשל, אַז די קריסטלעכע געזעלשאַפט קען דעם יידן נאָר פון אַיין זייט, פון דער עקאָנאָמישער.

אויב אין אָרשאַנסקיס ווערק האָבן מיר נאָך נישט קיין געשיכטע פון רוסישן יידנטום זענען זיי אָבער אַ וויכטיקער מקור פאַר שטודירן די אַזוי גערופענע „יידן־פראַגע" אין זיין תקופה און דעם רעכטלעכן מצב פון די רוסישע יידן.

אָרשאַנסקי האָט אויפן געביט פון פאָרשן היסטאָריש דעם רעכטלעכן מצב פון רוסישע יידן געהאַט פאָרלויפער. דאָס איז געווען דער נישט־יידּ פּ. י. לעאָנטאָוויטש, וואָס האָט אין זייַנע אָפּהאַנדלונגען: „היסטאָרישער אי־בערבליק איבער די געזעצן וועגן יידן אין רוסלאַנד", 1862 און אין זיין מאַגיסטער דיסערטאַציע „היסטאָרישע שטודיעס וועגן די ליטווish־רוסישע יידן", 1864, געשריבן אויפן סמך פון נייַע אומבאַקאַנטע אַרכיוו־קוואַלן, אין

[2] ער באַמיט זיך צו באַווייַזן מיט פאַקטן און סברות אַז יידן זענען בעת די פויליש אויפשטאַנדן פון 1831 און 1863 געווען אויף דער זייט פון דער „גענעצלעכער" רוסישער מאַכט. פאַלן פון אָפענער סימפּאַטיע און אונטערשטיצונג מצד יידן פאַר די אויפשטענדלער דערקלערט ער מיט עקאָנאָמישע אָפּהענגיקייטן פון די פריצים, מיט צוואַנג און אַפילו מיט חשק צו פאַרדינען געלט.

וועלכע ער האָט אַנטוויקלט די הויפּט־יסודות פון יורידישן און סאָציאַלן מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אין תחום־המושב. א פּאַרלויפער אויף דעם געביט איז אויך געווען ו. א. לעוואַנדאַ וואָס האָט מיט זיין ווערק „כראָנאָלאָגישער זאַמלבוך פון געזעצן וועגן יידן אין רוסלאַנד פון 1649 ביז 1873" דערמעגלעכט אַרשאַנסקיס בוך „וועגן דער רוסישער געזעצגעבונג לגבי די יידן" און א גאַנצע רייַ היסטאָריש־יורידישע פּאַרשונגען וועגן דעם מצב פון יידן אין רוסלאַנד.

צו דער דאָזיקער קאַטעגאָריע געהערט אויך פּירשט גאָליצינס בוך „געשיכטע פון דער רוסישער געזעצגעבונג וועגן יידן", 1885, מיט א בול־טער יודאָפאָבישער טענדענץ.

אין דעם דאָזיקן פּרינציפּ אין דער געשיכטע פון דער רוסיש־יידישער היסטאָריאָגראַפיע זענען אויך דערשינען א פּאָר קלענערע וועלק אוּן קריטישע אָפּהאַנדלונגען אויפן געביט פון הילפסווייסנשאַפטן פון גע־שיכטע ווי עטנאָגראַפיע, פילאָלאָגיע ווי אויך אויפן פעלד פון כוזרים־פּאַרשונג.

אין 1861 איז דערשינען מ. בערמאַנס „שטודיע צו דער עטנאָגראַפיע פון דער יידישער באַפעלקערונג", אוּן אין 1865 האָט אַברהם הרכבי (1835—1919) פּאַרעפנטלעכט זיין היסטאָריש־פילאָלאָגישע אָפּהאַנדלונג וועגן דער „שפּראַך פון די יידן, וואָס האָבן געלעבט אין די אַלטע צייטן אין רוסלאַנד" (אויך דערשינען אין העברעיש: „היהודים ושפת הסלווים", 1867), אין וועל־כע ער פּרווט באַווייזן, בעיקר אויפן סמך פון שאלות־ותשובות מאַטעריאַל, אַז יידן אין די סלאַווישע לענדער האָבן אין 16טן י"ה געריעדט סלאַוויש, הויפּטזאַכלעך רוסיש. דער זעלביקער מחבר, וואָס האָט זיינע כוזרים־פּאַרשונגען נאָך אָנגעהויבן אין יאָר 1864, האָט אין „רוסישע רעוויו" (1874—1877) אין דער „יעוורעיסקאַיא ביבליאָטעקאַ" (1879, ב׳ VII) פּאַרעפנט־לעכט א פּאָר קריטישע אָפּהאַנדלונגען וועגן די כוזרים אוּן מקורים צו זייער פּאַרשונג. אין דער סעריע „מאסף נדחים" (16 נומערן 1878—1880) האָט ער פּובליקירט פּאַרשיידענע נאָטיצן פון א היסטאָרישן אוּן ליטעראָריש־געשיכטלעכן אינהאַלט פון פּאַרשיידענע תקופות פון יידישער געשיכטע.

צווישן אַנדערע אויך וועגן די קאַראַימער און זייער שייכות צו די ערשטע יידישע זידלונגען אויף רוסישער טעריטאָריע.

אַבער דאָס איז אַלץ געווען, אַזוי צו זאָגן, ראַנד־געשיכטע. היסטאָריש קלייניגערבעט פון אַ פאַרשיידענעם ווערט. צו דער עיקר אויפגאַבע פון אַ יידישער היסטאָריאָגראַפיע אין רוסלאַנד — צו שאַפן פאַר איר ווי אַ תנאי־קודם, די אַרכיוואַלע באַזע, האָט זיך קיינער ביז בערשאַדסקין נישט צוגעריכט.

אין משך פון צענדליקער יאָרן ביז זיין טויט איז בערשאַדסקי געווען אַן אומדערמידלעכער אַרבעטער אויפן געביט פון יידישער געשיכטע בעיקר אין ליטע און ווייסרוסלאַנד. נאָך אין די יאָרן 1879—1880 האָט ער אין דעם VII און VIII באַנד פון דער „יעוורעיסקאַיאַ ביבליאָטעקאַ" אָפּגעדרוקט זיין ערשטלינג־אַרבעט א"נ „מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון די יידן אין דרום־מערב וווייסרוסלאַנד און ליטע", וווּ ער האָט פובליקירט 43 זייער וויכטיקע דאָקומענטן פון די יאָרן 1561—1758 וועגן דער סאָציאַלער לאָגע פון יידן אין ליטע און אוקראַינע אין דעם דערמאָנטן פעריאָד.

אין די צוויי בענד פון זיין „רוסקאַ־יעוורעיסקי אַרכיוו" דערשינען אין 1882, האָט בערשאַדסקי פובליקירט 662 דאָקומענטן (אין רעגעסטאַ־פאָרעם און in extenso) צו דער געשיכטע פון ליטע פון 1388 ביז 1569. דער דריטער באַנד, וואָס באַציט זיך אויך אויף יידן אין קרוינפוילן (1364—1569) איז שוין דערשינען אין 1903 ווי אַן אויסגאַבע פון דער „יידישער היסטאָריש־עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט" ביי דער חברה מפיצי השכלה, וועמען ער האָט אַוועקגעשאַנקען זיין גאַנצן אומגעהויער וויכטיקן אַרכיוו.

א טייל פון די דאָזיקע דאָקומענטן האָט בערשאַדסקי אויסגענוצט פאַר זיין גרויסער מאַגיסטער־דיסערטאַציע „ליטאָווסקיע יעוורעי" (ליטווישע יידן), 1883, אין וועלכער ער האָט מיט אַ סך ערודיציע אַרויסגעבראַכט אַ שלל אומבאַקאַנטע פאַקטן און געוואָרפן אַ נייעם ליכט אויף דער סאָציאַל־עקאָנאָמישער און, דרך־אגב, אויך קולטור־געשיכטע פון די יידן אין דער פויליש־ליטווישער מלוכה.

מיט ערודיציע און היסטאָרישער אָביעקטיווקייט צייכענען זיך אויך אויס זיינע וווייטערדיקע היסטאָרישע אָפהאַנדלונגען פאַרעפנטלעכט בעיקר

אין „וואסכאד": שטודיעס צו דער געשיכטע פון דער ווילנער קהילה, (1881, בוך 10, 11, 1886, און ב' 3, 4, 5, 6, 7, 8, 1887), ווו צום ערשטן מאל איז צו דער געשיכטע פון דעו ווילנער קהילה באנוצט געווארן א רייכער נישט־יידישער (מלוכהשער, מוניציפאלער) ארכיוו־מאטעריאל; וועגן גירוש־ליטע פון 1495, בוך ו, 8, 1895; צו דער געשיכטע פון דער לובלינער קהילה (בוך 10, 1895); „א יוד — א פוילישער קיניג, יהודה יודיטש וואהל פון בריסק דליטא, דער טראנפאלגער פון סטעפאן באטארי — א היסטארישע לעגענדע" (ביכער 1—5, 1899); „אן אלט מיטל — דאס באשולדיקן יידן אין קינדער־מארד אין ליטע און פוילן אין 16טן און 17טן יארהונדערט" (ביכער 1, 9, 11, 12 און וויטערע, 1894) און פיל אנדערע.

נאך אין 1891 האט דובנאוו אפשאצנדיק בערשאדסקיס היסטארישע פארדינסטן געשריבן: אז „בכלל דארף די יידישע היסטאריאגראפיע לייגן א סך האפענונג אויף דער צוקונפטיקער, אומדערמידלעכער היסטארישער פארשונגס־ארבעט פון ה' בערשאדסקי, ווי אויף א וויכטיקן אנשפאר":

די דערשיינענדיקע דעמאלט פובליציסטיש־ליטעראריש צייטשריפטן, ווי די דערמאנטע „יעוורעיסקאיא ביבליאטעקא" געגרינדעט אין יאר 1871 אונטער דער רעדאקציע פון אדאלף לאנדאו (1842—1902), וואס איז ארויס־געגאנגען אין די יארן 1871—1880 (8 בענד) און 1901—1903 (3 בענד) און דער „וואסכאד" (1881—1906, ביז 1898 אונטער דער רעדאקציע פון א. לאנדאו) מיט זיין ליטעראריש־ווישנשאפטלעכער ביילאגע „קניגי וואסכאדא" האבן גאסטפריינדלעך געעפנט זייערע שפאלטן פאר היסטארישע אפהאנדלונגען, בפרט וואס שייך דעם לעצטן, וואס האט זיך מיט דער צייט פארוואנדלט אין א סעמי־היסטארישער צייטשריפט.

אין דער יעוורעיסקאיא ביבליאטעקא האט ארשאנסקי געדרוקט ארטיקלען, וואס זענען דערנאך ארויין אין די אויבן־דערמאנטע צוויי ביכער. הארקאווי זיינע קריטישע נאטיצן וועגן די כוזרים (ב' VIII, 1880), א. מארגולעס זיין אפהאנדלונג „וועגן דער געשיכטע פון בילדונג ביי די רוסישע יידן", אא"וו.

במשך דעם פערטל יארהונדערט פון דער עקסיסטענץ פון „וואסכאד" האבן אים מיטגעארבעט כמעט אלע רוסיש־יידישע היסטאריקערס. אין

„וואָסכאָד" האָט בערשאַדסקי פאַרעפנטלעכט כמעט אַלע זיינע היסטאָרישע אַרבעטן: יולי העסטען און פּ. מאַרעק זייערע פילאָזאָפישע אָפּהאַנדלונגען, דאָרט זענען דערשינען דובנאָוס ערשטע אַרבעטן וועגן חסידות, זיינע „בריוו וועגן אַלטן און נייעם יידנטום" און ער האָט אין „וואָסכאָד" געפירט זיין שטענדיקע רובריק א"נ „היסטאָרישע מיטטיילונגען", אין וועלכע ער האָט אַרויסגעבראַכט אויף דער ליכטיקער שיין אַ גרויסע צאָל אומבאַקאַנטע פאַקטן און מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון פוילישׂ־רוסישן יידנטום, אאַ"וו.

אין די יאָרן 1887—1892 האָט ח. י. גורלאַנד פאַרעפנטלעכט מחוץ די גרענעצן פון רוסלאַנד (אין פּשעמישל און קראָקע) אין 5 העפטן אַ צאָל כראָניקעס („טיט היון", „צוק העתים", „צער בת רבים") ווי אויך קינות און סליחות וועגן די שחיטות אויף יידן אין דער צייט פון כמיעלניצקי, שוועדיש־פוילישן קריג און דער אומאָנער שחיטה (1768) אונטערן אַלגעמיינעם טיטל „לקורות הגזירות על ישראל". זיי זענען דערשינען אין „בית אוצר הספרות", פּשעמישל־קראָקע, צווישן 1887 און 1892.

2טער פּעריאָד (1892—1918)

די גרינדונג פון דער „היסטאָריש־עטנאָגראַפישער קאָמיסיע" ביי דער חברה מפיצי השכלה אין פּעטערבורג אין 1892, וואָס האָט זיך מיט 10 יאָר שפּעטער פאַרוואַנדלט אין אַן אָפּיציעלער פון דער מאַכט אָנערקענטער „יידישער היסטאָריש־עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט", באַדייט אַ וועגדפונקט אין דער געשיכטע פון דער יידישער היסטאָרישער זויסנשאַפט אין רוסלאַנד.

ביז דעם דאָזיקן יאָר האָט ביי די רוסישע יידן נישט עקסיסטירט קיין קאָאַרדינירטער און ציל־באַווּסטער געזעלשאַפטלעכער אָרגאַן פאַר פאָרשונג פון יידישער געשיכטע אין רוסלאַנד. אַלץ וואָס איז ביז תחילת 90־קער יאָרן אויף דעם דאָזיקן געביט אויפגעטאָן געוואָרן, איז געווען אַ ווערק פון יחידים. אַ געזעלשאַפטלעכע באַוועגונג אָרום אויפשטעלן דעם בנין פון

רוסיש־ייִדישער היסטאָריאָגראַפיע האָט ערשט געשאַפן שמעון דובנאָוו. (פאַרגלייך די אַפהאַנדלונג וועגן שמעון דובנאָוו אין דעם דאָזיקן בוך).

אין דער „יעוו. סטאַרינאַ", דעם וויסנשאַפטלעכן אָרגאַן פון דער „היס־טאָריש־עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט" אונטער דובנאָוס רעדאַקציע, האָבן פאַרעפנטלעכט זייערע שאַפונגען איבער 140 מחברים, צווישן זיי די קאָריי־פייען פון דער רוסיש־ייִדישער און ייִדיש־פוילישער היסטאָריאָגראַפיע. אין דער „יעוו. סטאַרינאַ" זענען פובליקירט געוואָרן אַזעלכע יסודותדיקע דאָקומענטן און היסטאָרישע אַפהאַנדלונגען פון דער ייִדיש־רוסישער (פוי־לישער) היסטאָריאָגראַפיע ווי: „אַקטן פון וועד ד' ארצות (1621—1691)", „דער פנקס פון מדינת ליטא", דערשינען בויגנווייז, ווי אַ ביילאָגע צו איר, משה שאָר'ס „די קראָקעווער זאַמלונג פון ייִדישע סטאַטוטן און פריווילע־גיעס", וואָס באַשטייט פון אַ וויסנשאַפטלעכן אַנאַליז און טעקסט פון דער ענעראַל־פּריווילעגיע פון די פוילישע ייִדן אין דער לעצטער באַשטעטי־קונג פון קינג סטאַניסלאָוו אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי, ווי אויך 12 ספּעציעלע פּריווילעגיעס פאַר די קראָקעווער ייִדן; „די פּאָלקס־ציילונג פון ייִדן אין קליינרוסלאַנד [אוקראַינע] אין 1736; סטאַטיסטיק פון דער ייִדישער בא־פעלקערונג אין קרוינפווילן און ליטע אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט"; דובנאָוס „ייִדן אין פוילן אין דער תקופה פון די צעטיילונ־גען"; יולי העסענ'ס „ייִדן אין וואַרשעווער פירשטנטום, 1807—1812"; י. סאָסיס „געזעלשאַפטלעכע שטרעמונגען אין דער צייט פון די גרויסע רעפאָרמען [אין רוסלאַנד]"; פ. מאַרעק'ס „דער איינעוויניקסטער קאַמף צווישן דער ייִדישער באַפעלקערונג אין 18טן יאָרהונדערט" און פיל אַנ־דערע באַדייטנדיקע און פּיאָנערישע היסטאָרישע אַפהאַנדלונגען.

עס ווערט אין דער „יעוו. סטאַרינאַ" אָפּגעגעבן פּלאַץ פאַר דער גע־שיכטע פון סאָציאַלע אַנטאָגאָניזמען אין דער ייִדישער געזעלשאַפט, פאַר דער געשיכטע פון דער ייִדישער אַרבעטער־באָוועגונג וויי: ב. פרומקינס „פון דער געשיכטע פון דער ייִדישער רעוואָלוציאָנערער באָוועגונג פון די 70־קער יאָרן"; „שטודיעס צו דער געשיכטע פון דער ייִדישער אַרבעטער־באָוועגונג אין רוסלאַנד (1885—1887)", „יעוו. סטאַרינאַ" 1911, 1913.

מיר האָבן שוין אויך ערנסטע דערגרייכונגען אויפן געביט פון סינ־
טעטישער יידישער געשיכטע אין רוסלאַנד ווי יולי העסטענס „יידן אין
רוסלאַנד" (1906) און „געשיכטע פון יידן אין פוילן און רוסלאַנד" (1914),
וואָס איז אָבער אַן אייגזייטיקע, פּאָליטיש־רעכטלעכע געשיכטע פון די יידן
אין רוסלאַנד[3]. דאָס סאַמע וואָגיקסטע אויף דעם געביט איז געווען ווי דער־
מאָנט, דער פּראָכטפולער 11טער באַנד פון דער „געשיכטע פון יידישן
פּאָלק" וואָס איז געווען פּלאַנירט ווי דער 1טער באַנד פון דער „געשיכטע
פון יידן אין רוסלאַנד" [פּוילן] (ביז 1795) — אַ גרויס קאָלעקטיוו ווערק,
אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט די בעסטע יידישע און נישט־יידישע
ספּעציאַליסטן־היסטאָריקערס אויף די שייכותדיקע געביטן. ליידער האָט
דער מלחמה־אויסברוך אין 1914 אָפּגעשטעלט די ווייטערדיקע אויסגאַבעס.
דער דאָזיקער באַנד איז נאָך ביז היינט דאָס סטאַנדאַרט־ווערק וועגן דער
געשיכטע פון יידן אין פוילן ביזן סוף 18טן י"ה.

אינגאַנצן אַריינטירט אויף קולטור און סאָציאַלער געשיכטע אין 18טן
און 19טן י"ה איז געווען די צייטשריפט „פּערעזשיטאָיע", פון וועלכער עס
זענען אַרויס 4 בענד אין 1908, 1910, 1911 און 1913 אונטער דער פאַקטי־
שער רעדאַקציע פון שאול גינזבורג ביי דער נאָענטער מיטאַרבעט פון ש.
אַן־סקי, יולי העסטענס, א. בראָודאָ, נ. באָטווינ־ק, א. ש. קאָמענעצקי, פ. מא־
רעק און י. צינבערג.

די רעדאַקציע האָט אין איר הקדמה צום ערשטן באַנד, גאַנץ קלאָר
אָנגעוויזן אויף דעם נאַציאָנאַל־געזעלשאַפטלעכן מאָמענט פון דער אויסגא־
בע. עס זאָגט זיך דאָרט: „אויב זאָמלען און פובליקירן געשיכטלעכע מא־
טעריאַלן בעיקר וועגן אינעווייניקסטן יידישן לעבן — זענען תמיד געווען
וויכטיק, זענען זיי היינט, וועו אין דער יידישער געזעלשאַפט ווערט אַלץ
בולטער די נויטוועדיקייט פון זעלבסטדערקענטעניש און גייסטיקער
זעלבסטאָפּשאַצונג, נאָך מער וויכטיק". עס ווערט נאָך דאָרט אָנגעוויזן, אַז

[3] אין 1925 ־ 1927 איז אַרויס זיינס אַ פאָרגרעסערטע און מיט קולטור־געשיכט־
לעכע קאַפּיטלען פאָרבעסערטע, אויסגאַבע א"נ „געשיכטע פון יידישן פּאָלק אין רוס־
לאַנד".

די צייט פֿאַרשלינגט נישט נאָר די מאַטעריעלע דענקמעלער פון עבר, נאָר צו ביסלעך אויך דעם לעבעדיקן היסטאָרישן מאַטעריאַל: היות דער אַל־טער יידישער לעבנס־שטייגער ווערט דעזאינטעגרירט, דעריבער דאַרף מען ראַטעוון דורך פֿאַרשרייבן אַלץ וואָס איז נאָך פֿאַרבליבן אין פֿאַלקס־זכרון פון דעם דאָזיקן עבר. מען איז נישט דאָ אויסן געווען קיין ראַמאַנ־טיזאַציע און אידעאַליזאַציע פון דעם דאָזיקן עבר, מען דאַרף אים קריטיש באַלייכטן און פֿאַרפיקסירן די נאַציאָנאַלע ווערטן וואָס ליגן אין זיין שויס און וועלכע עס דראָט די סכנה פון פֿאַרגעסן ווערן.

אין די 4 בענד פון „פֿערעזשיטאָיע" זענען פובליקירט געווָארן העכער 50 גרעסערע אָפּהאַנדלונגען און זכרונות בעיקר פון יידישער קולטור־סאָ־ציאַלער געשיכטע פון 18טן און 19טן י״ה. ווי אויך אַ גרעסערע צאָל שייכ־דיקע דאָקומענטן, נישט רעכנדיק קלענערע היסטאָרישע נאָטיצן און רע־צענזיעס. צו די וויכטיקסטע היסטאָרישע אַרבעטן פובליקירטע אין „פֿע־רעזשיטאָיע" געהערן פּ. מאַרעקס: „דער קאַמף צווישן צווייי דערציִונגס־סיסטעמען" (ב׳ 1); צינבערגס „די ערשטע יידישע סאָציאַליסטישע צייט־שריפטן" (ב׳ 1); או. קאָוונערס „די פּיסאַרעוושטשינע אין דער יידישער ליטעראַטור" (ב׳ III), „די פֿאַרגייערס פון דער יידישער זשורנאַליסטיק אין רוסלאַנד" (ב׳ IV), „וועגן אַקסענפעלדס ליטעראַרישער ירושה" (ב׳ IV); מ. ווישניצער׳ס „פּראָיעקטן צו רעפֿאָרמירן דאָס יידישע לעבן אין וואַרשע־ווער פּירשטנטום אין פּוילישן קעניגרייך" (ב׳ I), כמעט די ערשטע היסטאָ־רישע פֿאַרשונג אויף דער דאָזיקער טעמע אויפן סמך פון אַ רייכן אַרכיוו־מאַטעריאַל. די אינטערעסאַנטע זכרונות פון א. פֿאַפּערנאַ „פון דער ניקאָ־לאַיעווער תקופה" (ב׳ I און II); יולי העסענס „דער קאַמף פון דער רעגי־רונג מיט דער יידישער הלבשה אין דער צאַרישער אימפּעריע און אין פּוילן" (ב׳ I); „צו דער געשיכטע פון קאַמף מיט חסידות" א״אַנד. פון ד. מגיד. מגיד האָט דאָרט אויך פּובליקירט אַ צאָל וויכטיקע דאָקומענטן פון זיין אַרכיוו וועגן די דעפּוטאַטן פון יידישן פֿאָלק אין דער צייט פון אַלעק־סאַנדער I, וועגן יידישן הייזער־באַזיץ אין ווילנע אין די 30ער יאָרן פון 19טן י״ה. (ב׳ IV). זייער וויכטיק זענען מ. ווינטשעווסקיס זכרונות וועגן

„פּוילישער יודעל" (ב׳ וו), י. י. גאָרדאָנס זכרונות „קאַטאָרגע און פּאַרשי־קונג" (ב׳ וווו), מ. מאַנדעלשטאַמס „וועגן דער איגנאַטיעווסקער קאַמיסיע אין קיעוו אין 1881" (ב׳ IV), ש. גינזבורגס „פון דער עפּאָכע פון דער פּאַטער־לענדישער מלחמה אין 1812 (ב׳ IV), ש. ראָזענפעלדס „מנשה איליער", ש. אַנ־סקיס „יידישע פּאָלקס־שאַפונג" און „די לעגענדעס וועגן דער מסטיס־לאָווער גזירה" (ב׳ ו), מ. קאַגאַנס זכרונות אַא"וו.

אין די 4 בענד פון „פּערעזשיטאָיע" איז אויך צונויפגעזאַמלט אַ רייכע קאָלעקציע פון דאָקומענטן און ערשט־האַנטיקע זכרונות פון פּערזענלעכקייטן וואָס זענען אַליין געווען טוער און פּאַרמירער פון יידישן לעבן אין 19טן יאָרהונדערט.

און אין מחוץ די גרענעצן פון רוסלאַנד זענען אין דער צייט פּובליקירט געוואָרן מאַטעריאַלן און פּאַרשונגען וועגן דער געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג. אין די אויסגאַבעס פון אינלענדישן און אויסלענדישן קאָמיטעט פון „בונד" וויי: „מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין רוסלאַנד" (1906).

פּריַער נאָך, אין 1900, איז אין זשענעווע אַרויס אין יידיש „די געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין רוסלאַנד און פּוילן".

דער אויסלענדישער קאָמיטעט פון „בונד" האָט אויך פּאַרעפנטלעכט מיטצייטלערישע דאָקומענטן, וואָס זענען נוגע געווען דעם אַלגעמיינעם מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אין רוסלאַנד וויי: דער געהיימער ראַפּאָרט פון ווילנער גובערנאַטאָר וועגן דעם מצב פון יידן אין רוסלאַנד, זשענעוו, 1904, „די קישיניעווער הריגה, מאַטעריאַלן און דאָקומענטן", לאָנדאָן, 1903, אאַז"וו.

חוץ „יעוו. סטאַרינאַ" און „פּערעזשיטאָיע" פלעגן היסטאָרישע אָפּהאַנדלונגען אויך דערשיינען אין אַנדערע דעמאָקראַטיקע צייטשריפטן בעיקר אין „בודושטשנאָסט" (1899—1904), אַרויסגעגעבן פון ד"ר גרוזענבערג מיט איר יערלעכן ליטעראַריש־ווייסנשאַפטלעכן זאַמלבוך (דערשינען 3 בענד אין 1900, 1901 און 1903).

עס האָבן אין „בודושטשנאָסט" בפרט אין דעם ווייסנשאַפטלעך־ליטעראַרישן יאָרבוך פּאַרעפנטלעכט אַ צאָל היסטאָרישע אַרבעטן: מ. סעוויר

„די עוואָלוציע פון געזעלשאַפטלעכן געדאַנק אין 19טן יאָרהונדערט און די יידן", א. הרכבי (היסטאָרישע נאָטיצן וועגן די קראים), ש. דובנאָוו, יולי העסטן, י. הענקעל, ד"ר ל. קאַנצענעלסאָן, א. כוואָלסאָן (וועגן אַנטיקער־יידישער געשיכטע), ש. ליפשיץ — וועגן „יידן אין פוילן, ליטע און וויס־רוסלאַנד אין 16טן און 17טן י"ה לויט רבנישע שאלות־ותשובות" (1טער זאַמלבוך), מ. קרייניז (וועגן יידן אין ליטע — 1טער זאַמלבוך), אַסיפאָוו, וועגן 100 יאָר לאַנדווירטשאַפטלעכער קאָלאָניזאַציע ביי די יידן אין רוס־לאַנד, א"אַנד. אין דריטן באַנד (1903) איז צום ערשטן מאָל פאַרעפנטלעכט געווארן דער רוסישער אַריגינאַל פון לייב נעווזאָוויטשעס „קול שועת בת יהודה", דאָס ערשטע באַקאַנטע ווערק פון אַן עקסטרעם אַסימילאַטאָרישן משכיל אין דער רוסיש־יידישער ליטעראַטור.

זייער א רייכן מאַטעריאַל צו דער געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד אוּן פוילן אַנטהאַלטן די 16 בענד פון דער „יעוורעיסקאיא ענציקלאָפעדיע", וואָס איז אַרויסגעגאַנגען אין פעטערבורג אין די יאָרן 1909—1914, אונטער דער הויפט־רעדאַקציע פון ד"ר קאַצענעלסאָן אוּן בראָן ד. גינזבורג, אין וועלכער עס האָבן זיך באַטייליקט א גרויסע צאָל יידישע (אוּן אויך נישט־יידישע) מחברים־היסטאָריקערס. געגוג צו דערמאָנען אַז די זוכווער־טער: אַלעקסאַנדער וטער אוּן אַלעקסאַנדער וווטער אוּן אַלעקסאַנדער דער וווטער, באַאַרבעט פון יולי העסטן, פאַרנעמען אין דער ענציקלאָפעדיע 42 שפאַלטן. נאָך היינט איז די ענציקלאָפעדיע אַן אומשאַצבאַרער רעפערענץ־בוך פאַר יידישער געשיכטע אין מזרח־אייראָפּע.

חוץ אין רוסיש, קענען מיר אויך אָבטערווירן אין דעם פעריאָד אַן אויפלעבונג אין דער יידישער געשיכטע־שרייבונג אין העברעיש. דער וויכטיקסטער פאַרשטייער פון די העברעיש־שרייבנדיקע היסטאָריקערס אין דעם דאָזיקן פעריאָד איז געווען שאול פנחס ראַבינאָוויטש (1845—1910), וואָס איז תחילת 90ער יאָרן אַוועק פון געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אין דער חיבת־ציון באַוועגונג אוּן זיך אינגאַנצן געווידמעט היסטאָרישער פאָרשונג.

אַנגעהויבן מיט מאַנאָגראַפיעס פון דער מערב־אייראָפּעישער יידישער געשיכטע („מוצאי־גולה" — וועגן גירוש פון שפאַניע אוּן פאָרטוגאַל, 1894; „יוסף איש רוסהיים", 1902; „יום טוב ליפמן צונץ", 1896 אוּן „זכריה

פרענקל", 1898) האָט ער איבערגעזעצט און דערגאַנצט מיט אַ סך הוספות גרעצ'ס געשיכטע פון יידישן פאָלק אין 8 בענד (1890—1899) און זי דער־פירט ביז מענדעלסאָן און דעם ווילנער גאון. בפרט אומפאַנגרייך זענען זיינע הוספות צו דער געשיכטע פון די יידן אין אַלטן פוילן, ווו דער איבערזעצער האָט זיך פאַקטיש פאַרוואַנדלט אין אַ זעלבשטענדיקן פאָרשער (אויך הרכבי האָט צוגעגעבן אַ סך באַמערקונגען און מילואים צו דעם 7טן באַנד), ראַבינאָוויטש האָט איבערגעלאָזט אַ נישט פאַרענדיקטן כתב־יד וועגן דער געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד פון אַנהייב ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע ביז די לעצטע צייטן. ער האָט אויך געשריבן רוסיש אין דער „יעוו. סטאַרינאַ" פון 1911, ווו ער האָט פאַרעפנטלעכט אַ פיאָנערישע אַרבעט וועגן שפּורן פון פריידענקעריי ביי פּוילישע רבנים אין 16טן יאָרהונדערט.

אין 1899 האָט בן ציון כץ אַרויסגעגעבן זיין בוך „לקורות היהודים ברוסיה פולין וליטא בשנות מאות השש עשרה והשבע עשרה לספירתם" וואָס איז מעטאָדאָלאָגיש וויכטיק פון דעם שטאַנדפונקט וואָס ער באַנוצט זיך בעיקר מיט היסטאָרישן מאַטעריאַל פון דער שאלות־ותשובות ליטע־ראַטור און האָט סטימולירט די היסטאָרישע פאָרשונג אין דער ריכטונג פון דעם דאָזיקן ביז איצט נישט אויסגענוצטן מקור.

היסטאָרישע אָפהאַנדלונגען פון אַ וויסנשאַפטלעכן ווערט קען מען אויך געפינען אין דעם זאַמלבוך „מאסף", פּעטערבורג 1902, אונטער דער רעדאַקציע פון ל. ראַבינאָוויטש, און נחום סאָקאָלאָווס „ספר השנה" — היסטאָריש־ליטעראַרישער יאָרבוך, אַרויס אין 4 בענד אין וואַרשע אין 1900—1903, און אין „השלוח" (1896—1925) אונטער דער רעדאַקציע פון אַחד־העם, שפּעטער, פון ח. נ. ביאַליק און י. קלויזנער.

3טער פּעריאָד (1918 — 1930)

די ערשטע יאָרן נאָך דער רעוואָלוציע, די שווערע מאַטעריעלע באַ־דינגונגען און די נישט־סטאַביליזירטע פּאָליטישע לאָגע ביז דעם סוף פון דער סאָוועטיש־פּויליש מלחמה אין 1921 זענען נישט געווען מסוגל פאַר דער רויקער היסטאָרישער פאָרשונג. הגם פון דער אַנדער זייט האָבן זיך

פאַר איר געעפנט גרויסע מעגלעכקייטן מחמת דעם צוטריט צו די ביז איצט געהיימע צאַרישע אַרכיוון.

אַזוי למשל, איז כמעט אַ העלפט פון דעם 10טן באַנד פון דער „יעוו. סטאַרינאַ" (1918) געווען געווידמעט די גירושים פון דער יידישער באַפעל־קערונג פון קורלאַנד, קאָוונער גובערניע און פון גאַליציע און וועגן די ערובניקעס אין די יאָרן 1914—1918. מען האָט אויך געזאַמלט און פאַר־עפנטלעכט (שוין אויף עמיגראַציע — זען ווייטער) מאַטעריאַלן וועגן די פאָגראָמען בעת דעם בירגער־קריג.

דער צוטריט צו די געעפנטע אַרכיוון האָבן געלאָקט די פאָרשערישע אַרבעט. אין 1917—1918 זענען דערשינען אין פעטראָגראַד 2 בענד פון דער העברעישער פערטליאָר־שריפט „העבר" אונטער דער רעדאַקציע פון ש. גינזבורג און דער מיטרעדאַקציע פון ד"ר מ. אייזענשטאַדט, בן ציון כץ און שמואל ראָזענפעלד מיט נייע מאַטעריאַלן פון דער קיעווער אַכראַנע למשל, וועגן מ. ראַטנער און ג. גערשוני, וועגן ניקאָלאַי דעם ווטנס ראָל אין אַנטי־יידישע גזירות, דובנאָוס „חסידיאַנע" (אַנטי־חסידישע פאַמפלעטן) אאַז"וו. אונטער גינזבורגס רעדאַקציע זענען אויך דערשינען 2 בענד פון „יעוו־רעיסקי וויעסטניק" (1919, 1928) מיט אַ צאָל היסטאָרישע אָפהאַנדלונגען פון מחבר א"אַנד, וואָס האָבן זיך געשטיצט אויף נייע ביז איצט אומבאַ־קאַנטע אַרכיוו־מאַטעריאַלן. גינזבורג האָט אויך אין יאָר 1923 אַרויסגעגעבן אין פעטראָגראַד אַ זאַמלונג פון זיינע היסטאָרישע און פובליציסטישע אַר־בעטן א"נ „מינוושיע" (וואָס געווען) —היסטאָרישע שטודיעס, אַרטיקלען און כאַראַקטעריסטיקעס. תחילת 20ער יאָרן האָט אַנגעהויבן דערשיינען די „יעוורעיסקאַיא לעטאָפיס" — אַ היסטאָרישע צייטשריפט, וואָס האָט גרופירט אַרום זיך אַ גרעסערע צאָל היסטאָריקערס פון עלטערן און יינגערן דור, אונטער דער רעדאַקציע פון ל. קליאַטשקאָ, ביי דער נאָענטער מיט־אַרבעט פון י. קליינמאַן, לאָזינסקי און ל. אייזענבערג.

סך הכל זענען דערשינען 4 בענד: 1טער און 2טער אין 1923, 3טער אין 1924 און 4טער אין 1926. פון די היסטאָריקערס פון עלטערן דור האָבן זיך אין איר באַטייליקט י. העסטן מיט אַ צאָל אָפהאַנדלונגען, צוו. אַנד. וועגן דער ליטעראַטור וועגן ריטועלע פראָצעסן אין רוסיש (ב' ו), וועגן די

סלאָוויטער דרוקער, די ברידער שאַפּיראָ, אין זייער פּאַרשיקונג קיין סי־ביר (ב׳ II), וועגן די סאָציאַל־עקאָנאָמישע קאַמפּן צווישן די רוסישע יידן במשך די 30־50ער יאָרן פון 19טן י״ה. (ב׳ IV).

י. ציבערג האָט דאָרט אַן אינטערעסאַנטע אַרבעט וועגן יידישן טעא־טער אין איטאַליע אין דער רענעסאַנס־תקופה. ר. קאַנטאָר׳ס אָפּהאַנדלונג וועגן אַלעקסאַנדער III און די פּראָגראַמען אין די יאָרן 1881—1883 — ברענגט דעם צאָרס יידנפיינדלעכע באַמערקונגען אויף די געהיימע רא־פּאָרטן וועגן די פּאָגראָמען אויפן סמך פון די דאָקומענטן פון דער קייזער־לעכער קאַנצעלאַריי און פּאָליציי־דעפּאָרטאַמענט. עס האָט אין ערשטן און צווייטן באַנד פּאָרעפּנטלעכט זיינע אינטערעסאַנטע זכרונות וועגן לובלין סוף 19טן און תחילת 20סטן י״ה — י. א. קליינמאַן; ג. בוכבינדער׳ס „יידי־שע רעוואָלוציאָנערע קרייזלעך פון די 80ער און תחילת 90ער יאָרן״, וואָס שטיצט זיך אויף נייע מאַטעריאַלן פון אַרכיוו פון פּאָליציי־דעפּאָרטא־מענט, האָט אַרויסגעבראַכט נייע פאַקטן וועגן יידישע קרייזלעך אין דעם דאָזיקן פּריעם פּעריאָד.

א גרויסן אָרט פּאָרנעמען אין די 4 בענד זכרונות, ווי ל. י. לעווידאָווס וועגן ווילנער יידישן לערער־אינסטיטוט, וואָס גיט א געניי בילד וועגן די לימודים און אינערלעכן רעזשים אין אינסטיטוט, ווי אויך נעקראָלאָגן וועגן פּאָרשטאָרבענע בעת דער מלחמה און רעוואָלוציע־יאָרן. זיי זענען פול מיט עלעגישע טענער און ראַמאַנטיזאַציע פון פּאָרשוווּנדענעם עבר (למשל, ראָוו־רעבעס אָפּהאַנדלונג וועגן אוקראַינער חסידות אין צווייטן באַנד).

ביי א טייל עגבערט דאָס באַווּסטזיין, אַז דער גרויסער יידישער רוסי־שער קיבוץ שטייט ווי א נאַציאָנאַלער קיבוץ אויפן ראַנד פון אונטערגאַנג. דער אַנטראָפּאָלאָג לעוו שטערנבערג האָט געשריבן אין „יעוור׳ וויעסטניק״ (ג׳ 5־6, 1922) אַז עס איז געקומען א סוף צו דער געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד, דעריבער דאַרף מען זיך מער אָפּגעבן מיט „אַלגעמיינע פּראָבלע־מען פון דער יידישער געשיכטע״: דאָרטן וווּ דער היסטאָרישער כלל צע־פּאַלט זיך, נייטיקן זיך שוין יידן מער נישט אין פּרט־געשיכטעס. דאָס רו־סישע יידנטום הערט אויף צו עקסיסטירן ווי א גאַנצקייט. אין אַזא קריטי־שער צייט נייטיקט מען זיך אין א פּאַרטיפּטער נאַציאָנאַלער פּילאָסאָפּיע

פון געשיכטע, ווייל עס איז פאַראַן אַ שטאַרקע באַדערפענישּ אין אַ סינטעטישן קוק אויף דעם אייגענעם עבר.

דער לעצטער פאַרמעלער אַקט פון ליקווידירן די „בורזשואַזע יידישע היסטאָרישע וויסנשאַפט" אין ראַטנפאַרבאַנד איז געווען דאָס שליסן די „יידישע עטנאָגראַפיש־היסטאָרישע געזעלשאַפט" סוף 1929. דער אַרכיוו און די ביבליאָטעק (העכער 4000 בענד) זענען איבערגעגעבן געוואָרן דעם „אינסטיטוט פאַר יידישער קולטור" ביי דער אוקראַיניישער וויסנשאַפטלעכער אַקאַדעמיע אין קיעוו און דער מוזיי — דער יידישער סעקציע ביי דער וווייסרוסישער אַקאַדעמיע אין מינסק.

ווי געזאָגט האָבן די געפענטע צאַרישע ארכיוון געשאַפן אַ ברייט פעלד פאַר אַרויסגעבן זאַמלונגען פון דאָקומענטן, וואָס זענען ביז איצט געווען פאַרהוילן פאַר דער עפנטלעכקייט. צוויי געביטן פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע אין רוסלאַנד — די פאָגראָמען אין די 80ער יאָרן און די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג זענען אין דער צייט דאָקומענטאַריש זייער באַרייכערט געוואָרן. אין 1929 איז דערשינען אין לענינגראַד דער צווייטער באַנד פון „מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון די אַנטי־יידישע פאָגראָמען אין רוסלאַנד אין די 80ער יאָרן" אונטער דער רעדאַקציע פון ג. קראַסני־אַדמוני, אין וועלכן עס זענען צום ערשטן מאָל פובליקירט געוואָרן אָפיציעלע דאָקומענטן, העץ־אויפרופן א"אַנד' מאַטעריאַלן וועגן די בלוטיקע פאָגראָמען אין די יאָרן 1881—1883.

אין 1922 האָט נ. א. בוכבינדער אַרויסגעגעבן זייענ „מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין רוסלאַנד", באַנד I („מאַטעריאַלן פאַר אַ ביבליאָגראַפישן לעקסיקאָן פון די אַנטיילנעמערס פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג") און אין 1925 זיין „געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג. לויט נישט־פאַרעפנטלעכטע אַרכיוואַלע מאַטעריאַלן", מיט פיל נייע ערשטקלאַסיקע דאָקומענטן. לויט דעם קאָמוניסטישן נוסח פון געשיכטע־שרייבונג איז שוין א. ד. קירזשניצאס בוך וועגן דעם אַנטייל פון די יידישע אַרבעטער אין דער רעוואָלוציע פון 1905, מיט מ. ראפעסעס הקדמה, 1928.

4. די יידיש־רוסישע היסטאָריאָגראַפיע אויף עמיגראַציע

דער גרעסטער טייל יידישע וויסנשאַפטלער, שרייבער און פובליציסטן, וואָס זענען אַוועק פון באָלשעוויסטישן רוסלאַנד האָבן זיך באַזעצט אין בערלין, ווו עס איז אין די 20ער יאָרן אַנטשטאַנען א צענטער פון דער רוסיש־יידישער עמיגראַציע.

אין 1924 איז אויך פון קאָוונע אַריבערגעפאָרן קיין בערלין שמעון דובנאָוו.

די נאָר־וואָס איבערגעלעבטע שטורמישע און בלוטיקע תקופה אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק האָט פאַר די יידישע היסטאָריקערס אויף עמיגראַציע געשטעלט אין פאָדערגרונט די אויפגאַבע דאָקומענטאַריש צו פאַרפיקסירן דאָס דאָזיקע טראַגישע און מיט אַזוי פיל אַנטוישונגען רייכע קאַפּיטל.

אין 1923 האָט דער „מזרח־יידישער היסטאָרישער אַרכיוו" פאַרעפנטלעכט אין רוסיש א באַנד וועגן די יידישע פאָגראָמען אין אוקראַינע, א"נ: „אַנטיסעמיטיזם און די פּאָגראָמען אין אוקראַינע 1917—1918", מיט אַן אַרטיקל פון דובנאָוון, וואָס איז אין דעם זעלביקן יאָר אויך אַרויס אין א יידישער ווערסיע. דאָס איז געווען דער ערשטער באַנד פון א פלאַנירטער סעריע: „די געשיכטע פון דער פּאָגראָם־באָוועגונג אין אוקראַינע אין די יאָרן 1917—1921. אָבער דער צווייטער באַנד פון דער דאָזיקער אויסגאָבע, צונויפגעשטעלט פון אליהו טשערעריקאָווער א"נ „די פּאָגראָמען פון 1919, די תקופה פון פּעטליוראַן און דעם אויפשטאַנד פון גריגאָריעוו" איז שוין נישט דערשינען און פאַרבליבן אין כתב־יד.

ערשט נאָך אַן איבערריס פון 9 יאָר איז אין פאַרלאָג פון „מזרח־יידישן היסטאָרישן אַרכיוו" דערשינען אונטער דער רעדאַקציע פון א. טשעריקאָווער און נ. גערגעל — י. שעכטמאַנס: „די פּאָגראָמען פון דער פרייוויליקער אַרמיי אין אוקראַינע (צו דער געשיכטע פון אַנטיסעמיטיזם אין אוקראַינע אין די יאָרן 1919—1920)".

א זאַמלבוך „אין דער תקופה פון רעוואָלוציע" איז אַרויס אין „ליטע־

ראַרישן פאַרלאַג" אין 1924, אין וועלכן עס זענען פובליקירט געוואָרן זכרונות, מאַטעריאַלן און דאָקומענטן פון די דאָזיקע שטורמישע יאָרן. דובנאָוס האָט דאָרטן פאַרעפנטלעכט פראַגמענטן פון זיין טאָגבוך פון די יאָרן 1917-1918, א. רעוווצקי — זיינע זכרונות וועגן אוקראַינע אין 1919 (דערשינען באַזונדער אין בערלין, 1924), א. טשעריקאָווער — אַ גרויסע צאָל אַרטיקלען און נאָטיצן אאַז"וו.

אין די יאָרן 1923—1925 זענען דערשינען 5 נומערן פון „בלעטער פאַר יידישער דעמאָגראַפיע, סטאַטיסטיק און עקאָנאָמיק" ווי אַן אויסגאַבע פון דער יידישער וועלטהילפס-קאָנפערענץ, אונטער דער רעדאַקציע פון ב. ברוצקוס, יעקב לעשטשינסקי און יעקב סעגאַל, אין וועלכע עס זענען אויך פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ צאָל אַרבעטן אויפן פעלד פון יידישער זוירטשאַפט-געשיכטע און סטאַטיסטיק ווי: י. לעשטשינסקיס: „די יידישע קהילות אין פוילן (אוקראַינע) ערב דער צעטיילונג פון דער פויליש־ער מלוכה", „באַרדיטשעווער יידישע קהילה פון 1789 ביז 1917" (נומ' 1), ע. נ. פרענקס: „די צאָל יידן און זייערע באַשעפטיקונגען אין די שטעט און דערפער פון קעניגרייך פוילן אין 1843טן יאָר" (נומ' 1) א"אַנד'.

אין בערלין איז אויך צווישן 1925—1929 דערשינען דובנאָוס מאָנומענטאַלע 10-בענדיקע „וועלט-געשיכטע פון יידישן פאָלק" (אין דייטש), אין דער איבערזעצונג פון ד"ר א. שטיינבערג,[4] און אין 1925 — דער פולער טעקסט פון פנקס מדינת ליטע, אַרויסגעגעבן פון ש. דובנאָוו און טובים (פריער דערשינען אין העפטן, ווי אַ ביילאָגע צו דער „יעוו' סטאַרינאַ").

אין בערלין זענען אויך אַרויס די זייער ווערטפולע זכרונות פון אַ ריי רעוואָלוציאָנערע טוער אין עמיגראַציע ווי פאָוועל אַקסעלראָד „פערעזשיטאַיע אין פערעדומאַנאַיע", 1923, מיט אינטערעסאַנטע פרטים וועגן דעם

---

[4] מחוץ די גרענעצן פון רוסלאַנד, איז אַרויס אין ענגלישער איבערזעצונג אין פילאַדעלפיע (1916—1920) זיין 3-בענדיקע געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד און פוילן, און אין די יאָרן 1949—1956 איז איז בוענאָס אייראס דערשינען אַ פולע יידישע איבערזעצונג פון דער 10-בענדיקער אויסגאַבע.

פרי־פעריאָד פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג ביי יִידן אין ווייסרוס־לאַנד (מאָהילעוו), אין צעדערבוים־מאַרטאָווס „זאַפּיסקי סאָציאַל־דעמאָקראַטאַ", וואָס אַנטהאַלטן פּיל ווערטפולע פאַקטן וועגן דעם אָנהייב פון דער יִידישער סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין ווילנע.

דער אין 1925 אָנגעשטאָנענער יִידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט אין ווילנע האָט גרופּירט אַרום זיך אַ צאָל רוסיש־יִידישע היסטאָריקערס מיט ש. דובנאָוון בראש. בפרט האָט אַ לעבעדיקע אָרגאַניזאַטאָרישע און רעדאַקציאָנעלע טעטיקייט אַרום די „היסטאָרישע שריפטן" פון יִיווָאָ אָנגעוויקלט דער סעקרעטאַר פון זיין היסטאָרישער סעקציע אליהו טשעריקאָווער.

אין די דורך אים רעדאַקטירטע צוויי בענד „היסטאָרישע שריפטן" פון יִידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט (1929—1937) און אין דעם דריטן באַנד, געווידמעט דער יִידישער סאָציאַליסטישער באַוועגונג ביז דער גרינדונג פון „בונד", אונטער דער רעדאַקציע פון א. טשעריקאָווער, א. מענעס, פ. קורסקי און א. ראָזין (בן־אדיר), יִיווָאָ, 1939, איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אויך אַ גרויסע צאָל פאַרשונגען און דאָקומענטן צו דער געשיכטע פון יִידן אין פּויילן און רוסלאַנד פון אַ פאָר צענדליק מחברים (ש. דובנאָוו, ש. גינזבורג, ש. באַראָוואָי, ב. ברוצקוס, מ. ווישניצער, א. טשעריקאָווער, י. צינבערג, א. מענעס א"אַנד") צווישן זיי אויך פון יִינגערן דור היסטאָריקערס, וואָס האָבן אָנגעהויבן זייערע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן שוין אין דעם נאָך דעם מלחמה־פעריאָד.

אויך אין די „יִיווָאָ־בלעטער" (אָנגעהויבן דערשיינען אין 1939, ביז 1962, אַרויס 42 בענד) און אין אַנדערע וויסנשאַפטלעכע אויסגאָבעס פון יִידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, ווי אין „די שריפטן פאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק" (ב׳ 1, 1928, ב׳ 2, 1932), רעדאַקטירט פון סעקרעטאַר פון דער עקאָנאָמיש־סטאַטיסטישער סעקציע, יעקב לעשצינסקי, אין זײַער 2־בענדיקער (נישט־פאַרענדיקטער) „געשיכטע פון דער יִידישער אַרבעטער באַוועגונג אין די פאַראיניקטע שטאַטן" (ב׳ 1: דער היסטאָרישער היינטער־גרונט און די סאָצ׳ עקאָנאָמישע פאַקטאָרן), רעדאַקטירט פון א. טשעריקאָווער, זענען מיט זייערע פאַרשונגען וועגן דער געשיכטע (אויך ווירטשאַפט־

געשיכטע) פון פוילישן און רוסישן יידנטום פאַרטראָטן אַ צאָל מחברים — רוסיש־יידישע היסטאָריקערס.[5]

אויף עמיגראַציע (אין ניו־יאָרק) זענען אויך דערשינען אין די יאָרן 1937—1938 שאול גינזבורגס געזאַמלטע „היסטאָרישע זוערק", אַרויס־געגעבן פון „קאָמיטעט צו פייערן זיין 70־יעריקן יובל", אין דריי בענד. דער דאָזיקער קאָמיטעט האָט אין די יאָרן 1944—1946 אַרויסגעגעבן נאָך 2 בענד א"נ „אַמאָליקע פּעטערבורג, פּאָרשונגען און זכרונות וועגן יידישן לעבן אין דער רעזידענץ־שטאָט פון צאָרישן רוסלאַנד" און „משומדים אין צאָרישן רוסלאַנד". אַ געוויסער טייל פון די פּאָרשונגען זענען איבערזעצונגען פון זיינע אָפּהאַנדלונגען וואָס זענען דערשינען פריִער אין די רוסישע און העברעישע צייטשריפטן. פאַראַן אויך אַ היפּשע צאָל איבערגעזעצטע אָדער אין גאַנצן נייע אויפן סמך פון פרישע פון אים געפונענע אָדער פּובליקירטע אַרכיוואַלע מקורים.

אויך אַ צווייטער זייל פון דער רוסיש־יידישער היסטאָריאָגראַפיע, מאַרק ווישניצער, וואָס האָט זיך באַטייליקט מיט אַ גרעסערער צאָל סינטעטישע און מאָנאָגראַפישע היסטאָרישע פּאָרשונגען אין דעם אויבן־דערמאָנטן מאָנומענטאַלן באַנד „געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד", 1914, אין דער „יעוורעיסקאַיא ענציקלאָפּעדיאַ" (געווען רעדאַקטאָר פון איר געשיכטלעכן טייל), און אין אַנדערע היסטאָרישע צייטשריפטן, האָט אויף עמיגראַציע (בערלין, ניו־יאָרק) אַנטוויקלט אַן אינטענסיווע היסטאָריש־פאָרשערישע טעטיקייט.

אין בערלין האָט ער אין 1922 פאַרעפנטלעכט די ווערטפולע זכרונות פון בער באָלעכאָווער (1723—1805), אַרויסגעגעבן אַ בראָשור וועגן דער געשיכטע פון יידישע מלאכה — אַ געביט וואָס ער האָט געפאָרשט כמעט זיין גאַנץ לעבן און פּובליקירט אויף דער דאָזיקער טעמע אַ גרעסערע צאָל אַרבעטן; אין דער „יעוורעיסקאַיא ענציקלאָפּעדיאַ" (ב׳ 8), און „ענציקלאָ־

---

[5] יוואָ־ביבליאָגראַפיע, אַ רשימה פון ביכער, זשורנאַלן, אַרטיקלען, רעצענזיעס, אאַז"ו, וואָס דער יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט האָט פּובליקירט אין די יאָרן 1925—1941 (1), און אין 1941—1950 (2), ניו־יאָרק 1943 און 1955.

פּעדיא יודאַיקאַ" (ב׳ 7), אין „בלעטער פאַר יידישער דעמאָגראַפיע, 1925 א״אַנד׳.

אין דעם מאָנומענטאַלן באַנד „ליטע״, ניו־יאָרק, 1951, איז מ. וויש־ניצער פאַרטראָגן מיט אַ פּאָר פאַרנעמיקע היסטאָרישע סינטעטישע אַר־בעטן ווי „די געשיכטע פון יידן אין ליטע אין מיטלעלטער ביז דער ערש־טער וועלט־מלחמה״; „דער וועד ליטע, זיין סטרוקטור און די ראָלע זיינע אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די ליטווישע יידן״, און „יידישע מלאכה און בעל־מלאכה־צענטער אין ליטע״.

צו די היסטאָרישע צייטשריפטן, וואָס האָבן אין די לעצטע יאָרן אָנ־געהויבן דערשיינען מחוץ די גרענעצן פון רוסלאַנד, דאַרף מען פאַררעכענען „העבר״, אַן אויסגאַבע פון דער ישראלדיקער געזעלשאַפט צו פאָרשן די געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד און אוקראַינע, מיט דעם כאַראַקטעריס־טישן נאָמען „אל תירא״ — וואָס אין העברעיש מיינט עס: „זאָלסט נישט מורא האָבן״ — אַ גאַנץ קלאָרע אָנצוהערעניש צו דעם היינטיקן מצב פון יידישן קיבוץ אין סאָוועט־רוסלאַנד.

דער „העבר״ איז דערשינען ביז זיין טויט, אין 1958, אונטער דער רעדאַקציע פון בן־ציון כץ.

מיטן נאָמען פון דער צייטשריפט האָט די געזעלשאַפט געמיינט ממשיך צו זיין דעם היסטאָרישן זשורנאַל מיטן זעלביקן נאָמען, וואָס עס האָט אַרויסגעגעבן אין פּעטראָגראַד שאול גינזבורג. דער איצטיקער „העבר״ האָט זיך נאָר טיילוויייז דערנענטערט צו זיין פּראָטאָטיפּ. אָריגינעלע, אויף נייע אַרכיוו־מאַטעריאַלן זיך שטיצנדיקע, היסטאָרישע אַרבעטן זענען אין אים פאַראַן וויניק. דער עיקרדיקער ווערט זיינער פאַר דער רוסיש־יידי־שער היסטאָריאָגראַפיע באַשטייט אין זיין רייכן מעמואַריסטישן מאַטעריאַל: דער איבערוויגנדיקער רוב פון די פאַרעפנטלעכטע אין אים אַרטיקלען באַשטייט פון אָפט זייער וועדטפולע זכרונות פון פערזאָנען, וואָס האָבן אַליין געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין דער געשיכטע פון רוסישן יידנטום. אייניקע פון די דאָזיקע זכרונות זענען פאַרבליבן אין מאַנוסקריפט און האָבן צום ערשטן מאָל דערזען די ליכטיקע שיין אין אַ העברעישער איבערזעצונג.

ישעיה טרונק

צו די וואָגיקסטע געהערן די זכרונות פון יצחק גרינבוים און מאַרק ווישניצער וועגן דעם פּעטערבורגער פּעריאָד אין זייער לעבן; פון יוליוס ברוצקוס וועגן די מאָסקווער „בני־ציון"; פון דוד פיינבערג (דעם געזעל־שאַפטלעכן עסקן און סעקרעטאַר פון דער יי.ק.אַ. ביז 1914) פון אַ כתב־יד וואָס איז פאַרבליבן אין אַרכיוו; די אויטאָביאָגראַפיע פון הרב דוד סלושץ, דעם פאָטער פון נחום סלושץ; די זכרונות פון ש. אסף וועגן זיינע לערנ־יאָרן אין דער טעלזער ישיבה. אין די לעצטע צוויי זענען פאַראַן זייער אינטערעסאַנטע פּרטים וועגן דעם ישיבה־בחורישן לעבנס־שטייגער אין דער צווייטער העלפט 19טן און תחילת 20סטן י״ה; פון הרב מ. נוראָק — וועגן דעם גירוש פון די מערב־גובערניעס בעת דער ערשטער וועלט־מלח־מה; פון דער מערקווירדיקער רוסישער טאָכטער קסעניע זילבערבערג, דער אלמנה פון עסעראָוויעץ לעווי זילבערבערג (זיך באַזעצט אין קיבוץ נען) וועגן דעם אָנטייל פון דריי יידישע רעוואָלוציאָנערקעס רחל לוריא, בעלאַ לאַפין און דאָרע ברילאַנט אין די טעראָריסטישע אַקציעס פון די עס־ערן. אַ סך אָרט איז אָפּגעגעבן דעם באַראָן דוד גינזבורג. דאָס זענען די זכרו־נות פון סאָפיאַ גינזבורג וועגן איר פאָטער, געהאַלטן אין אַביסל איבערגע־טריבענעם, טיילווייז פאַנעגירישטישן טאָן (באַנד 6).

פאַראַן אין „העבר" אויך אַ פּאָר קלענערע אָפּהאַנדלונגען אויפן סמך פון נישט פּובליקירטן אַרכיוו־מאַטעריאַל, ווי פון אַ. קאַרלין וועגן דער יידישער קהילה אין ריגע, פאַר וועלכער ער האָט אויסגענוצט די חברה־קדישא פּנקסים פון די יאָרן 1765—1783 און פון 1783—1936 (ב׳ ו), פון נ. מ. געלבער וועגן דעם אָנהייב פון דער ציוניסטישער באַוועגונג ביי די רוסיש־יידישע סטודענטן אין די יאָרן 1882—1891 (ב׳ 2 און 4), פון ישראל קלויזנער וועגן דעםווילנער גאונס משכילישן קרוב ר׳ יוסף בן אליהו — אויפן סמך פון אומבאָקאַנטע מאַטעריאַלן פון וווילנער אַרכיוון.

עס דאַרפן נאָך דערמאָנט ווערן די אינטערעסאַנטע אָפּהאַנדלונגען פון יצחק מאור וועגן די רוסישע ליבעראַלן אין 19טן י״ה, פון יהודה ארז וועגן יידישן זעלבשוץ אין די יאָרן 1903—1905 א״א.

פאַראַן אין העפטן פון „העבר" נאָך ביבליאָגראַפישע מאַטעריאַלן וועגן

דעם ערשטן יידיש־רוסישן אַרגאַן „ראַזסוויעט" און זיין קורץ־דויערנדיקן נאַכפאָלגער „סיאָן" (1860—1862) ווי אויך אַ רייכער עפּיסטאָלאַריש־מאַטעריאַל: אומבאַקאַנטע בריוו פון קלמן שולמאַן צו שלום־עליכם, פון אַלעק־סאַנדער צעדערבוים, פון י. ל. קאַנטאָר, פון אַחד־העם א״א. עס איז אַ שאָד וואָס דער זשורנאַל דערשיינט אַזוי זעלטן.

רעזומירנדיק:

די יידיש־רוסישע היסטאָריאָגראַפיע, וואָס האָט גרופירט אַרום זיך אַ פלעיאַדע גייסטרייכע יידישע געלערנטע, האָט במשך פון אַ לפי־ערך קורצער צייט אויפגעשטעלט אַ ריזיקן וויסנשאַפטלעכן בנין מיט ממש מאַנומענטאַלע ווערק.

זיי וועלן פאַרבלייבן ווי אַן אוצר פון היסטאָרישן וויסן וועגן דעם גע־שיכטלעכן גאַנג פון דעם פיל־מיליאָניקן שעפּערישן יידישן קיבוץ אין רוסלאַנד ביז זיין טראַגישן קולטור־נאַציאָנאַלן אונטערגאַנג בימי סטאַלין.

די אויפנאַבעס פון דער געשיכטע־פאָרשונג פון די תּרוב־גרופּעס

די לפי־ערך יונגע יידישע היסטאָריאָגראַפיע אין פוילן האָט געהאַט דעם זעלביקן ביטערן מזל און גורל ווי די פוילישע יידן. אין אַ מאַמענט ווען זי האָט זיך ערשט אָנגעהויבן פונאַנדערצובליען און איז אַוועק אויפן פרוכפּערדיקן און פיל־צוזאָגנדיקן וועג פון מאָנאָגראַפישער, רעגיאָנאַלער פאָרשונג, האָט זיך איבער איר אויפגעהויבן די האַק פון מערדערישן היט־לעריזם.

אין די 30ער יאָרן איז געקומען צו אַן אויפשוווּנג אין דער פאָרשונג פון דער יידישער געשיכטע פון פוילן. אַ יונגע פלעיאַדע היסטאָריקערס־סטודענטן פון געשיכטע־פאַקולטעטן, פון יודאַיסטישן אינסטיטוט אין וואַר־שע, פלעגן אויסקלייבן פאַר זייערע דיסערטאַציעס און סעמינאַר־אַרבעטן טעמעס פון יידישער געשיכטע אין פוילן. אין דעם סעמינאַר פאַר יידישער געשיכטע ביים וואַרשעווער אוניווערסיטעט, אונטער דער אָנפירונג פון פראָפ׳ מאיר באַלאַבאַן, האָט אַ צענדליק און אפשר מער סטודענטן געאַר־בעט איבער טעמעס פון יידיש־פוילישער געשיכטע. געשען איז דאָס אין א גרויסער מאָס אונטער דער השפּעה פונעם היסטאָריקער־קרייז ביי דער גע־זעלשאַפט „פריינד פון ייוואָ" אין וואַרשע. ס׳רוב זענען דאָס געווען מאָנאָ־גראָפישע, רעגיאָנאַלע אַרבעטן, אין וואָס די יידישע היסטאָריאָגראָפיע אין פוילן האָט געפילט אַ שטאַרקן דוחק. עס איז נענוג געווען צו פאַרגלייכן דעם דאָזיקן צושטאַנד מיט די דערגרייכונגען פון דער יידישער היסטאָריא־גראָפיע אין דייטשלאַנד אויפן געביט פון רעגיאָנאַליזם, בכדי צו זען דעם גרויסן בלויז אויף דעם דאָזיקן געביט אין דער פאָרשונג פון דער יידישער געשיכטע אין פוילן.

דער בלויז האָט אָנגעהויבן צו ווערן אויסגעפילט. אַ ריי מאָנאָגרא־פיעס פון קהילות, ווי וואַרשע (אין מיטלעלטער), בראָד, יאַראָסלאַוו, קא־

וועל, לאָדזש, סלאָנים, פּלאָצק, קוטנע, זענען פֿובליקירט געוואָרן אין דעם צענדליק יאָר 1929—1939, און צענדליקער מאָנאָגראַפישע אָפּהאַנדלונגען, צווישן זיי געשיכטעס פון קהילות זענען פֿאַרבליבן אין כתב־יד.

איך האָב געהאַט די געלעגנהייט צו זען די דאָזיקע מאַגיסטער־ און סעמינאַר־אַרבעטן פון ייִדישע סטודענטן פון וואַרשעווער אוניווערסיטעט, וואָס זענען אין יאָר 1948 איבערגעגעבן געוואָרן דעם ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, און איך בין פֿשוט נשתומם געוואָרן פון דער אימ־פּאָזאַנטער צאָל געשיכטלעכע אַרבעטן אויף ייִדישע טעמעס. איך האָב זיך אָפּילו אָנגעשטויסן אויף אַ דיסערטאַציע פון אַ פּוילישער דאָקטאָראַנטין אויף אַ טעמע פון דער ייִדישער געשיכטע אין פּוילן. אין די לעצטע עטלעכע יאָר האָט דער ייִדישער היסטאָרישער אינסטיטוט אין וואַרשע פּובליקירט אין זייַן בולעטין די דיסערטאַציעס פון די דאָזיקע יונגע היסטאָריקערס.

די סיבה פון דער דאָזיקער דערשיינונג — ד״ה וועגן דעם אויפשוווּנג פון דער ייִדישער געשיכטע־פאָרשונג אין פּוילן אין פּעריאָד צווישן בייַדע וועלט־מלחמות — האָט ד״ר יעקב שאַצקי געזען אין אָפּאָלאָגעטישע טענ־דענצן וווּ די הויפּט־ספּרוזשינע פון דער דאָזיקער באַוועגונג. אַוודאי האָט דאָ אין אַ גרויסער מאָס מיטגעשפּילט אָפּאָלאָגעטיק — דאָס וועלן באַווייַזן דעם טיפֿן עלטער און די טיפּע פֿאַרוואָרצלטקייט פון דעם אַטאַקירטן און קעמפּנדיקן ייִדישן ישוב אין פּוילן. אָבער נישט בלויז אָפּאָלאָגעטיק. דער אַלגעמיינער, כמעט אומפֿאַרגלייכלעכער נאַציאָנאַל־קולטורעלער באַרג־אַרויף פון דעם דאָזיקן וואָגיקסטן צענטער פון דער ייִדישער צעשפּרייטונג אין דעם דאָזיקן פּעריאָד, האָט די יונגע ייִדישע היסטאָריאָגראַפּיע נישט אויסגעמיטן און נישט געקענט אויסמיידן. מען דאַרף נישט פֿאַרזען דעם נאַציאָנאַל־קולטורעלן מאָטיוו, וואָס האָט געשטויסן אַט־אַ־די סטודענטן זיך אָפּצוגעבן דעם דאָזיקן פֿאָרשונג־געביט, וואָס איז אין די סטודענטישע קרייַזן נישט געווען איבעריק פּאָפּולער, אין יעדן פאַל נישט פּראַקטיש, און האָט זיי, די יונגע פֿאָרשערס, צום ווייניקסטן געקענט צוזאָגן אַ וויסנשאַפּט־לעכע קאַריערע, אויף וויפּל דאָס איז נאָך בכלל געווען מעגלעך פֿאַר אַ ייִדישן געלערנטן אין פּוילן אין יענער צייט.

די דאָזיקע דערשיינונג געהערט געזעטיש צו דער זעלביקער קאַטע־

גאָריע ווי דאָס אַנטשטיין פון „ייִוואָ" אין דער מיט 20ער יאָרן, ווי דער אויפבלי פון ייִדישן שול־וועזן, ייִדיש־טעאַטער, פאַרלאַג און פּרעסע אין דער זעלביקער צייט. אָבער דאָס אַלץ איז שוין געשיכטע, קאַטאַסטראָפאַל־טראַגיש פאַרענדיקטע געשיכטע.

אין די יאָרן נאָכן חורבן איז אין אַ ריי לענדער און אין ישראל אַנט־שטאַנען ביי די לאַנדמאַנשאַפטן אַ גרויסע באַוועגונג. אַרויסגערופן פון ריין עמאָציאָנעלע מאָמענטן, האָט זי זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע צו פאַר־אייביקן די חרוב־געווארענע היימישע שטעט און שטעטלעך דורך אַרויס־געבן יזכור־ביכער, וואָס זייער צאָל האַלט שוין איצט אָן גוזמא ביי דער אימפּאָזאַנטער ציפער פון איבער 150 (ליידער איז נאָך ביז איצט נישט פאַראַן קיין פולע געדרוקטע רשימה פון די פּובליקירטע יזכור־ביכער), זיי געהערן אין זייער איבערוועגנדיקן רוב צו דער חורבן־ליטעראַטור, זיי דערציילן אונדז אַ סך מער ווי אַזוי דאָס שטעטל איז חרוב געוואָרן ווי ווען דעם ווי אַזוי דער דאָרטיקער ייִדישער יישוב איז אַנטשטאַנען, ווי אַזוי ער האָט זיך אַנטוויקלט און געלעבט ביזן חורבן.

די איניציאַטאָרן און רעדאַקטאָרן פון די יזכור־ביכער האָבן זיך דאָך נישט געשטעלט קיין וויסנשאַפטלעכע אויפגאַבעס, זייער מאָטיוו איז געווען אַ ריין געזעלשאַפטלעכער, אַן עמאָציאָנעלער. זיי זענען אויסן געווען צו באַפרידיקן די פּסיכאָלאָגישע באַדערפענישן פון זייערע לאַנדסלייט צו זען ווי זייער געליבט שטעטל, אין אַרעאָל פון אומקום, שטייט אויף תחית־המתים צווישן די טאָוולען פון אַ בוך. דאָס דאָרף זיין פאַר זיי אַ שטיקל נחמה אין זייער צער און טרויער.

עס זענען דאָ, פאַרשטייט זיך, אויסנאָמען, יזכור־ביכער וואָס האָבן אָפּגעגעבן אַ סך אָרט פאַר דער געשיכטע פון דער געגעבענער קהילה. צו זיי געהערן די יזכור־ביכער פון טשענסטעכאָוו, מלאָווע, לאָמזשע, האָראָדעץ, טאָרנע, סטאָניסלאָוו, בעלכאַטאָוו, זאָמאָשטש, בענדין, קראָקע און נאָך עט־לעכע. זייערע געשיכטלעכע טיילן זענען על־פּי־רוב באַארבעט געוואָרן פון קאָמפּעטענטע היסטאָריקערס, אָבער אָפילו אין אָזאַ ממש מאָנומענטאַלער אויסגאָבע ווי „דאָס בוך פון לובלין" פעלט לחלוטין דער 19טער י"ה.

דער איבערוועגנדיקער רוב פון זיי פאַרמאָגט נאָר מער אָדער ווייני־

קער וויכטיקן מאַטעריאַל אין דער פאַרעם פון זכרונות פאַר דער תקופה פון 1914 ביז 1939. דאַקעגן ווערט אין זיי בדרך־כלל אויספירלעך באַהאַנדלט דער חורבן־פּעריאָד.

א גרויסע צאָל יזכור־ביכער האָט נאָך דעם חסרון פון ווייטגייענדיקן סוביעקטיוויזם און בפירושער טענדענציעזיקייט אין אילוסטרירן דעם פּע־ריאָד צווישן ביידע וועלט־מלחמות. די פּראָפּאָרציע פונעם מאַטעריאַל, וואָס ווערט אָפּגעגעבן דער אָדער אַנדערער פּאָליטישער און אידעאָלאָגישער ריכטונג איינעם יידישן לעבן, איז ס׳רוב אָפּהענגיק פון די פּאַרטייש־פּאָ־ליטישע סימפּאַטיעס פון די רעדאַקטאָרן־צונויפשטעלערס.

א בולטער ביישפּיל פון אַזאַ פּאַרטייישער אייזנזייטיקייט איז דאָס „בונד פון לובלין", פון וועלכן עס באַקומט זיך דער אינדרוק אַז איין ריכטונג, די א״ג לינקע, איז שיער נישט געווען די וויכטיקסטע געזעלשאַפּטלעכע שטרעמונג אין לובלין, וואָס האָט פאַרמאָגט א צאָלרייכע חסידיש־אָרטא־דאָקסישע מאַסע פון איין זייט און אַלטע שטאַרקע בונדישע און ציוניסטי־שע באַוועגונגען פון דער אַנדערער.

איר וועט אויך בחינם זוכן אין דער סעריע מאַנאָגראַפיעס „ערים ואמ־הות בישראל", וואָס עס גיט אַרויס דער „מוסד־קוק" אין ירושלים אַנדערע פּאָליטישע ריכטונגען אין יידישן לעבן ווי די ציוניסטישע. וועגן זיי, די אַנדערע, איז מען על־פּי־רוב יוצא מיט א פּאָר גאָרנישט זאָגנדיקע שורות. דער רוב פון זיי ליידט אויך פון אַן אַנדערן חסרון, וואָס די חורבן־צייט איז אין זיי קנאַפּ און קאַרג באַאַרבעט. פיל אָביעקטיוויזם אין דעם פּרט און בכלל פון א סך א גרעסערן היסטאָריש־פּאָלשערישן ווערט איז די סעריע קהילה־מאַנאָגראַפיעס, וואָס זענען דערשינען אין פּאָרלאָג „אנציקלופּדיה של גלויות" אין ישראל.

זעלטן ווערט אין א יזכור־בוך איינגעהאַלטן אַן אָביעקטיווער, אַלפּאַר־טיישער כאַראַקטער, וואָס זאָל באמת אָפּשפּיגלען אַלע ריכטונגען אינעם יידישן לעבן. צו אַזעלכע זעלטענע אויסנאַמען, וואָס זענען ווערט געלויבט צו ווערן, געהערט למשל דאָס בעלכאַטאָווער יזכור־בוך.

עס איז זיכער א גרויסער שאָד וואָס א קאַמפּעטענטע, וויסנשאַפּטלעכע אינסטאַנץ, ווי דער ייוואָ למשל, האָט נישט געמאַכט קיין באַמיונגען צו קע־

רעווען דעם דאָזיקן כּמעט סטיכישן יזכור־שטראָם אין אַ געהעריקער וויסנ־שאַפטלעכער ריכטונג, אַפילו בלויז אין דער פּאָרעם פון שאַפן אַ באַראַטונג־וויגקל פאַר די איניציאַטאָרן און צונויפשטעלערס פון די יזכור־ביכער. דער־אייגציקער קאָנטאַקט וואָס איז יאָ געווען, איז ווייטער ווי וועגדן זיך צום יוואָ מכוח מאַטעריאַלן נישט געגאַנגען.

פון דעם געזאָגטן איז קלאָר אַז די יזכור־ביכער קענען אין זייער רוב נישט פאַרטרעטן אָביעקטיוו וויסנשאַפטלעכע מאַנאָגראַפיעס פון יידישע קהילות אין מזרח־אייראָפּע, וואָס דאַרפן זיין באַאַרבעט לויט כללים פון געשיכטלעכער פאָרשונג. זיי קענען נאָר דינען ווי אַ מאַטעריאַל פאַר היס־טאָריקערס און סאָציאָלאָגן, וואָס וועלן אַנשרייבן מאָנאָגראַפיעס פון די דאָזיקע קהילות. אָט דער באַטייט זייערער איז זייער וויכטיק, און דער־יידישער היסטאָריקער דאַרף באמת זיין דאַנקבאַר די פילצאָליקע לאַנדס־מאַנשאַפטן, איניציאַטיוו־גרופּעס און אָפּילו יחידים פאַרן צונויפזאַמלען און פאַרעפנטלעכן דעם דאָזיקן מאַטעריאַל אין די יזכור־ביכער.

בכן שטייט די יידישע היסטאָרישע וויסנשאַפט אין די פריַיע לענדער פאַר אַ גראַנדיעזער אויפגאַבע, ממשיך צו זיין דאָס ווערק, וואָס איז אָנגע־הויבן געוואָרן אין פּוילן אין די 30ער יאָרן, און איז אין זיינע התחלות רוצ־חיש פאַרשטומט געוואָרן.

די רעגיאָנאַלע געשיכטע־פאָרשונג פון יידישע קהילות אין פּוילן, קען שוין אָבער נישט געפירט ווערן אין דער פּאָרעם ווי דאָס איז געטאָן געוואָרן ביז 1939 — אין דער פּאָרעם פון פאַרזיכיקע, אויסשפּיקע מאָנאָגראַפיעס. דאָס איז היינט צוליב כמה וכמה טעמים אוממעגלעך. ראשית פאַרמאָגן מיר נישט די אַרכיוואַלע באַזע פאַר אַזעלכע בריט פאַרמאָסטענע מאָנאָגראַפיעס. אַן די א״ג לאַנד־גראַד־און שטאָטישע אָרטן קען קיין אַלזייטיקע וויסנשאַפט־לער באַאַרבעטע געשיכטע פון אַ קהילה נישט געשריבן ווערן.

דער ריס אין דער וועלט צווישן מזרח און מערב האָט זייער באַשוואַרט דעם צוטריט צו די פּוילישע אַרכיוון, וואָס הגם זיי האָבן (בעת דער לעצ־טער מלחמה) אַ סך פאַרלוירן פון זייערע פאַרמלחמהדיקע פאַרמעגנס, פאַר־מאָגן זיי נאָך אומפאַרטרעטבאַרע אַרכיוואַלע אוצרות פאַר דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן. וויכטיק פאַר דער רעגיאָנאַלער פאָרשונג איז דער־

פאַקט, וואָס די לאָקאַלע מלוכהשע, אָדער קאָמונאַלע אַרכיוון האָבן בדרך־כלל ווינציקער געליטן ווי די צענטראַלע און דאָס רוב פון זיי — געפינען זיך אין זייער פאַרמלחמהדיקן צושטאַנד. בפרט די אַרכיוון וואָס זענען נישט חרוב געוואָרן דירעקט בעת די מלחמה־אָפּעראַציעס, נאָר זענען אָדער פאַרבליבן אויפן אָרט, אָדער אַרויסגעפירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד און נאָך דער מלחמה צוריקגעבראַכט געוואָרן.

צו דער דאָזיקער פרינציפיעלער הויפט־מניעה קומט נאָך צו אַ צווייטע: עס פעלט דער יידישער היסטאָרישער וויסנשאַפט דער שטאַב יונגע היסטאָריקערס, אויסגעשולטע אויף די פּוילישע מקורים־זאַמלונגען, באַהאַוונטע אין דער פראָבלעמאַטיק פון דער מזרח־אייראָפּעישער געשיכטע בכלל און יידישער געשיכטע אין מזרח־אייראָפּע בפרט, וואָס זאָל זיין ביכולת אָנצוהייבן די דאָזיקע ריזיקע אַרבעט און דערפירן זי לידי גמר.

בכן קען פון אַן אויסשעפּיקער אַלזייטיקער מאַנאַגראַפישער פאָרשונג פון דעם רוב יידישע קהילות אין פוילן קיין רייד נישט זיין. דאָס איז אי־בעריקנס אַזאַ קאַלאָסאַלע אויפגאַבע וואָס בכדי זי צו רעאַליזירן וואָלטן מיר געדאַרפט פאַרמאָגן אַ פילצאָליקן שטאַב היסטאָריקערס, וואָס זאָל אַר־בעטן ביי די בעסטע טעכניש־וויסנשאַפטלעכע באַדינגונגען אין פּרט פון אַרכיוון, ליטעראַטור, קווערענדאַ־רייזעס אאַז״וו.

זאָלן מיר אפשר דעריבער, צוליב די גרויסע מניעות, בכלל אויפגעבן דעם געדאַנק וועגן ווייטער פאָרשן די געשיכטע פון די פּוילישע יידן? איך מיין, אַז רעזיגנירן פון דער דאָזיקער אויפגאַבע הייסט אָרעמער מאַכן די היסטאָרישע ירושה, וואָס דאָס פּוילישע יידנטום האָט אונדז איבערגעלאָזן, און אין דער אונטערשטער שורה זיך אַליין מאַכן אָרעמער. מיר טאָרן נישט און דאַרפן נישט רעזיגנירן. ווייל אויב מיר קענען נישט צוליב די אויסגע־רעכנטע טעמים ממשיך זיין די פאָרשונג פון דער יידישער געשיכטע אין פוילן אין אַ ברייטער מאַנאַגראַפישער ראַם, זענען מיר אָבער ביכולת, ביי אַ געהעריקער מאָביליזאַציע פון די פאָראַנענע כוחות און מיטלען, צו געבן אין תמציתדיקער פאָרעם די הויפט־עלעמענטן פון דער געשיכטע פון דעם רוב, אָדער לכל־הפּחות קרוב פון דעם רוב, יידישע קהילות אין פוילן.

איך האָב זיך במשך פון דער צייט איבערצייגט, אַז נישט בלויז פון

קהילות, וואָס האָבן געהאַט די זעלטענע זכיה צו האָבן וועגן זיך דאָס, וואָס מען רופט אָן פאַראַרבעטן, טיילווייזע מאָנאָגראַפיעס, נאָר אַפילו פון קהילות, וואָס וועגן זיי איז אין אונדזער היסטאָרישער ליטעראַטור נאָך קיין אות נישט אָנגעשריבן געוואָרן, קען מען צונויפשטעלן אַ תמציתדיקע קהילה־מאָנאָגראַפיע מיט די סאַמע וויכטיקסטע עלעמענטן פון איר געשיכטע.

חוץ יידישע געדרוקטע מקורים, וואָס צו די וויכטיקסטע געהערט די פרעסע, סיי די יידישע, העברעישע און פרעמד־שפראַכיקע, וואָס איז זייער ווייניק אויסגענוצט געוואָרן, און אַנדערע האָנטשריפטלעכע און געדרוקטע מאַטעריאַלן, קען מען ידיעות וועגן יידן געפינען אין הונדערטער אַלגעמיינע מאָנאָגראַפיעס פון שטעט, צייטשריפטן פאָר רעגיאָנאַלער געשיכטע, לאַנד־קענטעניש און פאָלקלאָר, אין צענטראַלע, היסטאָרישע און אַנדערע פעריאָדישע אויסגאָבעס אאַז"וו.

נישט אַלץ, פאַרשטייט זיך, געפינט זיך מחוץ די גרענעצן פון פוילן, אָבער אַ ריזיקער מאַטעריאַל ליגט אויפגעשפייכלערט אין די פאַרשיידענע ביבליאָטעקן פון נאָרד־אַמעריקע, ווי אין דער יוואָ־ביבליאָטעק, אין דער ביבליאָטעק פון טעאָלאָגישן סעמינאַר, אין דער ניו־יאָרקער „פאָבליק־לייב־רערי", קאָלאָמביע־ביבליאָטעק, האַרוואַרד, אין קאַטוילישן צענטער אין טשיקאָגאָ אאַז"וו.

אַוודאי וואָלט געווען אומפאַרגלייכלעך לייכטער צוצוטרעטן צו דעם דאָזיקן ווערק ווען מיר וואָלטן פאַרמאָגט אַ געהעריק באַאַרבעטע רעגיאָנאָלע ביבליאָגראַפיע פון דער יידישער געשיכטע אין פוילן, ווי עס האָט בשעתו געפלאַנט פראָפ' מאיר באַלאַבאַן. פון באַלאַבאַנס ביבליאָגראַפיע איז ליידער נאָר אַרויס דער ערשטער טייל אין 1939, דער צווייטער טייל, וואָס האָט געזאָלט האָבן אַ רעגיאָנאַלע ביבליאָגראַפיע לויט שטעט, האָט שוין נישט דערזען די ליכטיקע שיין און דער כתב־יד איז אַפּנים געגאַנגען לאיבוד.

ווי זאָל אויסזען אַזאַ תמציתדיקע, סינטעטישע מאָנאָגראַפיע פון אַ חרוב־געוואָרענער יידישער קהילה? וואָס זאָל זי אַנטהאַלטן? עס קענען דאָ זיין פאַרשיידענע שטאַנדפונקטן. איך וויל זיך דאָ אויספירלעכער אָפּשטעלן אויף אײַן שטאַנדפונקט, וואָס איך האָלט אים פאָר דעם אײַנציק ריכטיקן.

אַזאַ קורצע, סינטעטישע געשיכטע פון אַ ייִדישער קהילה דאַרף, לויט מיין מיינונג, געבן אַ תוכיקע אינפאָרמאַציע, ד״ה וועיניקער פאַקטועלע געשיכטע און מער הויפּטליניעס פון איר סאָציאַל־ווירטשאַפטלעכער און קולטורעלער אַנטוויקלונג, דאָס אָרט וואָס זי פאַרנעמט אין דעם אַלגעמיינעם קולטור־היסטאָרישן בילד פון פּוילישן ייִדנטום.

איך וועל פּרווון אילוסטרירן דאָס געזאָגטע מיט ביישפילן פון דריי ייִדישע קהילות אין פּוילן, וואָס אייגע פון זיי געהערט צום טיפּ גרעסערע און צווויי — צום טיפּ מיטעלע קהילות.

לאָמיר נעמען אַזאַ ייִדישע קהילה ווי לובלין. איך בין כּמעט זיכער אַז, ווען איך האָב דערמאָנט דעם נאָמען פון דער דאָזיקער קהילה, איז בייַ אייך תּיכף אויפגעקומען אַן אַסאָציאַציע מיט דעם וועד אַרבע אַרצות, מיטן מהרש״ל, מהרש״א, מיט דעם לובלינער געטאָ, וואָס האָט זיך ביז 1939 גע־האָט אַזוי ווונדערלעך אויפגעהיט. דער פאַטאָס פון לובלין איז אַ היסטאָרי־שער, ער ליגט אין זיין וויטן עבר. לובלין — ווי דער כּמעט 100־יאָריקער זיצאָרט פון דעם העכסטן שטאָפּל פון דער ייִדישער אויטאָנאָמער אַרגאַני־זאַציע אין פּוילן, לובלין — ווי די אכסניה של תּורה נישט בלויז פאַר פּוילן נאָר אַפילו פאַר ייִדישע בחורים פון אַמסטערדאַם, לובלין — די שטאָט פון די גרויסע יאַרידים, אויף וועלכע עס פלעגן זיך צונויפפאָרן ייִדן מאַרבע פּנות פּוילן.

סוף 18טן און תּחילת 19טן י״ה וואַרט לובלין דער ערשטער צענטער פון פּוילישן חסידות (דער „חוזה״ פון לובלין) און במשך פון כּמעט דעם גאַנצן 19טן י״ה איז די דעצידירנדיקע פאַרב אין דעם לובליגער ייִדישן פּייזאַזש — די חסידישע פאַרב. לובלין איז אַ פרום חסידישע שטאָט מיט אַן אייגענער צדיקישער דינאַסטיע.

ד״ר גרשון לעווין דערציילט למשל אין זיינע זכרונות אַז אין זיינע ייִנגלשע יאָרן — 70ער און 80ער יאָרן פון 19טן י״ה — האָט לובלין פאַרמאָגט סך־הכל דריי ייִדישע גלוחים, אויף וועלכע אַלע האָבן געטייטלט מיט די פינגער. אויף דער שטאַרקער פאַרשפּרייטונג פון חסידות, אין וואָס ער זעט די הויפּט מניעה דערפון וואָס לובלינער ייִדן ווילן זיך נישט אויס־

לייטישן, באַקלאָגט זיך אין יאָר 1872 דער לובלינער גובערנאַטאָר אין אַ קאָנפידענציעלן בריוו.

לובלין איז אַ טיפיש פרומע ייִדישע שטאָט, אַרומגערינגלט מיט לע־גענדעס פון גלאָריע־רייכן עבר און מיט אַ שטאַרקער רעליגיעזער טראַדי־ציע. לובלינער ייִדישער פאָלקלאָר איז פאַרבונדן מיט דעם האַלב אייגע־זונקענעם קלויסטער ביים אַלטן, יחסנדיקן בית־עולם, מיט קדושים פון ריטועלע פראָצעסן, וואָס פלעגן פאָרקומען פאַרן לובלינער קרוין־טריבונאַל, מיט דער מהר"ל־שול אאַז"ו. די גרויסע היסטאָריש־רעליגיעזע טראַדי־ציע פון לובלין האָט געהאַט איר עפילאָג אין דער „ישיבת חכמי לובלין" אין די 30ער יאָרן פון אונדזער יאָרהונדערט.

פון דער אַנדערער זייט איז לובלין אין דער צווייטער העלפט פון 19טן י"ה אויך אַ שטאָט מיט אַגגעזעענע לומדישע, משכיליזירנדיקע מתנגדים. מען רופט זיי „די זאַמאָשטשער" — אין לובלין האָט מען מיט דעם נאָמען באַצייכנט יעדן משכיל, ווייל די השכלה איז קיין לובלין אַריינגעדרונגען פון שכנותדיקן זאַמאָשטש.

זיי, די משכילים, קענען זיך נישט געפינען קיין אָרט אין דער דאָזי־קער שטאָט מיט איר געדיכטער טראַדיציאָנעל־פרומער ייִדישקייט און זיי רייסן זיך אַרויס פון לובלינער געטאָ אין דער גרויסער וועלט אַריין: משולם ערליך קיין ברעסלע און קיין פאַריז, גבריאל יהודה ליכטנפעלד קיין וואַר־שע און יחיאל מענדלזאָהן קיין פלעש אונטער ברעסלע.

תחילת 20סטן י"ה קומט אויף אין לובלין אַ שטאַרקע אַרבעטער־באַ־וועגונג. סיי דער „בונד" סיי די ייִדישע סעקציע פון דער פּוילישער סאָ־ציאַליסטישער פאַרטיי (פּפּ"ס) האָבן זייערע צאַלרייכע אָנהענגערס צווישן די ייִדישע אַרבעטנדיקע שיכטן. דאָס איז אַ קעמפעריש אַרבעטער־מאַסע מיט אייגענע קאַמף־אָפּטיילן (באַיוווקעס), וואָס וואַרפט אַן פּחד אויף די צאַ־ריש דינערס. אין די האַרבסט־חדשים פון 1905 איז די שטאָט כמעט אין זייערע הענט. אַ זון פון אַ לובלינער משכילישן מתנגד, הענריק ערליך, ווערט שפּעטער דער בונדישער פירער אין נאָכמלחמהדיקן פוילן. די דאָזיקע טראַדיציע — די טראַדיציע פון פאָלקישקייט און סאָציאַליזם האָט געפונען

איר עפילאָג אין דעם קולטור־הויז א״נ פון ״י. ל. פרץ״, אויפגעבויט האַרט פאַרן אויסברוך פון דער 2טער וועלט־מלחמה.

אין דעם חורבן־פּעריאָד איז לובלין און אומגעגנט די עקספּערימענ־טאַלע סטאַציע פון די נאַציס פאַר זייער אויסראָט־טעכניק. לובלין איז גע־ווען דער זיצאָרט פון דער פאַרניכטונג־קאַמאַנדע ״אייגזאַץ־ריינהאַרד״, דאָ איז רעאַליזירט געוואָרן געבעלסעס בלוטיקער פּראָפּאַגאַנדע־טריק: דער אַ״ג ״יודענרעזערוואַט״, און לובלין איז געווען די ערשטע גרויסע יידישע קהילה אין פּוילן, פון וואַנען די נאַציס האָבן אָנגעהויבן זייער פאַרניכטונג־מאַרש קעגן דער יידישער באַפעלקערונג אין פּוילן.

אַ תמציתדיקע מאָנאָגראַפּיע פון דער לובלינער קהילה דאַרף בעיקר אַרויסהייבן די דאָזיקע מאַמענטן.

גאָר פון אַן אַנדערן, גריילעך פאַרקערטן כאַראַקטער איז די יידישע קהילה אין וולאָצלאָווק. זי איז אַ יונגע קהילה, אַנטשטאַנען ערשט תחילת 19טן י״ה, אָן היסטאָרישע טראַדיציעס מיט אַ גאָר אַנדער קולטור־היסטאָ־ריש פּנים.

געגרינדעט דורך אייגוואָנדערערס פון געגנטן, וואָס האָבן זיך דעמאָלט געפונען אונטער פּרייסישער הערשאַפט און שפּעטער ווירטשאַפטלעך פאַר־בונדן מיט פּרייסישע האַנדלס־צענטערס ווי בערלין, פראַנקפורט, לייפּציג, נאָענט צו דער רוסיש־פּרייסישער גרענעץ, האָט זיך די יונגע קהילה באַלד אין איר התחלה געפונען אונטער דער השפּעה פון דער פּרייסישער השכלה אין אירע אויסערלעכע פאָרמען ווי שפּראַך, הלבשה און דערציונג. אויך דאָ ווי אָפּט אין דער געשיכטע האָבן ווירטשאַפּטלעכע קאָנטאַקטן געבאָנט אַ וועג פון קולטור־השפּעות. אַ ראַדיקאַלער וולאָצלאָווקער משכיל פון פּריי־סישן שניט אין דער ערשטער העלפט 19טן י״ה דערציילט, אַז אין זיין צייט האָט מען אין וולאָצלאָווק נישט געזען די פּרום־טראַדיציאָנעלע יידישע קליידונג, אַז עס איז נישט געווען כמעט קיין לייטיש־יידישע היים ווו די קינדער זאָלן נישט דערצויגן ווערן אין דער לאַנדשפּראַך ד״ה אין פּויליש. דער וולאָצלאָווקער רב איז דער צווייטער העלפט פון דעם דאָזיקן י״ה, דער דייטש־ריידנדיקער, ר׳ יוסף חיים קאַראָ (ער האָט געשטאָמט פון פּרייסן) באַקלאָגט זיך אין איינעם פון זיינע פּילצאָליקע הספּדים, אַז לאָנגע יאָרן

האָט די וואָצלאַוועקער קהילה נישט געהאַט קיין תורה־לערנערס, אַז די קינדער האָט מען נישט געלערנט קיין גאָטספּאַרכטיקייט און מצוות, נאָר פּרעמדע נישט קיין הייליקע וויסנשאַפטן פּאַר פּראַקטישע צילן. אין דעם פּרט איז אפשר וואָצלאַוועק געווען אַן אויסנאַם צווישן אַלע יידישע קהילות אין פּוילן.

אין דער נייער שול, וואָס איז פּאַרטיק געווארן אין יאָר 1854 האָבן די וואָצלאַוועקער פּאַרדייטשמעריש משכילים, וואָס זענען געווען מער פּאַרדייטשמעריש ווי משכילים, געטראַכט איינצופירן די נייע מנהגי־התפילה פון דער ערשטער רעפאָרמירטער וואַרשעווער סינאַגאָגע, וואָס איר פּרעדיקער ד״ר גאָלדשמיד האָט זיך באַטייליקט אין דעם חנוכת־הבית פון דער שול מיט אַ דייטשער דרשה. דניאל נייפעלד, דער רעדאַקטאָר פון משכיל־לישן וואָכנבלאַט אין פּוילישׁ, „יוטזשענקא״, האָט אויסגעשטעלט אַן אַטעס־טאַט פּאַר וואָצלאַוועק ווי „דער אייניציקער מוסטערהאַפטער קהילה אין דער פּראָווינץ״.

די אַסימילאַציע האָט אין דער וואָצלאַוועקער קהילה געהאַט אַ גוטן קלימאַט און זי האָט געצייטיקט אַזעלכע סמעדיקע פּירות ווי משומדים, אַרויסגעבערס פון האַלבע און גאַנצע אַנטיסעמיטישע צייטונגען: דער אַרויס־געבער פון „קוריער וואַרשאַווסקי״ לעוועניטאַל, און איזידאָר נוימאַן — דער אַרויסגעבער פון אַ „נאַראַ״־העצבלעטל אין וואָצלאַוועק גופא.

וואָצלאַוועק האָט אין דער צווייטער העלפט פון 19טן און תחילת 20־סטן י״ה פּראָדוצירט אַ לפי־ערך גרויסע צאָל האַלבע און גאַנצע משומדים, דאָס האָט איבעריקנס געפונען זיין אויסדרוק אין דעם וואָצלאַוועקער באַ־קאַנטן אַבדעריט (צונאָמען): „וואָצלאַוווקער משומדים״.

אַ ראַדיקאַלער שינוי אין דעם גייסטיקן פּנים פון דער קהילה איז פּאַר־געקומען בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען קיין וואָצלאַוועק, וואָס האָט געהאַט אַ שם פון אַ „זאַטער״ שטאָט זענען אָנגעלאָפן אַ פּאָר הונדערט פּאָמיליעס פון דעם הונגעריקן לאָדזש, וואַרשע א״א שטעט. דאָס איז שוין געווען אַ חסידיש־לומדישער עלעמענט, וואָס האָט בהדרגה זיך אַריינגעוועבט אין דעם קהילה־לעבן און געביטן זיין פּריוערדיקן כאַראַקטער. אין וואָצ־לאַוועק גרינדן זיך דעמאָלט חסידים־שטיבלעך, עס אַנטשטייט אַ מוסר־

ישיבה. צום ערשטן מאָל אין איר געשיכטע האָט וולאָצלאַווער געזעץ אין בית־המדרש אַזוי פיל לערנערס און ישיבה־בחורים.

אין יאָר 1857 זענען פאַר דעם דערמאָנטן וולאָצלאַווער משכיל די חסידים פון יענער זייט וויסל, וואָס ער האָט צום ערשטן מאָל געזען, „קינדער פון אַ סטעפּן־גייסט, וואָס דער גיהנום האָט זיי אויסגעשפּיגן" און וועלכע ער עצהט צו פאַרשיקן שיער נישט קיין סיביר. מיט קנאַפּע 70 יאָר שפּעטער פאַרנעמען שוין די דאָזיקע „קינדער פון סטעפּן־גייסט" אַנפירער־דיקע פּאָזיציעס אין זיין היימישער קהילה.

נאָך פרי׳ער, סוף 19טן י״ה, איז אויפגעקומען די ציוניסטישע באַוועגונג און די בונדישע באַוועגונג וואָס צעוואַקסן זיך אינעם נאָך־מלחמה־פעריאָד צו אַ גרויסן געזעלשאַפטלעכן כוח און רעוואָלוציאָנירן דאָס יידישע לעבן.

בקיצור, פון וולאָצלאַווער האָט זיך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אָפּגעטאָן דער גייסט פון דער גייסטלאָזער עם־הארצישער אַסימילאַציע און זי ווערט אַ שטאָט ווי אַלע יידישע שטעט אין פוילן.

דער געשיכטלעכער חותם פון דייטשמעריזם איז אָבער אינגאַנצן נישט פאַרשוווּנדן. זיינע שפּורן זענען פאַרבליבן סיי אין דער שפּראַך — דער עלטערער דור האָט נאָך ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה געריידט אַ שטאַרק פאַרדייטשמעריש־טן יידיש — סיי אין דעם אויסערלעכן אופּפיר און באַנעם.

אָפּילו אַ וולאָצלאַווער חסיד איז געווען מער זאָרגעוודיק וועגן זיין אויסזען און קליידונג. עס איז נישט געווען דאָ די טיפּיש־חסידישע „נאָנ־שאַלאַנס" וואָס שייך אויסערלעכקייט און פּאָרמען. אין דעם פּרט איז וולאָצ־לאַווער געווען אין כמה פּרטים ענלעך אין כאַראַקטער צו די גרויספּוילישע קהילות וואָס האָבן זיך, אַנהייבנדיק פון 1815, אויסגעפּורעמט אונטער דער השפּעה פון דעם יידיש־דייטשן קולטור־נוסח. אַ וולאָצלאַווער יידּ, ווי בכלל אַ יידּ פון דער דאָזיקער קויאַווער פּראָווינץ, האָט מען אויף יענער זייט וויסל געפרופן אַ „גרויספּוילישער".

קלאָר, אַז אַ תמציתדיקע געשיכטע פון דער וולאָצלאַווער יידישער קהילה דאַרף קודם־כל אַרויסברענגען אָט־אָ די מאָמענטן פון איר קולטור־היסטאָרישער אַנטוויקלונג.

לובלין און וולאָצלאָווטק זענען צוויי שאַרף זיך קעגנשטעלנדיקע טיפן פון פוילישע יידישע קהילות, דאָס זענען כמעט צוויי עקסטרעמען. צווישן זיי ליגן הונדערטער קהילות מיט וויניקער אויסגעשפראָכענע כאַראַקטעריסטישע שטריכן, ווו די צוויי עלעמענטן: דער חסידישער און דער משכילישער, אָדער משכיליזירנדיק־מתנגדישער האָבן זיך געקרייצט און באַקעמפט, געבנדיק אין רעזולטאַט מיטלטיפן פון אַ געמישטן כאַראַקטער. אין 20סטן י״ה, ווען די יידישע געזעלשאַפט האָט דערגרייכט אַ הויכע שטופע פון סאָציאַליסטישע באַוועגונג.

צו אַזאַ טיפ קהילה געהערט למשל די פלאָצקער קהילה.

פלאָצק איז אַ קהילה מיט אַלטע, הגם פאַרשוווּנדענע היסטאָרישע טראַדיציעס (איינע פון די עלטסטע יידישע קהילות אין פוילן — שטאַמט פון דער ערשטער העלפט 13טן י״ה), וואָס האָט זיך אינעם 19טן י״ה פאַרמירט אונטער דעם איינפלוס פון כמעט אַן אומאויפהערלעכן קאַמף צווישן דעם חסידישן עלעמענט פון אין זייט און דעם מתנגדיש־משכילישן פון דער אַנדערער.

די השכלה איז לפי־ערך פרי אַרייַנגעדרונגען קיין פלאָצק, סוף 18טן און תחילת 19טן י״ה, ווען פלאָצק האָט זיך געפונען אונטער פרייסישער אָקופּאַציע און האָט אויפגענומען אַ גרעסערע צאָל איינוואַנדערערס פון פרייסישע געביטן. עס איז נישט קיין צופאַל וואָס די קהילה האָט אין דער צייט אויסגעקליבן פאַר איר רב דעם באַקאַנטן פּיאָנער פון דער קאָנסערוואַטיווער השכלה אין פוילן און דייטשלאַנד — יהודה ליב מרגלית.

עס האָט זיך דאָרט אַרום דער העלפט פון 19טן י״ה אויסגעפורעמט אַ כאַראַקטעריסטישער טיפ מתנגדים — די א״ג „קהל־קטניקעס״, וואָס האָבן געצויגן זייער טראַדיציע פון זלמן פאָזנערס לומדיש־מתנגדישער גרופּע „קהל קטן״ אין זיין דאָרף קוכאַרי — אַנאַלאָגיש צו יהושע צייטלינס לומדיש־משכילישער גרופּע אין זיין גוט לעבן שקלאָוו. שוין מיט זייער אויסער־לעכן אויסזען האָבן זיי זיך אונטערגעשיידט פון די איבעריקע פלאָצקער יידן. זייער הלבשה איז געווען אַ מין צווישן־שטופע צווישן טראַדיציאָנעל־יידישער און אייראָפּעיִשער קליידונג — קורצע רעק, ווייסע געפּרעסטע

קעלנער, ריין־געפוצטע שטיוול. אויך זייער גאַנג איז געווען כאַראַקטעריס־טיש: שטייף, מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ, די הענט פאַרלייגט אויפן רוקן. זיי זענען געווען בעלי־דקדוק און די שאַרפערע מוחות האָבן אין בית־המדרש, וואָס איז געווען פול מיט לומדים און לערנער, זיך מפלפל געווען אין „מורה נבוכים".

די פלאָצקער משכילים זענען געווען וויניק שעפעריש און וויניק מיליטאַנטיש. נ. סאָקאָלאָוו האָט זיי דאָס פאַרגעוואָרפן. זיי האָבן אפילו נישט באַווייזן צו גרינדן פאַר זיך אַן אייגענעם מנין, ווי דאָס האָבן געטאָן, למשל, די לובלינער משכילים, און דער קולטור־קאַמף האָט זיך אייגנטלעך אָפּגע־שפּילט צווישן חסידים און מתנגדים, בפרט מיט דעם קריגעריששטן פליגל זייערן, די „קהל־קטניקעס", וואָס שאַרפּע קעגנערשאַפט צו חסידות איז שוין געווען ביי זיי אַ טראַדיציע נאָך פון זלמן פאָזנערס צייטן. זייער מיליטאַנ־טיש זענען דאָקעגן געווען די חסידים.

די אָפּטע קאַמפן, וואָס האָבן זיך געפירט אַרום דער תלמוד־תורה, רבנים פלעגן טיילמאָל אָננעמען אומגעהויער שאַרפּע פאָרמען און האָבן אין יאָר 1880 דערפירט, למשל, צו דעם, אַז דער דעמאָלטיקער רב, וואָס איז נישט געווען לויטן געשמאַק פון די חסידים, האָט געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט (שוין צום צווייטן מאָל). די פאַרמעגלעכע מתנגדים מיט אַ צוגאָב פון אַ פאָר רייכע אַסימילירטע משכילים זענען געווען ווי אין דעם רוב ייִדישע קהילות אין פוילן די גרינדערס און בויערס פון די וויכטיקסטע קהלשע אינסטיטוציעס, די חסידים האָבן זיך באַגנוגנט מיט נישט־קאָנס־טרוקטיוואר אָפּאָזיציע אין דער קהילה, וואָס זיי האָבן נישט געקאָנט באַ־הערשן.

אַ נעסט פון השכלה און שפּעטער פון ראַדיקאַלע געזעלשאַפטלעכע אידייען אין דער צווייטער העלפט פון 19טן י״ה איז אין פלאָצק געווען די מלוכהשע גימנאַזיע — די אינציקע אין דער גאַנצער גובערניע — וווּ דער באַקאַנטער משכיל און העברעישער שרייבער אברהם יעקב פאָפּיערנאָ איז געווען לאַנגיאָריקער לערער פון רעליגיע. די לפּי ערך ליבעראַלע באַציונג מצד דעם ערשטן דירעקטאָר אירן צו די ייִדישע תלמידים (ער האָט למשל זיי באַפרייט אום שבת פון שריפטלעכע אַרבעטן) האָט באַאיינפלוסט אָפּילו

חסידישע טאַטעס צו שיקן זייערע קינדער אין דער גימנאַזיע. עס איז אין פּלאָצק געווען אַ גרויסער דראַנג צו בילדונג און די דאָזיקע בילדונג־טראַדיציע, סיי פון פול־געפּאַקטן בית־מדרש, סיי פון דער גימנאַזיע, איז אַפּנים די סיבה פון דעם פאַקט וואָס פּלאָצק האָט אַרויסגעגעבן אַ לפּי־ערך גרויסע צאָל יידישע פּראָפעסיאָנעלע אינטעליגענטן, געלערנטע און שרייבערס, וואָס האָבן געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל סיי אין פּוילישן, סיי אינעם יידישן קולטור־לעבן. אין פּלאָצק האָבן אין זייערע יוגנט־יאָרן באַקומען אַ גייסטיקע השפּעה דער סעמיטאָלאָג מאַרעק לידזבאַרסקי, נחום סאַקאַלאָוו און יצחק גרינבוים, די שרייבער זישע לאַנדוי, משה וואַרשא, לייביש אַסטראָווער, חיים פּלאָקס א"אַנד".

דער וווּנדערלעכער פּלאָצקער פּייזאָזש האָט זיכער אינספּירירט אַזעלכע מוזיקערס ווי דער יונג־פּראָפעסאָר גוסטאַוו לעוויטאַ (1855 — 1889), און אַזעלכע מאָלערס ווי נתן קאַזשעוו און עליאָוויטש. די פּלאָצקער גימנאַזיע איז אויך געווען אַ נעסט פון ראַדיקאַלע, סאָציאַליסטישע אידייען. פון אירע וועגן זענען אַרויס יוליאַן קוויאַטעק (1874—1910), אייגער פון די מוטיק־סטע פירער פון דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי אין די רעוואָלוציע־יאָרן 1904 און 1905 און אסתר גאָלדע — די פּיל באַוווּנדערטע טוערין פון דעם לינקן פליגל פון דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי פּ.פּ.ס. (שפּעטער באַקאַנט אין דער קאָמוניסטישער באַוועגונג ווי סטרוזשעצקאַ). פּלאָצק האָט אויך אַרויסגעגעבן טוער פון דער יידישער סאָציאַליסטישער באַוועגונג (פון דער זעלבער משפּחה גאָלדע). יצחק־לייבוש פּרץ איז אַ ריי יאָרן געווען פּאַרבונדן מיט דער דאָזיקער משפּחה, פּלעגט אָפּט קומען קיין פּלאָצק, געלייענט לעקציעס אין „הזמיר", און יוליאַן קוויאַטעק איז געווען ביי אים אַ בן־בית.

די דריי ביישפּילן אילוסטרירן דאָס וואָס, לויט מיין מיינונג, דאַרף זיין דער הויפּט־אינהאַלט פון אַ קאָנדענסירטער קהילה־מאָנאָגראַפיע אין דעם פּנקס־הקהילות. די פאַקטועלע געשיכטע, ווי וויכטיק זי זאָל נישט זיין פאַר זיך, מוז אָפּטרעטן אויפן צווייטן פּלאַן. וויכטיק איז צו געבן דעם פּאַרטרעט פון דער קהילה, דעם וועג פון איר קולטור־היסטאָרישער אַנטוויקלונג, בין

צו דער ענדגילטיקער אויספאָרמירונג פון איר סאָציאַלן און קולטורעלן פּנים.

עס קאָנען נישט זיין קיין ספיקות וועגן דעם, אַז אונדזער אַרבעט פון רעקאָנסטרוירן די געשיכטע פון די חרוב־געוואָרענע קהילות טראָגט דעם כאַראַקטער פון אַ כינוס־ווערק, פון אַ ווערק, וואָס זיין עיקר אויפגאַבע איז אויפזאַמלען און אויפהיטן לדורות די סאַמע וויכטיקסטע און תוכיקע עלעמענטן פון דעם געשיכטלעכן גאַנג פון דעם אומגעקומענעם פּוילישן ייִדנטום, די עיקרדיקסטע עלעמענטן פון זיין קולטור־ירושה.

דער פּרינציפּ, וואָס דאָרף דאָמינירן אין דער דאָזיקער אַרבעט איז דער פּרינציפּ פון שאַצנדיקער און שטרענגער סעלעקציע, היות אַלץ קאָן מען נישט אויפזאַמלען, מוז אויפגעזאַמלט און פאַרפיקסירט ווערן נאָר דאָס סאַמע עיקרדיקסטע. אַלץ איבעריקע, הגם ענגוג וואָגיק און אינטערעסאַנט פאַר אַן אויסשעפּיקער דעטאַליזירטער מאָנאָגראַפיע, און הגם עס איז קלאָר אַז דאָס אויסגעלאָזטע וועט שוין אפשר קיין מאָל מער נישט פאַרפיקסירט ווערן, מוז אַרויספאַלן. דאָס דיקטירט אונדז דאָס אָפּטמאָל אומברחמנות־דיקע געזעץ פון יעדער אויפזאַמל־אַרבעט. דאָס האָט שוין מער ווי איין מאָל געטראָפן אין אונדזער געשיכטע.

דריטער טייל

וועגן חורבן־פּאָרשונג

בנוגע דער פּאָרשונג פון דער חורבן־תקופה עקסיסטירן ביים בריטן עולם, בפרט ביי די, וואָס האָבן אַדורכגעמאַכט די דאָזיקע שבעה מדורי גיהנום, צוויי אייגשטעלונגען. איינע אַן אַגנאָסטישע, די צווייטע אַ מאַראַ־ליזירנדיקע. די אָנהענגער פון דעם אַגנאָסטישן צוגאַנג האַלטן, אַז די וואָס זענען דאָרטן גישט געווען קאָנען בכלל גישט פאַרשטיין די דאָזיקע תקופה מיט אירע תהומיקע גרוילן, אַז נאָר דער וואָס האָט דאָס אַלץ מיטגעמאַכט איז מסוגל צו באַגעמען דאָס וואָס איז דאָרט געשען.

אייניקע גייען נאָך ווייטער און מיינען אַז די דאָזיקע „צייט אָן בייַ־שפּיל" לאָזט זיך בכלל נישט פּאַרשן מיט די ביז־איצטיקע אָנגענומענע מעטאָדן פון היסטאָריישער פּאָרשונג, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַזאַ מיסטעריעזן און טונקעלן x וואָס לאָזט זיך נישט באַגעמען מיטן מענטש־לעכן געדאַנק, און פּאַר וועלכן עס פעלן וועדטער אין דער מענטשלעכער שפּראַך.

די אָנהענגער פון דעם צווייטן צוגאַנג, דעם מאָראַליזירנדיקן האַלטן, „אַז די וואָס זענען אין טרעבלינקע נישט געווען" האָבן נישט קיין רעכט אַרויסצוזאָגן מיינונגען און אָפּשאַצונגען וועגן דעם וואָס איז געשען אין די דאָזיקע גרויליקע יאָרן אין די געטאָס און לאַגערן.

און ווי אָפט, באַנוצט מען זיך מיט אַ גרייטן און באַקאַנטן פּסוק: „אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו". עס איז פּאַראַן אַ גרויסע ענלעכקייט אין דער אַרגומענטאַציע צווישן די דאָזיקע ביידע אייגשטעלונגען, וואָס דער צד השווה זייערער איז די מסקנא, אַז אייגנטלעך איז פּאַרשונג פון דער חורבן־תקופה, ווי אַן אָביעקטיוע היסטאָריש פּאַרשונג, גאָר נישט מעג־לעך.

פּסיכאָלאָגיש זענען די דאָזיקע ביידע דערמאָנטע אייגשטעלונגען, בפרט ביי די על־פּי־נס גערעטעוועטע, נאָטירלעך און פּאַרשטענדלעך. דער

דאָזיקער איין און אייניציקער, און אין אונדזער ביז־איצטיקער געשיכט־לעכער דערפאָרונג אומבאַקאַנטער פענאָמען פון פעלקער־מאָרד — די קאָלט־אויסגערעכנטע, מיט פרעמעדיטאַציע אַדורכגעפירטע, גזלנישׂ־אויסקאָלקו־לירטע פאַרטיליקונג פון מיליאָנען מענטשן; די אויסטערלישע אכזריות, פערפידיע און סאַדיזם, מיט וועלכע דאָס איז אַדורכגעפירט געוואָרן; די ביז צום וואָרצל גרייכנדיקע פראָצעסן פון דעהומאַניזאַציע ביי דעם רוצח און טיילווייז אויך ביי דעם קרבן; די דערשיטערנדיקע צעטרייס־לונג פון אַלע ביז דער צייט איינגעשטעלטע נאָרמעס פון צווישן־מענטש־לעכע באַציונגען; מיט איין וואָרט: די אַנדערשקייט פון דער דאָזיקער תקופה אין פאַרגלייך מיט אַנדערע קאַטאַסטראָפאַלע תקופות אין דער יידישער געשיכטע, איז עלול אַרויסצורופן אַזעלכע איינשטעלונגען וועגן וועלכע איך האָב אויבן דערמאָנט.

אָבער דאָס הייסט נישט, אַז די דאָזיקע איינשטעלונגען זענען אָביעק־טיוו ריכטיקע. די נאַצי־תקופה איז טאַקע אַנדערש, אָבער נישט טאָטאַל איכותדיק אַנדערש ווי אַנדערע גרויסע קאַטאַסטראָפאָלעס אין דער מענטש־לעכער געשיכטע, וואָס די געשיכטע־וויסנשאַפט האָט געפאָרשט און פאָרשט ווייטער.

די נאַצי־תקופה שטעלט נאָר דעם פאָרשער אָן אַן ערך שוועריקייט אויפגאָבעס: אַ פיינלעכע, אחריותפולע אָפּגעהיטקייט ביים פעסטשטעלן אונ קאָנטראָלירן פאַקטן; אַ טיפערע, ביז אידענטיפיקאַציע, אינטימקייט מיט דעם פאָרש־אָביעקט, וואָס אין אונדזער פאַל זענען דאָס מענטשן אין אַ תהום פון אויסטערלישע פיין און ליידן; אַ טיפער־גרייכנדיקע קענטניש פון דער פסיכיק פון יחידים און גרופּעס אין עקסטרעמע לעבנס־סיטוא־ציעס אאַז"ו. אָבער די עיקרדיקע אויפגאָבע פון יעטוועדער היסטאָרישער פאָרשונג וואָס איז, לויט דער קלאַסישער פאָרמולע פון ראַנקען, פעסטצו־שטעלן „ווי איז עס אייגנטלעך געווען", קאָן אויך אין אַ גרויסער מאָס דערגרייכט ווערן וואָס שייך דער חורבן־פאָרשונג.

נאָך מער — קיין שום יידישע נאַציאָנאַלע קאַטאַסטראָפע האָט נישט איבערגעלאָזט אַזאַ אין כמות רייכע דאָקומענטאַציע, ווי דער לעצטער חורבן אונדזערער. אויף איבערצולייענען אַלץ וואָס איז פון וועגן דער היט־

לער־צייט אַנגעשריבן געוואָרן קלעקט שוין היינט נישט קיין מענטשלעך לעבן.

עס וועט נישט זיין קיין גוזמא צו זאָגן, אַז די געשיכטע פון לאָדזשער געטאָ, למשל, קאָן מען שרייבן לויט אַ כראָניקאַלישן מעטאָד, טאָג נאָך טאָג, במשך פון מער ווי 4 יאָר. דאָס זעלביקע איז אין אַ גרויסער מאָס אויך שייך צום וואַרשעווער געטאָ. די היסטאָרישע פאַקטן לאָזן זיך אין זייער איבערוועגנדיקן רוב בלי־ספק פעסטשטעלן, הגם אין אַ סך פאַלן איז די ידיעה וועגן פאַקט פאַרשוווּנדן צוזאַמען מיטן עדות און קרבן. מיט דעם האָט דער פאָרשער דערגרייכט זיין עיקרדיקן ציל. פון זיי, פון די פאַקטן, וועלן שוין די מסקנות ממילא אַרויסדרינגען.

די היסטאָרישע ליטעראַטור פון דער חורבן־תקופה וואָס האָט זיך אומגעהייער צעוואַקסן אין כמות, ליידט אָבער פון אַ קאָנטיקער אייניזיטקייט. אין כמעט אַלע ביז איצט דערשינענע מעמואָרן, זאַמלונגען פון דאָקומענטן און גבית־עדות, פאָרש־אַרבעטן זענען בעיקר אַרויסגעהויבן געוואָרן צוויי אַספעקטן פון דער קאַטאַסטראָפע — מאַרטיראָלאָגיע און וויידערשטאַנד. דאָס איז מכמה טעמים פאַרשטענדלעך. פון איין זייט, האָט ביי די על־פי־נס ניצול־געוואָרענע זיך געריסן צום אויסדרוק די עמאָציאָנעלע באַדערפענישן צו דערציילן וועגן זייערע אוממענטשלעכע פערזענלעכע יסורים און וועגן דעם ליידנס־וועג פון זייערע ברידער און שוועסטער אין די געטאָס און לאָגערן, וואָס איז גלייכצייטיק געווען אַן אויסגעשרייענער באַשולדיקונגס־אַקט קעגן די נאַצישע רוצחים. פון דער אַנדערער זייט, האָבן די אומגעשטילטע נקמה־געפילן לגבי דעם פאַרהאַסטן שונא געפונען אַ פסיכישן תיקון און באַפרידיקונג אין די דערציילונגען און שילדערונגען וועגן אָקטן פון וויידערשטאַנד און פיזישער גבורה, וואָס יחידים, אָדער גרופעס האָבן אויסגעפירט קעגן דעם נאַצישן צוריר. עס האָט אין זיי אויך געשטעקט אַ באַווּסטזיניקער אָדער פאַרבאָרגענער דראַנג אָפצולייקענען דעם פאַרוווּרף פון פרעמדע און אייגענע וועגן „לאָזן זיך פירן ווי שאָף צו דער שחיטה".

אַזוי זעט עס אויס אין דער ייִדישער חורבן־ליטעראַטור. אין דער נישט־ייִדישער היסטאָרישער ליטעראַטור וועגן דער היטלער־תקופה ווערט בעיקר

דערציילט וועגן איין צד פון דער טראַגעדיע — דעם נאַצישן צד, און אין די ווינציקע ווערק, וואָס זייער טעמע איז אונדזער נאַציאָנאַלע קאַטאַסטראָפע, ווערן געבראַכט דייטשע דאָקומענטן וועגן „אַקציעס", „אויסזידלונגען", מאַסן־רציחות אין די אומקום־לאַגערן אאַז"וו.

דער יידישער צד פון דער טראַגעדיע קומט צום אויסדרוק על פי רוב נאָר ווי דער פּאַסיוואַר קרבן־אָביעקט פון די נאַצישע רציחות.

עס איז שוין אָבער די העכסטע צייט, אַז אונדזער חורבן־פּאָרשונג זאָל אָפּוועקן איר אויפמערקזאָמקייט פון דעם נאַצישן צד, וואָס זיינע שאָנדטאַטן און מערדערייען זענען שוין געווג דאָקומענטירט, און עפּעס נייעס איז שוין נאָך נירנבערג און אייכמאַן־פּראָצעס שווער מוסיף צו זיין, און וועגדן איר אינטערעס צו דעם יידישן צד, צו זיין לעבן ביזן אומקום.

אומקום איז געווען דער לעצטער טראַגישער עטאַפּ פון געטאָ און לאַגער, וואָס ביז אים האָט זיך געצויגן אָפט אַ געווג לאַנגער פּעריאָד (צייט דאַרף אין דעם פאַל געמאָסטן ווערן נישט קאַלענדאַריש, נאָר לויט דעם קאָפּשווינדלעריש טעמפּאָ פון די געשעענישן און זייער דינאַמישער אָנגעלאָדנטקייט) פון געראַנגל פּאַרן פּיזישן און גייסטיקן קיום.

מיר זענען בלוטיק פּאַראינטערעסירט צו וויסן, ווי אַזוי האָבן יידן געלעבט ביז זייער אומקום. צום ערשטן מאָל אין דער געשיכטע פון דער מענטשלעכער ציווילאַזאַציע איז אויפן גורל פון אַ פּאָלק אויסגעפּאַלן צו לעבן במשך פון אַ פּאָר יאָר אין שאָטן פון טויט. ליידער ווייסן מיר זייער ווייניק וועגן דעם. דער טויט האָט אַזוי ענדגילטיק פּאַרשלונגען דאָס לעבן, אַז פון דעם לעצטן איז כמעט קיין שפּור נישט פּאַרבליבן.

מיר ווייסן עד־היום איבערראַשנדיק ווייניק וועגן דעם טאָג־אין טאָג־אויס געראַנגל פון די געטאָס פּאָר זייער פּיזישער און גייסטיקער עקסיסטענץ; וועגן די טיף־גרייכנדיקע ענדערונגען אין דער פּיזישער און פּסיכישער געשטאַלט פון דעם געטאָ־יידן; וואָס פּאָר אַ פּאַרמען האָט אָנגענומען דאָס דאָזיקע לעבן אין די עקסטרעמסטע באַדינגונגען פון מענטשלעכער עקסיסטענץ, וואָס זענען אָן פּרעצעדענס אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט. מיר האָבן זיך ביז איצט ווייניק מיט דעם אינטערעסירט, דעריבער האָבן מיר נישט קיין ענטפער אויף אַזעלכע, למשל, פראַגן: וואָס פּאָר אַ

שינויִם זענען פאַרגעקומען אין דער דעמאָגראַפישער סטרוקטור פון דער געטאָ־באַפעלקערונג און דערפירט אין אַ צאָל געטאָס צו דער כמעט פול־שטענדיקער דעזאינטעגראַציע פון דעם משפחה־לעבן; אָדער פון וואָס אוך וויי אַזוי האָבן זיך יִדן דאָך מפרנס געווען, אויסגעהאַלטן דעם ביישפיל־לאָזן עקאָנאָמישן דרוק און געווען ביכולת צו פאַרלענגערן זייער לעבן אויף אַ פיל לענגערן פעריאָד, ווי עס איז געווען פאַרויסגעזען אין דער נאַצי־שער סטראַטעגיע פון אויסראָטונג דורך הונגער און מגיפות, און זיי „גע־צוווּנגען" איבערצוגיין צו דער סטראַטעגיע פון „דירעקטער אַקציע"? אָדער וויי אַזוי האָט אויסגעזען דאָס סאָציאַלע, פאָליטישע, קולטורעלע, רעליגיעזע לעבן אין די געטאָס אאַז"וו.

ענטפערן אויף די דאָזיקע פראַגן קאָנען נאָר אויספירלעכע מאָנא־גראַפישע און שפּעטער סינטעטישע פאָרשונגען, וואָס וועלן אַרייַנדרינגען אין די אינעוויניקסטע, אָפט תהומיקע טיפענישן פון דעם יִדישן לעבן אונטער די נאַציס.

דאָס פּאָליטישע לעבן אין די געטאָס

I

פון אַלע געביטן פון געטאָ־לעבן איז ביז איצט אַמווינציקסטן באַ־קאַנט און געפֿאָרשט געוואָרן דאָס געביט פון פּאָליטישן לעבן, וואָס האָט זיך אין אַן אומלעגאַלער פֿאָרעם בלי־ספק מאַניפעסטירט אין אַ צאָל גרויסע און קלענערע געטאָס.

דאָס פֿראָבלעם פון פּאָליטישן לעבן אין די געטאָס איז אין אונדזער נאָך־מלחמהדיקער היסטאָריאָגראַפּיע צוגעשפּיצט געוואָרן צו דער פֿראָגע וואָס פֿאָר אַ פּאָליטישע גרופּירונגען האָבן דאָמינירט אין דעם וואַרשעווער אָדער ביאַליסטאָקער געטאָ־אויפֿשטאַנד. דערביי איז די דאָזיקע פֿראָגע באַהאַנדלט געוואָרן אויף אַן אופן וואָס איז מער פּובליציסטיש ווי אָביעק־טיוו־וויסנשאַפֿטלעך. אָבער דאָס פֿראָבלעם איז אַ סך ברייטער. די אויפ־שטאַנדן אין די געטאָס זענען נישט אויסגעבראָכן אין קיין פּוסטן חלל. זיי זענען בהדרגה אויסגעוואַקסן און רייף געוואָרן אויף אַ באָדן, אויף וועלכן די קערנער פון מרידה זענען פֿאַרזייט געוואָרן אַ לענגערע צייט פֿאָר זייער אויסברוך דורך פּאָליטישע גרופּירונגען, וואָס זענען געווען טעטיק אין געטאָ.

אָבער וועגן דער דאָזיקער טעטיקייט וויסן מיר זייער וויניק. די סיבה איז פֿאַרשטענדלעך. צוליב טעמים פון שטרענגער קאָנספּיראַציע האָט די אומלעגאַלע פּאָליטישע טעטיקייט נישט געטאָרט שריפטלעך פֿאַרפּיקסירט ווערן. מען דאַרף דעריבער אָננעמען אַז דער רוב פֿאַקטן פון דעם מין איז פֿאַרלוירן געגאַנגען צוזאַמען מיט די קרבנות, וואָס האָבן זיך אין זיי באַ־טייליקט, און אַזוי אַרום זענען זיי געגאַנגען לאיבוד פֿאַר דער היסטאָרישער פֿאָרשונג. דער פּאָליטישער אַקטיוו אין די געטאָס, בפרט פון די אַרבעטער־פֿאַרטייען, האָט געגעבן לפי־ערך די גרעסטע צאָל קרבנות און איז געווען

דער ערשטער קעגן וועמען דער געשטאַפֿאַ־טעראָר האָט אַמבולטסטן גע־בושעוועט. דאָס פֿאַליטישע לעבן אין די געטאָס איז דעריבער פֿאַרבליבן אַ קאַפּיטל וואָס איז כמעט אוממעגלעך צו רעקאָנסטרוירן אין זיין גאַנצ־קייט אויפֿן סמך פון נאָכמלחמהדיקע רעלאַציעס פון ניצול־געוואָרענע, ווי דאָס איז געווען מעגלעך לגבי אַנדערע אַספּעקטן פון געטאָ־לעבן.

מיר קענען דעריבער נישט געבן קיין אויסשעפּיקן ענטפֿער אויף אַזאַ פֿראַגע, למשל, ווי וויט פֿאַרשפּרייט אין די געטאָס איז געווען דאָס אומלע־גאַלע הערן און פֿאַרשפּרייטן ראַדיאָ־ידיעות אויפֿגענומען פון פֿאַרקאָנספּי־רירטע ראַדיאָ־אָפּנעמער?

מיר האָבן וועגן דעם ידיעות נאָר פון אַ צאָל גרויסע געטאָס, ווי וואַר־שע, לאָדזש, ווילנע, ביאַליסטאָק, לעמבערג. אָבער מיר ווייסן אַז אויך אין קלענערע געטאָס, ווי למשל אין ביאַלע פּאָדלאַסק פלעגט מען דורך באַהאַל־טענע ראַדיאָ־אַפּאַראַטן אויפכאַפּן ידיעות פון אַלייערטע ראַדיאָסטאַציעס. אָדער, ווי וויט פֿאַרשפּרייט זענען געווען אין די געטאָס די אומלעגאַלע צייטשריפטן (אויך פלוג־בלעטלעך), כמו־פּעריאָדישע, אָדער איינמאַליקע אויסגאַבעס, געדרוקטע, העקטאָגראַפּירטע, אָדער געשריבענע, פון אייגע־נער פּראָדוקציע, אָדער אַריינגעשמוגלטע דורך עמיסאַרן פון די שייכדיקע צענטראַל־קאָמיטעטן אין די גרויסע צענטערן?

אָדער, אין וואָס פֿאַרע אַ פֿאַרעם און מיט וואָס פֿאַרע אַ מאָס פון דער־פֿאַלג האָבן די רעשטלעך פון די פֿאַליטישע פּאַרטייען אין די געטאָס זיך געראַנגלט מיטן אומרחמנותדיקן געשטאַפֿאַ־טעראָר. אָדער וועגן די צווישן־פּאַרטייישע באַציונגען אין די געטאָס, און מכוח באַציונגען מיט די אומלע־גאַלע פֿאַליטישע באַוועגונגען פון דער קריסטלעכער סביבה?

די און ענלעכע פראַגן, וואָס זענען נוגע דעם פֿאַליטישן לעבן אין די געטאָס, וואַרטן נאָך אויף זייער גרינטלעכער אויספֿאָרשונג, וואָס איז מחמת דעם דוחק אין געשריבענע און מינדלעכע מקורים מעטאָדאָלאָגיש זייער באַשוועָרט.

אין דעם דאָזיקן קאַפּיטל פֿרווון מיר צו סקיצירן אַ בהכרח פראַגמענ־טאַריש בילד וועגן די פֿאַליטישע פֿאַרהעלטענישן אין די געטאָס, אויף

וויפל זיי געפינען זייער קאַרגע אָפּשפּיגלונג אין די מקורים, געדרוקטע און אַרכיוואַלע.

**
*

ביים שילדערן די פּאָליטישע פאַרהעלטענישן אין די געטאָס מוז מען נעמען אין אַכט די וויטערדיקע מאָמענטן:

1. דער אַלטער פּאָליטישער אַקטיוו איז אין זיין גרעסטער מערהייט פאַרשוווּנדן. פילנדיק זיך באַדראָט מצד דער אָנקומענדיקער דייטשער אַרמיי, איז ער אין דער ערשטער ריי אַנטלאָפן באַלד אין די ערשטע טעג פון מלחמה־אויסברוך אין דער ריכטונג קיין מזרח, און נאָך דעם 17טן סעפּטעמבער זיך שוין געפונען אויף דער טייל פון דער פּוילישער טעריטאָריע, וואָס איז אָקופּירט געוואָרן פון דער רויטער אַרמיי אויפן סמך פונעם ריבענטראָפּ־מאָלאָטאָוו אָפּמאַך. זייער וויניק פון זיי זענען צוריקגעקומען. אַ טייל איז אַרעסטירט געוואָרן דורך דער סאָוועטן־מאַכט, בפרט טוער פון די אַרבעטער־פּאַרטייען. אַ גרעסער טייל האָט זיך אייגענגעבן אויף אַ לעגאַלן וועג אַרויסצופּאָרן קיין אויסלאַנד דורך מערב־וועגן (איטאַליע, שפּאַניע) אָדער דורך מזרח־וועגן (ראַטנפאַרבאַנד, וויטער מזרח).

2. באַלד אין די ערשטע וואָכן פון דער אָקופּאַציע האָט די געשטאָפּאָ אַרעסטירט באַקאַנטע פּאָליטישע טוער סיי פון דער פּוילישער, סיי פון דער ייִדישער באַפעלקערונג. דער רוב זייערער איז פאַרשיקט געוואָרן אין קאָנצענטראַציע־לאָגערן אָדער אָפילו תיכף דערמאָרדעט געוואָרן. דאָס האָט געהאַט אַן אָרט אין לאָדזש, ראָדעם, טשענסטאָכאָוו, קעלץ, פּיעטריקאָוו, וולאָצלאָוועק און פיל אַנדערע שטעט.

3. פון דעם טייל פּאָליטישן אַקטיוו וואָס איז פאַרבליבן אויף דער טער און געבליבן פאַרשוינט פון די רעפּרעסיעס האָבן נישט אַלע געוואָלט און זיך געקענט צופּאַסן צו די ראַדיקאַל־געענדערטע באַדינגונגען פון פּאָליטישער קאָנספּיראַציע. מחמת מורא פאַר רעפּרעסיעס קענן געווען אַ פּאָליטישע טוער האָט זיך אַ טייל צוריקגעצויגן פון פּאָליטישן לעבן, זיך אויסבאַהאַלטן אויף פּרעמדע נעמען, אָדער אַנטלאָפן אין גרויסע צענטערן.

4. טעראָר־אַקציעס קעגן פאַרבליבענע פאָליטישע טוער, בפרט פון צווישן די אַרבעטער־פאַרטייען, זענען אָנגעגאַנגען אויך שפעטער נאָכן אַנטשטיין פון די געטאָס.

5. אין געזעלשאַפטלעכן לעבן אין די ייִדישע קיבוצים אונטער דייטשער אָקופאַציע האָט זיך דעריבער בדרך־כלל אַרויסגעוקט אַ נייער, ייִנגערער געזעלשאַפטלעכער אַקטיוו, וואָס האָט זיך בעיקר רעקרוטירט פון די יוגנט־באַוועגונגען פון די שייכותדיקע פאָליטישע ריכטונגען. דער דאָזיקער יונגער עלעמענט איז געווען מער צוגעפאַסט צו פאָליטישער טעטיקייט אין באַדינגונגען פון אומלעגאַלער קאָנספיראַציע. ער איז געווען קעמפערישער, מער אייניטשטעלעריש און איז וויניקער געווען געבונדן מיט אַמאָליקע פאָרמען און טראַדיציעס פון פאָליטישער טעטיקייט פון פאַר דער מלחמה. נישט געבונדן על־פי־רוב דורך משפחה־באַנדן האָט ער אין דרייסטע און ריזיקאַלע נסיעות געווואָגט אייניצושטעלן פאַרבינדונגען צווישן די פולשטענדיק איזאָלירטע געטאָס, זאַמלען ידיעות, פאַרשפרייטן די אומלעגאַלע צייטשריפטן, שמוגלען געווער, אאַז"וו. „נאָר אונדזערע מענטשן פלעגן אַרויס און אַריינגיין [אין די געטאָס], פלעגן אַדורכקריכן מויערן און קלעטערן איבער שטעכיקע דראָטן", האָט פאַרנאָטירט אין זייַנע טאָגנאָטיצן אַ פירער פון דער ציוניסטישער יוגנט־באַוועגונג — דרור, מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָף. דאָס זעלבע קען מען זאָגן וועגן אַנדערע פאָליטישע ריכטונגען. פון דעם דאָזיקן יונגן עלעמענט האָט זיך רעקרוטירט דער אַקטיוו פון דער אונטערערדישער באַוועגונג און די קעמפער אין אויפשטאַנדן אין געטאָס און לאַגערן.

6. אין כמעט אַלע פאָליטישע ריכטונגען, וואָס זענען געווען טעטיק אין די געטאָס האָבן זיך אַרויסגעוקט נייע מענטשן, וויניק באַקאַנטע פי־גורן, פון צווייטן און דריטן, אַזוי צו זאָגן, געזעלשאַפטלעכן קאַליבער. אין די געטאָס זענען במשך פון די מלחמה־יאָרן אויפגעוואַקסן און רייף געוואָרן יונגע פאָליטישע טוערס, וואָס זענען אין מאַמענט פון מלחמה־אויסברוך נאָך געווען אין יוגנטלעכן עלטער, געזעסן נאָך אויף די שול־בענק און אָנגעהערט על־פי־רוב צום יוגנט־אַקטיוו פון די שייכדיקע פאַרטייען.

אונטער די דערשיטערנדיקע קלעפ פון די ערשטע אָקופאַציע־חדשים האָט דער איבערגעבליבענער פּאַרטיי־ישער אַקטיוו געטראַכט קודם־כל וועגן אויפהאַלטן די שיטער־גרופּן פּאַרטיי־קאַדערן. זייער טעטיקייט האָט זיך באַגרענעצט צו העלפן די אַרונטערגעקומענע חברים, זאָרגן וועגן זייער מאַטעריעלן מצב, צו אינטערוועגן אין די יידנראַטן, וווּ זיי האָבן געהאַט השפּעה, לטובת זיי, ווי אויך אינצוהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט די שייכדיקע צענטראַלע אינסטאַנצן אין דער הויפּטשטאָט. פון פאָנדן, געזאַמלטע צווישן חברים, באַקומענע פון די יידנראַטן אָדער פון זייערע צענטראַלעס, זענען געגרינדעט געווָארן ביליקע קיכן, וואָס האָבן באַדינט בעיקר די פּאַרטיי־מיטגלידערשאַפט. די דאָזיקע קיכן האָבן אָפט געדינט פּאַר קאָנספּיראַטיוּע טרעף־פונקטן און פּאַר פּאַרמאַסקירטער פּאָליטישער און קולטורעלער טע־טיקייט (וואַרשע, לאָדזש, ווילנע א״א).

די פּאַרבינדונגען מיט די צענטראַל־קאָמיטעטן אין דער הויפּטשטאָט זענען מחמת די דראַקאָנישע באַגרענעצונגען פון באַוועגונג בנוגע דער יידישער באַפעלקערונג געווען זייער באַשווערט און זענען אויפגעהאַלטן געווָארן אַדאַנק מסירות־נפש און געוואָגטקייט פון ס׳רוב יוגנטלעכע פּאַר־בינדלער. די קאָנטאַקטן זענען אָנגעהאַלטן געווָארן אויך אַדאַנק שליחים פון „דזשאָינט״ וואָס האָבן זיך געקענט פרייער באַוועגן אַזוי לאַנג ווי דער „דזשאָינט״ האָט געפירט לעגאַל זיין טעטיקייט (ביז דעצעמבער 1941).

איינע פון די פּריסטע און גלייכצייטיק קאָמפּליצירטסטע פּראָבלעמען, וואָס די פּאָליטישע ריכטונגען אין די געטאָס האָבן געהאַט צו פּאַרענטפערן איז געווען די שטעלונג צו די „יודען־ און עלטעסטנראַטן״, וואָס די אָקו־פּאַציע־מאַכט האָט אָנגעהויבן אַרגאַניזירן אין די האַרבסט־חדשים פון 1939. עס האָט זיך פּאַר זיי אין איר גאַנצער שאַרפקייט אַוועקגעשטעלט די פּראָגע פון מיטאַרבעט אין דער פּאַרעם פון באַטייליקן זיך אין דער אַרבעט פון די יידנראַטן, אָדער פּאַרקערט, זיך שטעלן צו זיי אין אָפּאָזיציע. די דאָ־זיקע פּראָגע איז, אָפהענגיק פון לאָקאַלע באַדינגונגען, פּאַרענטפערט גע־ווָארן פּאַרשיידן, אויף אַ פּאָזיטיוון אָדער נעגאַטיוון אופן מיט ניואַנסן אין דער ערשטער אָדער צווייטער ריכטונג. קיין שיידליניע אין דער שטע־לונג צו דעם דאָזיקן פּראָבלעם לויט פּאָליטישע ריכטונגען לאָזט זיך בשום

אופן נישט אַדורכפירן. מיר טרעפן אין די יידנראַטן פאַרשטייער פון כּמעט אַלע פאַרטייען וואָס האָבן עקסיסטירט אויף דער יידישער גאָס ביז 1939 (מיטן אויסנאַם אפשר פון די קאָמוניסטן).

נאָטירלעך, זענען נישט אומעטום אַלע פאָליטישע ריכטונגען געווען פאַרטראָטן אין די ראַטן. די יידנראַטן זענען נישט צונויפגעשטעלט געוואָרן לויט אַ פאַרטייישן שליסל, נאָר לויט גאַנץ אַנדערע קריטעריעס. עס איז אָבער קלאָר, אַז תחילת, ווען די ראַטן זענען על־פי־רוב צונויפגעשטעלט געוואָרן פון געוועזענע קהילה־פרנסים און געזעלשאַפטלעכע עסקנים, דאָרטן, ווו זיי זענען פאַרבליבן אויף די ערטער, האָט זייער פערזאָנען־צוזאַמענשטעל אָפּגעשפיגלט אין אַ גרעסערער אַדער קלענערער מאָס דאָס פאַרמלחמהדיקע פאָליטישע בילד פון די קהילה־אַרגאַנען. די פראַקטיק פון צונויפשטעלן די יידנראַטן איז נישט געווען אומעטום די זעלבע און ווייזט אַרויס גרויסע לאָקאַלע אונטערשיידן. אין אַ גאַנצער ריי געטאָאָס האָט די אויפזיכט־מאַכט אויף איין פערזאָן, אַדער אַ קליינער גרופּע געווען זענען קהילה־מיטגלידער, אַרויפגעלייגט דעם חוב צונויפצושטעלן אַ רשימה פון קאַנדידאַטן (וואַרשע, לאָדזש, טשענסטאָכאָוו, א״א), אין אַנדערע פאַלן, בפרט אין די קלענערע געטאָס איז דער גאַנצער ראָט נאָמינירט געוואָרן דורך דער מאַכט. דאָרט ווו די יידישע באָפעלקערונג האָט געהאַט אַ קלענערע אַדער גרעסערע איניציאַטיוו ביים צוזאַמענשטעלן דעם יידנראַט — אין טשענסטאָכאָוו איז דער ראָט פאָרמעל „אויסגעוויילט״ געוואָרן דורך אַ קליינער צאָל צונויפגערופענע יידן — איז דער פערזאָנען־באַשטאַנד פון די ראַטן געווען פאָליטיש־פאַרטייישע פאַרהעלטנישן אין געגעבענעם ישוב (דער ערשטער לאָדזשער עלטעסטנראַט, וואַרשע, טשענסטאָכאָוו, פּיעטריקאָוו, ביאַליסטאָק א״א גרעסערע געטאָס). מען דאַרף אָבער באַמערקן, אַז דער פערזאָנען־צוזאַמענשטעל פון די ראַטן איז געווען, מחמת טעמים, וואָס וועגן זיי קענען מיר זיך דאָ אין קיין פּרטים נישט אַריינלאָזן, זייער אַ פּליסיקער. ראָט־מיטגלידער פלעגן אַליין רעזיגנירן (דאָרט ווו דאָס איז געווען מעגלעך, ד״ה וועו עס האָט דערפאַר נישט געדראָט קיין רעפּרעסיעס מצד דער געשטאַפּאָ), אַנטלויפן אין אַנדערע געטאָס, אַדער באַזייטיקט ווערן פון דער

אויפזיכטמאכט, ממילא פלעגט זיך אין די ראַטן אויך ענדערן די פאַרטייען־פאַרטרעטערשאַפט, און אַפילו אינגאַנצן עלימינירט ווערן.

אין ליכט פון די ביז איצט באַקאַנטע פאַקטן קען מען פעסטשטעלן, אַז בדרך־כלל זענען די בירגערלעכע פאַרטייען (אַגודה, אַלגעמיינע ציוניסטן, רעוויזיאָניסטן, מזרחי) געווען נומעריש לפי־ערך מער רעפרעזענטירט אין די ראַטן, ווי די אַרבעטער־פאַרטייען („בונד", רעכטע און לינקע פּועלי־ציון). דאָס לאָזט זיך פון אַיין זייט דערקלערן מיטן פאַקט, וואָס אויך אין די פאַרמלחמהדיקע קהילה־אָרגאַנען זענען די דערמאַנטע בירגערלעכע פאַרטייען געווען בדרך־כלל פיל שטאַרקער פאַרטראָטן ווי די אַרבעטער־גרופּירונגען. פון דער אַנדערער זייט האָט אויף אַזאַ פאַרטיישע קאַנסטעלאַציע פון די ראַטן משפּיע געווען דער מאָמענט פון גרעסערער געפאָר, וואָס האָט געדראָט טוער פון די אַרבעטער־פאַרטייען מצד דער געשטאַפּאָ, בפרט נאָכן אויסברוך פון דער סאָוועטיש־דייטשער מלחמה. אין פיל געטאָס זענען די ראַטן באַשטאַנען אויסשליסלעך פון פאַרשטייער פון די יידישע בירגערלעכע פאַרטייען. די געשטאַפּאָ, וואָס האָט כמעט אומעטום געהאָט קאָנפידענציעלע רשימות פון לאָקאַלע געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישע עסקנים האָט נאַטירלעך נישט נאָמינירט און נישט באַשטעטיקט קיין פאַרשטייער פון מאַרקסיסטישע פאַרטייען אין די ראַטן, אויב זי האָט דערבייַ נישט געהאָט קיין פּראָוואָקאַטאָרישע כוונות. געווען אויך נישט וויניק יידנראַטן וואָס זיינע נאָמינירטע מיטגלידער האָבן זיך בכלל רעקרוטירט נישט פון פאַרטיישע קרייזן נאָר פון אומפאַרטיישע עסקנים און כלי־קודש.

אין אַ צאָל געטאָס האָבן געוויסע פאָליטישע ריכטונגען (בעיקר „בונד" און לינקע פּועלי־ציון) אין אַ שפּעטערדיקן פעריאָד, ווען עס איז קלאָר געווארן פאַר זיי דער בהכרח קאָלאַבאָראַציאָניסטישער כאַראַקטער פון די ראַטן, פאַרנומען אַ פּרינציפּיעל־אָפּאָזיציאָנעלע שטעלונג צו די אָרטיקע יידנראַטן און זיך אין זיי נישט באַטייליקט (וואַרשע, לאָדזש, טשענסטאָכאָוו).

נאָטירלעך זענען אויך אין די ראַטן, דאָרט וווּ זייער צוזאַמענשטעל איז צושטאַנד געקומען מער אויף אַ געזעלשאַפטלעכן ווי אויף אַ פערזענלעכן יסוד, געקומען צום אויסדרוק, ווי אין די פאַרמלחמהדיקע קהילה־אָרגאַנען, באַשטימטע אינטערעסן פון פאַרשיידענע סאָציאַלע שיכטן פון

דער ייִדישער באַפעלקערונג, וואָס זענען געווען רעפּרעזענטירט דורך זייערע שייכדיקע פּאַרשטייער.

נאָך מער. אין די ראַטן, וואָס זייערע פונקציעס און קאָמפּעטענצן לגבי דער ייִדישער באַפעלקערונג זענען געווען אָן אַן ערך גרעסערע ווי פון די פּאַרמלחמהדיקע קהילה־אָרגאַנען (עקאָנאָמישע און יורידישע), און זענען אָפט געווען אין דער לאַגע צו דעצידירן אַפילו וועגן לעבן אָדער טויט פון גאַנצע געמיינדעס. יחיד (ווי באַשטימען זיין אַפּראָווי־זאַציע־סטאַטוס, אַריינשטעלן אָדער נישט אין די רשימות פון באַשטימטע צו גירושים און דעפּאָרטאַציעס אין די פאַרניכטונגס־לאַגערן) פלעגט דער קאָמף צווישן די פּאַרשטייער פון די פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישע גרופּירונגען סיי בנוגע אינע־ווייניקסטע ייִדישע ענינים, סיי אין פּראָגן פון טאַקטיק לגבי דער אויפ־זיכט־מאַכט, דערגיין טייל מאָל צו אַ הויכער מדרגה פון אינטענסיווקייט.

II

די פּאַרמען פון פּאָליטישן לעבן האָבן זיך, נאַטירלעך, געמוזט צופּאַסן צו די ראַדיקאַל־געענדערטע באַדינגונגען פון אונטערערדישער קאָנספּיראַציע. די מיטגלידערשאַפט, איז פאַרטיילט געווארן אין קליינע גרופּקעס („פּינפטלעך", „זיבעטלעך") צו וועלכע מען האָט צוגעלאָזט נאָר אויסגע־פּרוווטע, דעם פולסטן צוטרוי פאַרדינענדיקע יחידים. די טרעף־פונקטן זענען געווען פּריוואָטע דירות פון חברים, אַמאָל דער בית־עולם אָדער אַן אַנדערער „כשרער" פּלאַץ. ווי דערמאָנט פלעגן אויך די פּאָלקס־קיכן דינען ווי ערטער פון קאָנספּיראַטיווע צוזאַמענטרעפן. אין גרויסע צענטערס (וואַרשע, קראָקע, ווילנע, ביאַליסטאָק) האָבן אייניקע פּאַרטייען („בונד", פּועלי־ציון, השומר־הצעיר, קאָמוניסטן) געהאַט געהיימע דירות אויף דער „אַרישער" זייט, וואָס זענען געווען באַווּוסט דורך חברים, אָדער חברטעס וואָס זענען אָנגעגאַנגען אַלס „אַריער".

אין אייניקע גרויסע געטאָס איז דאָס פּאַרטיי־לעבן געווען אין געוויסע, פּרינ פּעריאָדן גאַנץ אינטענסיוו.

אונטער דער דאַטע פון 7טן מײַ 1942 האָט ע. רינגעלבלום פאַרנאָטירט

וועגן וואַרשעווער געטאָ די וויטערדיקע שורות: „לעגאַלע קאָנספיראַציע קען מען אָנרופן די תקופה ביז צום באַרימטן פרייטיק 18 אַפּריל [1942].

„אַלע פּאָליטישע פּאַרטייען האָבן געפירט אַ כמעט האַלב־לעגאַלע טעטיקייט. אויסגאַבן האָבן זיך געמערט ווי שוואַמען נאָכן רעגן... עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז דער בולעטין פון אַ געוויסער ריכטונג איז אַרויס צוויי מאָל אַ וואָך. דער קאָלפּאַרטאַזש איז געווען בפּני כל עם ועדה. מען פלעגט בלעטלעך און קאָמוניקאַטן לייענען אין ביוראָען, וואַרשטאַטן וכדומה. פּאַרזאַמלונגען פון פּאַרשיידענע פּאַרטייען פלעגן פּאַרקומען כמעט אָפן אין געזעלשאַפּטלעכע לאָקאַלן. מען פלעגט אָפילו מאַכן גרויסע פייערונגען עפּנטלעך. אויף אייניער אַזאַ פּאַרזאַמלונג האָט אַ רעדנער פּאַר אַן עולם פון 50 (?) מענטשן געריידט וועגן אַקטיוון וויידערשטאַנד. איך האָב בייגעווווינט אַ פייערונג פון 550 יוגנטלעכע פון אייַן גרופּירונג. מען האָט געווווסט ווער עס זענען די מחברים פון די אַרטיקלען אין די צייטונגען, מען האָט אָפילו צווישן זיך פּאָלעמיזירט און כמעט זיך געזידלט ווי אין די גוטע פּאַרמלחמהדיקע יאָרן. עס האָט זיך אַלעמען געדאַכט אַז מען מעג אַלץ... דער עולם האָט געמיינט, אַז די דייטשן אַרט וויניק, וואָס די יידן טראַכטן און טוען. געמיינט האָט מען אַז זיי גייט נאָר וועגן אויסשפּיאָנירן יידישע סחורות, געלט, וואַלוטע, גייסטיקע זאַכן זענען זיי נישט אָנגעגאַנגען."

אין וואַרשעווער געטאָ זענען אין די יאָרן פון 1940 ביז אַפּריל 1943 דערשינען, לויט נישט קאָמפּלעטע ידיעות, קרוב פערציק אומלעגאַלע צייטשריפטן אין יידיש, פויליש און העברעיש, פון כמעט אַלע פּאָליטישע ריכטונגען. חוץ דעם זענען דערשינען ליטעראַריש־היסטאָרישע אַנטאָלאָגיעס און זאַמלביכער ווי „פּיין און גבורה", „לידער", „פּאַריזער קאָמונע" א"א. אַ נישט פולע רשימה בלויז פון בונדישע אויסגאַבעס אין וואַרשעווער געטאָ האָלט 13 פּאַרשיידענע טיטלען, וואָס צוזאַמען האָבן זיי באַטראָפן בערך 180,000 מאָשינשריפט זייטן.

אומלעגאַלע אויסגאַבעס פון פּאַרשיידענעם כאַראַקטער און פּאַרעם, (העקטאָגראַפירט, וואַנט־צייטונגען, אויפרופן און פלוגבלעטלעך) זענען אויך דערשינען אין אַנדערע אָפילו קלענערע געטאָס.

אין טשענסטאָכאָווער געטאָ האָבן די אונטערערדישע טוער, וואָס האָבן

זיך גרופירט אַרום דעם „טאַז" אַרויסגעגעבן אַ פּעריאָדישע אומלעגאַלע העקטאָגראַפירטע צייטשריפט אין פוילישׂ א"נ Rasta (קיצור פון Rada Starszych) מיט אַן אילוסטרירטער אָפּטיילונג (קאַריקאַטורן). „אין דער ראַסטאַ' האָט זיך אָפּגעשפּיגלט דאָס לעבן פון די ייִדן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע, די גרויזאַמע טעטיקייט פון געשטאַפּאָ, שוץ־פּאָליציי און שטאָט־הויפּטמאַנשאַפט, ווי אויך די טרויעריקע ראָל פון ייִדנראַט און פון דער ייִדישער פּאָליציי". צום קאָלפּאָרטאַזש פון דער „ראַסטאַ" האָבן אָפּילו מיטגעהאָלפן צוויי פּאָליאָקן, ווען עס איז אין טשענסטאָכאָווער א"ג קליינעם געטאָ (נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ אין די חדשים טעפּט־אָקט' 1942) אָנטשטאַנען אַן אייניהייטלעכע קאָמענדאַטור (פּאַר אַן עוועניטועלן ווייַדערשטאַנד פון כּמעט אַלע פּאָליטישע ריכטונגען), פּלעגט זי אַרויסגעבן בולעטינען און אויפרופן. די בולעטינען האָבן אַנטהאַלטן אינפֿאָרמאַציע־מאַטעריאַל אויפן סמך פון ידיעות אויפגענומענע פון אַ געהיימען ראַדיאָ.

אין לאָדזשער געטאָ פּלעגט דערשיינען במשך אַ לענגערן פּעריאָד (אין 1941 יעדע 3־4 וואָכן) אַ מימעאָגראָפירטער און אילוסטרירטער „בולעטין פון בונד" מיט ראַדיאָ־נייעס און קריטישע נאָטיצן וועגן דער טעטיקייט פון רומקאָווסקיס געטאָ־אַדמיניסטראַציע. חוץ דעם האָט אַן אַרטאָדאָקסישער פּאָרמלחמהדיקער זשורנאַליסט אַרויסגעגעבן פון אייגענער איניציאַטיוו במשך קנאַפּע 3 יאָר (דער ערשטער נומער איז פון תשרי ת"ש) אַ געשריבן בלעטל אין העברעיש א"נ „המספּר" מיט אַ ליטעראַרישער ביילאָגע „מן המצר", וווּ ער פּלעגט פּאַרצייכענען די כראָניק פון געטאָ־לעבן, שרייבן אַרטיקלען, אַקטועלע געטאָ־לידער, געטאָ־הומאָרעסקעס (אין ייִדיש). ווי ווייט דאָס דאָזיקע בלעטל איז פּאַרשפּרייט געוואָרן אין געטאָ איז נישט באַווּסט.

בעת שטורמישע פּעריאָדן אין געטאָ לעבן, ווי בעת די אויגוסט־דעמאָנסטראַציעס פון 1940 אין לאָדזשער געטאָ, פּלעגן די אינעם קאַמף אַנגאַזשירטע פּאָליטישע ריכטונגען אויך אַרויסגעבן געשריבענע אויפרופן און פלוגבלעטלעך.

אין קראָקע האָבן די חלוצישע גרופּעס (השומר־הצעיר, עקיבא, החלוץ א"א) אָנגעהויבן אַרויסגעבן אין דער צווייטער העלפט 1942 אַן אומלעגאַל בלעטל א"נ „החלוץ הלוחם" אין פוילישׂ (נאָר דאָס קעפּל איז געווען אין

העברעיש) מיט אַ טיראַזש פון 250 עקזעמפלאַרן, וואָס פלעגן פאַרשפרייט ווערן אויך אין אַנדערע געטאָס.

אין קאָוונער געטאָ האָט די ציוניסטישע יוגנט אַרויסגעגעבן אַ העקטאָגראַפירט העברעיש בלעטל „הניצוץ", וואָס איז קאָנטינוירט געוואָרן אַפילו אין לאַגער דאַכאַו־קאָמפּרינג, וווהין זיי זענען נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ פאַרשיקט געוואָרן. אין ווילנער גענטאָ האָט די „פאַראייניקטע פאַרטיזאַנער אַרגאַניזאַציע" סיסטעמאַטיש אַרויסגעגעבן בולעטינען מיט ידיעות אויפגענומענע דורכן געהיימען ראַדיאָ־אַפּנעמער.

אַפילו אין אַזאַ קליינעם בערך גענטאָ ווי וולאָצלאָווק האָט דער יוגנט־בונד „צוקונפט" באַוויזן אַרויסצוגעבן 5 נומערן פון אַ העקטאָגראַפירט אומלעגאַל בלעטל אין פויליש א"נ Wiadomości Rokotowskie (לויטן נאָמען פון דער פאַרשטאָט ראָקטאָוווע, ווו עס איז אַנטשטאַנען דאָס גענטאָ פאַר די וולאָצלאָווקער ייִדן.

אומלעגאַלע אויפרופן וואָס מען פלעגט אויסקלעפּן אויף די מויערן, געשריבענע אָדער העקטאָגראַפירטע, אין וועלכע פאַרשיידענע פאַרטייִשע גרופּעס און אונטערערדישע קאַמף־אָרגאַניזאַציעס פלעגן נעמען שטעלונג צו אויסערגעווייניטלעכע געשעענישן אין גענטאָ, ווי שטרייקן, דעמאָנסטראַציעס קעגן דער ייִדישער גענטאָ־אַדמיניסטראַציע, בשעת דייטשע אַקציעס אאַז"ו, פלעגן דערשיינען אין פיל גענטאָס, חוץ די שוין דערמאָנטע אויך אין וואַרשע, ביאַליסטאָק, ווילנע, טשענסטאָכאָוו, ראָדעם, סאָסנאָוועץ א"אַ.

הגם די פאַרשפרייטונג פון דער אומלעגאַלער פרעסע איז מחמת פאַרשטענדלעכע טעמים געווען אַ באַגרענעצטע, איז אָבער איר מאַראַליש־פּאָליטישע באַדייטונג גענוען זייער אַ גרויסע. זי איז געווען אַ שלאָגנדיקער באַווייז, אַז נישט געקוקט אויף די הערמעטישע אָפּגעשלאָסנקייט און די אוממענטשלעכע לעבנס־באַדינגונגען, איז דער פאָליטישער גדאַנק אין די געזעלשאַפטלעך־אַקטיווע קרייזן פון דער ייִדישער באַפעלקערונג נישט אַטראָפירט געוואָרן. זי איז געווען אַ קוואַל פון ריכטיקער, דורך נאַציישער פראָפאַנדע נישט געפעלשטער, אינפאָרמאַציע וועגן דער פּאָליטישער און סטראַטעגישער לאַגע אין דער וועלט און געדינט ווי אַ מקור פון דערמוטערונג און אינספּיראַציע.

מיט אומלעגאַלער ליטעראַטור פלעגן די פּראָווינציעלע געטאָס באַ־זאָרגט ווערן דורך די צענטראַל־קאָמיטעטן פון די שייכדיקע פּאַרטייען מיט דער הילף פון קאָנספּיראַטיוועַ קוריערן, וואָס האָבן זיך רעקרוטירט בעיקר פון פּרויען־קוריערקעס. עס פלעגן נאַטירלעך טרעפן דורכפאַלן, וואָס פלעגן נאָך זיך ציען גרויזאַמע רעפּרעסיעס מצד דער געשטאַפּאָ. אייגער אַזאַ דורכפאַל פון אַ שליח מיט בונדישער אומלעגאַלער ליטעראַטור תחילת יוני 1941 (אַגב אַ פּוילישע אונטערערדישע פּאַרבינדלערין) האָט גורם געווען אַרעסטן און פּאַרשיקונגען אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן פון בונדיסטן אין אַ גאַנצער רייַ געטאָס, ווי פּיעטריקאָוו, ראָדעם, טשענסטאָכאָוו, טאָמאַשאָוו מאַזאָוויעצק א״א.

בלוטיקע טעראָר־אַקציעס פון אַ פּאָליטישן כאַראַקטער (בעיקר קעגן טוער פון אַרבעטער־פּאַרטייען, אַרויסגעבער, דרוקער און קאָלפּאָרטערן פון דער אומלעגאַלער פּרעסע) האָבן אין די חדשים פעברואַר און אַפּריל 1942 געהאַט אַן אָרט אין אַ רייַ געטאָס (קראָקע, טאַרנע, טשענסטאָכאָוו, ראָדעם, קעלץ, אָסטראָווצע) און האָבן קולמינירט אין דעם אויבן דערמאָנטן ״בלו־טיקן פרייטיק״ אין וואַרשעווער געטאָ, בעת וועלכן די געשטאַפּאָ האָט אַרויסגענומען פון זייערע היימען העכער 50 פערזאָן, צווישן זיי אַ גרעסערע צאָל אַקטיוויסטן פון דער אומלעגאַלער פּרעסע און זיי דערמאָרדעט אויף דער גאַס.

די פּאָלגן פון דער אַפּריל־שחיטה אין וואַרשעווער געטאָ זענען פאַר דער אונטערערדישער באַוועגונג געווען שווערע: די אומלעגאַלע פּרעסע האָט זיך אָפּגעשטעלט. די פּאָליטישע טעטיקייט איז באַדייטנדיק אָפּגע־שוואַכט געוואָרן, ״מער נישט די לעגאַלע קאָנספּיראַציע וועט פאַרוואַנדלט אין אַן אמתער קאָנספּיראַציע, וואָס דרינגט אַריין טיפער אונטער דער ערד״ — האָט אין זייַנע נאָטיצן פאַרנאָטירט עמנואל רינגעלבלום.

אַ וויטערדיקע טעטיקייט פון די פּאָליטישע גרופּירונגען אין די גע־טאָס איז געווען דאָס אָרגאַניזירן אַן אונטערערדישן ראַדיאָ־אונטערהערער, וואָס האָט אַדורכגעריסן די מויער פון איזאָלאַציע פון דער דרויסנדיקער וועלט.

באַלד אין די ערשטע וואָכן פון דער אָקופּאַציע איז די באַפעלקערונג

געווען געצוונגען אויסצולויפערן דער מאַכט אירע ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, וואָס זענען געווען אין איר באַזיץ, און שווערע שטראָפן האָבן געדראָט פאַר נישט אויספאָלגן דעם באַפעל. נישט געקוקט אויף דעם האָט מען אין פיל געטאָס געהערט אויסלענדישע ראַדיאָ־אוידיציעס דורך אויסבאַהאַלטענע אָדער אין געהיים קאָנסטרויִרטע, אָפט פּרימיטיוו קורץ־כוואַליקע אַפּאַראַטן.

אין וואַרשעווער געטאָ פלעגן די קאָמוניקאַטן פון ענגלישן ראַדיאָ זייער שטאַרק פּאַרשפּרייט ווערן ביז דעם טראַגישן 18טן אַפּריל. ע. ריינגעלבלום איז מוסיף צו דער דאָזיקער ידיעה, אַז „אַ טייל מענטשן האָבן דערפון געהאַט פּרנסה".

אין לאָדזשער געטאָ האָט די גרופּע וואָס האָט אָרגאַניזירט דעם געהיימען ראַדיאָ־אונטערהאַלט כמעט במשך דער גאַנצער צייט פון זיין עקסיסטענץ, און איז באַשטאַנען פון בונדיסטן, ציוניסטן און אומפּאַרטייִשע, ענדיקט אויף אַ טראַגישן אופן. מחמת אַ מסירה פון אַ היימישן אויסוווּרף איז די גאַנצע גרופּע במשך 3 טעג, פון 6טן ביזן 8טן יוני 1944, אַרעסטירט געוואָרן, אויסער איינעם, אַ ציוניסטישן טוער, וואָס איז נאָכן אַרעסט פון זיינע חברים באַאַנגען זעלבסטמאָרד, כדי נישט אַריינצופאַלן אין די הענט פון דער געשטאַפּאָ. קיינער פון זיי האָט נישט איבערגעלעבט די מלחמה, וואָס איר נאָענטן און פאַר די אַליאַנטן זיגרייכן סוף זיי האָבן שוין דעמאָלט געקענט אָנזאָגן.

וועגן אונטערערדישע אויפנעמער פון ראַדיאָ־ידיעות הערן מיר אויך פון טשענסטאָכאָוו, ביאַליסטאָק, פרוזשענע, ווילנע, אָפילו פון אַזאַ קליינעם געטאָ ווי ביאַלע פּאָדלאַסק. אָבער די דאָזיקע געטאָס שעפּן זיכער נישט אויס געאָגראַפּיש דאָס גאַנצע פּראָבלעם. מען דאַרף משער זיין אַז פון אַ גרויסער צאָל געטאָס, וווּ מען האָט געהיים געהערט ראַדיאָ, זענען קיין שפּורן אין די מקורים נישט פאַרבליבן.

דער אונטערערדישער ראַדיאָ־אונטערהאַלט אין די געטאָס האָט געהאַט, ענלעך ווי די אומלעגאַלע פּרעסע, אַ קאָלאָסאַלע פּאָליטישע און מאָראַלישע באַדייטונג. ער האָט קודם־כל דערמעגלעכט זיך צו אָריענטירן טאָג־טעגלעך אין דעם פאַקטישן סטראַטעגישן מצב אויף די פראָנטן, וואָס די דייטשע פּראָפּאַגאַנדע האָט געפּרווועט פאַרצושטעלן אין אַ פאַלשן און גינסטיקן פאַר-

איר ליכט, און געשטאַרקט אַזוי אַרום ביי די געטאָ־אַסירים, דאָס זעלבסט־
געפיל און די האָפענונג אויף איבערצולעבן. וועגן דעם געפינען מיר אין
אַ טאָגבוך, וואָס איז געשריבן געוואָרן אין לאָדזשער געטאָ, אונטער דער
דאַטע פון 8טן מײַ 1944, די וויטערדיקע כאַראַקטעריסטישע שורות: „דאָס
ביסל ידיעות וואָס דערגייט צו דער געטאָ איז אַן אויפהאַלטער (!) וואָס
לאָזט די מענטשן נישט רעזיגנירן פון אַלעם".

עס זענען אויך אָפּגעהיט געוואָרן אין די געטאָס געוויסע טראַדיציעס
פון פייערן פאַרטיי־יום־טובים און געדענק־טעג. אין לאָדזשער געטאָ, למשל,
פלעגט מען אין די וואַרשטאַטן, וווּ די אָפּיציעלע און שפּעטער, געהיימע
דעלעגאַטן, זענען געווען סאָציאַליסטן, פייערן אין אַ באַשיידענער מאָס די
ערשטע מײַ־יום־טובים. געהיים פלעגן פאַרשפּרייט ווערן צווישן די אַרבע־
טער צעטעלעך מיט דער דערמאָנונג וועגן דער דאַטע, איבעררייסן די אַר־
בעט אויף אַ קורצער צייט און זינגען אַמאָליקע רעוואָלוציאָנערע לידער.
אין פיל געטאָס פלעגט מען דעם 1טן מאַי אָדער אין די דאַטעס פון אַנדערע
אַמאָליקע פאַרטיי־פייערונגען זיך צונויפקומען אין פריוואַטע דירות אין
קליינע גרופּעס און פראָווען „יומטובדיקע באַנקעטן" ביי די קאָרגע און
אָרעמע געטאָ־טישן. ביי די ציוניסטישע גרופּירונגען ווידער פלעגן כ' תמוז
פאָרקומען הערצל־ביאַליק־אַקאַדעמיעס. צו די שלושים פון זשאַבאָטינסקיס
טויט אין זומער 1940 איז פאָרגעקומען אין דעם געטאָ־פערטל מאָרישין אַ
טרויער־פייערונג איינגעאָרדנט דורך די רעוויזיאָניסטן.

„החלוץ", „השומר־הצעיר", „דרור", „גורדוניה", „עקיבא", „הנוער־
הציוני" האָבן אין אַ צאָל געטאָס (וואַרשע, לאָדזש, ווילנע, קראָקע, ביאַ־
ליסטאָק, טשענסטאָכאָוו, סאָסנאָווצע, קעלצער געגנט א״א ערטער) איינגע־
האַלטן זייערע סעמינאָרן, קיבוצים און הכשרה־פונקטן (די לעצטע ביז צו
דעם אויסזידלונג־פעריאָד). זיי האָבן אין אַ שפּעטערדיקן פעריאָד געדינט
ווי פאָרמאַסקירטע שטיץ־פונקטן פאַר אומלעגאַלער פאָליטישער טעטיקייט
און ווידערשטאַנד־אַקציעס. אויך דער יוגנט־בונד „צוקונפט" האָט אין די
געטאָס פון וואַרשע, ווילנע, לאָדזש, ביאַליסטאָק א״א אָנגעפירט סעמינאָרן,
וווּ עס איז געפירט געוואָרן אַ פאָליטישע און בילדונגס־אַרבעט צווישן
זיינע מיטגלידער.

III

צווישן פּאַרטייִשע באַצויִנגען

דאָס לעבן פון דער יִידישער באַפעלקערונג אין די געטאָס, וואָס איז געווען געחתמעט מיט אַזאַ שטאַרקן שטעמפּל פון גורל־געמיינזאַמקייט, האָט געשאַפן דעם באָדן פאַר דערנענטערונג און קאָאַרדינירטקייט צווישן די פּאָליטישע פּאַרטייען. אַ דעציזירנדיקער סטימול פאַר דערנענטערונג אין צוזאַמענאַרבעט צווישן די באַזונדערע פּאַרטייען איז געווען דער מאַמענט פון גרייטן זיך צו אַן אַקטיוון ווידערשטאַנד — אין אַ צאָל געטאָס וווּ דער דאָזיקער ווידערשטאַנד האָט געהאַט אַן אָרט. אויך קולטור־אַרבעט אין די געטאָס, בפרט אין די קלענערע, פלעגט נישט זעלטן פירן צו אַ דערנענ־ טערונג און צווישן־פּאַרטייִישער צוזאַמענאַרבעט. מיר אָבסערווירן די דאָ־ זיקע דערשיינונג אין וואַרשע („יִקאָר") לאָדזש („קולטור־ליגע"), אין טשענסטאָכאָוו, ווילנע (די טעטיקייט פון קולטור־אָפּטייל ביים יִידנראַט). אין קוטנע (בשותפותדיקע אַרבעט צווישן „בונד" און די ציוניסטן אויפצו־ שטעלן אַ שולע) אאַז"וו.

קודם־כל קען מען פעסטשטעלן, מיט ווינציקע אויסנאַמען, אַ דער־ נענטערונג און צוזאַמענאַרבעט צווישן די ציוניסטישע גרופּירונגען. ציוניס־ טישע „פּעדעראַציעס", וואָס האָבן אַרומגענומען דעם רוב שטרעמונגען פון דער באַוועגונג זענען אַנטשטאַנען אין לאָדזש (אַלג׳ ציוניסטן, רעכטע פוע־ לי־ציון, „התאחדות", „מזרחי" און „יודענשטאַט־פּאַרטיי"); אין קאָוונער געטאָ, וווּ 4 ציוניסטישע פּאַרטייען — אַלגעמיינע ציוניסטן א׳ און ב׳, מזר־ חיסטן און „יודענשטאַטלער" — האָבן זיך פאַראייניקט אין איין קערפּער־ שאַפט א״נ „קאָאַרדינאַציע"; אין וואַרשעווער געטאָ, וווּ די אַרגאַניזאַציאָנעלע קאָנסאָלידאַציע פון די ציוניסטישע שטרעמונגען (חוץ די רעוויזיאָניסטן) איז צושטאַנד געקומען אין די ראַמען פון דעם „יִידישן נאַציאָנאַלן קאָמי־ טעט" שוין נאָך דער פאַרניכטונג פון כמעט 90 % פון דער יִידישער באַ־ פעלקערונג בעת די זומער־דעפּאָרטאַציעס פון 1942; אין ווילנער געטאָ,

ווו סוף 1941 איז אַנטשטאַנען דער אַ״ג „דאַך״־קאָמיטעט מיטן אַנטייל פון די פּועלי־ציון־התאחדות, די אַלג׳ ציוניסטן א׳ און ב׳, די רעוויזיאָניסטן און די חלוצישע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס.

אין סאָסנאָוצע („אָסט־אָבערשלעזיע״) איז נאָך אין 1940 צושטאַנדגעקומען אַ קאָנסאָלידאַציע פון ציוניסטישע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס („הנוער הציוני״, „השומר הצעיר״, „גורדוניה״), וואָס האָבן געפירט אַן אַנטי־יידן־ראַטלעריש און אַנטי־נאַצישע אַגיטאַציע מיט דער הילף פון אומלעגאַלע אויפרופן צו דער געטאָ־באַפעלקערונג. די דאָזיקע אַגיטאַציע האָט געפירט צו רעפּרעסיעס און אַרעסטן מצד דעם עלטעסטנראַט און דער געטאָ־פּאָליציי נישט נאָר קעגן די קאָנספּיראַטאָרן, נאָר אויך קעגן זייערע פאַמיליעס. אין רעזולטאַט איז דער אָנפירער פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין פעברואַר 1943 אַרעסטירט געוואָרן פון דער געטאָ־פּאָליציי און צוזאַמען מיט נאָך אַ חבר אויסגעלייפערט געוואָרן אין די הענט פון דער געשטאַפּאָ.

אויך אין בענדין זענען די ציוניסטישע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס געווען ענג צווישן זיך פאַרבונדן און געמיינזאַם זיך געגרייט צום באַוואָפנטן ווידערשטאַנד, וואָס האָט זיך פאַר זיי טראַגיש פאַרענדיקט.

אין אַ רייַ געטאָס זענען אויך געווען פרווון פון קאָאַרדינירטער צוזאַמענאַרבעט צווישן די אַרבעטער־פאַרטייען („בונד״, פּועלי־ציון און קאָמוניסטן). אין לאָדזשער געטאָ איז, למשל, צווישן די אויסגערעכנטע פאַרטייען געשאַפן געוואָרן אַ פאַרשטענדיקונג־קאָמיסיע, וואָס פלעגט אַ געוויסע צייט זיך צונויפקומען אויף בשותפותדיקע באַראַטונגען. אירס אַ דעלעגאַציע ביי רומקאָווסקין נאָך די שטורמישע הונגער־דעמאָנסטראַציעס פון אויגוסט 1940 האָט אויסגעפּועלט, אַז פאַר יעדער אַרבעטער־משפּחה זאָל פון אַפּראַוויזאַציע־אָפּטייל אַרויסגעגעבן ווערן אַ געוויסער סכום פּראָוויאַנט צו דער דיספּאָזיציע פון די פאַרטייען, וואָס זענען געווען פאַרטרעטן אין דער דעלעגאַציע. אָבער קיין אײַנהייטלעכער אַרבעטער־פּראָנט איז אין געטאָ נישט געשאַפן געוואָרן. דער אַרבעטער־בלאָק איז זיך צעפאַלן און יעדע פאַרטיי האָט וויייטער געאַרבעט אויף אייגענער האַנט. די טראַדיציעס פון פאַר־מל־חמהדיקן פאַרטיי־קאָמף זענען נאָך געווען אַזוי שטאַרק, אַז מען האָט אַפילו אין די געטאָ־באַדינגונגען זיי נישט געקענט בייקומען. מען האָט זיך אין

געשריבענע פלוג־בלעטלעך געמאַכט קעגנזייטיקע ביטערע פאַרווורפן, בפרט איז אין דעם פרט געווען זייער אַקטיוו די קאָמוניסטישע געטאָ־גרופּע. חוץ דעם זענען געווען סיי אידעאָלאָגישע און סיי טאַקטישע חלוקי־דעות, וואָס האָבן אוממעגלעך געמאַכט אַן איינהייטלעכן אַרבעטער־פראָנט אין געטאָ. צווישן „בונד" און די קאָמוניסטן איז ווי אַ מחיצה געשטאַנען קודם־כל די שטעלונג צום ראַטנפאַרבאַנד. וואָס שייך די רעכטע פועלי־ציון האָט דער אַקטיווער אַנטייל פון זייערס אַ פאַרשטייער אין דער רומקאָווסקי־אַדמיניס־טראַציע אויסגעשלאָסן די מעגלעכקייט פון צוזאַמענארבעט מיטן „בונד" און די קאָמוניסטן, וואָס האָבן פאַרנומען אַן אויסגעשפראָכענע אָפּאָזיציאָנעלע שטעלונג צו דעם רומקאָווסקי־רעזשים אין געטאָ.

אין וואַרשעווער געטאָ איז אין מערץ 1942 געקומען צו אַ פאַרשטעג־דיקונג צווישן די לינקע פועלי־ציון און די קאָמוניסטן, וואָס האָבן צוזאַמען געשאַפן דעם „אַנטי־פאַשיסטישן בלאָק". צו אים זענען אַביסל שפּעטער צו־געשטאַנען דער השומר הצעיר, „דרור", „החלוץ", „גורדוניה" און די רעכ־טע פועלי־ציון. עס איז אויסגעקליבן געווארן אַ בשותפותדיקע אָנפירער־שאַפט און מען איז צוגעטראָטן צו אַרגאַניזירן קאָנספיראַטיוויע קאַמף־פינפט־לעך. די צאָל מיטגלידער פון די קאַמף־גרופּעס איז דערגאַנגען צו קרוב 500. דער בלאָק האָט אויך אַרויסגעגעבן אַן אומלעגאַלע מימעאָגראַפישע צייטשריפט „דער רוף" (אַנגעהויבן דערשיינען דעם 15טן מאַי 1942). מחמת דעם אַרעסט און דערמאָרדונג פון 2 אָנפירנדיקע מיטגלידער פון דער קאַמף־אָרגאַניזאַציע פון „בלאָק" האָט זיך זיין וויכטערדיקע אַנטויקלונג אָפּגע־שטעלט. אין דער צייט פון דער זומער־אויסזידלונג איז זיך דער „אַנטי־פאַשיסטישער בלאָק" צעפאַלן.

תיכף ווי עס האָט זיך אַנגעהויבן די „עוואַקואַציע" פון דער יידישער באָפעלקערונג איז צושטאַנד געקומען אַ קאָנפערענץ פון פאַרטיי־פאַרשטייער און געזעלשאַפטלעכע עסקנים („געזעלשאַפטלעכער ראַט"), אויף וועלכער מען האָט זיך אָבער נישט געקענט אייניקן וועגן דער טאַקטיק, וואָס דאָס געטאָ זאָל אָנווענדן לגבי דער אויסזידלונג־אַקציע. „השומר" און „החלוץ" געשטיצט פון „בונד" האָט געפאָדערט צו רופן די יידישע באָפעלקערונג צו אַן אַקטיוון ווידערשטאַנד. די איבעריקע פאַרטייען האָבן בעיקר, מחמת דער

סכנה פון אַנוועגדן דורך די דייטשן דעם פּרינציפּ פון קאָלעקטיווער אחריות, זיך אַרויסגעזאָגט קענן. זיי האָבן געהאַט אויך די אילוזיע אַז די ליקווידאַציע וועט נישט זיין קיין טאָטאַלע. עס וועלן נאָר אַרויסגעפירט ווערן די „אומפּראָדוקטיווע עלעמענטן".[1] די קאָנפערענץ האָט נישט געבראַכט קיין שום רעזולטאַטן.

שוין נאָך דער „אַקציע" (בערך אין אָקטאָבער 1942) האָבן כמעט אַלע ציוניסטישע גרופּירונגען זיך פאַראייניקט, ווי שוין דערמאָנט, אין דעם „ייִדישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט" (Żydowski Komitet Narodowy) מיט וועלכן עס האָבן אויך מיטגעאַרבעט די ייִדישע קאָמוניסטן.

די צוזאַמענאַרבעט מיטן „בונד" איז צושטאַנד געקומען דורך דער „ייִדישער קאָאָרדינאַציע־קאָמיסיע" Żydowska Komisja Koordynacyjna אַנטשטאַנען אין אָקטאָבער 1942, וואָס אין איר זענען געווען פאַרטרעטן, חוץ די אויבנדערמאָנטע פּאַרטייען, אויך דער „בונד".

דער „ייִדישער נאַציאָנאַלער קאָמיטעט" ווי אויך די „קאָאָרדינאַציע־קאָמיסיע" זענען נישט געווען קיין פּאָליטישע רעפּרעזענטאַטיווע קערפּערשאַפטן פון דער נאָך דער שחיטה איבערגעבליבענער ייִדישער באַפעלקערונג. די פּאָליטישע גרופּירונגען, וואָס האָבן זיך אין זיי באַטייליקט, האָבן וויייטער אויטאָנאָם געפירט זייער פּאַרטייִש־פּאָליטישע טעטיקייט אין און מחוץ דעם געטאָ. זייער אויפגאָבע איז באַשטאַנען אין אַרגאַניזירן און

---

[1] אין די יאָרן פון ייִדישן חורבן, ז' 176. א. בערמאַן שרייבט אין זיין „די ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין וואַרשעווער געטאָ" אין ביולעטין פון יד' היסט' אינסטיטוט, נ' 29, 1959, ז' 44: „...נאָך אַ פּאָר טעג פון כמעט אַלגעמיינער פּאַניק איז צושטאַנד געקומען אַ קאָנפערענץ מיטן אָנטייל פון פּאַרשטייער פון אַלע פּאָליטישע גרופּירונגען און געזעלשאַפטלעכע עסקנים, אויף וועלכער מען האָט באַהאַנדלט די נייַ־געשאַפענע לאַגע. די פּאָרשטייער פון די ריכטונגען, וואָס האָבן באַלאַנגט צו דעם „אַנטי־פאַשיסטישן בלאָק", האָבן געהאַלטן, אַז דאָס איז דער אָנהייב פון סוף, די התחלה פון דער פולשטענדיקער פאַרניכטונג פון וואַרשעווער געטאָ. זיי האָבן דעריבער געהאַלטן אַז מען דאַרף אויפּפאַדערן די באַפעלקערונג זיך קעגנצושטעלן דעם אָקופּאַנט. אָן אַנאַלאָגישע שטעלונג, הגם אַביסל אַ געמעסיקטע, האָבן פאַרנומען די פּאָרשטייער פון „בונד". דעם דאָזיקן אַרטיקל האָט בערמאַן פּאַרענדיקט אין יאַנואַר 1943 אויף דער „אַרישער זייט".

קאָאַרדינירן דעם ווידערשטאַנד צו וועלכן מען האָט זיך געגרייט אין פאַל פון אַ נייעם פרווו פון ליקווידירן דאָס געטאָ. די יידישע קאַמף־אָרגאַניזאַציע (Żydowska Organizacja Bojowa), וואָס איז אַנטשטאַנען דעם 27סטן אָקטאָבער 1942 און אין איר באַשטאַנד זענען אַריינגעגאַנגען אַלע אויבן־דערמאָנטע פאָליטישע פּאַרטייען, איז אָנערקענט געוואָרן ווי דער באַוואָ־פנטער אָרגאַן פון דער קאָאָרדינאַציע־קאָמיסיע.

דער העראָישער אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ איז געווען דער היסטאָרישער רעזולטאַט פון דער קאָלעקטיווער כמעט איבערמענטשלעכער אָנשטרענגונג פון דער פּאַרטיי־יוגנט פון אַלע פאָליטישע ריכטונגען וואָס זענען געווען אָנגעשלאָסן אין דער „יידישער קאַמף־אָרגאַניזאַציע". די רע־ויזיאָניסטן האָבן לויט אַן אָפמאַך מיט דער קאָמענדאַנטור פון דער „יי.ק.א." באַקומען צוגעטיילט אַ קאַמף־אָפשניט אין געטאָ (מוראַנאָווער ראַיאָן), די רעליגיעזע פּאַרטייען („אגודה", „מזרחי") האָבן אויף אַן אָרגאַניזירטן אופן אין אויפשטאַנד זיך נישט באַטייליקט.

א צווייט געביט פון דער בשותפותדיקער טעטיקייט איז געווען די הילף־אַרבעט פאַר די רעשטלעך פון דער יידישער באַפעלקערונג.

אין די ראַמען פון די דאָזיקע צוויי טעטיקייטן, וואָס זענען, איבעריקנס, געווען דער א און ת פון דער דעמאָלטיקער יידישער טעטיקייט אין אונ־אויסערן געטאָ בכלל, איז די קאָאָרדינאַציע־קאָמיסיע געווען די הויפט־אינסטאַנץ פון דער נאָך לעבנגעבליבענער יידישער באַפעלקערונג, פאַקטיש נישט בלויז אין וואַרשע נאָר אויפן שטח פון גאַנצן אָקופירטן פוילן. דער דאָזיקער צושטאַנד האָט אָנגעהאַלטן אויך נאָך דער ענדגילטיקער ליקווי־דאַציע פון וואַרשעווער געטאָ, בעת דעם געטאָ־אויפשטאַנד אין אַפּריל־מיי 1943, מיט דער אונטערשרייד וואָס די דאָזיקע ביידע אינסטאַנצן — „דער יידישער נאַציאָנאַל־קאָמיטעט" און די „קאָאָרדינאַציע־קאָמיסיע" האָבן געפירט זייער טעטיקייט נאָר אויף דער „אַרישער זייט".

אין ביאַליסטאָקער געטאָ, וואָס האָט, אין פאַרגלייך מיט אַנדערע פּוי־לישע געטאָס, געגאָסן פון אַ לענגערן סטאַבילקייט־פּעריאָד (ביז פעברואַר 1943 זענען אין ביאַליסטאָק נישט געווען קיין מאַסנהאַפטע פאַרטילקונג־אַקציעס) און פון אַ לפי־ערך בעסערן מאַטעריעלן מצב, האָט דער קאָנסאָ־

לידאַציע־פראַצעס צווישן די פאַליטישע ריכטונגען אויף דער באַזע פון גרייטן זיך צום בשותפותדיקן קאַמף קעגן דער דראַענדיקער „אויסזידלונג־אַקציע" געדויערט פיל לענגער און איז פאַקטיש רעאַליזירט געוואָרן ערשט אין דעם אויפשטאַנד בעת דער לעצטער ליקווידאַציע אין אויגוסט 1943.

אין מערץ 1942 איז אַנטשטאַנען אַ פאַראיניקטע קאַמף־אַרגאַניזאַציע פון דריי פאַרטייען (השומר הצעיר, קאָמוניסטן און די לינקע ריכטונג אין „בונד" — „די צווייער"), אונטער אַ בשותפותדיקער אָנפירונג.

וועג אַ פאַרשטייער פון „דרור" (מרדכי טענענבוים) איז דעם 1טן נאָוועמבער 1942 אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק, ווי אַ שליח פון דער „יידישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע" אין וואַרשעווער געטאָ, איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַראַלעלע אויסגעבריטערטע פאַראיניקונג פון די ציוניסטישע גרופירונגען (השומר הצעיר, דרור, הנוער הציוני און רעוויזיאָניסטן) און טיילן פון „בונד". דער השומר הצעיר האָט זיך גלייכצייטיק באַטייליקט אין ביידע פאַליטישע בלאָקן.

די אַרגאַניזאַציאָנעלע און אידעאָלאָגישע צעמענטירונג אין ביידע בלאָקן איז אָבער געווען זייער אַ לויזע. גורם געווען דערצו האָבן אַ ריי סיבות, ווי: די אונטערשיידן אין דער שטעלונג צום יודנראַט, בעיקר צו זיין פאַרזיצער, וואָס איז געשטאַנען אין פאַרבינדונג און מאַטעריעל געהאָלפן דער אונטערערדישער באַוועגונג; אונטערשיידן בנוגע דער קאַמף־טאַקטיק — אָנהייבן דעם קאַמף אין געטאָ, אָדער אַרוסרייסן זיך אין די וועלדער צום פאַרטיזאַנען־קאַמף; דער אומצוטרוי פון די קאָמוניסטן צו די ציוניסטישע גרופירונגען און „בונד" פון איין זייט, און דער אומצוטרוי מצד אַלע פאַרטייען צו די רעוויזיאָניסטן פון דער אַנדערער זייט. די דאָזיקע מאָמענטן זענען געווען די סיבה דערפון, וואָס די פאַראיניקונג איז פאַקטיש צעמענטירט געוואָרן, ווי דערמאָנט, ערשט אינעם פייער פונעם געטאָ־אויפשטאַנד.

דאָס געטאָ אין טשענסטאָכאָוו איז געווען פון די ווינציקע געטאָס אין פוילן, וווּ עס איז נאָכן מלחמה־אויסברוך געבליבן אַ באַדייטנדיקע צאָל אַקטיווע טוער פון אַלע פאַליטישע ריכטונגען (די דייטשע אַרמיי איז שוין געווען אין טשענסטאָכאָוו דעם 3טן סעפטעמבער און וויניק ווער האָט באַ־

וויזן צו אַנטלויפן). תחילת האָט, ווי אומעטום, יעדע פּאַרטיי געפירט איר אַרבעט באַזונדער. מען פלעגט זיך צונויפקומען אין געהיים אויפן בית־עולם בעת לוויות פון אומגעקומענע, אָדער פּאַרשטאַרבענע חברים און זיך אָרגאַניזירט אין קלייַנע גרופּעס אונטער דער אָנפירונג פון אַ געהיימען פּאַרטיי־קאָמיטעט אאַז"וו.

שפּעטער צו זענען געמאַכט געוואָרן פּרווון צו קאָאָרדינירן די אונ־טערערדישע טעטיקייט פון די באַזונדערע פּאַרטייען. אין די זומער־חדשים פון 1940 זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן 2 צווישן־פּאַרטיישע באַראַטונגען וועגן שאַפן אַ בשותפותדיקן זעלבסטשוץ, אָבער קיין פּאַרשטענדיקונג איז נישט דערגרייכט געוואָרן.

די דורכפאַלן און אַרעסטן צווישן די קאָמוניסטן (דעם 30סטן אַפּריל 1941) און „בונד" (אין דער העלפט יולי 1941) האָבן אויף אַ לענגערן פּעריאָד פּאַראַליזירט די טעטיקייט פון ביידע פּאַרטייען. וועגן מען האָט זיך אָנגעי־הויבן ריכטן אויף אַן „אויסזידלונג־אַקציע", איז אויף דעם 21סטן סעפּ־טעמבער 1942 באַשטימט געוואָרן אַ צווישן־פּאַרטיישע באַראַטונג. זי איז שוין אָבער נישט צושטאַנד געקומען, היות 2 דעלעגאַטן צו דער קאָנפערענץ זענען אַרעסטירט געוואָרן און אין דעם זעלביקן אָוונט האָט זיך אָנגעהויבן די אַקציע.

נאָך דער מערדערלעכער „אויסזידלונג", וואָס האָט אָנגעהאַלטן 5 וואָכן און וואָס אין איר רעזולטאַט זענען פאַרבליבן בערך 6,500 יידן אין א"ג קליינעם געטא (פון קרוב 40.000), איז לויט דער איניציאַטיוו פון „בונד" צוזויפגערופן געוואָרן אין נאָוועמבער אָדער דעצעמבער 1942 אַ צווישן־פּאַרטיישע באַראַטונג אין וועלכער עס האָבן זיך באַטייליקט, חוץ דעם „בונד" שליחים פון דער פּועלי־ציון (לינקע און רעכטע), אַלגעמיינע ציו־ניסטן, השומר הצעיר, גורדוניה און די קאָמוניסטן. די באַראַטונג האָט באַ־שלאָסן צו שאַפן אַ בשותפותדיקע קאָמף־אָרגאַניזאַציע מיט אַ 10־פּערזאָ־ניקער אָנפירונג פון אַלע באַטייליקטע פּאַרטייען. מחמת חילוקי־דעות אין דער פּראַגע וועגן קאָמף־טאַקטיק (שוץ פון געטאָ, אָדער זיך אַרויסרייסן אין די וועלדער און צושטיין צום פּאַרטיזאַנען־קאָמף), איז אין יאַנואַר 1943 פּאַרגעקומען אַ שפּאַלטונג אין דער קאָמף־אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט זיך

צעטיילט אויף צוויי פּאַראַלעלע גרופּעס: פון איין זייט „בונד" און די לינקע פּועלי־ציון (אַנהענגער פון זעלבשוץ אויפן אָרט) און פון דער אַנדערער זייט די איבעריקע פּאַרטייען (אַנהענגער פון אַרויסגיין אין וואַלד). צווישן ביידע גרופּעס איז אַנגעהאַלטן געוואָרן אַ קאָנטאַקט דורך פּאַרבינדלער.

מחמת אַ מסירה פון אַ יידישן פּאָליציאַנט, און דער איבערראַשונג־טאַקטיק, וואָס די נאַציס האָבן אָנגעוועndט אין דער ליקווידאַציע פון „קליי־נעם געטאָ" דעם 25סטן יוני 1943, זענען די געווער־מאַגאַזינען פון די ווי־דערשטאַנד־גרופּעס אַנטדעקט געוואָרן און דער אָרגאַניזירטער קאַמף, צו וועלכן מען האָט זיך לאַנג און מיט מסירות־נפש גענרייט, איז געוואָרן אוממעגלעך.

אין ווילנער געטאָ, וווּ די מאַסנהאַפטע אויסראָט־אַקציעס מצד די „איינזאַץ־קאָמאַנדאָס" האָבן זיך אָנגעהויבן כמעט תיכף נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה מיטן ראָטנפאַרבאַנד (פאָגאָר), איז אַ פּאַראייניקונג צווישן די פּאַרטייען אויף דער באַזע פון ווידערשטאַנד, צושטאַנד געקומען לפּי ערך פרי. דעם 21סטן אָדער 23סטן מערץ 1942 איז אויף אַ בשותפותדיקער זי־צונג פון פּאָרשטייער פון קאָמוניסטן, רעוויזיאָניסטן, השומר־הצעיר, החלוץ און הנוער הציוני געשאַפן געוואָרן די „פּאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער־אָרגא־ניזאַציע", באַקאַנט מיט די ראשי־תיבות: פ. פּ. א., אונטער אַ בשותפותדי־קער אָנפירונג. שפּעטער איז אויך דער „בונד" צוגעטראָטן צו דער פ. פּ. א. און זיינס אַ פּאָרשטייער איז אַריין אין דער 5־פּערזאָניקער אָנפירונג.

חוץ דער פ.פּ.א., וואָס האָט געטראָגן אַ בולטן פּאָליטיש־נאַציאָנאַלן כאַראַקטער, איז אין געטאָ אַנטשטאַנען אַ צווייטע קאַמף־אָרגאַניזאַציע, וואָס גאָר דער מלחמה האָט זי באַקומען דעם נאָמען „יחיאלס (איליאָס) גרופּע" (לויט דעם נאָמען פון איר צענטראַלער פיגור יחיאל שיינבוים, מיטגליד פון די פּועלי־ציון־התאחדות). איר קערן איז באַשטאַנען פון יוגנט פון „פּריי־הייט" — „החלוץ הצעיר", וואָס צו איר זענען שפּעטער צוגעשטאַנען: אַן אָפּגעשפּאָלטענע גרופּע פון „ביתר", אַ גרופּע פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „עקיבא", קאָמוניסטישע יוגנטלעכע פון דער פּראָווינץ און אומפּאַרטייישע. ביי דער פּאַראייניקונג אין מערץ 1943 האָט זי געציילט בערך 100 מיט־גלידער.

צום אונטערשרייד פון דער פ. פ. א. האָט די אָנפירונג פון דער גרופּע געהאַלטן, אַז נעמענדיק אין אַכט די אויסזיכטלאָזיקייט פון אויפנעמען דעם קאַמף אין געטאָ, דאַרף די אויפגאַבע פון אַ יידישער קאַמף־אָרגאַניזאַציע זיין דאָס אַרויסשיקן וואָס מער באָוואָפנטע קעמפער אין די פּאַרטיזאַנער רייען אין דער סביבה פון ווילנע. עס איז געלונגען באַצייטנס אַרויסצופירן אין די וועלדער אַ פּאָר הונדערט פּאַרטיזאַנער. בעת דער לעצטער ליק־ווידאַציע־אַקציע פון ווילנער געטאָ אין די ערשטע טעג פון סעפּטעמבער 1943 איז דער אָנפירער פון דער גרופּע, יחיאל שיינבוים, וואָס צווישן אים און דער פ.פ.א. איז נאָך אין מיי געקומען צו אַ הסכם וועגן נאָענטער צוזאַמענאַרבעט, געפּאַלן בעת דער שיסעריי אויף דער באַריקאַדע ביי דער סטראַשון־גאַס נומ׳ 12.

די „פּאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע" איז געווען אַ שטרענג פּאַרקאָנספּירירטע גרופּע, וואָס האָט, מחמת מורא פּאַר דעקאָנספּיראַציע, אויסגעמיטן צו קומען אין באַרירונג מיט ברייטערע שיכטן פון דער געטאָ־באָפעלקערונג, און ממילא נישט געקאָנט האָבן אויף זיי קיין פּראָפּאַגאַנדיסטישע השפּעה.

אויף אַ געהיימער זיצונג וואָס איז צונויפגערופן געוואָרן לויט דער איניציאַטיוו פון דער גרופּע „פּרייע שריפטן" דעם 20סטן מיי 1943, אין וועלכער עס האָבן זיך חוץ דער איניציאַטיוו־גרופּע באַטייליקט פּאַרשטייער פון „בונד" און פ.פ.א., רעכטע פועלי־ציון, קאָמוניסטן און אַ גרופּע קול־טור־טוער, איז דיסקוטירט געוואָרן די פּראָגע פון אויסברייטערן די גע־זעלשאַפטלעכע באַזע פון פ.פ.א. אין דער ריכטונג פון שאַפן אַ פּאָלקס־זעלב־שוץ. די פּאַרשטייער פון דער גרופּע „פּרייע שריפטן" האָבן אָנגעוויזן אַז די פ.פ.א. איז נישט געניג פּאָפולער צווישן דער געטאָ־באָפעלקערונג און מחמת דעם דראָט אַ געפּאָר, אַז אין פּאַל פון וויידערשטאַנד זאָל די מאַסע בלייבן אין אַ זייט. אויף אַ וועגדונג פון אַ פּאַרשטייער פון דער גרופּע „פּרייע שריפטן" האָט דער קאָמעדאַנט פון דער פ.פ.א. באַגרינדעט דעם דאָזיקן כאַראַקטער פון דער פ.פ.א. מיט דער סכנה פּאַר איר עקזיסטענץ אין פּאַל פון אויסברייטערן איר באַזע.

אַ צווייטע זיצונג פון פּאַרשטייער פון די דערמאָנטע גרופּן אין יוני־

האָט באַשלאָסן צו נעמען צו קענטעניש די דערקלערונג פון קאָמענדאַנט.

דער מחבר פון דער דאָזיקער אינפאָרמאַציע, וואָס האָט געהערט צו די איניציאַטאָרן פון דער מיי־באַראַטונג, איז אין זיין בוך וועגן ווילנער געטאָ, וואָס איז שוין דערשינען נאָך דער מלחמה מוסיף בתורת קאָמענטאַר אַז „די ווייטערדיקע געשעענישן (די טראַגישע געשיכטע מיט וויטענבערגן, דעם קאָמענדאַנט פון דער פ.פ.א., וואָס איז אונטערן דרוק פון אַן אויפגע־העצטער מאַסע, דעם 16טן יולי 1943 אַרויסגעגעבן געוואָרן אין די הענט פון דער געשטאַפּאָ) האָבן אָבער באַווייזן אַז די פּאָרשטייער פון די „פרייע שריפטן" זענען געווען גערעכט".

אין רעזולטאַט פון דער דאָזיקער פּאַטאַלער געשעענישן, וואָס האָט באַווייזן בולט ווי ווייט די דורך הונגער און עבודת־פרך צעריבענע געטאָ־מאַסע, וואָס איז במשך צוויי יאָר געשפּייזט געוואָרן פון געגנס אילוזאָרישער רעטונג־אידעאָלאָגיע, איז ווייט פון געדאַנק פון אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנד, האָט די אָנפירונג פון דער פ.פ.א. געמוזט רעזיגנירן פון אויפגעמען דעם קאַמף אין געטאָ גופא און זיך דעצידירט אַרויסצופירן אירע קאַדערן אין וואַלד, בכדי זיך אָנצושליסן אין פּאַרטיזאַנער־קאַמף.

מיר האָבן דאָ געבראַכט ביישפילן פון די גרויסע געטאָס אין די אָקופּירטע געביטן. עס האָבן זיך אויפגעהיט ידיעות אויך פון אַנדערע קלע־נערע געטאָס וועגן פאַלן פון צוזאַמענאַרבעט פון פאַרשידענע פּאָליטישע גרופּירונגען. מחמת קנאַפקייט פון אויפגעהיטן מאַטעריאַל דאַרף דער אָפּ־שניט פון פּאָליטישן לעבן אין די קלענערע געטאָס נאָך ווייטער געפּאַרשט ווערן.

IV

באַצוונגען מיט נישט־יידישע אומלעגאַלע פּאָליטישע באַוועגונגען

דאָס געטאָ אין די אָקופּירטע געביטן, וואָס איז צוו„אַנד' פאַרטראַכט געוואָרן ווי אַ מיטל פולשטענדיק צו איזאָלירן די יידישע באַפעלקערונג פון דער קריסטלעכער סביבה, בכדי זי זאָל נישט קאָנען רעכענען אויף קיין

שום הילף פון דרויסן, האָט זיך די נאַציס אין אַ גרויסער מאָס איינגעגעבן. אָבער נישט אין גאַנצן.

ענלעך ווי מיט דער ווירטשאַפטלעכער איזאָלאַציע איז אויך אין אַ צאָל גרויסע געטאָס געלונגען דורכצוברעכן די מויער פון פאָליטישער אָפּזונדערונג און אָנקניפּן קאָנטאַקטן מיט אומלעגאַלע פאָליטישע באַוועגונגען אין דער קריסטלעכער סביבה.

דאָס צושטאַנדקומען פון די דאָזיקע קאָנטאַקטן איז געווען אָפהענגיק פון אַ ריי פאַקטאָרן, וואָס האָבן געווארצלט אין דער עטנישער און פּאָליטישער קאָנסטעלאַציע פון דער נישט־יידישער סביבה. אין דער פּראַקטיק זענען זיי געווען אָפהענגיק: פון דער פאָליטישער אָריענטאַציע (פּראָאָדער אַנטי־נאַצישע) פון די אָנפירנדיקע פאָליטישע באַוועגונגען פון די שייכדיקע פעלקער; פון דער מאָס און טיפקייט פון די אַנטיסעמיטישע אייגנשטעלונגען ביי די פאַרשידענע עטנישע און סאָציאַלע גרופּעס; פון דעם היסטאָרישן הינטערגרונט און געשטאַלטונג פון די קעגנזייטיקע באַציִונגען, אאַז"וו.

די דאָזיקע טעמע איז זייער אַ ברייטע און פאָדערט אַ באַזונדערע אויספירלעכע שטודיע. מיר מוזן זיך דאָ באַגנוגענען מיט סקיצירן בקיצור און אין אַלגעמיינע שטריכן דאָס נאַציאָנאַלע און פאָליטישע בילד פון דער קריסטלעכער סביבה אַרום די געטאָס אין די אָקופּירטע געביטן.

ביי אַ צאָל פעלקער, וואָס האָבן געבילדעט דעם קריסטלעכן אַרום פון די געטאָס אין מזרח־אייראָפּע, ווי ביי די ליטווינער, לעטן, אוקראַינער און טיילווייז אויך ווייסרוסן, איז די פּראָ־דייטשע אָריענטאַציע געווען אַזוי דאָמינירנדיק און די אַנטיסעמיטישע אייגנשטעלונגען ביי דעם איבערוויגנדיקן רוב באַפעלקערונג אַזוי שטאַרק און טיף פאַרוואָרצלט (די דאָזיקע אַנטי־יידישע שטימונגען זענען אומגעהויער נאָך פאַרשאַרפט געוואָרן במשך דעם קורצן פּעריאָד פון סאָוועטישער אָקופּאַציע פון די דאָזיקע לענדער, ביז יולי 1941), אַז וועגן פאָליטישע קאָנטאַקטן מיט די רעפּרעזענטאַטיוון אינסטאַנצן זייערע האָט גאָר קיין רייד נישט געקאָנט זיין. אַ פשיטאָ, נישט וועגן מאָראַלישער אָדער מאַטעריעלער הילף פאָר דער פאַרפאָלגטער יִידישער באַפעלקערונג. פאַרקערט, געוויסע פאָליטישע גרופּירונגען און קרייזן

ביי די דערמאָנטע פעלקער האָבן נישט בלויז מיט התמדה און אייפער אַק־טיוו געשטיצט די נאַצישע אויסראָט־פאָליטיק לגבי דער יידישער באַפעל־קערונג, נאָר אַליין מאַסנווייז זיך באַטייליקט אין איר אויספירונג. עס אי־ז געגנוג צו דערמאָנען די ליטווישע „פאַרטיזאַנער", די לעטישע „פערקאָנ־קרוסט" („פייערקרייצלער"), די „אַרגאַניזאַציע פון די אוקראַיניש נאַציאָ־נאַליסטן" (א. או. ען.) און אירע מיליטעריש פאַרטיזאַנער־איינהייטן, אַנ־געפירט פון מעלניקן און באַנדעראָן אאַז"וו. וויטער ווי צו אינטערוועגן מצד יידישע כלל־טוער ביי גענוי פאָליטישע פירער און באַקאַנטע פער־זענלעכקייטן איז עס נישט דערגאַנגען (קאָוונע, לעמבערג).

זענען דאָך צאָלרייכע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ליטע אויסגעמאַרדעט געוואָרן דורך די „פאַרטיזאַנער", ווי נאָר די סאָוועטישע אַרמיי האָט זיך צוריקגעצויגן און איידער עס האָט זיך איינגעשטעלט דער אָקופאַציע־רעזשים (קאָוונע, מעמעל־גביט און אַנדערע פונקטן). אין אַ קלענערער מאָס איז דאָס אויך געשען ביים אַריינמאַרש פון דער דייטשער אַרמיי קיין לעטלאַנד, מזרח־גאַליציע און וואָלין.

פאַראיינצלטע און ליידער זייער שפעטע שטימען פון קלייגע גרופּעס אַנטוישטע אין נאַציזם, ווי דער אויפרוף פון „וואָלינער אוקראַיניש קאָ־מיטעט" (אָן דאַטע, משמעות פון סוף 1943, אָדער ערשטער העלפט פון 1944) קעגן מאָרדן איבער פּאָליאַקן, ווו עס ווערט אויך פאַראורטיילט דער אוקראַיניש אַנטייל אין מאָרדן איבער דער יידישער באַפעלקערונג; אָדער דאָס פלוגבלעטל פון אַ ליטווישער אַנטי־נאַצישער גרופּע „פאַרבאַנד פאַר דער באַפרייונג פון ליטע" פון מיי 1943, וואָס האָט פאַראורטיילט יידן־מאָרדן, אַפּעלירט צו די ליטווינער נישט אַנטייל צו נעמען אין אים און זיך קעגנשטעלן; אָדער די פּראָ־יידישע שטעלונג פון גריכיש־קאַטויילישן (אוניא־טישן) מעטראָפּאָליט, אַנדריי שעפּטיצקי אין לעמבערג, וואָס האָט נאָך אין פעברואַר 1942 פראָטעסטירט אין אַ בריוו צו הימלערן קעגן אַנטי־יידישע „אַקציעס", בפרט קעגן צוציען צו דער דאָזיקער מאָרד־אַרבעט די אוקראַי־נישע הילף־פאָליציי. אַט־אָ די דאָזיקע שטימען זענען נאָר ווינציקע אויס־נאָמען פון אַ שרעקלעכן כלל אין דער באַצויונג פון די דאָזיקע פעלקער לגבי זייערע יידישע שכנים.

איבעריקנס, איז דער דויער פון די געטאָס אין די באַלטישע לענדער, אין ווייסרוסלאַנד און אין אוקראַינע געווען אַזאַ קורצער, מיט ווינציקע אויסנאַמען, אַז ווען עס האָט זיך אין געוויסע פּאָליטישע קרייזן פון דער באַפעלקערונג אין די דערמאָנטע לענדער אָנגעהויבן אַ פּראָצעס פון אויסניכטערונג און אַנטוישונג אין זייער ביז־איצטיקער פּראָ־נאַצישער שטעלונג (ביי די ליטווישע „קריסטלעכע דעמאָקראַטן", אין מעלניקס גרופּע פון דער „אָ. או. ענ."), זענען שוין אויף דער דאָזיקער טעריטאָריע, מיט ווינציקע אויסנאַמען, קיין יידן נישט געווען.

אגב, איז ביי געוויסע פּאָליטישע ריכטונגען, ווי למשל, ביי די באַנ־דעראָווצעס, מעלניקאָווצעס, אַנטי־נאַציזם (נאָך דער אַנטוישונג אין דער האָפענונג צו גרינדן מיט דייטשער הילף אַ זעלבשטענדיקע אוקראַינישע מלוכה) געגאַנגען געפּאָרט מיט ריקזיכטלאָזער יידן־שנאה.

ערשט מיט דעם ווויקס פון דער סאָוועטישער און פּראָ־סאָוועטישער פּאָרטיזאַנער באַוועגונג אויף די דאָזיקע שטחים איז פּאַר די נאָך איבער־געלאָזטע געטאָס (פון די גרעסערע: ווילנע, קאָוונע, ביאַליסטאָק), אַנטשטאַנען די מעגלעכקייט פון אָנבינדן קאָנטאַקטן מיט אַ פּאָליטישער באַוועגונג וואָס איז לכל־הפּחות אין טעאָריע נישט געווען יידן־פיינטלעך (פּאַקטיש איז אויך די סאָוועטישע פּאָרטיזאַנער־באַוועגונג נישט געווען פריי פון אַנ־טיסעמיטישע שטימונגען, וואָס פלעגן דאָ און דאָרט אָננעמען אַן אַגרעסיוו־יידן־פיינטלעכן כאַראַקטער).

קאָמפּליצירטער האָבן זיך געשטאַלטיקט די באַציִונגען מיט די פּוי־לישע אונטערערדישע פּאָליטישע גרופּירונגען אויפן שטח פון אָקופּירטן פּוילן. פון איין זייט איז כמעט ביי דער גאַנצער פּוילישער באַפעלקערונג די אַנטי־דייטשע שטעלונג, להיפוך ווי ביי די ליטווינער, לעטן און אוקראַי־נער געווען זייער שאַרף, אָבער פון דער אַנדערער זייט זענען ביי בריייטע שיכטן פון דער באַפעלקערונג אויך שטאַרק געווען די אַנטיסעמיטישע שטימונגען.

עס איז סימפּטאָמאַטיש פאַר דער אינטענסיווקייט פון די דייטש־פיינט־לעכע געפילן ביי דער פּוילישער באַפעלקערונג, אַז אין ערשטן חודש פון דער מלחמה, ווען עס זענען נאָך אָנגעגאַנגען די שלאַכטן, זענען די אַנטי־

סעמיטישע שטימונגען כמעט פאַרשוווּנדן פון דער אויבערפלאַך און עס איז שיער נישט אַנטשטאַנען אַ צווייטער פעריאָד פון פּויליש־־יידישער פאַרבריידערונג, ענלעך צו דער קורצער תקופה פון פאַר דעם אויפשטאַנד פון 1863.

דער דאָזיקער, אין אַ גרויסער מאָס דורך דער שנאה צום נאַציזם, נייטראַליזירטער אַנטיסעמיטיזם איז אָבער גיך ווידער אַרויס אויף דער אויבערפלאַך. אַן אומגליקלעכע השפּעה אויף דעם ווידערקער פון דעם לאַטענטן אַנטיסעמיטיזם האָבן געהאַט די גוזמאדיקע און טענדענציעזע באַריכטן וועגן דעם פאַרהאַלטן זיך פון דער יידישער באָפעלקערונג אויף די מזרח־שטחים פון פּויל, וואָס זענען אָקופירט געוואָרן דורך די סאָוועטן. די טאַקטלאָזע און טייל מאָל פאַרעטערישע האַלטונג פון יידישע קאָמוניסטן אין מאָמענט ווען די דאָזיקע געביטן זענען אַריבער אין סאָוועטישע הענט (טרי־ומפאַלע באַגריסונגען, אייגלידערן זיך אין סאָוועטישן אָקופּאַציע־אַפּאַראַט, מסירות ביי דער נקוו"ד אויף פּוילישע און אויך יידישע בירגערלעכע און סאָציאַליסטישע געזעלשאַפטלעכע טוער אויף די ערטער), ווי אויך די בדרך־כלל פּאָזיטיווע אינשטעלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אויף די דאָזיקע שטחים צו דעם פאַקט פון סאָוועטישער אָקופּאַציע, וואָס האָט זי צייטווייליק גערעטעוועט פון דער געפאַר אַרונטערצופאַלן אונטער דער נאַצישער הערשאַפט, זענען צווישן דער פּויליש־יידישער באַפעלקערונג דורך צוריקגעקומענע פּליטים ווי אויך אין דער אַנטיסעמיטישער אונטערערדישער פרעסע פאַרגעשטעלט געוואָרן ווי אַ קאַלעקטיווער פאַרדאַט פון די פּוילישע יידן, ווי אַ באַשטעטיקונג פון דער אַלטער אַנטיסעמיטישער לאָזונג וועגן יידן־באָלשעוויקעס („זשידאָ־קאָמונאַ").

נאָטירלעך האָט אויך די נאַצישע פּראָפּאַגאַנדע און די פאַרקופּטע לעגאַלע פּוילישע פרעסע (נאָכן אויסברוך פון דער דייטש־סאָוועטישער מלחמה) זייער געשיקט אויסגענוצט דעם דאָזיקן מאָמענט פאַר העצעריישער שנאה צו דער יידישער באַפעלקערונג.

אַ פיל שטאַרקערע ראָל האָט דער דאָזיקער מאָמענט געשפּילט אין דער פאַרשאַרפונג פון אַנטיסעמיטיזם אין די באַלטישע לענדער און אין גאַליציע נאָך דעם ווי די דייטשע אַרמייען האָבן פאַרנומען די דאָזיקע געביטן.

אין אַלגעמיין איז די פּאַרמלחמהדיקע דיפערענציאַציע פון די פּוילישע פּאָליטישע ריכטונגען און זייער שטעלונג צו דער יידישער באַפעלקערונג געווען אויך גילטיק, מיט קליינע אויסנאַמען, במשך דעם גאַנצן אָקופּאַציע־פּעריאָד. פון אין זייט דער רעכטער לאַגער מיט דער „נאַרדאָווא דעמאָקראַציאַ (ענדעקעס) בראש, וואָס איז פאַרבליבן אַנטיסעמיטיש (מיר שליסן דאָ אויס פאַלן פון יחידישע מעטאַמאָרפאָזעס) און האָט מיט שטילער סאַטיספאַקציע צוגעקוקט ווי הימלער „לייזט" ראַדיקאַל די יידן־פראַגע אין פוילן, הגם ער אפּיציעל פאַראורטיילט זיינע מעטאָדן ווי באַרבאַרישע.

די דאָזיקע שטעלונג איז געקומען צום אויסדרוק אין דער אונטערערדישער פּרעסע פון דעם דאָזיקן לאַגער („וואַלקאַ", נאַרוד" א"אַנד').

זיין עקסטרעמער רעכטער פליגל, די גרופּע אָ.נ.ר., „פּאַלאַנגאַ", „א. ב. צ.", וואָס האָט פאַר דער מלחמה געפירט אַן אַגרעסיוו־אַנטיסעמיטישע טאַקטיק און איז געווען באַגייסטערט פון היטלעריזם, האָט פאַקטיש באַרעכטיקט די היטלעריסטישע רציחות מיטן אַרגומענט אַז יידן האָבן די שטראָף פאַרדינט און נישט איין מאָל געשטעלט די מערדער און זייערע קרבנות אויף איין ברעטל.[2]

פון דער אַנדערער זייט די „פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי" (פּ.פּ.ס.),

---

[2] אין זייערס אַן אויטגאַבע „סלאָווא פּראַוודי" (וואָרט פון אמת) פון 30סטן אָקטאָבער 1943 לייענען מיר אין אַן אַרטיקל א"ג „די יידישע מינדערהייט" די וויטערדיקע גיפּטיקע שורות: ...„די איצטיקע מלחמה האָט געוויזן, אַז נישט געקוקט וואָס מיר האָבן אַ בשותפותדיקן פיינט — פאַר אונדז די דייטשן בכלל און פאַרן יידן היטלער־דייטשלאַנד — האָבן די יידן נישט נאָר נישט געהאַט קיין אַנטייל אין דעם קאַמף מיטן געמיינזאַמען שונא, נאָר דאָרט וווּ זיי האָבן געהאַט די מעגלעכקייט, האָבן זיי אונדז געבראַכט פאַרניכטונג, סיי וויּ אַגענטן פון נ.ק.וו.ד., סיי וויּ, ס'איז פשוט נישט צום גלייבן, וויּ אַגענטן פון דער געסטאַפּאָ..." „יידן וועלן אַרויסשווימען אין אַ קריטישן מאָמענט, געטראָגן פון נקמה־געפילן קעגן אונדז און וועלן שטרעבן צוצוגעמען בייַ אונדז די פרוכטן פון נצחון (איבער דייטשלאַנד) אַדאַנק זייערע אייגנפלוסן אין מערב און בייַ די סאָוועטן". זייער הויפּט־אָרגאַן „שאַניץ" האָט אין נומ' פון 15טן פעברואַר 1943 אַן אַרטיקל א"ג „די צוויי אויסדערווייַלטע פעלקער", ד"ה יידן און דייטשן, וואָס ווערן פאַרגעשטעלט ווי שותפים אין דער פאַרניכטונג פון פוילן.

בפרט איר לינקער פליגל, די פּ. ס., שפּעטער די „פּוילישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטיי (ר.פּ.פּ.ס.) און די אין מערץ 1942 רעאָרגאַניזירטע קאָמוניסטישע פּאַרטיי (די „פּוילישע אַרבעטער־פּאַרטיי" — פּ.פּ.ר.) האָבן אין זייערע אומלעגאַלע אויסגאַבעס אָפּן פּאַראורטיילט די נאַצישע פּאַרניכטונג־מלחמה קעגן דער יידישער באָפעלקערונג, זיך באַטייליקט אין הילף־אַקציעס פּאַר איר און אָפּפּעלירט צו דער פּוילישער באָפעלקערונג אַרויסצוזייזן הילף די פּאַרפּאָלגטע.[3] אַן ענלעכע שטעלונג האָבן פּאַרנומען די „דעמאָקראַטישע פּאַרטיי" און מיט געוויסע פּאַרבעהאַלטן, וואָס שייך די צוקונפט פון יידן אין נייעם פּוילן — די „פּויערים־פּאַרטיי".[4]

---

[3] די פּ.פּ.ס. (די גרופּע „פּרייהייט") האָט נאָכן שאָפן די געטאָ אין וואַרשע אַרויס־געלאָזט אין נאָוועמבער 1940 אַ שאַרפן פּראָטעסט־אויפרוף קעגן דער דאָזיקער „מאָסנ־האָפטיקער חיהשקייט מצד די ס.ס., וואָס איז נישט באַקאַנט אין דער געשיכטע". אויך סוף אַפּריל 1943, וועו דאָס געטאָ האָט געפירט זיין הערואישן קאַמף, האָט די פּ.פּ.ס. פּאַרעפנטלעכט אַן אויפרוף, אין וועלכן, לויבנדיק די העלדישקייט פון די יידישע קעמ־פּערס און פּאַרזיכערנדיק, „אַז זייער טאָט וועט נישט אַריבערגיין אַן עכאָ", האָט זי גישט געזאָגט קיין איין וואָרט וועגן ממשותדיקער הילף פּאַר דעם קעמפּנדיקן געטאָ. די פּ.פּ.ס., געבונדן מיט דער דעלעגאַטור, האָט אין דער פּראָגע פּאַרנומען אַן ענלעכע שטע־לונג ווי די לעצטע. דאָקעגן די פּ.פּ.ר. און די ר.פּ.פּ.ס. האָבן געפונען אַרויסצוווייזן אַק־טיוון הילף די יידישע קעמפּער פון דער י.ק.א. זען: דעם אונטערערדישן אַרגאַן פון פּ.פּ.ר. „גלאָס וואַרשאַווי" (די שטים פון וואַרשע) פון 28סטן אַפּריל 1943 און די צייט־שריפט פון ר.פּ.פּ.ס. „ראָבאָטניק" (דער אַרבעטער) פון 1טן מאַי 1943.

[4] „גלאָס דעמאָקראַטיי" (די שטים פון דעמאָקראַטיע) ענדיקט איר לייטאַרטיקל פון 4טן סעפּטעמבער 1943 מיט די ווייטערדיקע שורות: „אין דעם דאָזיקן פּאַל (די אויס־דאָטונג פון דער יידישער באָפעלקערונג דורך די נאַצים) איז מעגלעך נאָר איין מענטש־לעכע און ערלעכע שטעלונג: עקל און פּאַראַכטונג צו די מערדער און מיטגעפיל צו די געפיניקטע קרבנות. ווער עס קען ביי זיך נישט פּועלן צו פּאַרנעמען אַזאַ שטעלונג, פּאַרדינט נישט דעם נאָמען מענטש און דאַרף אַריינגעלייגט ווערן אין חרם". דאָקעגן דער פּראָגראַמאַטישער אַרגאַן פון דער פּויערים־פּאַרטיי „פּושעבודאָווא" (איבערבוי) האָט אין זיינס אַ לייטאַרטיקל פון יוני־יולי 1943 וועגן די נאַציאַנאַלע מינדערהייטן אין פּוילן, וואָס שייך יידן, אַזא קאָמענטאַר: „מיר שטייען אויף אַ קלאָרן שטאַנדפּונקט, אַז זיי זע־נען פּאַראַן אין פּוילן צו פיל. אַ סך פּראָבלעמען פון אונדזער ווירטשאַפּטלעכן, פּאָלי־טישן און קולטורעלן לעבן קענען נישט גינסטיק פּאַרעגטפערט ווערן, היות עס דריקט

די אַמאָל שטאַרקע „סאַנאַציע"־פּאַרטיי האָט פאַרנומען אַ נישט קיין אײנהייטלעכע שטעלונג. בדרך־כלל האָט זי אין אירע אָפּיציעלע ענונציאַציעס פאַרנומען די זעלביקע פּאָזיציע וואָס די פּוילישע עמיגראַציע־רעגירונג.[5]

די פּוילישע אונטערערדישע באַוועגונג איז מיט דער צייט געוואָרן פּאַראַייניקט (מיטן אויסנאַם פון די קאָמוניסטן) לויטן מוסטער פון דער פּאַראַייניקונג וואָס איז צושטאַנד געקומען שוין תחילת צווישן די אויבן־דערמאָנטע פּאַרטייען אין גלות־לאָנדאָן.

מיט איר האָט אָנגעפירט די „דעלעגאַטור" פון דער פּוילישער עמיגראַציע־רעגירונג אין לאָנד, וואָס אין אירע הענט זענען געלעגן אַלע פאָליטישע און אַדמיניסטראַטיווע ענינים פון דער אונטערערדישער מלוכה. ממילא איז זי אויך געווען די העכסטע אונטערערדישע מלוכהשע אינסטאַנץ פאַר דער יידישער באַפעלקערונג.

איידער עס איז נאָך געשאַפן געוואָרן די „דעלעגאַטור", האָט דער „בונד", וואָס איז פון די יידישע פּאַרטייען געווען די אינציקע (חוץ די קאָמוניסטן), וואָס האָט געהאַט אַ לאַנגע טראַדיציע פון צוזאַמענאַרבעט מיט דער סאָציאַליסטישער לאָנד־פּאַרטיי (אין פּאַרשידענע פּעריאָדן האָבן זיך די קעגנזייטיקע באַציונגען פּאַרשיידן געשטאַלטיקט) זיך באַמיט אין אַ ריי געטאָס (וואַרשע, קראָקע, טאַרנע, וולאָצלאַווע, פּיעטערקאָוו, לאָדזש א״א)

אויף אונדז אַ גרויסע יידישע מאַסע... הגם מיר זענען ווייט דערפון אָנצוועגנדן די אַכזריותדיקע דייטשע מעטאָדן, שטייען מיר אָבער אויפן שטאַנדפונקט, אַז עס מוז ליקווידירט ווערן דער איבערווופקס פון דעם יידישן אָנטייל אין אונדזער לעבן און יידן אין זייער איבערוועגדיקער מערהייט מוזן פאַרלאָזן פוילן"...

[5] „מישל פּאָנסטוואָוצ" (מלוכהשער געדאַנק) פון 30סטן אַפּריל 1943, שרייבט וועגן געטאָ־אויפשטאַנד, אַז „די פּוילישע געזעלשאַפט קוקט אויף די דאָזיקע דערשיינונג מיט דרך־ארץ, גיט אים מאָראַלישע אונטערשטיצונג, ווינטשדיק, אַז דער ווידערשטאַנד זאָל דויערן וואָס לענגער"...

אַלע ציטאַטן פון דער פּוילישער אונטערערדישער פּרעסע זענען געזאַמלט פון Archiwum Studjum Polski Podziemnej.

אייַנצוהאַלטן די פאַרמלחמהדיקע פאַרבינדונגען מיט דעם פוילישן סאָציאַליסטישן לאַגער.

אין זיין באַריכט פון 16טן מערץ צו דער אַמעריקאַנער רעפרעזענטאַנץ פון „בונד" שרייבט דער צ"ק פון אונטערערדישן „בונד" אין וואַרשעווער געטאָ: „ביז העלפט 1941 האָבן מיר אייַנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט וו. ר. נ. (פ.פ.ס.) און מיט דער גרופּע „וואָלנאָשטש" (פרייהייט). דער קאָנטאַקט איז געווען אַ לויזער און גאַנץ קילער — נישט צוליב אונדזער שולד... אין דער אַנדערער העלפט 1941 האָבן מיר אָנגעקניפּט באַציונגען מיט אַן אַנדער גרופּע, פון וועלכער עס האָט זיך שפּעטער אויסגעבילדעט די אָרגאַניזאַציע פון „פּוילישע סאָציאַליסטן"... זיי גרופּירן אַרום זיך אַלע אָפּאָזיציאַנעלע און ליבקע עלעמענטן פון דער אַמאָליקער פּאַרטיי. דער קאָנטאַקט מיט די פּוילישע סאָציאַליסטן איז געווארן וואָס אַמאָל נענטער. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי פאַרענטפערן די פּריניציפּיעלע גרונט־פּראָגן אַזוי ווי מיר. דאָס קומט צום אויסדרוק אין זייערע אויסגאָבעס... מיר העלפן זיך קעגנזייטיק אין אַ ריי פאַלן. מיט וו. ר. נ. (פ.פ.ס.), טרעפן מיר זיך אויך וויייטער און באַהאַלטן נישט פאַר זיי אונדזערע באַציונגען מיט די „פּוילישע סאָציאַליסטן". דורך דער פאַרמיטלונג פון די „פּוילישע סאָציאַליסטן" האָבן מיר זיך פאַרבונדן מיטן דעלעגאַט פון דער רעגירונג". די ר.פ.פ.ס. האָט צוו"אַנד' אויך פאַרשפּרייט דעם אומלעגאַלן בונדישן אַרגאַן אין פּויליש („פאַר אונדזער און אייער פרייהייט") צווישן פּוילישע לייענער, נישט בלויז אין וואַרשע, נאָר אויך אין דער פּראָווינץ.

וועז אין 1943 איז אַנטשטאַנען די א"ג „צענטראַליזאַציע", וואָס האָט אַרומגענומען די סאָציאַליסטישע, סינדיקאַליסטישע און דעמאָקראַטישע גרופּירונגען פון דער פּוילישער געזעלשאַפט, איז דער „בונד" צו איר צוגעטראָטן.

אין דעם פּעריאָד פון צוגרייטן דעם געטאָ־אויפשטאַנד איז אַ דאַנק דער הילף פון ר.פ.פ.ס. געשאַפן געווארן אַ מעגלעכקייט אַז אַן אַנפּירנדיקער מיטגליד פון דער יידישער קאַמף־אָרגאַניזאַציע (אינוש' מיכאל קלעפּפיש) זאָל אויף דער „אַרישער" זייט זיך אויסלערנען די פּיראָטעכנישע

מלאכה פון אויסאַרבעטן גראַנאַטן און אַנדערע עקספלאָזיוועס קאַמף־מכשי־רים פאַרן געטאָ.

אויך די יידישע קאָמוניסטן אין געטאָ האָבן אָנגעהאַלטן אַ לעבעדיקן קאָנטאַקט מיט דער פּאַרטיי אויף יענער זייט מויערן (פּ.פּ.ר.). מיט פּאַר־שטייער פון פּ.פּ.ר. פלעגן זיך טרעפן שליחים פון געטאָ־אונטערערד. ביידע פּאַרטייען, די פּ.פּ.ר. און ר.פּ.פּ.ס., האָבן געגעבן דעם געטאָ הילף אין דער פּאָרעם פון באַוואָפענונג און דיוועַרסיע־אַקציעס ערב און בעת דעם געטאָ־אויפשטאַנד אין וואַרשע, ווי אויך ביי דער אַקציע פון אַרויספירן די לעבנ־געבליבענע קעמפער פון חרובן געטאָ.

ביי אַנדערע פּאַרטייען זענען די קאָנטאַקטן מיט געווייסע פּוילישע פּאָ־ליטישע גרופּירונגען געווען זייער שוואַכע, על־פּי־רוב פון אַן אינדיווידועלן כאַראַקטער. דער השומר־הצעיר, למשל, האָט אַ דאַנק צוויי ענטוזיאַסטישע פּריינד זיינע אין די רייען פון דער פּוילישער סקאָוטן־באַוועגונג („האָר־צעזש פּאָלסקי") געהאַט אַ געווייסן אָנשפּאַר און הילף אין די דאָזיקע קרייזן. איינע פון די דאָזיקע אויסערגעווייניעכע פרויען (אירענאַ אַדאַמאָוויטש) האָט אים אויך געדינט ווי אַ געטרייע פּאַרבינדלערין אין די געפּערלעכע נסיעות פון געטאָ צו געטאָ.

די רעוויזיאָניסטן אין וואַרשעווער געטאָ האָבן אין דעם ערב־אויפ־שטאַנד פּעריאָד באַקומען אַ פּאַרבינדונג און הילף מצד אַ, ביז איצט נישט פּעסטגעשטעלטער, רעכטער מיליטעריש־ער אָרגאַניזאַציע, וואָס איז גע־שטאַנען אויסער די רייען פון דער אונטערערדישער לאַנד־אַרמיי. דער דאָ־זיקער קאָנטאַקט האָט אויפן 3טן טאָג פון אויפשטאַנד געהאַט, פּאַר די רע־וויזיאָניסטישע קעמפער, זיין טראַגישן עפּילאָג.

אַ גרופּע רעוויזיאָניסטישע קעמפער, וואָס האָט זיך מיט איר הילף אַרויסבאַקומען דורך אונטערערדישע קאַנאַלן אויף דער אַרישער זייט, האָט אָנגעטראָפן אנשטאָט זייערע פּוילישע פּאַרבינדעטע, אַ דייטשן פּאַטרול. אין דעם קאָמף איז אומגעקומען דער רוב קעמפער. אויך די קליינע גרופּע וואָס האָט זיך אַדורכגעריסן אין דער סביבה פון וואַרשע (לעבן דעם זומער־אָרט מיכאַלין), וווּ עס איז פון פּריער צוגעגרייט געוואָרן אַ געהיימע דירה, איז עטלעכע שעה שפּעטער אַרומגערינגלט געוואָרן דורך דייטשע פּאָליציי־

און בעתן אַנטלויפן איז כמעט די גאַנצע גרופּע אומגעקומען און נאָר א 2-3 זענען געבליבן לעבן.

עס לייגט זיך אויפן שכל די השערה, אַז די רעוויזיאָניסטישע קעמפער זענען פאַראַטן געוואָרן דורך זייערע צווייפלהאַפטע פוילישע פאַרבינדעטע פון רעכטן אַנטיסעמיטישן לאַגער[6].

מיט דער „דעלעגאַטור" פון דער לאָנדאָנער רעגירונג אין וואַרשע, סיי מיט איר ציווילן און סיי מיט איר מיליטערישן סעקטאָר זענען געשטאַנען אין א שטענדיקער פאַרבינדונג דער „יידישער נאַציאָנאַלער קאָמיטעט" און די צוויי פאַרשטייער פון דער „יידישער קאָאָרדינאַציע־קאָמיסיע" (א רעפּרעזענטאַנט פון „בונד" און פון די ציוניסטישע גרופּירונגען (חוץ די רעוויזיאָניסטן), פאַראייניקטע אין „נאַציאָנאַלן קאָמיטעט"). א דאַנק דער „דעלעגאַטור" און אירע קוריערן האָבן די דערמאָנטע פּאַרטייען און קערפּערשאַפטן געקאָנט זיך פאַרבינדן, אָנהייבנדיק פון האַרבסט 1943, מיט די יידישע פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס אין אויסלאַנד, שיקן זיי שיפּרירטע דעפּעשן, באַריכטן און באַקומען פון זיי מאָראַלישע און פינאַנציעלע הילף.

די באַצייכענען צווישן דער יידישער פאַרשטייערשאַפט אויף דער „אַריי־שער" זייט און דער „דעלעגאַטור", וואָס זענען אין אָנהייב געווען גאַנץ פריינדלעכע, האָבן זיך מיט דער צייט פאַרערגערט. צו דעם האָבן גורם געווען צווי סיבות: די פראַגע פון געווער פאַרן קעמפנדיקן געטאָ און דער ווזק, נאָך געגנעראַל שיקאָרסקיס געהיימניספולן טויט אין יולי 1943, פון רעאַקציאָנערע און אַנטיסעמיטשע איינשטעלונגען אין די פוילישע רעגירונג־דיקע קרייזן אין לאָנד.

די אָנפירונג פון די אונטערערדישע כוחות (ז. ווּ. ז. — „פאַרבאַנד פון באַוואָפנטן קאָמף", שפּעטער א. ק. „לאָנד־אַרמיי") האָט געהאַט בדרך־כלל אַ נעגאַטיוון באַצייונג צו דער פראַגע פון צושטעלן געווער פאַרן געטאָ,

---

[6] אין דער בראָשור האָמת על המרד וורשה, אַרויסגעגעבן פון דעם פראָפאַגאַנדע־אַפּטייל פון ביתר, תל־אביב, 1946, ווערט אָנגעגעבן אַן אַנדערע, זייער נישט קלאָרע ווערסיע פון די דאָזיקע געשעענישן. עס ווערט אין איר נישט אידענטיפיצירט די גרופּע פון דעם פּוילישן אונטערגרונט, מיט וועלכער די רעוויזיאָניסטשע קעמפער זענען געשטאַנען אין פאַרבינדונג.

וואָס האָט זיך געגרייט צום ווידערשטאַנד. אין אַ דעפּעשע אַרויסגעשיקט פון קאָמענדאַנט פון ז. וו. ז. (פּסעוודאָנים „קאַלינאַ") קיין לאָנדאָן דעם 7טן יאַנואַר 1943, לייענען מיר: „ייִדן פון פּאַרשידענע גרופּקעס, אויך קאָמוניסטן, וועגדן זיך צו אונדז, לאחר־המעשה, וועגן געווער אַזוי ווי מיר וואָלטן געהאַט פולע מאַגאַזינען. בתורת פּראָבע האָב איך אַרויסגעגעבן אַ ביסל פּיסטאָלעטן; איך האָב נישט די זיכערקייט צי זיי וועלן דאָס בכלל נוצן, מער וועל איך קיין געווער נישט געבן, היות, ווי איר ווייסט, האָבן מיר אַליין נישט, מיר וואַרטן אויף דעם"...

ערשט נאָך דער יאַנואַר־אַקציע פון 1943, בעת וועלכער עס איז געקומען צום ערשטן באַוואָפנטן צוזאַמענשטויס צווישן לויזע גרופּעס פון דער ייִדישער קאָמף־אָרגאַניזאַציע און דייטשע זשאַנדאַרן, האָט דער מיליטעריי־שער סעקטאָר צוגעשטעלט פאַרן געטאָ 50 פּיסטאָלעטן, 50 גראַנאַטן און 4 קילאָגראַם אויפּרייס־מאַטעריאַלן, וואָס איז, אין פאַרגלייך מיט די באַדערפענישן פאַר אָרגאַניזירטן באַוואָפנטן ווידערשטאַנד, געווען ווי אַ טראָפּן אין ים. דאָס איז געווען דאָס צווייטע און לעצטע מאָל וואָס דער אָפּיציעלער פּוילישער אונטערערד האָט געהאָלפן מיט אַ קנאַפּן סכום געווער און אַמוניציע דעם וואַרשעווער געטאָ אין דעם פּעריאָד פון גרייטן זיך צום אויפּשטאַנד. שפּעטער, ווען דער אויפּשטאַנד איז שוין אויסגעבראָכן, זענען אַלע אַלאַרם־רופן וועגן הילף מצד די פּאַרשטייער פון דער „קאָאָרדינאַציע־קאָמיסיע" און דער ייִדישער קאָמף־אָרגאַניזאַציע געבליבן אָן רעזולטאַט.

ביי דער דאָזיקער פּאָליטיק פון נישט העלפן מיט געווער האָט זיך די מיליטעריש אָנפּירונג אין לאַנד געהאַלטן די גאַנצע צייט, נישט געקוקט אויף אַ בפּירושער אינסטרוקציע פון געגעראָל שיקאָרסקיס שטאָב צום קאָמענדאַנט פון דער „אַרמיע קראַיאָווע" פון 27סטן יולי 1943, וואָס פאַדערט אים אויף „צו געבן זיי (די ייִדן) הילף וווּ דאָס וועט נאָר זיין מעגלעך, צושטעלנדיק געווער און מיליטעריש אויסשטאָטונג פון די פּאַראַנענע זאַפּאַסן..."

די סיבה פאַר דעם דאַרף מען זוכן ראשית אין דער אַלגעמיינער אייניקער שטעלונג פון דער אָפּיציעלער אָנפּירונג פון פּוילישן אונטערערד אין דעם דאָזיקן פּעריאָד אויסצומיידן פאַר יעדן פּרייז מאַסנהאַפּטע באַוואָפנטע אַרויס־

טרעטונגען קענן נאָכישן אָקופאַנט. איר לאָזונג איז געווען „וואַרטן מיט דער ביקס ביים פוס", זי האָט דעריבער מורא געהאַט, אַז אַן אַרגאַניזירטער יידישער אויפשטאַנד אין געטאָ זאָל זיך אַ מאָל נישט אויסשפרייטן אויך אויף דעם פוילישן שטאַט־טייל און אַרומכאָפן די פוילישע באַפעלקערונג.

והשנית, האָט דאָס געטאָ געהאַט אין די דאָזיקע קרייזן אַ שם פון אַ נעסט פון שטאַרקער קאָמוניסטישער אינפילטראַציע און מען האָט מורא געהאַט אַז מיטן באַוואָפענען דעם געטאָ באַוואָפנט מען אויך קאָמוניסטישע קאַמף־גרופּעס.

די צווייטע סיבה איז געווען, ווי דערמאָנט, דער וויקס פון דער השפּעה פון רעאַקציאָנערע און אַנטיסעמיטישע קרייזן אין דער פוילישער אונטערערדישער באַוועגונג אין שייכות מיט דער דערנענטערונג צו דער פוילישער טעריטאָריע פון סאָוועטיש־דייטשן פראָנט און דער פאַרשטאַרקונג פון אַנטי־סאָוועטישע שטימונגען, וואָס זענען געקומען בולט צום אויסדרוק נאָך דער מעשה קאַטין אין דער איבערריסונג פון די סאָוועטיש־פוילישע דיפלאָמאַטישע באַציִונגען אין זומער 1943.

עס איז צושטאַנד געקומען אַ דערנענטערונג צווישן דער „סאַנאַציע" און דער „ענדעציע" און אַפילו בפירושע פאַשיסטישע גרופּעס, ווי די א.נ.ר. אין מערץ 1944 איז די מיליטערישע אונטערערדישע אַרגאַניזאַציע פון דער א. נ. ר. (N. S. Z. — „נאַציאָנאַלע באַוואָפנטע כוחות") צוגעשטאַנען אָפּיציעל צו דער א.ק. אין איר זאָלאָגישן אַנטיסעמיטיזם האָבן זיך די נ.ס.ז.־באַנדעס נישט אָפּגעשטעלט פון באַגיין רציחות איבער יידישע פאַרטיזאַנער אין די וועלדער, ניצול־געוואָרענע פון די שחיטות אין די געטאָס ווי, למשל, איבער אַ גרופּע פון 13 אָפּגעראַטעוועטע קעמפער פון וואַרשעווער געטאָ אין אַ דאָרף לעבן קאָניעצפּאָל (טשענסטאָכאָווער קרייז) און ענלעכע פאַלן, ווי דער מאָרד איבער 8 יידן און אַ פּאָלאַק פון דעם דאָרף אַלעקסאַנדראָוו, וואָס האָט זיי אויסבאַהאַלטן (כדי נאָר אויסצורעכענען אייניקע פאַלן פון אַ סך). אין די אָפּיציעלע אונטערערדישע אויסגאַבעס פון דער דעלעגאַטור הערן זיך וואָס אָפטער אַנטי־יידישע טענער.

צווישן די מאַטעריאַלן וואָס די דעלעגאַטור האָט אַרויסגעשיקט צו דער רעגירונג אין לאָנדאָן אין 1944 געפינען מיר אין אַ ראַפּאָרט (אָן דאַטע) די

זוייטערדיקע שורות: „די אַנטיסעמיטישע כוואַליע, וואָס האָט זיך פאַר־שטאַרקט צוליב די ידיעות וועגן פאַרהאַלטן זיך פון די יִידן אין דער סאָ־וועטישער אָקופאַציע־זאָנע, איז איצט שוואַכער געוואָרן אונטערן איינפלוס פון דעם שווערן גורל וואָס האָט געטראָפן דאָס דאָזיקע פאָלק. אָבער דער פאַטענציעלער אַנטיסעמיטיזם, וואָס לעבט אינעם פּוילישן פאָלק און ווערט אויסגעשפּילט דורך דער דייטשישער פראָפּאַגאַנדע און דעם רעכטן פליגל פון דער פּוילישער פרעסע, איז די אָנגעוויטיקסטע פראַגע, וואָס קען ווערן די שייד־ליניע אין די פּאָליטישע שטימונגען פון דער געזעלשאַפט. די אַמ־מייסטן פאַרשפּרייטסטע מיינונג איז, אַז די יִידישע פראַגע קען געלייזט ווערן נאָר דורך אַ ברייטער און אין אַן אינטערנאַציאָנאַלן מאָסשטאַב אָרגאַ־ניזירטער עמיגראַציע פון די יִידישע מאַסן פון פּוילן".

מען דאַרף באַמערקן, אַז דאָס איז געשריבן געוואָרן אין אַ צייט ווען אויף דער גאַנצער טעריטאָריע פון אָקופירטן פּוילן האָבן נאָך דעמאָלט (תחילת 1944) געלעבט פון 150.000—200.000 יִידן.

צו דער פאַרשאַרפונג פון די אַנטי־יִידישע שטימונגען ביי דער פּוילי־שער באָפעלקערונג און אין די אָפּיציעלע אונטערערדישע קרייזן האָבן אויך גורם געווען די שטאַרק איבערגעטריבענע ידיעות וועגן די קאָנפיסקאַציעס פון שפּייז, מלבושים א״א, וואָס איינצלנע יִידישע פאַרטיזאַנער־גרופּעס פלעגן אַדורכפירן ביי פּריצים און פּויערים אין די דערפער, כדי זיך צו קענען דערנערן און באַקליידן (די דעלעגאַטור האָט נישט אָנערקענט די יִידישע פאַרטיזאַנער ווי אַ טייל פון דער אַלגעמיינער פאַרטיזאַנער־באַוועג־גונג און נישט נאָר זי נישט געשטיצט, נאָר פאַרנומען אַ נעגאַטיוו שטע־לונג צו זייער עקסיסטענץ בכלל [7]), ווי אויך די ידיעות וועגן דער דעזערציע

---

[7] נאָך אין 1943 פלעגן פון דער דעלעגאַטור אַרויסגעשיקט ווערן קיין לאָנדאָן ראַפאָרטן, וואָס פלעגן אונטערשטרייכן דעם אָנוועזודיקן אָנטייל פון יִידן אין דער סאָ־וויעטישער פאַרטיזאַנקע און וועגן אַכזריותן, מאָרדן פון יִידישע פאַרטיזאַנער־באַנדעס אין אָשמיזאַנער פאָוויאַט. געמיינט זענען דאָ מסתמא נקמה־אַקטן מצד יִידישע פאַרטיזאַ־נען קעגן ווייסרוסן און פּאָליאַקן וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן ביים פאַר־פאָלגן און מאָרדן יִידן. (למשל, די ווייסרוסישע הילפס־פּאָליציי).

פון די ייִדישע סאָלדאַטן פון געגנעראַל אַנדערס אַרמיי אין נאָענטן מזרח וואָס דערצו האָבן גורם געווען אַנטיסעמיטישע עקסצעסן קעגן זיי.

די באַציונגען זענען געווארן געשפּאַנטע און אַדורכגעדרונגען מיט קעגנזייטיקן אומצוטרוי. פון אַלע פוילישע פּאַרטייען, וואָס האָבן געווירקט אין פוילישן אונטערגרונט איז די קאָמוניסטישע (פּ.פּ.ר.) געווען די אייניצי־קע וואָס איז אין איר טאַקטיק געווען איינגעשטעלט אויף אַ תיכפדיקן קאַמף מיטן נאַצישן אָקופּאַנט. פּ.פּ.ר. איז פאַקטיש געווען, און אַזוי איז זי באַ־טראַכט געווארן פון פוילישן אונטערערד, אַ דיוועַרסיע־גרופּע פון דער רוי־טער אַרמיי אין פוילן. מחמת דער דאָזיקער טאַקטיק פון באַלדיקן קאַמף איז זי געווארן דער נאַטירלעכער פאַרבינדעטער פון דער ייִדישער אונטערערד־דישער קאַמף־אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט נישט געקענט וואַרטן מיטן אָנהייבן דעם קאַמף פאַרן כבוד פון די לעבנגעבליבענע רעשטלעך פון דער פאַרטי־ליקטער ייִדישער באַפעלקערונג, וויייל וואַרטן האָט פאָר איר געמיינט פאָר־לירן דעם לעצטן שאַנס דעם דאָזיקן קאַמף וועַן עס איז אָנצוהייבן.

אין אַנדערע גרעסערע פּראָווינץ־געטאָס איז די לאַגע געווען די זעל־ביקע אויב נישט נאָך ערגער.

אין ביאַליסטאָק, למשל, איז אַ וועַנדונג וועגן געווער פון איינעם די הויפט־אָנפירער פון דער קאַמף־אָרגאַניזאַציע, מ. טענענבוים, צו דער פּוי־לישער אָנפירונג פון „ציווילן קאַמף" פון 2טן אַפּריל 1943 (נאָך דער ערש־טער ליקווידאַציע־אַקציע פון פּעברואַר) געבליבן אָן אַן ענטפער. די אייג־ציקע פאַרבינדונג וואָס דער ייִדישער אונטערערד אין ביאַליסטאָק האָט גע־האָט מיט דער דרויסנדיקער וועלט איז געווען מיט דער סאָוועטישער פאַר־טיזאַנער־באַוועגונג, וואָס האָט געהאָט איר באַזע אין דער שטאָט און אָפּע־רירט אין שכנות פון ביאַליסטאָק.

ענלעך איז געווען דער מצב אין ווילנער געטאָ. די פּויילישע אונטער־ערדישע באַוועגונג אין שטאָט און אומגעגנט „די פּויילישע באַוואָפנטע כו־חות צום קאַמף פאַר פרייהייט" איז געווען נאַציאָנאַליסטיש, שטאַרק אַנטי־סאָוועטיש און נישט פריי פון אַנטיסעמיטיזם. איר אָרגאַן „נעפּאָדלעגלאָשטש" (אומאָפּהענגיקייט) פלעגט פון צייט צו צייט ברענגען סטאַטיסטיקעס וועגן דער צאָל פאַרבליבענע ייִדן און מיט אַ פאַרבאַהאַלטענער סאַטיספאַקציע

אַנגעוויזן אויף די פּוילישע שטעט וואָס זענען שוין געווארן „יודנריין". די אָפּיציעלע פּוילישע סאָציאַליסטישע קרייזן האָבן וואָס שייך הילף פאַר יידן פאַרגומען אַ פּאַסיווע און אַ ריין פּראַקטישע שטעלונג. עס איז באַקאַנט נאָר אין פּאַל וועט אַ פּוילישער סאָציאַליסט, וואָס ווערט אַנגערופן מיעטשיסלאַוו האָט צוגעשטעלט יחיאל שיינבוימען אַ גרעסערן כמות קוילן און אַמוניציע.

פאַרבינדונגען וואָס האָבן זיך בעיקר אויסגעדריקט אין דער פאַרעם פון הילף פאַר יחידים (מאַטעריעלע הילף, אויסבאַהאַלטן אין שטאָט, פאַרשאַפן פאַלשע דאָקומענטן) האָט דאָס געטאָ געהאַט מיט געווייסע קרייזן פון דער פּוילישער און ליטווישער דעמאָקראַטישער און ראַדיקאַלער אינטעליגענץ (אוניווערסיטעט־פּראָפעסאָרן, לערער) פון סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן און דער קאָטווילישער גייסטלעכקייט (די „מוטער" אין בענעדיקטינער קלויסטער לעבן ווילנע האָט אויסבאַהאַלטן אין קלויסטער אַ גרופּע פון „השומר הצעיר" און געבראַכט אַפילו איינמאָל גראַנאַטן פאַרן געטאָ).

די פּ.פּ.א. איז געשטאַנען אין נאָענטער פאַרבינדונג מיט דעם קאָמיטעט פון דער ליטווישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין שטאָט (שפּעטער איז אַפילו אַנטשטאַנען אַ בשותפותדיקע אָנפּירונג) און מיט דער קאָמוניסטישער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אויף די שטחים פון ליטע. די פּ.פּ.א. איז אָנערקענט געווארן ווי אַ באַשטאַנדטייל פון דער דאָזיקער באַוועגונג. לויט דער איניציאַטיוו פון אַ חבר פון דער פּ.פּ.א. וואָס האָט געאַרבעט אין דער דייטשער מלוכהשער דרוקעריי, איז אין שטאָט געשאַפן געווארן אַ געהיימע דרוקעריי, וווּ עס האָט זיך געדרוקט דער געהיימער אָרגאַן פון דער באַוועגונג „שטאַנדאַר וואָלנאָשטשי" (די פאָן פון פרייהייט) און אַנטי־נאַצי אויפרופן צו דער באַפעלקערונג. פרילינג 1943 איז אויך געלונגען אָנצוקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט דער ווייסרוסישער (סאָוועטישער) פּאַרטיזאַנער־בריגאַדע.

תחילת 1943 האָט די געסטאַפּאָ אַרעסטירט די אָנפּירער פון קאָמוניסטישן קעמערל אין דער שטאָט, וואָס האָט אויך גורם געווען, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, די דעקאָנספּיראַציע פון דער פּ.פּ.א. און דער טראַגישער עפּילאָג מיט איר קאָמענדאַנט.

פאַרבינדונגען מיט דער פּוילישער געזעלשאַפט האָבן די רעשטלעך פון

אויסגעמאַרדעטן פּוילישן יידנטום געהאַט אויך דורך דעם „ראַט צו העלפן יידן ביי דער דעלעגאַטור פון דער רעגירונג (Rada Pomocy Żydom przy Delegaturze Rządu). וואָס האָט זיך ענדגילטיק אַרגאַניזירט סוף נאָוועמבער און אָנהייב דעצעמבער 1942. אין ראַט האָבן זיך באַטייליקט: דער רעפערענט פאַר יידישע ענינים אין דער דעלעגאַטור, פאַרשטייער פון דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי (ו.ר.נ.), פון די צוויי דעמאָקראַטישע פאַרטייען און פון דער פּויערים־פאַרטיי.

אַ געוויסע צייט, ביז יולי 1943, ווען עס האָבן זיך פאַרשאַרפט די אַנטיסעמיטישע שטימונגען אין דער פּוילישער געזעלשאַפט, האָט זיך אין ראַט באַטייליקט אויך אַ פאַרשטייער פון „קאַטוילישן פראָנט פון באַנייטן פּוילן". ווען דער פאַרשטייער פון קאַטוילישן לאַגער האָט פאַרלאָזט דעם ראַט, איז אויף זיין אָרט, סוף 1943 אַריין אין ראַט אַ פאַרשטייער פון דער צווייטער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי — (ר.פּ.פּ.ס.) אין ראַט זענען אויך געווען צוויי יידישע פאַרשטייער: אייגער, וואָס האָט רעפּרעזענטירט דעם „בונד" אויפן אָמט פון זיין וויצע־פאַרזיצער, און דער צווייטער, ווי אַ שליח פון „יידישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט", האָט פאַרנומען דעם וויכטיקן אָמט פון געהילף־סעקרעטאַר.

דער ראַט איז געווען פאַרטראָכט ווי אַ צענטראַלע אינסטאַנץ פאַר הילף פאַר יידן אויף דעם גאַנצן שטח פון אָקופּירטן פּוילן. אין אַפּריל 1943 איז אין קראָקע אַנטשטאַנען אַ ראַט פאַר קראָקע און קראָקעווער דיסטריקט און אַביסל שפּעטער — אין לעמבערג (פאַר לעמבערג און לעמבערגער דיסטריקט) מיט אַן אַנאַלאָגישן ווי אין ווארשע פּאַרטייאישן צוזאַמענשטעל (מחוץ די דאָזיקע דיסטריקט־ראַטן האָט זיך ענלעך ווי אין ווארשע נאָך יולי 1943 געפונען דער קאַטוילישער לאַגער). אין קראָקע האָט אין ראַט אויך מיטגעאַרבעט אַ יידישער פאַרשטייער.

בכדי צו ברענגען הילף דער יידישער באַפעלקערונג אויך אין אַנדערע מחוץ די אויסגערעכנטע דיסטריקטן, האָט ביים צענטראַלן ראַט אין ווארשע פונקציאָנירט אַ „ראַיאָנען־רעפּעראַט", וואָס זיינע דריי שליחים פלעגן אָנקניפּן פאַרבינדונגען מיט געטאָס און לאַגערן, ברענגען פון דאָרט אינפאָרמאַציעס און איבערווייזן פינאַנציעלע הילף.

בעיקר איז די טעטיקייט פון „ראַט צו העלפן יידן" באַשטאַנען אין העלפן די טויזנטער יידן, וואָס האָבן געלעבט ווי מאַראַנען אויף דער „אַריי־שער זייט". די הילף האָט זיך אויסגעדריקט: אין באַזאָרגן זיי מיט פאַלשע „אַרישע" דאָקומענטן, אין איבערווייזן פאַר די אויסבאַהאַלטענע יידן חודש־לעכע געלט־אונטערשטיצונגען, הילף ביים אויסזוכן דירות, געהיימע מע־דיצינישע הילף, באַזאָרגונג פון יידישע קינדער אין קריסטלעכע קינדער־אַנשטאַלטן אאז"וו. אַן ענערגישע אַקציע האָט דער ראַט געפירט צו באַ־קעמפן די פאַרברעכערישע פלאָג פון שאַנטאַזש, וואָס עס האָבן לגבי די אויסבאַהאַלטענע יידן געפירט דעמאָראַליזירטע טיילן פון דער פוילישער געזעלשאַפט און האָבן גורם געווען, אַז טויזנטער יידן זענען אַרייַנגעפאַלן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ. אויף אַן אינטערוועניע פון ראַט האָט דע־לעגאַטור פאַרעפנטלעכט אין דער פוילישער אונטערערדישער פרעסע אַ האַלב־אָפיציעלע שטרענגע וואָרנונג צו די שאַנטאַזשיסטן דראָענדיק זיי און זייערע אַרויסהעלפערס מיט טויט־שטראָף דורך דעם ציווילן ספּעציעלן געריכט (דער ראַט האָט געפאָדערט, אַז די דאָזיקע וואָרנונג זאָל פונאַנ־דערגעקלעפט ווערן אין דער פאָרעם פון פלאַקאַטן).

חוץ דעם האָט דער ראַט גופא פאַרשפרייט אין וואַרשע פלוגבלעטלעך אין וועלכע די שאַנטאַזשיסטן זענען געשטעמפּלט געוואָרן ווי פאַרברעכער, די פוילישע געזעלשאַפט ווערט געראָפן צו העלפן יידן ווי די קרבנות פון היטלעריסטישן טעראָר און צו באַקעמפן די דערשיינונג פון שאַנטאַזש. לייַ־דער, מחמת דער וואַקלענדיקער שטעלונג פון דער דעלעגאַטור צו דער פראַ־גע פון פוילישער קאָלאַבאָראַציע מיטן אָקופאַנט אין פאַרפאַלגן די יידישע באַפעלקערונג (צוליב דער שטאַרקער אַנטיסעמיטישער איינשטעלונג פון דער פוילישער באַפעלקערונג האָט דער ראַט מורא געהאַט זיך צו פיל צו אַנגאַזשירן עפּנטלעך), זענען די רעזולטאַטן פון קאַמף מיטן שאַנטאַזש גע־ווען נעבעכדיקע. אין דער פוילישער אונטערערדישער פרעסע, וואָס פלעגט דאָך נישט דערגיין צו די בריייטע קרייזן פון דער פוילישער געזעלשאַפט, זע־נען פון אויגוסט 1943 ביז סעפּטעמבער 1944 פאַרעפנטלעכט געוואָרן סך־הכל 13 טויט־אורטיילן אויף פאַלאַקן (צווישן זיי אַ גלח און אַ קאַפּראַל פון דער פוילישער פאָליציי) פאַר שאַנטאַזשירן און אַרויסגעבן יידן אין דייטשע הענט.

דאָס קולטור־לעבן אין די געטאָס

דאָס קולטור־לעבן אין די געטאָס איז אייגנטלעך געלעגן מחוץ דעם תחום פון דירעקטער פאַראינטערעסירונג מצד דער אָקופאַציע־מאַכט, ווײַל האָט מיטן אויסנאַם פון מיטעלע און העכערע בילדונג על פּי כלל נישט פאַרוועלט יידישע קולטור־אַקטיוויטעטן. עס איז אַ סברא אַז זי איז גאָר גע־וען פאַראינטערעסירט, ענלעך ווי אין איר קולטור־פאָליטיק אין אַנדערע אָקופּירטע לענדער אין פאַרסירן די ביליקע פאַרוויילונג־קולטור, בכדי אויף אַזאַ אופן צו אַנטשפּאַנען די אומצופֿרידנקייט ביי בריטע שיכטן פון דער באַפעלקערונג און זיי דעמאָראַליזירן. עס איז למשל באַווּסט, אַז לגבי דער פּוילישער באַפעלקערונג האָט דער פּראָפּאַגאַנדע־אמט אונטערשטיצט דאָס פאַרשפּרייטן פאַרנאַגראַפּישע „קונסט" אויף דער סצענע און אין אילוס־טרירטע צייטשריפטן, ווי אַ מיטל צו דעמאָראַליזירן און אָפּטעמפּן ביי איר די געפילן פון וויידערשטאַנד. וואָס שייך יידן, האָט נאָך דאָ געקענט ווירקן דער מאַטיוו פון זייען אילוזיעס וועגן דער דויערהאַפטיקייט פון די געטאָס, ווו יידן קענען צווישן זיך קולטורעל זיך אויסלעבן.

איבעריקנס איז דאָס געווען אַ געביט פון יידישן „אויטאָנאָמען" לעבן אין די געטאָס, ווײַל די מאַכט האָט מסתמא באַטראַכט פֿיר אַן אומשולדיקע טעטיקייט, ווײַל איז נישט ביכולת צו קרייצן אירע פּלענער, פאַרקערט, ברעגנט אַריין אין די געטאָס אַן אַנטשפּאַנונג און באַרויקונג: און ציט אָפּ די אויפּמערקזאַמקייט פון די אַקטועלע סכנות.

אין אַ מעמאָראַנדום פון „ראַסנפּאָליטישעס אַמט" פון דער נסדא"פּ וועגן „דער באַהאַנדלונג פון דער באַפעלקערונג פון די אַמאָליקע פּוילישע געביטן לויט ראַסנפּאָליטישע שטאַנדפּונקטן", ווײַל איז פאַרענדיקט געווארן דעם 25סטן נאָוועמבער 1939, רעדט זיך וועגן יידן בזה הלשון: „פּאָליטישע יידישע גרופּירונגען דאַרף מען פאַרווערן צוגלייך מיט די פּוילישע. דאָקעגן וועט מען קענען אַביסל לייכטער טאָלערירן יידישע קולטור־פאַרבאַנדן,

אײדער פּוילישע. מען קען זיכער דאָ לאָזן די ייִדן אַ פּרייערע האַנט ווי די פּאָליאַקן, היות די ייִדן פּאַרמאָגן נישט פּאָליטיש אַזאָ רעאַלע קראַפט ווי די פּאָליאַקן..."

דער אָקופּאַציע־מאַכט האָט אַ פּנים געפּאַסט צום רומל צו טראָגן, ווי לאַנג דאָס איז נויטיק, די מאַסקע פון אַ קולטורעלער רעגירונג ("קולטור־פּאָלק"), וואָס שטעלט זיך נישט אַנטקעגן לעגיטימע קולטור־טעטיקייטן. בכן, איז פון אַלע געביטן פון געטאָ־לעבן דאָס קולטור־לעבן געווען אַ גע־ביט, ווו די מאַכט האָט זיך, מיטן אויסנאַם פון די ענינים פון אַלגעמיינער בילדונג, לפי־ערך ווייניק געמישט.

אָבער ענלעך ווי אין אַנדערע שטחים פון געטאָ־לעבן איז די נאַצישע קולטור־פּאָליטיק בנוגע דער ייִדישער באַפעלקערונג נישט געווען קיין אייג־הייטלעכע און איז אין הסכם מיטן פּרינציפּ פון "לאָקאַלן פּירערטום" גע־ווען אָפּהענגיק פון דער איינשטעלונג פון לאָקאַלע מושלים.

אַ פּאָר ביישפילן וועלן דאָס געזאָגטע בולט אילוסטרירן:

1. בעת אין וואַרשעווער געטאָ האָט די מאַכט דערלויבט, יעדנפאַלס טאָלערירט, ייִדישע שולן מיט דער פּוילישער אונטערריכט־שפּראַך (זען וויייטער), האָט דער הויפּטמאַן פון קרייז בלוינע־סאָכאַטשעווי אינעם וואַרשע־ווער דיסטריקט דערקלערט אין זיין בריוו פון 4טן יאַנואַר 1941 צו דער ייִדישער פּריוואַטער שולע אין גראָדזשיסק (דער זעלבער דיסטריקט) אַז די מאַכט דערלויבט צו עפענען ייִדיש־עלעמענטאַרע שולעס מיטן תנאי, אַז די לימודים־שפּראַך זאָל זיין ייִדיש אָדער העברעיש, פאַררופּנדיק זיך דער־ביי אויף אַ פאַראַדענונג פון וואַרשעווער דיסטריקט־שעף פון 27סטן דע־צעמבער 1940. אין ראָדעם איז די דערלויבעניש צו עפענען אַ שולע גע־בעבן געווארן מיט דעם תנאי, אַז די לימודים וועלן געלערנט ווערן אויס־שליסלעך אין ייִדיש. אין יאַסלאָ (קראַקאָווער דיסטריקט) האָט די מאַכט געצווונגען איבערצוגיין פון פּויליש ווי אַן אונטערריכט־שפּראַך צו העב־רעיש און פּויליש איז נאָר דערלויבט געווארן ווי אַ הילפשפּראַך.

2. אין לאָדזשער געטאָ האָט די אויפּזיכט־מאַכט דערלויבט צו עפע־נען 2 ייִדישע מיטלשולן מיט די העכסטע ליציאַלע קלאַסן, בעת אין ערגעץ,

זוי עס איז ביז איצט באַקאַנט, האָט מען אַזאַ זאַך אָפיציעל נישט טאָלע־רירט און די מיטלשול אין די געטאָס איז געווען אַ געהיימע. אַן אויסנאַם אין דעם פרט איז אויך געווען ווילנער געטאָ.

3. אין דער צייט וועז אין לאָדזשער געטאָ איז איינע פון די צוויי אָפיציעלע און אַממייסטן געווצטע שפראַכן אין דער ייִדישער געטאָ־אַדמי־ניסטראַציע געווען פוילישׁ, האָט מען אין פאַביאַניץ, וואָס האָט געהערט צו דער לאָדזשער רעיענציע, געצוווּנגען די ייִדישע באַפעלקערונג זיך צו באַ־נוצן נאָר מיט ייִדיש אָדער דייטש און פאַר אַרויסכאַפן זיך מיט אַ פויליש וואָרט אין אַ שאָפּ האָט מען געקריגן געשלאָגן און געצאָלט 20 פעניג שטראָף.

4. בשעת אין לאָדזשער, וואַרשעווער א״א געטאָס פון „וואַרטעלאַנד״ און דער גענעראַל־גובערניע איז דאָס פאַרקויפן און לייענען דייטשע און פּוילישע צייטונגען געווען שטרענג פאַרווערט (פאַר דער ייִדישער באַפעל־קערונג האָט די מאַכט דערלויבט אויפן גאַנצן אָקופאַציע־שטח צוויי צייי־טונגען: די לאָדזשער „געטאָ־צייטונג״ אין ייִדיש [אַ קורצע צייט] און די „גאַזעטאַ זשידאָווסקאַ״ אין קראָקע — אין פּוילישׁ) און מען פלעגט די דאָ־זיקע צייטונגען אַריבערשמוגלען אין געטאָ און לייענען זיי געהיים, האָט דער לייענזאָל אין דער ביבליאָטעק פון ווילנער געטאָ, אַבאָנירט אין 1943 צוויי ווילנער צייטונגען, אַ דייטשע און אַ פּוילישע. לויט אַ פאַראיינצלטער בישט קאָנטראָלירטער ידיעה האָט מען אין זעלווער געטאָ (וואַרטעלאַנד) געהאַנגען צוויי ייִדן פאַר לייענען פאַרווערטע צייטונגען. אַזעלכע ביישפילן וואָלט מען געקענט ברענגען נאָך מער.

דאָס קולטור־לעבן אין די געטאָס האָט זיך געשטאַלטיקט פאַרשיידנ־אַרטיק, אָפהענגיק אין אַ גרויסער מאָס פון לאָקאַלע באַדינגונגען, אָבער גע־ווייסע אַלגעמיינע, טיפּישע שטריכן זיינע לאָזן זיך אויסטיילן פון דער דאָ־זיקער פאַרשיידנקייט.

1. די שארפע קולטור־דיפערענציאַציע וואָס איז געווען אַזוי כאַ־ראַקטעריסטיש פאַר דעם ייִדישן פאַרמלחמהדיקן לעבן אין מזרח־אייראָפּע בכלל און אין פוילן בפרט איז מיט ווינציק אויסנאַמען אָפּגעשוואַכט גע־ווארן אין די געטאָס, וווּ דער ייִדנראַט האָט פאַרמעל און פאַקטיש איבער־

געגומען די אָנפירונג מיטן קולטור־סעקטאָר (ווילנע, לאָדזש, ביאַליסטאָק). אַזוי, למשל, איז אין די דערמאָנטע געטאָס געשאַפן געוואָרן אַ מער ווייניקער איינהייטלעכער ייִדישער שולוועזן מיט אַ פאַראיינהייטלעכן שול־פּראָגראַם אין וועלכן עלעמענטן פון אַ קולטור־פּאָליטישן כאַראַקטער (ייִדיש, העברעיש, דת, ארץ־ישראל) זענען דאָ און דאָרט, שוואַכער, אָדער שטאַרקער אַקצענטירט געוואָרן, אָפּהענגיק אין אַ גרויסער מאָס פון דער קולטור־אַפּיליאַציע פון געגעבענעם שול־פאַרוואַלטער, אָדער לערער, אָבער פּראָגראַם־מעסיק איז די אויסגעשטימטע צאָל לימודים געווען אָבליגאַטאָריש אין אַלע שולן. פון די אויסגעפּאָרשטע געטאָס איז נאָר אין וואַרשעווער געטאָ דאָס שולוועזן פאַרבליבן צעטיילט לויט אידעאָלאָגישע שייִדליניעס (זען ווייטער).

אין וואַרשעווער געטאָ האָט די „ייִדישע קולטור־אָרגאַניזאַציע", וואָס איז אַנטשטאַנען תחילת ווינטער 1941 אַרומגענומען סיי פּועלי־ציוניסטן, סיי בונדיסטן און אומפאַרטייִישע קולטור־עסקנים. אין די קולטור־אָפּטיילן פון ווילנער און ביאַליסטאָקער ייִדנראַטן האָבן מיטגעאַרבעט פאָרשטייער פון כמעט אַלע קולטור־שטרעמונגען אין דער ייִדישער געזעלשאַפט. אין לאָדזשער געטאָ האָבן צו די אָנפירנדיקע מיטגלידער פון דער „ייִדישער קולטור־געזעלשאַפט" (געגרינדעט אין אָקטאָבער 1940) געהערט מענטשן פון פאַרשיידענע פּאָליטישע ריכטונגען, וואָס פאַראייניקט האָט זיי די אָנערקענונג פון דער נויטוועндיקייט פון קולטור־אַרבעט אין ייִדיש.

2. אין פיל געטאָס, בפרט אין די גרעסערע, לאָזט זיך, פון איין זייט, קאָנסטאַטירן אַן אינטערעס און דראַנג צו קולטור־עסטעטישע איבערלעבונגען בכלל און אַן אויפגעוועקטע פאַראינטערעסירונג מיט ייִדישע קולטור־ווערטן בפרט, און אַ פאָרשטאַרקונג פון אַסימילאַטאָרישע טענדענצן, פון דער אַנדערער זייט. וועגן „אַ דורשט נאָך אַ ייִדיש בוך", נאָך ייִדישער מוזיק, טעאַטער ביי גרויסע טיילן פון דער געטאָ־באָפעלקערונג באַריכטן מיטצייטלעריש מקורים פון ווילנער, וואַרשעווער, לאָדזשער א״א געטאָס. פון איין זייט איז דאָס געווען אַ דערשיינונג פון „פּסיכישן עסקייפּיזם" פון פינצטערן געטאָ־לעבן, פון „פאָרשיכורן זיך מיט אַ בוך", און פון אַ דראַנג נאָך פּסיכישער רעקאָמפּענסאַציע, ווי אַ רעאַקציע קעגן די אַנטמענטשלע־

כונג־מעטאָדן און שפלות־געפיל וואָס די נאַציס האָבן געפרוווט אָנצוארפן אויף דעם געטאָ־ייִד. פון דער אַנדערער זייט, האָט אין דער דאָזיקער דער־שיינונג אָפט געשטעקט אַ טיפער און אויפריכטיקער דראַנג זיך צו באַקע־נען מיט דער ליטעראַטור און ליידן־געשיכטע פון פאָלק, אין וועלכן מען האָט געזוכט אַן ענטפער און אַ טרייסט אין די קעגנווערטיקע ליידן. בפרט איז דאָס בולט געקומען צום אויסדרוק ביי דער באַוווסטזיניקער און גע־זעלשאַפטלעך אַריענטירטער יוגנט.

אין די פראָגראַמען פון די שולן זענען ייִדישע לימודים אַוועקגע־שטעלט געוואָרן אין צענטער. אין לאָדזשער געטאָ איז ייִדיש געוואָרן אין פרינציפּ די לימודים־שפראַך אין דעם פאַראיינהייטלעכן שולוועזן (אין דער פראַקטיק האָט מען, מחמת אָביעקטיוועט סיבות, — דוחק פון לערער מיט אַ געוונדיקער קענטעניש פון ייִדיש, מאַנגל אין לערנביכער — געמוזט אָפּ־וויכן פון דעם דאָזיקן פרינציפּ). אין ווילנע און ביאַליסטאָק, וואָס האָבן פאַרמאָגט אַ לאַנגע טראַדיציע פון ייִדישע און העברעישע שולן, איז דאָס געווען אַ זעלבסטפאַרשטענדלעכער פאַקטולאַט.

פון דער אַנדערער זייט, קען מען אויך אָבסערווירן, ווי באַמערקט, די דערשיינונג פון קולטורעלער און שפראַכלעכער אַסימילאַציע (פאַלאָניזאַציע — אין די פוילישע געטאָס), נישט נאָר ביי דער פראָפעסיאָנעלער אינטע־ליגענץ, וואָס איז שוין פאַר דער מלחמה געווען שפראַכלעך און קולטורעל היפש אַסימילירט, נאָר אויך ביי אַנדערע שיכטן. אַ מיטצייטלעריש־ער מקור פרווט דערקלערן די דאָזיקע דערשיינונג קודם־כל מיט פראַקטישע טעמים: „ייִדן האָבן געהאַלטן פאַר גלייכער זיך מאַכן נישט פאַרשטיין קיין דייטש... דער ייִד האָט געמוזט רעדן פויליש בכדי ער זאָל קענען ענטפערן, וועז אַ דייטש האָט זיך צו אים געווענדט: „ניע ראָזומיעם" (כ׳פאַרשטיי נישט) — און מיט אידעיש מאַטיוון: „די ייִדן זענען איינגעפרעסט אין געטאָ, זיי זוכן אַ קאָנטאַקט מיט דער אויסערלעכער וועלט... און דער ייִד כאַפט זיך אָן אין דער פרעמדער שפראַך אַלס אַ רעטונגס־ברעט, אַזוי אַרום דאָכט זיך אים, געפינט ער זיך ווידער אַ קאָנטאַקט מיט דער וועלט, מיט יענער זייט". אין דעם פוילישן רעדן איז מסתמא אויך געקומען אומבאַווווסטערהייט צום אויסדרוק אָן אינעווייניקסטער פראָטעסט קעגן דער אויפגעצווונגענער

איזאָלאַציע און דאָס אונטערשטרייכן די גורל־שותפותדיקייט מיט דער דער־שלאָגענער פּוילישער מלוכה, פון וועלכער מען האָט דערוואַרט הילף.

אויף דער פאַרשטאַרקונג פון דער אַסימילאַציע־אַטמאָספער אין די גע־טאָס האָט בלי־ספק משפּיע געווען דער פאַקט, וואָס הינטער זייער מויערן זענען אַרייַנגעוואָרפן געוואָרן צאָלרייכע גרופּעס פון דער ייִדישער אַסימי־לירטער אינטעליגענץ, האַלבע און גאַנצע משומדים. אין געוויסע געטאָס, ווי למשל, אין דער וואַרשעווער, האָבן זיי באַקומען, אַדאַנק די פאַרנומענע אַנ־פירנדיקע פאָסטנס אין ייִדנראַט און אין זייער אינסטיטוציעס, ווי אויך אין דער געטאָ־פּאָליציי, אַ גרויסע השפּעה אויף דעם געטאָ־לעבן. די נעגאַטיווע זייטן פון געטאָ־לעבן איז פאַר זיי געווען גרייַנגער אָנצונעמען ווי אַטריבוטן פון ייִדישן פאָלקס־לעבן בכלל, און די אַמאָליקע גלייכגילטיקייט האָט זיך פאַרוואַנדלט אין פאַראַכטונג און שנאה צו דער ייִדישער פאָלקס־מאַסע און איר קולטור.

דער ביטערער ייִדישער גורל האָט אויף די נאַציאָנאַל אָדער רעליי־גיעז וויניקער באַוווסטזיניקע און שטאַנדהאַפטיקע געווירקט אין דער ריכ־טונג פון אַ דראַנג צו אַנטלויפן פון דער דאָזיקער גורל־געמיינשאַפט. אין אַ סיטואַציע וועו זיין אַ ייִד איז געווען פאַרבונדן מיט אַזעלכע סכנות האָבן זיך געשאַפן באַדינגונגען פאַר אַ „נאַציאָנאַלער מימיקראַ". אין דער דאָזיקער ריכטונג האָט אויך מסתמא געווירקט דער פאַרשפרייטער רעטונג־חלום פון אַנטרינען אויף „יענער זייט", ווו מען האָט געקענט דורכהאַלטן נאָר ווי אַ נישט־ייִד.

עס איז סימפּטאָמאַטיש, אַז אין וואַרשעווער געטאָ האָבן אָנגעזעענע ייִדישע שרייבער און קולטור־טויער אויסגעדריקט די מורא פאַר אַ שמד־עפּידעמיע נאָך דער מלחמה, ווי אַ מין אַספעקטאַציע פאַר דער נישט זיכערער צוקונפט. אין אַ ריי געטאָס (וואַרשע, לעמבערג) זענען געווען גאָרנישט קיין קלייניע צאָל שמד־פאָלן צוליב פּראַקטישע טעמים: פאַר די משומדים אין גע־טאָ האָט געזאָרגט די קאָטוילישע „קאָריטאַס".

3. דאָס קולטור־לעבן אין די געטאָס איז על־פּי־כלל אַרויסגעוואַקסן פון דער איניציאַטיוו פון די געזעלשאַפטלעכע קולטור־אינסטיטוציעס און פּאָליטישע גרופּירונגען וואָס האָבן געהאַט הינטער זיך אַ לאַנגיאָריקע דער־

פאַרונג פון קולטור־אַרבעט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. מחמת לע־גאַליסטישע טעמים האָט עס אָבער על־פי־כלל געמוזט טראָגן אויף זיך דעם אָפיציעלן חותם פון יידנראַט. אין וואַרשעווער געטאָ האָט אין אַ געוויסן פעריאָד געהערשט אַ מין אַנטאַגאָניסטישער פאַראַלעליזם צווישן דער געזעל־שאַפטלעכער קולטור־טעטיקייט און דעם יידנראַט. צוזאַמען מיט דער סא־ציאַלער הילף האָט די קולטור־אַרבעט אין די געטאָס געשאַפן אַ געביט אויף וועלכן עס האָט פאַקטיש געקענט קומען צום אויסדרוק די אַקטיווקייט פון גרופּעס און יחידים מחוץ די ראַמען פון די יידנראַטן.

4. די קולטור־אַרבעט איז געווען ענג פאַרבונדן מיט די אַקציעס פון סאָציאַלער אַלייניהילף און האָט געדינט אויך אַ פראַקטישן צוועק פון שאַפן געלט־מיטלען פאַר די שייכדיקע הילף־קאָמיטעטן און אינסטיטוציעס פאַר סאָציאַלער הילף.

5. די קולטור־אַרבעט האָט נישט זעלטן געדינט, בפרט אין גרעסערע געטאָס, ווי אַ דעקמאַנטל פאַר פּאָליטישער אונטערערדישער טעטיקייט. דאָרט ווו די מאַכט האָט זיך אויף דעם געכאַפּט האָט זי זיך בלוטיק אָפּגערעכנט מיט די קולטור־טוער, ווי למשל, אין וואַרשעווער געטאָ אין אַפּריל 1942.

וואָס שייך די פערספּעקטיוון און מעגלעכקייט פאַר שעפּערישער קול־טור־אַרבעט אין די געטאָס, זענען צווישן דער יידישער דענקענדיקער אינ־טעליגענץ געווען אַזעלכע וואָס האָבן ביז אַ געוויסן פעריאָד געמיינט, אַז די געטאָ שאַפט מעגלעכע באַדינגונגען פאַר קולטור־אַרבעט — צו זיי למשל געהערט דער שרייבער הלל צייטלין אין וואַרשעווער געטאָ, דער באַקאַנטער געלערנטער ח. ז. קאַלמאַנאָוויטש אין ווילנער — און אַזעלכע ווי צב"ש דער שרייבער אהרן אייזענאָרן, דער פאָרזיצער פון געזונטהייט־אָפּטייל ביים וואָר־שעווער יידנראַט, ד"ר י. מילייקאָווסקי, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז קולטור־שעפערישקייט אין געטאָ איז אַן אוממעגלעכע זאַך. ווי פאַרשיידן עס זאָלן נישט האָבן געווען די סוביעקטיווע מיינונגען וועגן דעם ווערט פון קולטור־אַרבעט אין די געטאָס, מוז מען אָבער פעסטשטעלן, אַז אָביעקטיוו האָט זי אָפּגעשפילט אַ וויכטיקע ראָל.

פון אין זייט, האָט זי געפּרוווט צו אימוניזירן מיט אַ גרעסערער אָדער

קלענערער הצלחה די באַווּסטזיניקע טיילן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג, בפרט די יוגנט, קעגן די בהכרח דעמאָראַליזירנדיקע איינפלוסן פון געטאָ־לעבן, שאַפנדיק פאַר זיי אַ געוויסן גייסטיקן אָנשפּאַר און אָנהאַלט אין אַן אַטמאָספער פון נאַקעטן אָפּט מאָל ברוטאַלן מאַטעריאַליזם, וואָס האָט באַ־הערשט פיל געטאָס, און פון דער אַנדערער זייט, געשטאַרקט דעם געטאָ־יידְ קעגן די מעטאָדן פון דעהומאַניזאַציע און מאָראַלישער דערנידערונג וואָס די נאַציס האָבן אָנגעוואַנדט לגבי דער יידישער באַפעלקערונג אין די אָקופּירטע געביטן. די קולטור־אַרבעט אין די געטאָס האָט געטראָגן אויף זיך דעם בולטן חותם פון אַ גייסטיקן ווידערשטאַנד.

מיר וועלן איצט דאָס געזאָגטע אילוסטרירן מיט ביישפילן פון אַ צאָל גרעסערע און קלענערע געטאָס. מיר וועלן אָנהייבן מיטן וואַרשעווער געטאָ.

א. וואַרשע

א. שולוועזן

די בילדונגס־פאָליטיק פון דער דייטשער מאַכט אין אָקופּירטן פוילן האָט געשטרעבט אין הסכם מיט די נאַצישע פּלענער צו פאַרוואַנדלען די פּוילישע שטחים אין אַ מין קאָלאָניאַלן היגטערלאַנד פאַרן „גרויס־דייטשן רייך", אַראָפצונידעריקן די עפּנטלעכע בילדונג צום עלעמענטאַרסטן ניוואָ. זי האָט דערלויבט נאָר אַזוי פיל בילדונג וויפל עס איז נויטיק פאַר אַ קוואַ־ליפיצירטן האַנטווערקער, אַרבעטער און פאַכמעניש אויסגעשולטן לאַנד־ווירט. זי האָט דעריבער דערלויבט נאָר עלעמענטאַרע פאָלקס־ און פאַך־שולן, מיטעלע און העכערע בילדונג איז געווען פאַרוועהרט.

דאָס זעלביקע איז חל געווען אויך אויף די יידישע באַפעלקערונג, נאָר דאָ, אויפן יידישן אָפשניט, איז די דאָזיקע „בילדונג"־פאָליטיק אַדורכגעפירט געוואָרן מער ריקזיכטסלאָז און מיט מער שיקאַנעס.

מחמת די מלחמה־געשעענישן, וואָס זענען אויסגעבראָכן אין דעם טאָג, ווען די שולן האָבן זיך געדאַרפט עפענען צום נייעם שול־יאָר 1940/1939, זענען די שולן געבליבן געשלאָסן. ווען עס האָט זיך סוף סעפּטעמבער געענ־דיקט די באַלאַגערונג פון וואַרשע, זענען מצד יידישע לערער פון די מלוכה־

שולן פאַר יידישע קינדער געמאַכט געוואָרן פרווון צו לאָזן אין גאַנג אַ צאָל שולן, וואָס אַ טייל פון זיי זענען אינגאַנצן חרוב געוואָרן, אַ טייל אויסגערויבט און דעוואַסטירט, און אַ טייל שול־בנינים קאָנפיסקירט געוואָרן פון דער אָקופאַציע־מאַכט. דעם 8טן אָקטאָבער 1939 האָט זיך באַוויזן אַ פאַראָרדענונג פון דעם הויפטקאָמאַנדיר פון דער אָקופאַציע־אַרמיי אין פוילן וואָס דערלויבט צו עפענען די אַלע לערנאַנשטאַלטן, וואָס זענען געווען טעטיק פאַר דער מלחמה. האָבן זיך טאַקע אַ טייל שולן, וואָס זענען מיט דער הילף פון די לערער און תלמידים דערפירט געוואָרן צו אַ דערטרעגלעכן צושטאַנד, געעפנט, אָבער סוף נאָוועמבער האָט די מאַכט באַפויילן צו שליסן די יידישע שולן אונטערן אויסרייד פון געפאַר פון אַנשטעקנדיקע קראַנקייטן. דעם 4טן דעצעמבער האָט זיך געשלאָסן די לעצטע פאָלקסשול פאַר יידישע קינדער. די מאַכט האָט גלייכצייטיק דערלויבט צו עפענען די אַלגעמיינע פאָלקסשולן, אָבער געפאָדערט, אַז די יידישע לערער און קינדער זאָלן פון זיי באַזייטיקט ווערן. די דאָזיקע טאַקטיק האָט די מאַכט אָנגעוועندט כמעט אויפן גאַנצן שטח פון די אָקופירטע געביטן. דאָס עפענען פריוואַטע שולן איז געוואָרן אָפהענגיק פון אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פון דער מאַכט (פאַראָרדענונג פון 10טן מערץ 1940). עס איז פאַר אַלעמען קלאָר געוואָרן, אַז די מאַכט טראַכט נישט וועגן דערלויבן עפענען יידישע שולן.

די דירעקט פאַראינטערעסירטע, די אַרבעטלאָזע לערערס, וואָס האָבן פאַרלוירן זייער אייניציקן מאַטעריעלן אָנשפאַר, האָבן דורך זייערע פאַרשטייער („לערער־רעפרעזענטאַנץ"), וואָס האָט אַרומגענומען לערער פון אַלע שול־טיפן (חוץ די פון די מלוכה־שולן פאַר יידישע קינדער) געמאַכט אומאויפהערלעכע באַמיונגען ביים יידנראַט, „צענטאָס" א"א יידישע אָרגאַניזאַציעס אָנצוהייבן מיט אַ פאַרמאַסקירטן שול־אונטערריכט אונטערן מאַנטל פון קינדערשוץ. לויט אַ מעמאָריאַל, וואָס די „לערער־רעפרעזענטאַנץ" האָט צוגעשטעלט דעם יידנראַט, האָבן זיך אין סעפטעמבער 1939 געפונען אין וואַרשע פון 50 ביז 80 טויזנט קינדער אין עלטער פון 5—12 יאָר. טויזנטער קינדער זענען מחמת דער מלחמה געבליבן אָן השגחה, האָבן פאַרפולט די גאַסן און געוואָרן אויסגעשטעלט אויף די דעמאָראַליזירנדיקע איינפלוסן פון לעבן אויף דער גאַס.

דערווייל האָט מען אין אַ סך קינדער־קיכן, וואָס האָבן זיך געעפנט לויט דער איניציאַטיוו פון די געווען שול־אַרגאַניזאַציעס און „צענטאָס", איינגעאָרדנט אַ נישט־אָפּיציעלן אונטערריכט פון אַ פּאָר שעה טעגלעך, פון וועלכן עס האָבן גענאָסן צענדליקער טויזנטער קינדער.

דעם 31סטן אויגוסט 1940 איז דערשינען אַ פּאַראָרדענונג „איבער דאָס יודישע שולוועזן אים געגנעראַל־גאָווערנעמענט", וואָס האָט דערלויבט די יידנראַטן און נאָר זיי צו עפענען יידישע פּאָלקס־ און פּאַר־שולן מיט אַ סטאָטוס פון פּריוואַטע שולן (§§ 1, 2); די יידנראַטן זענען אויך באָאויפּ־טראָגט געווארן מיט דער זאָרג פּאַר אויסבילדן לערערס (§ 2, אָפּזאַץ 3); פּאַר דער יידישער באָפעלקערונג וועט אייגנעפירט דער שול־צוואַנג לויט דעם פּוילישן שול־געזעץ (§ 3); קאָנפיסקירט יידיש פּאַרמעגן, וואָס איז נויטיק פּאַר דער דערפילונג פון דער דאָזיקער אויפגאַבע, קען איבערגעלאָזט ווערן דעם יידנראַט מיט דער הסכמה פון די שייכדיקע רעגירונגס־אָמטן (§ 4); צוויי אָדער מער יידנראַטן אין קליינע קהילות קען דער דיסטריקט־שעף צוזאַמענשליסן בכדי צו עפענען בשותפות יידישע שולן (§ 5). די השגחה איבער די יידישע שולן האָבן די דייטשע מאַכט־אָרגאַנען (§ 6). דאָס איז געווען די אַלגעמיינע פּאַראַדענונג. בכדי צו עפענען אַ שול האָט יעדער יידנראַט געמוזט זיך וועגן נאָך אַ דערלויבעניש צו דער לאָקאַלער אויפ־זיכט־מאַכט.

נאָכן באַווייזן זיך פון דער דערמאָגטער פּאַראַדענונג האָט דער יידנ־ראַט געמוזט מאַכן הכנות צו רעאַליזירן די געשטעלטע אים אויפגאַבע. עס איז געשאַפן געווארן אַ שול־קאָמיסיע מיטן אָנטייל פון פּאַרשטייער פון די געווועזענע יידישע שול־אָרגאַניזאַציעס, אָבער מחמת באַוואָרענישן מצד דער סאָניטאָרער מאַכט אין שטאָט האָט מען די צוגרייטונג־אַרבעט געמוזט אָפּ־שטעלן.

עס איז טיפיש פּאַר דער צביעות פון דער נאַצישער שטאָט־אָדמיניס־טראַציע, אַז דווקא אין די זומער־ און האַרבסט־חדשים פון 1940 האָט זיך די צאָל פּאָלן סיי פון בויך־טיפוס, סיי פון דער פלעק־פיבער־עפּידעמיע, וואָס זענען אויסגעבראָכן צווישן דער יידישער באָפעלקערונג אין האַרבסט 1939, שטאַרק פאַרקלענערט. אויב אין דעצעמבער 1939 האָט די צאָל פּאָלן

פון בויך־טיפוס באַטראָפן 540, איז אין די זומער־חדשים פון 1940 געפאַלן צו בערך 10 אַ חודש. דאָס גלייכן איז די צאָל פאַלן פון פלעק־טיפוס געפאַלן פון 407 אין אַפּריל אויף 10 אין אויגוסט 1940. אָבער די „זויכענגעפאַר" איז געווען אַ באַקוועמער תירוץ אויף נישט לאָזן פאַרווירקלעכן אין לעבן אַן אייגענע פאַראַרדענונג, אויב יידן קענען דערפון האָבן אַ נוצן.

אין יאַנואַר 1941 האָט דער יידנראַט ווידער באַנייט זיינע באַמיִונגען — אָבער אָן רעזולטאַט. ערשט אין אַפּריל האָט דער יידנראַט באַקומען פון דער מאַכט אַ דערלויבעניש צו עפענען אַ צאָל פאַלקסשולן, תחילת, ווי עס האָט געהייסן פאַר 5,000 קינדער. די שול־קאָמיסיע איז ווידער אַקטיווירט געוואָרן (אין איר זענען אַריין אויך מיטגלידער פון יידנראַט וואָס זענען צוגעשטעלט געוואָרן שול־טוער). אויפן סמך פון די מאַטעריאַלן וואָס זענען צוגעשטעלט געוואָרן פון די שול־אָרגאַניזאַציעס און פרייוויליקע שול־טוער, זענען אויסגעאַרבעט געוואָרן די ראַמען פון אַלגעמיינער שול־אָרגאַניזאַציע וואָס האָט אַרומגענומען 6 שול־טיפן („ציש"א", „תרבות", „שול־קולט", „יבנה", „חורב", „בית־יעקב"), די פּראָגראַמען פאַר די באַזונדערע שול־טיפן, און עס זענען צונויפגעשטעלט געוואָרן רשימות פון לערערס און שול־פאַרוואַלטערס.

אָבער דער ענין האָט זיך נישט געהירט פון טויטן פונקט. דער יידנראַט אינטערוועניִרט ביי דער מאַכט וועגן דערלויבן עפענען די מיט אַ יאָר צוריק געזעצלעך אייגעפּירטע שולן און אויסשולונג־קורסן פאַר לערערס, שטעלט צו אַ רשימה פון לאָקאַלן פאַר די שולן. ענדלעך זענען אין סעפּטעמבער־אָקטאָבער 1941 געעפנט געוואָרן זעכצן שולן, וואָס האָבן זיך גענומען אונטערן פאַטראָנאַט פון די פאַלגנדיקע שול־אָרגאַניזאַציעס: צישˇא — 3, תרבות — 3, שול־קולט — 1, רעליגיעזע שולן (בית־יעקב, חורב, יבנה) — 5, און שולן מיט פּוילישער אונטערריכט־שפּראַך — 4.

אַרום און אַרום האָבן זיך אין די עפענטלעכע אָנפאַנג־שולן אין געטאָ געלערנט ביי 10,000 קינדער ד"ה בערך אַ פינפטל פון אַלע קינדער אין פאַלקשול־עלטער. וועגן די דאָזיקע אָנפאַנג־שולן דערציילט די ניצול־געוואָרענע שול־אינספּעקטאָרין אין אירע זכרונות די וויטערדיקע אינטערעסאַנטע פּרטים:

„...די פּראָגראַם האָט פאָרויסגעזען, אַז מען וועט לערנען, פּויליש, יידיש, העברעיש, אַריטמעטיק, יידישע לימודים, צייכענען, האַנטאַרבעט, געזאַנג און גימנאַסטיק. געשיכטע און געאָגראַפּיע זענען נישט דערמאָנט געוואָרן — דאָס האָט מען אַדורכגעשמוגלט אויף די לעקציעס פון שפּראַכן אַדער פון טעכנישע לימודים. קיין לערנביכער זענען נישט געווען, און דער לימוד האָט דערפון שטאַרק געליטן. בלית־ברירה האָט מען אויסגענוצט פאַרמלחמהדיקע ביכער, אָבער די געטאָ־שול האָט דאָך געהאַט אַן אַנדער שיטה — זי האָט על־פּי פּראָגראַם געדאַרפט אָנשפּאַרן דאָס לערנען אויף יידישער טעמאַטיק. די שולן אויף יידיש און העברעיש זענען געגאַנגען מיט זייער פאַרמלחמהדיקן וועג און האָבן געמוצט זייערע אַלטע לערנביכער אויף וויפל מען האָט זיי געקענט באַקומען. גאָר גרויסע שווערקייטן האָבן געהאַט די שולן אויף פּויליש, וואָס ביז דער מלחמה זענען זיי געווען אַסימילאַטאָרישע אין גייסט און דאָ האָבן זיי געדאַרפט אָנהייבן געבן אַ נאַציאָנאַלן אינהאַלט. די איינפאַליקייט פון די לערערס איז דאָ געווען אָ סך וויכטיקער אידער אין נאָרמאַלע שולן. מען האָט קאָנצענטרירט דאָס לערנען אויף יידישע יום־טובים, אָרום לעבן און אַרבעט אין געטאָ, אָרום בעת לעטריסטישע ווערק, ווו עס שטייט אין צענטער די יידישע סביבה. דער שול־אָפּטייל האָט פּלאַנירט אַרויסצוגעבן נייע לערנביכער, אָבער דערויף האָט מען זיך נישט דערוואַרט".

די שולן האָבן זיך געעפּנט מיט דריי קלאַסן, אָבער מען איז דערגאַנגען צום 4טן און אין געווייסע שולן אַפּילו צום 5טן קלאַס.

פון אָ געוויסן עלעמענטאַרן אונטערריכט האָבן געגאַסן אויף די קינדער אין פאָרשול־ און שול־עלטער, וואָס האָבן זיך געפונען אין פאַרשיידענע קינדער־אַנשטאַלטן פון „צענטאָס", אָדער אונטער זיין השגחה. צום 1טן דעצעמבער 1941 האָט דער „צענטאָס" אַרומגעכאַפּט אין זיינע קינדער־אַנשטאַלטן און אין אַנדערע באַשפּייזונג־אויפזיכט־פונקטן (16 אינטערנאַטן, 5 האַלב־אינטערנאַטן, 25 קינדער־קיכן, 8 דערציונגס־קלובן, 24 קינדער־קלובן אין די פּליטים־אַזילן, 14 אַזילן מיט נישט־סטאַבילן דערציונגס־פּערסאָנאַל א"אַ) 25,648 קינדער. דעם 5טן פעברואַר 1942 זענען

אין די קינדער־קיכן און דערציִונגס־קלובן געווען באַשעפטיקט 319 פּער־זאָן, צווישן זיי 85 דערציִערס און דערציִעריניס.

געלערנט צו ביסלעך מיט קינדער האָט מען אויך אין די אַ״ג „הויז־ווינקלען״ אָרגאַניזירטע פון די הויז־קאָמיטעטן, אָדער דורך שכנים, ווו גרו־פּעס קינדער פון אײַן אָדער אַ פּאָר הייזער פלעגן פאַרברענגען אונטער דער אויפזיכט פון געשולטע און ווייניקער געשולטע דערציִערס, „מדרי־כים״, און „העלפערס״ פון חלוצישע אָרגאַניזאַציעס און „סקיף״ (בונדישע קינדער־אָרגאַניזאַציע).

די שוידערלעכע מאַטעריעלע באַדינגונגען אין וועלכע עס האָט גע־לעבט די געטאָ־באַפעלקערונג, בפרט די ריזיקע כמעט 100,000 קעפּיקע פּליטים־מאַסע, האָבן זייער באַשוועדט און אָפּט געמאַכט אוממעגלעך צו פירן אַ מער ווייניקער נאָרמאַלע בילדונג־ און דערציִונג־אַרבעט. אָט וואָס עס שרייבט אַן אינספּעקטאָרין וועגן די באַדינגונגען אין די „צענטאָס״־אַזילן אין איר באַריכט אין יאַנואַר 1942:

„...צו דער שוואַכער פרעקווענץ זענען גורם נאַטירלעך די פרעסט, דוחק אין שיך און מלבושים, די נישט־באַהייצטע, אָדער זייער שוואַך באַ־הייצטע לאָקאַלן פון די אַזילן און דער אינציקער מאַלצייט פון אַ מינימאַלן דערנערונגס־ווערט... אין דערציִעריש־דידאַקטישן פּראָגראַם נעמט מען אין אַכט נאָר די יאָר־תקופות, מען פירט נישט קיין פּראַקטישע לימודים ווי צייכענען, קלעפּן פון ליים... אין פיל קינדער־קיכן איז נישט געפירט גע־וואָרן קיין שום דערציִונגס־אַרבעט״.

נישט געקוקט אויף די געשילדערטע באַדינגונגען איז דער אינטע־לעקטועלער ניוואָ פון לערנען געווען אַ הויכער. קינדער אין די געטאָס זענען גייסטיק פרי רייף געוואָרן און דער דורשט נאָך וויסן איז ביי זיי געווען אַ גרויסער. איז דאָך די שול, דער קלוב, דאָס הויז־ווינקל געווען דער אייניקער ליכטיקער פונקט אינעם טרויעריקן לעבן פון געטאָ־קינד.

ווי שוין דערמאָנט, איז מיטלשול־בילדונג געווען אָפּיציעל פאַרווערט און זי איז געפירט געוואָרן געהיים, בעיקר אין דער פאָרעם פון א״ג „קאָמ־פּלעטן״ (דאָס זעלבע איז פאָרגעקומען אויך ביי דער פּוילישער באַפעלקע־רונג). די פּריוואָטע קאָמפּלעטן, אָרגאַניזירט פון לערערס, האָבן אַרומגע־

כאַפּט קליינע גרופּעס תלמידים (6—20) און די לעקציעס זענען געפירט געווואָרן אין די פּריוואַטע דירות פון די תלמידים, אָדער לערערס. עס זענען געווען קאָמפּלעטן וואָס זענען אָרגאַניזירט לויטן פּראָגראַם פון אַ פּולער מיטלשול (מיטן אויסנאַם פון אייניקע טעכנישע קעגנשטאַנדן). לויט אַ סטאַטיסטיק וואָס איז צונויפגעשטעלט געווואָרן פון אַ גרופּע לערערס האָבן זיך אין די קאָמפּלעטן געלערנט בערך 20% פון די געווען מיטלשול־תלמידים, די צאָל קאָמפּלעטן איז אין יאָר 1941 דערגאַנגען צו אַ פּאָר הונדערט. עס זענען אויך געווען תלמידים־גרופּעס געשאַפן פון פאַליטישע ריכטונגען און בילדונג־אָרגאַניזאַציעס („ציש״א״, „אָרט״, „השומר הצעיר״, „אַגודת ישראל״, „מזרחי״ א״א). אַ געוויסע צייט זענען אויך געווען טעטיק צוויי געהיימע גימנאַזיעס פון „תרבות״ און „דרור״. די „תרבות״־גימנאַזיע האָט עקסיסטירט ביז יוני 1942, האָט געהאַט דריי קלאַסן און 6 לערערס. אין גימנאַזיע האָבן זיך געלערנט אַ פּאָר צענדליק קינדער. די גראַדואַנטן האָבן באַקומען צייגענישן. די „דרור״־גימנאַזיע געגרינדעט אין אויגוסט 1940 מיט 7 שילערס האָט אין שול־יאָר 1941 געציילט 120 תלמידים און קרוב 13 לערערס.

די דערלויבעניש צו עפענען פּאַקורסן פּאָר יוגנט, וואָס דער דייטשער שטאַטישער שפּה האָט געגעבן דעם יידנראַט אין אויגוסט 1940 איז אויסגעצוצט געוואָרן צו לערנען אַלגעמיינע און אַפילו העכערע טעאָרעטישע לימודים (די דערלויבעניש איז געגעבן געוואָרן מיטן תנאי, אַז די קורסן וועלן האָבן אַ ריין־טעכנישן כאַראַקטער).

די לעגאַלע אינסטאַנץ פון די פּאַקורסן איז געווען „די קאָמיסיע פּאָר מלאכה־אויסבילדונג״ (שפּעטער גערופן „קאָמיסיע פּאָר פּאַך־אויסבילדונג״), וואָס אין איר זענען אַריין פּאָרשטייער פון „אָרט״ און יידנראַט. ביים סוף פון 2טן קוואַרטאַל פון 1941 (30סטער יוני) זענען געווען טעטיק 24 קורסן מיט 832 יינגלעך, 24 קורסן מיט 818 מיידלעך און 16 קאָעדוקאַציע־קורסן מיט 681 תלמידים און תלמידות. בכן צוזאַמען 62 פּאַרשיידענע פּאַך־קורסן מיט 2,331 שילערס. צווישן סעפּטעמבער 1940 ביז סוף יולי 1942 זענען אַדורכגעגאַנגען די פּאַך־קורסן, צוזאַמען מיט די ספּעציעלע קורסן פּאָר איבערקוואַליפיצירונג און אויסבילדונג פון יוגנט אין נאָכשול־עלטער, קרוב

20,000 פּערזאָן. ביז סוף אַפּריל 1941 זענען אויך געעפנט געוואָרן 4 קורסן פון צווייטן העכערן שטאַפּל, פאַר אַוואַנסירטע אין זייער פאַך, און פאַר אַבסאָלוועטן פון די קורסן פון דער ערשטער מדרגה. מחמת די שוועריקייט אין נישט־זיכערע באַדינגונגען איז די פלוקטואַציע אויף די קורסן געווען אַ גרויסע און די צאָל באַזוכער האָט געהאַלטן אין פאַלן.

מיט דער צייט זענען אויך אָנגעשטאָנען פאַכקורסן אויף אַ ליצעאַלן און אַפילו אוניווערסיטעטס־ניוואָ מיט אַ ברייטן טעאָרעטישן פּראָגראַם, ווי דער קורס פאַר פלעגערינס (מיט 250 שילערינס), וואָס האָבן גלייכצייטיק געאַרבעט אין די געטאָ־שפּיטאָלן, די כמעט אָן איבערריים פונקציאָנירנדיקע פלעגערינס־שול ביים יידישן שפּיטאָל, וואָס די דייטשע מאַכט האָט בלית־ברירה נישט געשלאָסן מחמת די עפּידעמיעס, דער אינציקער נאָרמאַלער לערנאָנשטאַלט אין געטאָ מיט אַ צוויי־יאָריקן קורס, דער פאַרמאַצעווטן־קורס (מיט 50 קורסאָנטן), אַ פּראַקטישער קורס פאַר אָנגעוועלדטער כע־מיע (50 באַזוכערס) און דער קורס פאַר גראָפיקער.

עס זענען אויך אָנגעשטאָנען אין געטאָ, נישט געקוקט אויף די אומגע־הויערע מניעות און אויף דער געפאַר אָנטדעקט צו ווערן פון דער מאַכט, צוויי קורסן אויף אַ ניוואָ פון הויכשולן, די מעדיצינישע און טעכנאָלאָגישע, ווי אויך — שוין לעגאַל — די פּעדאָגאָגישע קורסן. די לעקטאָרן אויף די דאָזיקע קורסן זענען געווען געוועזענע יידישע, אָדער געשמדטע פּראָפעסאָרן, וואָס האָבן געלערנט פריער אין די וואַרשעווער הויכע לערנאָנשטאַלטן, אין יודאָיסטישן אינסטיטוט א"א. בפרט זענען אויף אַ הויכן טעאָרעטישן ני־וואָ געשטאָנען און געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג די מעדיצינישע קורסן מיטן באַווּסטן עפּידעמאָלאָג פּראָפ' לודוויג הירשפעלד בראש. אויף דעם קורס האָבן געלערנט אין פאַרשיידענע פּעריאָדן פון 180 ביז 250 קורסאָנטן.

די דערלויבעניש אויף די פּעדאָגאָגישע קורסן, וואָס זייער לעגאַלקייט האָט זיך געשטיצט אויף § 2 פון דער דערמאָנטער פאַראָרדענונג פון 31סטן אויגוסט 1940 וועגן אויסבילדן לערערס פאַר די שולן פון די יידנראַטן, האָט די מאַכט געגעבן מיטן תנאי, אַז קיין הומאַניסטישע לימודים טאָרן נישט געלערנט ווערן מיטן אויסנאַם פון די יודאָיסטישע געגנשטאַנדן, אָבער ווי אויף אַלע אַנדערע קורסן, האָט מען אויך דאָ עובר געווען אויפן

תנאי און געלערנט אַלגעמיינע פּעדאַגאָגיק, געשיכטע פון פילאָסאָפיע, פּסיכאָלאָגיע א״אַ הומאַניסטישע געגנשטאַנדן. די לעקטאָרן זענען געווען געוועזענע פּראָפעסאָרן פון יודאַיסטישן אינסטיטוט און מלוכהשן סעמינאַר פאַר יידישע לערער פון רעליגיע.

געווען אויך אין געטאָ קורסן וואָס האָבן געהאַט אַ דירעקטן פּראַקטישן צוועק: צו באַגרינען דעם שטיינערנעם, מיט חורבות פאַרלייגטן, שטח און שאַפן „לונגען פאַרן געטאָ". דאָס זענען געווען די לאַנדווירטשאַפטלעכע און געלטנעריי־קורסן איינגעאָרדנט פון דער פאַרמלחמהדיקער „געזעלשאַפט צו פאַרשפּרייטן לאַנדווירטשאַפט", „טאָפאַראָל" און „אָרט", וווּ מען האָט אויך געלערנט באָטאַניק, כעמיע און אַנדערע נאַטורוויסנשאַפטלעכע לימודים.

אין אירס אַ באַריכט פון אַ האַלב יאָר טעטיקייט, פאַרעפנטלעכט דעם 30סטן יוני 1941, ווערט צוו״אַנד אָנגעוויזן, אַז 324 פּערזאָן באַזוכן די לאַנדווירטשאַפטלעכע קורסן און 267 די קורץ־טערמיניקע קורסן פון אַגריקולטורעלער צוגרייטונג.

די קורסן האָט „טאָפאָראָל" געפירט, אָנבינדיק צו דעם פאַרמלחמהדיקן פּראָגראַם, אונטער דער לאָזונג פון „איבערשיכטונג און פּראָדוקטיוויזאַציע פון דער יידישער געזעלשאַפט, וואָס זענען געווארן אַ פּראַגע פון איר זיין און צוקונפט".

דער הויפּט אַקצענט פון דעם קולטור־ווערט פון שול־וועזן אין געטאָ איז אָבער געלעגן נישט אינעם לערנען ווי אַזעלכן, וואָס איז מחמת דער אומבאַשרייבלעכער נויט פון דער היים און דער מאַטעריעלער אָרעמקייט פון די שולן (דוחק אין ביכער, שול־מכשירים, באַהייצונג אין ווינטער) געווען זייער באַשווערט, נאָר אין דער פסיכישער אַנטשפּאַנונג און מאָמענטווייז אָפּילו פרייד פאַר די קינדער, און אין דער קולטור־אַטמאָספערע, וואָס די שולן און די קינדער־אַנשטאַלטן פון „צענטאָס" האָבן געשאַפן אין געטאָ און אַרייַנגעצויגן אין איר ברייטע קרייזן פון דער באַפעלקערונג.

אָט וואָס עס האָט פאַרנאָטירט אין מערץ 1943 אַ קלוב־פּירערין ביי די סאָמע אומגליקלעכסטע קינדער אין אַן אָזיל פון פּליטים־קינדער אין יאָר 1941: „...קינדער וואָס האָבן במשך חדשים נישט געהאַט קיין שום פאַר־

וויילונג (געווען אַזעלכע וואָס האָבן נאָך קיינמאָל נישט פאַרזוכט דעם דאָזיקן טעם) האָבן זיך אַזוי צעזונגען, אַז אַפילו נאָך זייער אומקערן זיך אין אַזיל האָבן זיי איבערגעחזרט די קלוב־לידלעך... עלטערן, וואָס האָבן נאָך געהאַט אַביסל פאַרשטענדעניש פאַר די גייסטיקע באַדערפענישן פון זייערע קינדער, פלעגן אַליין קומען אין קלוב הערן דאָס זינגען און צוקוקן זיך צו די שפילעריייען פונעם קליינוואַרג און צו די האַנטאַרבעטן פון די עלטערע... דער ספּאָנטאַנישער געזאַנג פלעגט דערשטיקן כמעט אַלע שטימען, וואָס פלעגן אומרויק פאָדערן עסן...״ די אימפּאָזאַנטע קינדער־פאַרשטעלונגען — די חנוכה קינדער־פאַרשטעלונג אין דעצעמבער 1941, די אַקאַדעמיע איינגעאָרדנט פון „צענטאָס״ א״נ „דאָס קינד אין דער יידישער ליטעראַטור״, די ל״ג בעומר־פאַרשטעלונג תחילת מאי 1942 א״א, אין וועלכע הונגעריקע און פרירנדיקע לערערס און קינסטלערס האָבן צוזאַמען מיט די קינדער אַריינגעלייגט זייער גאַנץ האַרץ און מוח — האָבן זיך פאַרוואַנדלט אין קול־טור־געשעענישן אין געטאָ, וואָס האָבן איבערגעלאָזט נאָך זיך אַ טיפן רושם.

אין דעם געהיימען באַריכט, וואָס איז אָנגעשריבן געוואָרן פון וואַרשע־ווער געטאָ דעם 1טן מערץ 1944 און אַרויסגעשיקט סוף מאי צום „יוואָ״ אין ניו־יאָרק (דורך לאָנדאָן), לייענען מיר: „אַ פאַרצווייגטע קולטור־טעטיקייט צווישן ברייטע שיכטן פון קינדער און יוגנט האָט געפירט „צענטאָס״... מיט דער הילף פון אַ שטאָב יידישע לערער, דערציער און אַרטיסטן זענען אָרגאַניזירט געוואָרן הונדערטער קינדער־פאַרשטעלונגען אין אינטערנאַטן, קינדער־היימען און קלובן... באַזונדערס זענען בשעת די געוויסע געזעל־שאַפטלעכע אַקציעס פונעם „חודש פון קינד״ פאָרגעקומען אימפּאָזאַנטע קולטור־קינסטלערישע פאַרשטעלונגען, צו וועלכע עס פלעגן קומען טויזנטער צוהערער, כדי אָפּצורייסן זיך אויף אַ פּאָר שעה פון דער קאָשמאָרנער ווירקלעכקייט״.

די זומער־„אויסזידלונגען״ פון 1942 האָט פון דעם אַלעם איבערגעלאָזט חורבות. נאָך סעפּטעמבער 1942 זענען שוין זייער וויניק קינדער פאַרבליבן אין געטאָ. אָבער דאָס הייפל איבערגעבליבענע לערער, וואָס במשך אַ גאַנצן טאָג האָבן זיי געשקלאַפט אין די געטאָ־שאָפּן, האָבן אָרגאַניזירט פאַר דעם מיט נויט און שווייס אָפּגעראַטעוועטן קינדער־רעשט איבער אַ

צענדליק קינדער־קלובן אין די הייף, און עטלעכע לערן־קאָמפּלעטן פּאַר עטלעכע הייף אינאיינעם. כדי אויסצומיידן די סכנה פון געכאַפּט ווערן אין גאַס (יידן האָבן זיך נישט געטאָרט באַווייזן במשך דעם טאָג מחוץ די שאָפּן) האָט מען דורכגעהאַקט געהיימע דורכגענג צווישן די הייף. עס זענען אַפּילו אָרגאַניזירט געוואָרן אַדאַנק דער איניציאַטיוו פון ניצול־געוואָרענע פּריוואַטע לערערס גימנאַזיאַלע קאָמפּלעטן פּאַרן ערשטן, צווייטן און דריטן קלאַס.

2. יידישע קולטור־אָרגאַניזאַציע

אַ צענטראַלע און אינספּירירנדיקע ראָל אין קולטור־לעבן פון וואַר־שעווער געטאָ האָט אָפּגעשפּילט די „יידישע קולטור־אָרגאַניזאַציע" (יקא"ר).

אַנטשטאַנען אין דעצעמבער 1940 ווי „אַ קאָמיסיע צו פּאַרשפּרייטן יידיש אין עפּנטלעכן לעבן" אין געטאָ, איז זי אין פּעברואַר 1941 פּאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ דינאַמישע קולטור־אָרגאַניזאַציע וואָס האָט במשך פון איר קנאַפּע 1½־יאָריקער עקזיסטענץ אַרויסגעוויזן אַ גרויסע אַקטיווי־טעט. במשך פון די פּאָר חדשים וואָס זי האָט פונקציאָנירט ווי „אַ קאָמיסיע צו פּאַרשפּרייטן יידיש אין עפּנטלעכן לעבן", האָט זי אויסגעקעמפּט, אַז די יידישע שפּראַך איז געוואָרן אָבליגאַטאָריש אין אַלע אָרגאַניזאַציעס און אַנשטאַלטן פון דער סאָציאַלער הילף („יידישע סאָציאַלע אַלייהילף", „טאָז", „צענטאָס", „זש. ט. אָ. ס." א"א). אונטער איר וויירקונג אָפּנים האָט דער פּאָרזיצער פון יידנראַט אַרויסגעבן אַ צירקולאַר, אַז אין אַלע זייגע אַמטן און אינסטיטוציעס מוזן די מודעות, צירקולאָרן און אויפשריפטן זיין אויך אין יידיש (אַחוץ פּויליש און דייטש).

אַדאַנק דעם וואָס בראש פון „יקאָר" זענען געשטאַנען מענטשן וואָס זענען גלייכצייטיק געווען אָנפּירנדיקע טוער אין דער אָרגאַניזאַציע פון סאָ־ציאַלער אַלייהילף אין געטאָ, איז די יידישע קולטור־אָרגאַניזאַציע אַרייַ־געדרונגען מיט איר קולטור־אַרבעט אין אַלע קעמערלעך פון דער סאָציאַ־לער אַלייהילף אין געטאָ, ווי הויף־קאָמיטעטן, יוגנט־קאָמיסיעס ביי די הויף־קאָמיטעטן, אינעם „רעפעראַט פּאַר יידישער קולטור" ביים „צענטאָס"

אאַז"ו. אַ נישט־קאַמפּלעטע סטאַטיסטיק פון דער קולטור־אַרבעט פון „ייִקאַר" ברענגט אַזעלכע ציפערן:

צום 105סטן געבוירן־טאָג פון מענדעלע מוכר ספֿרים זענען ביז דעם 30סטן מיי 1941 איינגעאָרדנט געוואָרן 127 אימפּרעזעס (4 צענטראַלע, די איבעריקע לאָקאַלע דורך די הויף־קאָמיטעטן), 50 יאָר ז. ל. פּרץ־אַקאַדעמיעס (דער חודש אַפּריל 1941 איז דערקלערט געוואָרן ווי אַ חודש פון „פּרץ־טעג"), אַ גרעסערע צאָל שלום־עליכם־אַקאַדעמיעס, צום אָנדענק פון זיין 26סטער יאָרצייט, אַ גרויסע ביאַליק־אַקאַדעמיע צו דער 6טער יאָרצייט, אָנדענק־פייערונגען לכבוד דעם 100־יאָריקן געבוירנטאָג פון גאָלדפֿאַדענען, ליטעראַרישער אָוונט געווידמעט בער באָראָכאָוון, אברהם רייזענען א"אַ. צו די דאָזיקע אונטערנעמונגען פלעגן דערשיינען אויפרופן און אין דער אונטערערדישער פּרעסע — אַנטשפּרעכנדיקע אַרטיקלען.

די „ייִקאַר" האָט אָנגעפירט מיט אַ פאָלקס־אוניווערזיטעט, וווּ יעדן שבת אין דער פרי פלעגן געהאַלטן ווערן לעקציעס, „וואָס זייער אויפגאָבע איז נישט באַשטאָנען בלויז אין פאַרטיפן דעם וויסנשאַפטלעכן אינטערעס, נאָר אויך צו שטאַרקן די נאַציאָנאַלע ווירדע און ווילן צום ווידערשטאַנד"; מיט ייִדישע קורסן, אויף וועלכע עס האָבן זיך געלערנט טויזנטער באַאַמטע, יוגנט־טוער, דערציערס א"אַ.

אַ באַזונדערס לעבעדיקע טעטיקייט האָט די „ייִדישע קולטור־אָרגאַניזאַציע" געפירט צווישן דער יוגנט. אין דער העלפט 1941 איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַן אויסשולונג־קורס פאַר יוגנט־פּרעלעגענטן. יעדער אָנטייל־נעמער פון די קורסן האָט באַקומען צוגעטיילט צווי־יוגנט־הויף־קאָמיסיעס. אַזוי אָרום זענען אַ דאַנק „ייִקאַר" אַרייגעצויגן געוואָרן אין דער ספערע פון דער ייִדישער קולטור בריייטע קרייזן פון דער יוגנט און דערוואַקסענע און קעגנגעווירקט דער אַסימילאַציע־אַטמאָספֿער, וואָס איז פאַרשפּרייט געוואָרן דורכן ייִדנראַט און זיינע אינסטיטוציעס, וווּ עס איז געווען באַשעפטיקט אַ היפּשע צאָל באַאַמטע אָפּגעפּרעמדטע פון ייִדישן לעבן און אָפּילו משומדים.

3. ביבליאָטעקן און ביכער־האַנדל

באַלד אין דער התחלה האָט די אָקופאַציע־מאַכט געשלאָסן די ייִדישע בוכהאַנדלונגען און ביבליאָטעקן און די ביכער צוגענומען (צוו׳אַנד׳ איז אַרויסגעפירט געוואָרן די וועלט־אַיסטישע ביבליאָטעק ביי דער סינאַגאָגע אויף טלאָמאַצקע). דער ביכער־פאַרקויף אין געטאָ ווערט אין מיטצייטלעריישן דאָקומענט געשילדערט אויף פאָלגנדיקן אופן: „...דאָס רעשט ביכער, וואָס איז געלונגען צו ראַטעווען פון דער שוויענטא־קושיסקע גאַס, ווו עס זענען געווען טעטיק גאַנצע דורות ייִדישע בוכהענדלער ווערט איצט אַרויסגעפירט פראַנק און פריי אויף די גאַסן... עס פעלט דאָרט אויך נישט קיין טריפהנע סחורה, ווי די ווערק פון פויכטוואַנגער, צווייג, קויטסקי, לעניץ, מאַרקס, ווערפעל א״אַנד׳, אָדער בולט אַנטי־היטלעריסטישע ליטעראַטור... זייער אַ גרויסן דערפאָלג האָבן פרעמדשפראַכיקע ביכער, באַזונדערס אין ענגליש, ווייל דער עולם לערנט געשמאַק, גרייטנדיק זיך צו עמיגרירן נאָך דער מלחמה... אויף נאָוואָליפקע־זאַמענהאָף ווערן פאַרקויפט ייִדישע און העברעיִשע ספרים... פאַרקויפן ספרים אין קויש איז אַן אמתער חילול־השם און באַווייזט צו וואָס פאַר אַ מדרגה פון ירידה מיר זענען דער־גאַנגען... צווישן די ביכער־פאַרקויפער געפינט זיך אויך (אַחוץ די געווען אייגנטימער פון די גרויסע ביכער־געשעפטן) דער באַקאַנטער העברעיִשער שרייבער טשודנער״...

אין געטאָ האָבן זיך געעפנט אומלעגאַלע באַוועגלעכע ביבליאָטעקן, וואָס פלעגן ברענגען ביכער אַהיים. ביים „צענטאַס״ איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ באַוועגלעכע ביבליאָטעק פאַר קינדער. אויך דער ייִדנראַט האָט געמאַכט ביי דער רעגירונג באַמיִונגען וועגן דערלויבן צו עפענען ביבליאָטעקן און ערשט אין יוני 1941 איז די מאַכט נאָכגעקומען זיין השתדלות און דערלויבט צו עפענען אין געטאָ ליי־ביבליאָטעקן און בוכהאַנדלונגען. „דער ייִדנראַט פלאַנט, מעלדעט די „גאַזעטאַ זשידאָווסקאַ״, וואָס האָט געבראַכט די דאָזיקע ידיעה, צו עפענען 24 ביבליאָטעקן און 18 ביכער־געשעפטן אין פאַרשיידענע פונקטן פון געטאָ, וואָס מעגן פאַרמאָגן נאָר ייִדישע, פוילישע און העברעיִשע ביכער (וועגן ביכער אין אַנדערע שפראַכן איז נאָך נישטאָ

קיין דעציזיע)". דער הויפּט אפּיטרופּוס איבער די קאָנפּיסקירטע יידישע בוכהאַנדלונגען און ביבליאָטעקן האָט געגעבן זיין הסכמה אויף איבערצופּירן אין געטאָ יידישע און העברעישע ביכער, ווי אויך לערנביכער פאַרן לימוד פון דת, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער אַרישער זייט. צי דער דאָזיקער פּראָיעקט איז רעאַליזירט געוואָרן — איז נישט באַקאַנט. יעדנפאַלס זענען אין יאַנואַר 1942 אַלע יידישע ביכער־געשעפטן און פּריוואַטע ביבליאָטעקן געשלאָסן געוואָרן.

דער געוועזענער אייגנטימער פון דעם ווילנער פאַרלאַג „טאַמאַר", שור, וואָס איז מגולגל געוואָרן אין וואַרשעווער געטאָ, האָט מיט גרויס מי געשאַפן אַ פאַלקס־ביבליאָטעק אין זיין פּריוואַטער דירה, וואָס איז באַשטאַנען, אויסער זיינע ביכער, פון דעם ביכער־לאַגער פון דער געוועזענער בונדישער „גראָסער ביבליאָטעק" און דער געוועזענער קאָמוניסטישער ביבליאָטעק „דאָס לעבן". זי האָט פאַרמאָגט עטלעכע טויזנט ווערטפולע בי־כער און האָט פונקציאָנירט ביז דער זומער־„אויסזידלונג" פון 1942. איר שעפער האָט זיך געזומען דאָס לעבן „אַרומגערינגלט מיט די טויזנטער פּריינד — די ביכער פון די פאַלקס־ביבליאָטעקן".

צו די וויכטיקסטע קולטור־דערשיינונגען אין געטאָ דאַרף אויך פאַר־רעכנט ווערן די סכנותפולע טעטיקייט פון א"ג „עונג שבת" (קריפּטאָנים פאַרן געהיימען געטאָ־אַרכיוו) אונטער דער אָנפּירונג פון דעם היסטאָריקער עמנואל ריינגעלבלום, וואָס זיינע מיטאַרבעטער האָבן במשך פון אַ פאָר יאָר זיך פאַרנומען נישט בלויז מיט צונויפזאַמלען אַן אומשעצבאַרע דאָקומענ־טאַציע וועגן דעם מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אונטער דער נאַ־ציסער אָקופּאַציע, נאָר אויך אַדורכגעפּירט עקאָנאָמיש־סאָציאָלאָגישע פאָר־שונגען וועגן לעבן אין וואַרשעווער געטאָ, וואָס זענען געשטאַנען אויף אַ הויכן וויסנשאַפטלעכן ניוואָ. דער „עונג שבת" פלעגט אויך באַזאָרגן מיט מאַטעריאַלן די יידישע אונטערערדישע פּרעסע. פון איר איז אַרויס דער ערשטער באַריכט וועגן די רציחות אויף דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס איז דורך קאָנספּיראַטיווע וועגן דערגאַנגען קיין אויסלאַנד.

אַ גרופּע יידישע דאָקטוירים האָט אויפן שטח פון די געטאָ־שפּיטע־לער געפּירט במשך פון אַ פאָר יאָר קליניש פּאָרשונגען וועגן הונגער און

פלעק־פיבער אין געטאָ. די רעזולטאַטן פון דער דאָזיקער וויסנשאַפטלעכער אַרבעט, וואָס איז אַרויסגעשמוגלט געוואָרן אויף דער „אַרישער זייט", זענען נאָך דער מלחמה, אין 1946, פובליקירט געוואָרן אין וואַרשע.

יידישע געלערנטע פלעגן פון צייט צו צייט אַרויסטרעטן אין דער עפנטלעכקייט מיט וויסנשאַפטלעכע רעפעראַטן. אַזוי, למשל, האָט דער גרויסער זונטהייט־אָפטייל ביים יידנראַט איינגעאָרדנט אין דער צווייטער העלפט פון 1941 אַ ציקל היסטאָרישע רעפעראַטן פון מאיר באַלאַבאַן וועגן „סאָציאַלער שוץ און שפיטאָל־וועזן אין די יידישע ווינפערטלען אין אַמאָליקן פוילן". אַ פרווו צו שאַפן אין געטאָ העכערע יודאַיסטישע קורסן האָט זיך נישט אייגעגעבן.

4. טעאַטער און מוזיק

די מלחמה האָט גורם געווען אַ גרויסע אַרבעטסלאָזיקייט צווישן די הונדערטער יידישע אַקטיאָרן, מוזיקער, מאָלער, גראַפיקער. זייער צאָל האָט זיך נאָך פאַרגרעסערט מיט די „נישט־אַרישע" קינסטלער פון דער פוילישער בינע, וואָס זענען אַריינגעטריבן געוואָרן אין געטאָ. זייער מאַטעריעלע לאַגע איז געווען זייער אַ שווערע. יידישע אַקטיאָרן הייבן אָן אַרויסצוטרעטן אויף פריוואַטע צוזאַמענקונפטן, וואָס דעם האָנאָראַר פאַר זיי פלעגט מען צוזאַמענקלייבן ביים עולם. מיט דער צייט האָט מען דורך פּראָטעקציע, אָדער מיט דער הילף פון שותפים, וואָס האָבן געהאַט פאַרבינדונגען מיט „יענער זייט", אַרויסבאַקומען פון דער מאַכט קאָנצעסיעס אויף צו עפענען אין געטאָ פאַרווויילונגס־לאָקאָלן און טעאַטערס. די צאָל פאַרווויילונגס־לאָקאָלן האָט געהאַלטן אין איין וואָקסן און צוזאַמען מיט דעם אויך דער נאָכפרעג נאָך אַרטיסטן. אין אַ נאָטיץ אין דער „גאַזעטאַ זשידאָווסקאַ" פון 17טן יוני 1941 לייענען מיר: „דער נאָכפרעג אויף קינסטלער איז אַ גרויסער... יעדעס קאַפּע־הויז, יעדער באַר און רעסטאָראַן... רעקלאַמירט זיך מיט זיין גרויסן אַטראַקציע־פּראָגראַם פון געוואָלטיקע סענסאַציעס... אין דער לעצטער צייט זענען אין געטאָ צוגעקומען גערטנדלעך ווי „אידיליע", „באַגאַטעלאַ", „אַרטיסטן־גאָרטן" א"אַנד'. אין אַפּריל 1941 זענען, לויט רינגעלבלומען, געווען אין געטאָ 61 פאַרווויילונגס־לאָקאָלן.

דער קינסטלערישער ניוואָ פון די דאָזיקע פֿאַרווייַלונגס־לאָקאַלן און שונד־„טעאַטערס" איז געווען זייער אַ נידעריקער. בכדי צו הייבן דעם ניוואָ פון דער אַרטיסטישער קולטור אין געטאָ און שיצן די פֿראָפעסיאָנעלע אינטערעסן פון דער אַרטיסטן־משפחה איז לויט דער איניציאַטיוו פון אַ גרופּע קולטור־עסקנים אין דער „יידישער סאָציאַלער אַליינהילף" געשאַפֿן געוואָרן אָנהייב סעפּט׳ 1940 „די צענטראַלע אימפּרעזעס־קאָמיסיע ביי דער י.ס.א." ביז סוף סעפּטעמבער 1941 האָט די קאָמיסיע פֿאַרעגיסטרירט 267 פֿראָפעסיאָנעלע אַרטיסטן, 150 מוזיקער און אַקטיאָרן, וואָס האָבן דורך דעם באַקומען דאָס רעכט אַרויסצוטרעטן. במשך פון אַ יאָר צייט — ביז אָקטאָבער 1941 האָט די „צענטראַלע אימפּרעזעס־קאָמיסיע" אָרגאַניזירט 1814 אַרטיסטישע אונטערנעמונגען, צווישן זיי 8 סימפֿאָנישע קאָנצערטן (דער ערשטער קאָנצערט איז פֿאָרגעקומען דעם 6טן נאָוועמבער 1940). חוץ דעם פֿלעגן אויך אַרויסטרעטן שטרייך־קוואַרטעטן און אַן אָרקעסטער פֿאַר קאַמערמוזיק.

אין גאַנצן זענען אויך געווען אייניקע כאָרן: 2 פֿאָלקס־כאָרן, 2 רעווע־לערסן־כאָרן, דער כאָר „שיר", דער סינאַגאָגע־כאָר און קינדער־כאָרן. אָבער נישט אַלע מוזיקער האָבן געקאָנט געפינען באַשעפטיקונג ביי דער „אימפּרעזעס־קאָמיסיע". אַ געוויסע צאָל איז געווען באַשעפטיקט אין די פֿריוואַטע פֿאַרווייַלונגס־לאָקאַלן, אָדער האָבן זיך אָרגאַניזירט אין הויף־קאַפּעלעס.

פֿאַר דער שילדערונג פון מצב פון אַ גרויסן טייל מוזיקער אין געטאָ איז כדאי צו ברענגען די וויטערדיקע שורות פון אַ מיטצייטלעריש דאָקומענט:

...„אין די געפּענטע לאָקאַלן האָבן באַקומען באַשעפטיקונג מוזיקער מיט באַדייטנדיקע נעמען... עס אַרבעטן לאָדזשער מוזיקער... פֿאַר דעם וואָס דער קאָנסומענט און באַזוכער שטעקט זיי אַריין אין האָנט, אַנישט גייען זיי אַרום הונגעריקע אָן אַ פּערטל ברויט, אָדער מוזיקער זענען געגאַנגען אין קאַפּעלעס איבער הייף און פֿאַרדינט, אָדער נישט פֿאַרדינט ווי לאָנג עס איז געווען וואַרעם. אָבער ווינטער איז דאָס נישט מעגלעך. אייניקע זעט מען פֿרירן מיט דער פּידל אין האָנט און בעטלען אין גאַס". עס איז אַפֿילו געווען אַ קאָנצעסיאָנירטער גאַסן־אָרקעסטער אונטער דער לייטונג פון אַ

פֿאָפולערן דיריגענט. אַ געוויסע צאָל קינסטלער האָט געפונען באַשעפטיקונג אין די „צענטאָס"־אַנשטאַלטן. זיי איז געווען צו פּאַרדאַנקען דער הויכער ניוואָ פון עסטעטישער אויסבילדונג אין די געטאָ־שולן, וואָס איז געקומען בולט צום אויסדרוק אין די עפּנטלעכע אַרויסטריטן פון די פּאַרשיידענע שול־טיפּן. „די נומערן האָבן זיך אויסגעצייכנט אַקטיאָריש, מוזיקאַליש, כאָרעאָ־גראַפיש און מאָלעריש" — שרייבט אין אירע זכרונות די אויבן־ציטירטע אינספּעקטאָרין פון די געטאָ־שולן.

אין געטאָ האָבן אויך געשפּילט 5 סטאָבילע פּראָפעסיאָנעלע טעאַטערס — 2 אין דער יידישער און 3 אין דער פּוילישער שפּראַך. די טעאַטערס האָבן פונקציאָנירט אויפן סמך פון פּריוואָטע קאָנצעסיעס אַרויסבאַקומענע מיט דער הילף פון מענטשן וואָס האָבן געהאַט פּאַרבינדונגען מיט „יענעם צד". איבער די טעאַטערס האָט די „אימפּרעזעס־קאָמיסיע" נישט געהאַט קיין דעה. אין געטאָ איז תמיד געווען אַ פּובליקום צווישן די גוטע קאָניוק־טור־פּאַרדינערס (שמוגלערס, שאָפּן־אייגנטימערס, מענטשן וואָס האָבן גע־מאַכט נישט קיין ריינע געשעפטן, אאַז"וו), וואָס זענען געווען להוט נאָך בי־ליקער פּאַרווייַלונגס־קונסט. זיי זענען געווען די סטאָבילע טעאַטער־באַזו־כער און צו זייער געשמאַק פלעגט זיך צופּאַסן דער רוב טעאַטער־פּאָר־שטעלונגען (אַן אויסנאַם זענען געווען די 3 טעאַטערס אין דער פּוילישער שפּראַך).

די טעאַטער־פּאָרשטעלונגען און קאָנצערטן האָבן דערצויגן ביז האָרט פּאָר דער זומער־אויסזידלונג. עס האָט אויך עקסיסטירט אַ מאָריאָנעטן־טעאַטער אָרגאַניזירט פון אַ לאָדזשער גרופּע פּלאַסטיקער (אַ צווייטער מאָר־יאָנעטן־טעאַטער איז געשאַפן געוואָרן פּאָר די קינדער אין די „צענטאָס"־אַנשטאַלטן); עס זענען אויך געווען טעטיק אַ פּאָר באַלעט־סטודיעס און שולן פּאָר ריטמיק און פּלאַסטיק, ווי אויך אַ גראַפיקער־שול וואָס האָט אויסגעבילדעט יונגע גראָפיקער און אויסגעפּירט אַלע גראָפישע אַרבעטן פון דער „אימפּרעזעס־קאָמיסיע".

לויט דער פּאָראָדענונג פון „קאָמיסאָר פּאָרן יידישן ווווינבאָצירק" פון 8טן אַפּריל 1942 זענען פון די פּראָגראַמען פון די קאָנצערטן, טעאַטער־

פֿאַרשטעלונגען, רעווי׳עס געמוזט זיין אויסגעשלאָסן שאַפונגען פון „אַרישע״ מחברים. פֿאַר עובר זיין אויף דעם פֿאַרבאָט איז דעם טימפֿאַנישן אָרקעס־טער פֿאַרוועדט געוואָרן אויפצוטרעטן במשך פון צוויי חדשים (אַפּריל־יוני 1942). דער אָרקעסטער האָט נישט באַוויזן צו באַנייען זייגע קאָנצערטן (אין יובי איז דאָס געטאָ שוין געווען באַהערשט פון אַ פּאַניק־שטימונג).

דער יידנראַט האָט געפֿרווט דורך זיין „קונסט און קולטור־דעפּאַר־טאַמענט״, וואָס האָט די גאַנצע צייט נישט באַוויזן קיין שום טעטיקייט, און שפּעטער (פון אַפּריל 1942) דורך זיין „אימפּרעזעס־רעפּעראַט״, אַרונטער־געמען אונטער זיין קאָנטראָל דאָס טעאַטער־ און פֿאַרווויללונגס־געביט אין געטאָ. אין דער שייכדיקער באַקאַנטמאַכונג, פֿאַרעפֿנטלעכט אין דער „גאַ־זעטאַ זשידאָווסקאַ״ אין אַפּריל 1942 ווערט געמאָלדן, אַז דער „רעפּעראַט״ האָט זיך געשטעלט די אויפגאַבע צו הייבן דעם קינסטלערישן ניוואָ פון די אַרטיסטישע פֿאַראַנשטאַלטונגען, אַז אַלע לאָקאַלן וווּ עס קומען פֿאָר עפּנט־לעכע אַרויסטרעטונגען פון אַרטיסטן, מוזן זיך רעגיסטרירן אין יידנראַט און אַז אַלע פֿראָגראַמען מוזן פריִער צוגעשטעלט ווערן צום „רעפּעראַט״, בכדי צו באַקומען אַ דערלויבעניש פון דער מאַכט. היות די „אימפּרעזעס־קאָמיסיע״ ביי דער „סאָציאַלער אַלייַנהילף״ האָט געפּירט אַ נישט־אָפּיציעלע קאָנקורירנדיקע טעטיקייט צו דעם „אימפּרעזעס־רעפּעראַט״, האָט טשער־ניאָקאָוו, נאָך אַ נישט געלונגענעם פרווו זי אייַנצוגלידערן אינעם יידנראַט־אַפּאַראַט, זי פֿאַרמעל אויפגעלייזט. די „קאָמיסיע״ האָט זיך דאָך נישט אונ־טערגעגעבן און וויטער געפּירט אויטאָנאָם איר אַרבעט.*

די זומער־„אויסזידלונג״ האָט געמאַכט אַ סוף צו דער ברייט־פֿאַרצווייג־טער קולטור־אַרבעט אין געטאָ און ממילא צו דער דאָזיקער ריווואַליזאַציע צווישן דעם געזעלשאַפֿטלעכן קולטור־סעקטאָר און דעם יידנראַטלעריש.

---

* י. טורקאָוו: אַזוי איז עס געווען. חורבן ווארשע, בוענאָס־אייַרעס, 1948, זז׳ 195—204. אין דעם קאַפּיטל „טעאַטער און פֿאַרווויללונג״ גיט טורקאָוו זייַער אַ פּרטימ־דיקע שילדערונג פון דעם דאָזיקן געביט אין געטאָ. טורקאָוו איז געווען פֿאַרזיצער פון דער „אימפּרעזעס־קאָמיסיע״.

ב. אין די פּראָווינץ־געטאָס

וואָס שייך דאָס קולטור־לעבן אין די פילצאָליקע געטאָס אין דער גע־ נעראַל־גובערניע, דערלויבט נישט דער אויפגעהיטער קאָרגער מאַטעריאַל צו געבן אַ מער־ווי־ניקער אויסשעפּיק געשיכטלעך בילד. נאָר וועגן אַ קליינער צאָל געטאָס האָבן מיר ידיעות, אַז די דאָרטיקע יידנראַטן האָבן אויסגענוצט די אַלגעמיינע פאַראָרדענונג וועגן יידישן שולווען פון 31סטן אויגוסט 1940 און געמאַכט באַמיונגען ביי דער אָרטיקער מאַכט צו עפענען שולן, וואָס זענען דאָ און דאָרט געקרוינט געוואָרן מיט הצלחה. יידנראַט־ שולן האָבן זיך געעפנט: אין ריישע, דעם 27סטן אָקטאָבער 1940, משמעות די ערשטע שול אין דער גענעראַל־גובערניע; אין קראָקע — האָט די מאַכט דערלויבט צוריק צו עפענען די יידישע פּריוואַטע שולן סוף סעפּטעמבער 1940 און אויפן סמך פון דער פאַראָרדענונג פון אויגוסט 1940 האָט דער יידנראַט איבערגענומען דאָס אַרגאַניזירן דאָס יידישע שולווען (אין מאָ־ מענט פון דעם אויסברוך פון דער מלחמה האָבן זיך אין אַלע טיפּן שולן געלערנט 6.400 יידישער קינדער); אין יאַסלאָ (קראָקעווער דיסטריקט) — אַ 7־קלאַסיקע שול — אין דעצעמבער 1940; אין קוזמיר, דעם 1טן דע־ צעמבער 1940 — אַ 4־קלאַסיקע שול; וואַרשיינלעך אין ראָדעם און אין אַפּט — אַ זעקס־קלאַסיקע מיט 320 קינדער.

די לאָקאַלע מאַכט האָט אָפּגעשלעפּט מיט דעם אַרויסגעבן דערלויבע־ נישן. דער ביישפּיל אין ראָדעם איז זייער באַלערנדיק. סוף מערץ 1941, דערציילט די „גאַזעטאַ זשידאָווסקאַ", אַז אַלע צוגרייטונגען פאַר עפענען די שול זענען שוין פאַרענדיקט (עס האָבן זיך פאַררעגיסטרירט ביי די 2000 קינדער) און מען וואַרט אויף אַ דערלויבעניש פון דער מאַכט. מיט כמעט 5 חדשים שפּעטער, דעם 18טן אויגוסט, ווערט אין אַ קאָרעספּאָנדענץ פון ראָדעם איבערגעגעבן אַז „דאָס שול־ווען געפינט זיך נאָך אין דער ספע־ רע פון פּראָיעקטן". משמעות איז די סיבה געווען דאָס פעלן פון אַ פּאָר־ מעלער דערלויבעניש פון דער מאַכט. עס איז אָבער נישט אויסגעשלאָסן, אַז עפּעס אַן אינערלעכע אויפּטרייסלונג אינעם געטאָ־לעבן (אַ דייטשע „אַק־

ציע", אָדער עפּעס ענלעכס) האָט געשטערט צו רעאַליזירן דעם שול־פּראָ־
יעקט. אויך אין זאַמאָשטש און לעמבערג האָבן די יידנראַטן, נישט געקוקט
אויף זייערע פּילמאָליקע אינטערוועגן ביי דער מאַכט נישט באַקומען קיין
דערלויבעניש אויף אַ שול.

אין לובלין איז פון דער איניציאַטיוו פון אַ גרופּע געבליבענע לעראר
באַלד אין די ערשטע וואָכן פון דער אָקופּאַציע געפּינט געוואָרן אַ 4־קלאַ־
סיקע שול מיט העכער 100 קינדער. עס האָט זיך געפּינט די „תּרבות"־
שול מיט אַ שטאַרק רעדוצירטן באַשטאַנד פון לערער און קינדער, ווי אויך
אַ פּריוואַטע פּאָלקשול. די קינדער איז נישט באַשערט געווען צו פּרייען
זיך מיט דער שול. אין דער העלפּט נאָוועמבער 1939 אין שייכות מיט דער
ליקווידאַציע פון די פּוילישע מיטלשולן זענען דורך דער מאַכט געשלאָסן
געוואָרן אויך די יידישע שולן. אַלע באַמיִונגען מצד אַ פּאָר איבערגעגעבענע
לערער צו באַנייען דאָס יידישע שולוועזן נאָך אויגוסט האָבן זיך אָנגע־
שטויסן אויף גרויסע מניעות, וואָס האָבן געשטאַמט פון דער כסדרדיקער
געשפּאַנטער לאָגע אין דער דאָזיקער הויפּטשטאָט פון יידישן „רעזער־
וואַט", וואָס האָט פּאַראַליזירט דאָס לעבן אין געטאָ. אין מערץ 1941, וועו
עס האָט זיך באַוויזן אַ מעגלעכקייט צו רעאַליזירן דעם פּלאַן (דער דייטשער
שול־קוראַטאָר האָט דערויף געגעבן זיין הסכמה), האָט זיך אָנגעהויבן די
גרויסע גירוש־אַקציע, וואָס האָט צעטרייסלט דאָס לעבן פון געטאָ. שפּע־
טער, וועו די לאָגע אין געטאָ האָט זיך ווי נישט „סטאַביליזירט" איז דער
פּלאַן צו עפענען אַ שול צוגעשטאַנען מחמת דעם, וואָס אין גאַנצן יידישן
ווויִנפּערטל, וווּ די ענגשאַפּט איז געווען אומגעהויער גרויס, האָט זיך נישט
געפּונען קיין איין לאָקאַל, אין וועלכן מען האָט אַפּילו בדוחק געקאָנט אייִנ־
אַרדענען אַ שול פּאַר קינדער. אַ קנאַפּער פּאָליאַטיוו זענען געווען די קורסן
פּאַר יידיש און העברעיִש, וואָס דער יידנראַט האָט געפּינט מיט דער דער־
לויבעניש פון דער מאַכט. אַ פּיל גרעסערע באַדייטונג האָבן געהאַט די גע־
היימע קאָמפּלעטן אָרגאַניזירטע פון די לערער (אין לובלין האָבן זיך גע־
פונען העכער 100 לערער) צו בערך 10 קינדער אין אַ קאָמפּלעט, וואָס
זענען געפּירט געוואָרן אין אַן אָטמאָספּער פון אייִנפּאַלערישער קאָנספּירא־
ציע אין דער שטענדיקער סכנה אָנטדעקט צו ווערן דורך אָפּטע דייטשע

באַזוכער אין ייִדישע היימען. פון זכרונות פון אַ לערער וואָס האָט געלערנט אין אַזאַ קאָמפּלעט נעמען מיר אַרויס די ווייטערדיקע שורות: „...מיט אַ קלאַפּנדיקן האַרץ האָט מען די לעקציעס געפירט און גלייכצייטיק געווען אויף דער וואַך, צי עס דערטראָגט זיך אין דער נאָענט דייטש־בילנדיקע קולות פון ס״ס־לייט, וועלכע האָבן אָפט געמאַכט רעווויזיעס אין ייִדישע שטובן. אין אַזאַ פאַל איז מען געווען גרייט אין אַן אויגנבליק צו פאַרווישן די שפורן. די ביכער און העפטן זענען גלייך פאַרשווונדן. די קינדער האָבן זיך אָנגעהויבן שפילן און דער לערער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קליענט; ביי אַ שניידער האָט ער אָנגעהויבן אָנצומעסטן אַ מלבוש, ביי אַ שוסטער — שיך אאַז״וו.

איינע פון די גרעסטע שוועריקייטן, וואָס די אָרגאַניזאַציע פון די געטאָ־שולן האָט געהאַט בייצוקומען, איז געווען די פראַגע פון לאָקאַלן און לערנביכער. די געווענענע בנינים פון די ייִדישע שולן האָבן זיך על־פי־רוב געפונען אין די הויפט־גאַסן, וואָס זענען אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דעם געטאָ־שטח. אין קוזמיר, למשל, האָט די שול זיך געמוזט עפענען אין דער אַלטער שיל, היות דאָס איז געווען דער אייניציקער גרעסערער בנין אין געטאָ. אין ראָדעם האָט מען פאַר דער פראָיעקטירטער שול געקאָנט אויסרעמאָנטירן נאָר דריי צימערן פון דער אַלטער תלמוד־תורה און דער פלאַן האָט פאָרגעזען דאָס לערנען אין דריי שיכטן פון 8 פרי ביז 5.30 נאָכמיטיק. ס׳איז באַקאַנט אַ פאַל, אַז אין די שוידערלעכע באַדינגונגען פון אַ „קראַפיר־לאַגער״ (אַזוי האָבן די דייטשן גערופן דאָס קוטנער געטאָ), איז מיט בשותפותדיקע כוחות אויפגעשטעלט געוואָרן אַ נייער קליינער שול־בנין און נאָר דער אויסברוך פון דער טיפוס־עפּידעמיע האָט צונישט געמאַכט דעם פלאַן פון עפענען די שול, היות מען האָט דעם בנין געמוזט פאַרוועגדן פאַר אַ שפּיטאָל.

דאָס צווייטע שווערע פראָבלעם איז געווען די פראַגע פון לערנביכער און לערער. הגם די אַלגעמיינע פאַראַדענונג האָט געלאָזט אָפן די פראַגע פון דער לימודים־שפראַך, האָבן די לאָקאַלע מאַכטן אָנגעגעבן אין זייערע דערלויבעניש און פאַרלאַנגט, אַז די אונטערריכט־שפראַך זאָל זיין ייִדיש, אָדער העברעיש. אין ראָדעם האָט די מאַכט, ווי דערמאָנט, פאַרלאַנגט אַז די

לימודים זאָל געפירט ווערן אויסשליסלעך אין ייִדיש. פאַר דער מלחמה האָט נאָר אַ קליינער פּראָצענט ייִדישע קינדער באַזוכט די צישׂ"א און תּרבות־שולן, דער רוב ייִדישע קינדער האָבן זיך געלערנט אין די מלוכהשע עלעמענטאַר־שולן פאַר ייִדישע קינדער (די א"ג „שאַבאַסווקעס"). פאַר די דאָזיקע קינדער האָט דער ראַדיקאַלער איבערגאַנג פון פּוילישער לערנ־שפּראַך צו ייִדישער, אַ פּשיטאָ צו העברעיִשער, געשאַפן אַ גרויסע דיסקרי־טישע שווערקייט. אין די קלאַסן האָבן זיך געפונען קינדער פון די פאַר־שיידנסטע שול־טיפּן און עס איז נישט געווען לייכט צו געפינען מיט זיי „אַ בשותפות־דיקע שפּראַך". טייל שולן האָבן זיך געעפנט ווי העברעיִשע, למשל אין קראָקע, יאָסלאָ, ווו מען האָט געמוזט איבערגיין שוין בעת דעם שול־יאָר, אויף דער אויספּאָדערונג פון דער מאַכט, פון פּוילישער לערנ־שפּראַך צו העברעיִשער, אין אייניקע שולן זענען אַ טייל לימודים געפירט געווואָרן אין העברעיִש, אַ טייל אין ייִדיש.

די מלחמה־געשעענישן האָבן אין פיל ערטער חרוב געמאַכט די ייִדישע ביכער־געשעפטן. די וואָס זענען געבליבן זענען געשלאָסן געווואָרן און זייערע ביכער קאָנפיסקירט. אויף אייניצוקויפן לערנביכער האָט מען געמוזט האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבענישׂ פון דער מאַכט, וואָס פלעגט טיילמאָל, ווי אין פּאָל וואַרשע, באַפרייען פון דער קאָנפיסקאַציע ביכער, וואָס זענען געווען נייטיק פאַרן לימוד (זען אויבן). די לערנביכער זענען בדרך־כלל געזאַמלט געווואָרן צווישן די שילער גופא, אויף וויפל זיי זענען נישט פאַרלוירן גע־גאַנגען בעת די באָמבאַרדירונגען און די בהלהדיקע וואַנדערונגען.

אין שייכות דערמיט האָט זיך אויך שאַרף אַוועקגעשטעלט די פּראָגע פון לערער פאַר די געעפנטע שולן. אַ גרויסער טייל פון דער ייִדישער לע־רערשאַפט, בפרט פון די געזעלשאַפטלעכע שולן, וואָס איז געווען פאָלי־טיש און געזעלשאַפטלעך אַקטיוו, איז מאַסנווייז אַנטלאָפן מיט דער פלי־טים־כוואַליע קיין מזרח. עס איז דעריבער געווען, בפרט אין די קלענערע געטאָס, אַ דוחק אין לערער בכלל און אין לערער וואָס קאָנען פירן די לימודים אין ייִדיש, אַדער העברעיִש, בפרט. די פאַראַדענונג פון 31סטן אויגוסט האָט דערלויבט, ווי דערמאָנט, צו עפענען אויסבילדונג־קורסן פאַר לערער. אין אַ ריי ערטער זענען אַזעלכע קורסן געעפנט געווואָרן (למשל:

אין רַאדעם און לאַדזש). דער פּראָגראַם פון די לערער־קורסן איז באַשטאַנען פון יידיש, יידישער ליטעראַטור, פאָלקס־קענטעניש, שוללידער און געשיכטע פון דער יידישער שול (אפּנים אַ פּאַרמאַסקירטער נאַמען פאַר יידישער געשיכטע, וואָס מען האָט געהאַט מורא אָנצוווייזן אין דעם פּראָגראַם). אין לאָדזשער געטאָ, וווּ די לערערשאַפט אין די געטאָ־שולן איז באַשטאַנען אין איר רוב פון געוועזענע לערערס פון די מלוכהשע פאָלקס־שולן פאַר יידישע קינדער (319 אויף 482 לערער בכלל) און איז נישט געווען צוגעגרייט צו לערנען אין יידיש (אַ טייל האָט קיין יידיש לגמרי נישט געקאָנט), האָט די שול־קאָמיסיע געשאָפן קורסן פאַר יידיש. שולן וואָס האָבן זיך געעפנט זומער, אָדער אין פרי־יאַר האַרבסט 1940, האָבן זומער 1941 זיך געשלאָסן כמעט ווי אין נאָרמאַלע צייטן מיט סיום־פייערונגען (קראָקע, יאַסלאָ). אין קראָקע איז אין די טעג 18־20 יולי געווען געווארן אַן אויסשטעלונג פון קינדער־אַרבעטן. אין ביידע דערמאָנטע העברעישע שולן זענען די סיום־פייערונגען געווען פאַרבונדן מיט אַ הערצל־ביאַליק־אַקאַדעמיע.

אָבער אין אַ היפּשער צאָל קליינע געטאָס, בפרט די, פון וועלכע דער געזעלשאַפטלעך־אַקטיווער און יוגנטלעכער עלעמענט איז אַנטלאָפן קיין ראַטנפאַרבאַנד, אָדער זיך איבערגעטראָגן אין אַנדערע געטאָס, אָדער וווּ די געטאָ־באַפעלקערונג האָט די גאַנצע צייט געלעבט אונטער אַ שטאַרקן טעראָר־רעזשים, איז דאָס קולטור־לעבן געווען זייער פאַרנאַכלעסיקט. פאַר זיי איז משמעות טיפיש אַ כאַראַקטעריסטיק וואָס איז נוגע דעם געטאָ אין לענטשיץ (וואַרטעלאנד) פון בערך 3.000 נפשות: „וועגן קיין שולע, קולטור־רעלע פאַראַנשטאַלטונגען אאַז״וו קיין רייד נישט. די מוטערס האָבן זייערע קינדער אַ ביסל געלערנט, נישט געוואָלט זיי זאָלן וועלן פאַרגרעסערט, אָבער קיין שום קאָלעקטיווע באַמיונגען זענען אין דער הינזיכט נישט געווארן אונטערגענומען״.

אין אַ צאָל געטאָס, וווּ דער יידנראַט האָט זיך נישט באַמיט, אָדער איז נישט געווען ביכולת צו עפענען אַ יידישע שול, אָדער די מאַכט האָט אזאַ דערלויבעניש נישט געגעבן, איז טיילווייזער אונטערריכט פון קינדער אָרגאַניזירט געווארן אין די ראַמען פון דער סאָציאַלער קינדערשוץ. אין

טשענסטאָכאָוו, למשל, האָט דער „טאָז" זיינע באַשפּייזונג־פונקטן פאַר קינ־דער פאַרוואַנדלט אין קינדער־קלובן, ווו די קינדער האָבן אָפּטוץ עסן באַ־קומען אַ געוויסן אונטערריכט צוגעפאַסט צו די באַדינגונגען. מיט דער דערצוּונג־אַרבעט, וואָס האָט אין אַ געוויסן פּעריאָד אַרומגענומען אין די קלובן בערך 2000 קינדער, האָבן אָנגעפירט לערער (אין טשענסטאָכאָוו זענען פאַרבליבן העכער 200 לערער). פון צייט צו צייט פלעגן אָרגאַניזירט ווערן אומלעגאַלע קינדער־פאַרשטעלונגען „וואָס האָבן אַריינגעבראַכט אַ שטיקל יום־טובדיקייט אינעם פאַראומערטן לעבן".

אויך אין די קינדער־ און טאָג־הײמען, יתומים־הייזער וואָס זענען געשאַפן געוואָרן אין אַ ריי געטאָס לויט דער איניציאַטיוו פון די יידנראַטן, אָדער פון די אָרטיקע אָגענטורן פון דער „יידישער סאָציאַלער אַליינהילף", איז געפירט געוואָרן אַ געוויסער לימוד.

לייכטער פון שולן איז אָנגעקומען די דערלויבעניש פון דער מאַכט אויף צו עפענען פאַך־קורסן. דאָס האָט דאָך פאַר איר באַדייט צוצוגרייטן צוקונפטיקע קאַדרען פון „יידישע אַרבעטס־קרעפטע". פאַך־קורסן האָבן זיך דעריבער געעפנט אין אַ גרעסערער צאָל געטאָס, אָרגאַניזירט פון די יידנראַטן, אָדער פון די אָרטיקע הילפס־קאָמיטעטן, אָנגעשלאָסענע אין דער צענטראַלע פון דער „יידישער סאָציאַלער אַליינהילף" אין קראָקע.

אין פּוילן האָבן פאַר דער מלחמה עקסיסטירט אין אַ ריי שטעט (פּיעט־ראָקאָוו, טשענסטאָכאָוו, א"אַ) יידישע האַנטווערקער־שולן. בעת די ערשטע וואָכן פון דער מלחמה זענען זיי דעוואַסטירט געוואָרן, די מאַשינעס צוגעג־רויבט, אָדער קאָנפיסקירט פון דער מאַכט. עס האָט זיך דעריבער געשטעלט די האַרבע פראַגע פון קריגן אַ נייע אויסשטאַטונג פאַר די וואַרשטאָטן. אין טשענסטאָכאָוו האָט מען זיך אַ געוויסע צייט אַן עצה געגעבן אויף אַזאַ אופן, אַז די שילערס פון די פאַך־קורסן האָבן געאַרבעט ווי געזעלן אין די געטאָ־וואַרשטאָטן, אָבער דער דאָזיקער סוראָגאַט פאַר פאַכבילדונג האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר נישט באַפּרידיקנדיק און מיט גרויס מי איז געלונגען איינצושאַפן אַ ביסל מאַשינעס פאַר די פּראַקטישע לעקציעס. אין דעצעמ־בער 1940 איז געעפנט געוואָרן דער שלאָסער־קורס, אין מערץ ד"י אַ קורס פאַר סטאָליאַרעס פאַר יינגלעך אין עלטער פון 14־18 יאָר מיט 42 שילערס

און אין מיי — אַ קורס פאַר פרויען־שניידעריי מיט 37 שילערס. די קורסן האָבן עקסיסטירט 4 חדשים און האָבן זיך געשלאָסן.

אין ריישע זענען שוין אין דעצעמבער 1940 געווען טעטיק פאַך־אויס־שולונג־קורסן פאַר מיידלעך און דערגאַנצונגס־קורסן פאַר יינגלעך אין על־טער פון 14־16 יאָר, אויף וועלכע מען האָט געלערנט סטאָלעריי, עלעקטראָ־טעכניק, גראָפיק און אַרכיטעקטור־דעקאָראַציעס. די פראַקטישע לעקציעס זענען פאַרגעקומען אין ווארשטאַטן. עס איז אויך געווען טעטיק אַ סאַני־טאַרער־קורס פאַר קראַנקן־שוועסטער.

פאַכקורסן זענען געווען טעטיק אין זייער אַ גרויסער צאָל געטאָ אויף אַלע שטחים פון דער דייטשער אָקופאַציע.

די פאַכקורסן האָבן אָפט געדינט ווי אַ מאַנטל, אונטער וועלכן מען פלעגט אַרייבשמוגלען אויף די לעקציעס אויך אַלגעמיינע לימודים, וואָס האָבן אויסגעמאַכט דעם נישט אָפיציעלן טייל פון דעם פראָגראַם. עס איז אין דער פראַקטיק געווען זייער שווער דורכצופירן אַ קלאָרע שייד־ליניע צווישן די ריין־טעכנישע און טעאָרעטישע לימודים און דאָס האָט געשאָפן אַ מעגלעכקייט פון אַ קאָמופלאַזש, וואָס האָט זיך אַרויסגעגליטשט פון אונ־טער דער קאָנטראָל פון דער אויפזיכט־מאַכט. זיי האָבן אויך געהאָט דעם כאַרדינסט, וואָס זיי האָבן, ענלעך צו די שולן, געשאָפן פאַר דעם אונטער־וואָקסנדיקן דור אַ גייסטיקע אָטמאָספער און אים, כאָטש אויף אַ קורצן פּעריאָד, פאַרהיטן פון אַ מאָראַלישן חורבן.

זייער באַלערעוודיק איז אין דעם פּרט די געשיכטע און די ראָל אין דעם געטאָ־לעבן פון דער פאַך־שול אין קאָוונער געטאָ.

אין ביידע טיילן פון קאָוונער געטאָ (אַלט־ און נייַ־סלאָבאָדקע) האָבן אַ קורצע צייט עקסיסטירט צוויי פאָלקס־שולן, געשאָפן פון דער איניציאַ־טיוו פון די לערערס. זיי האָבן אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן אין דעצעמבער 1941 און מיט שווערע מאַטעריאַלישן אין אַ כסדרדיקער טעראָר־אַטמאָספער פון מאָרד־אַקציעס, דערצויגן ביז סוף אויגוסט 1942, וועלכע זיי זענען אויף דעם באָפעל פון דער מאַכט געשלאָסן געוואָרן.

דאָס אָרט פון די געשלאָסענע שולן האָט שפּעטער פאַרנומען די פאַך־שול וואָס האָט זיך געעפנט פּורים 1942 מיט איין אָפּטייל (שלאָסעריי) און

40 תלמידים. די שול איז געשאַפן געוואָרן אַ דאַנק דער מסירות־נפשדיקער איניציאַטיוו פון אַ גרופּע „אַרט"־לערער און אינסטרוקטאָרן מיט דער הילף פון ייִדנראַט. אַ גרויסן טייל פון דעם ווערקצייג האָבן די אינסטרוקטאָרן און בעלי־מלאכות אַריינגעשמוגלט אין געטאָ פון די דרויסנדיקע דייטשע אַרבעט־פּלעצער, וואָס איז געווען פאַרבונדן, אין פּאַל פון געכאַפּט ווערן ביי די רעוויזיעס ביים טויער, מיט לעבנס־סכנה פאַר זיי און זייערע פּאַמיליעס. מחמת דער כסדרדיקער זאָרג פון די עלטערן צו „פּראָדוקטיוויזירן" זייערע קינדער און געבן זיי אַ רעכט אויף לעבן אין אַ ייִדישן געטאָ, איז די צאָל שילערס כסדר געוואקסן און האָט אין פעברואַר 1944, שוין נאָך דעם ווי דאָס געטאָ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער, געציילט 440 קינדער. דעם 26סטן אויגוסט 1942 איז צוזאַמען מיט די פאַלקס־שולן אויך געשלאָסן געוואָרן די פאַכשול, אָבער אין נאָוועמבער האָט זיך דעם ייִדנראַט אַיינגעגעבן צו איבערצייגן דעם נייעם געטאָ־מושל, אַז די פאַכשול איז נייטיק פאַר דער וואַקסנדיקער געטאָ־אינדוסטריע און די שול האָט זיך אויפסניי געעפנט. די עלטערע קינדער פון די געשלאָסענע שולן זענען איבערגעפירט געוואָרן אין דער פאַכשול. אין 1943 און 1944 האָט זיך די פאַכשול זייער פונאַנדערגעוואַקסן. זי האָט געהאַט דריי אָפּטיילן פאַר ייִנגלעך (שלאָסעריי, סטאָלעריי און בלעכעריי), צוויי אָפּטיילן פאַר מיידלעך (שנייִדעריי און האַנטאַרבעט), חוץ דעם אַ געטנעריי־אָפּטייל, וואָס האָט געפירט פּראַקטישע אַרבעט אין דער אָראַנזשעריע און די געטנער אין געטאָ. פאַר קינדער ביז 13 יאָר איז אינגעפירט געוואָרן אַ באַזונדערע לערן־פּראָגראַם (עבֿרית, ייִדיש, נאַטור־וויסנשאַפט און געשיכטע). די עלטערע האָבן אויך געהאַט טעאַרעטישע לימודים פון טעכנאָלאָגיע און מעכאַניק. שפּעטער איז נאָך צוגעקומען אַ קונסט־געווערבלעכער אָפּטייל פאַר די סאַמע פּעיִקסטע מיידלעך, וואָס האָבן אונטער דער לייטונג פון אַ קינסטלערין געלערנט קונסט־געשיכטע, פאַרבן־לערע און קונסט־געווערבלעכע אויסאַרבעטונגען. עס איז אויך אין די וועגט פון דער פאַכשול געשאַפן געוואָרן אַ סעמינאַר פאַר די מער אַנטוויקלטע וואָס האָבן געקראָגן אַ ספּעציעלע אויסבילדונג.

נאָך דער קינדער־אַקציע (סוף מערץ 1944) איז די פאַכשול אייַנגע־

גלידערט געוואָרן, לשם דעקונג, אין די געטאָ־וואַרשטאַטן. אַרום דער פאַכ־שול האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס קולטור־לעבן אין געטאָ, זי האָט זיך פאַקטיש פאַרוואַנדלט אין זיין קולטור־הויז. עס פלעגן דאָרט פאָרקומען ליטעראַרישע אָוונטן מיט רעפעראַטן. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ כאָר פון העכער 100 שילערס, אַ ביבליאָטעק, אַ דראַמאַטישער קרייז. אין יולי 1943 האָט די פאַכשול אַראַנזשירט אַן עפּנטלעכן אַרויסטריט פאַרבונדן מיט אַן אויסשטעלונג פון עקספּאָנאַטן. די שילער האָבן געשטעלט י. ל. פרצעס „מקובלים", וואָס איז אַ פּאָר מאָל איבערגעחזרט געוואָרן. נאָך יעדער אַק־ציע, וואָס פלעגט אַרויסרייסן פון דער שול פרישע קרבנות, פלעגן די לע־רערס און קינדער מיט אַן עקשנות צום באַוווּנדערן באַנייען די לימודים ביז דער ליקווידאַציע פון געטאָ אין יולי 1944.

אָפּשאַצנדיק די ראָל פון דער פאַכשול, שרייבט אין זיינע זכרונות אייַ־נער פון אירע אינסטרוקטאָרן: „צווישן די וועגן פון דער שול האָט מען אָפט פאַרגעסן דעם צאָם און דעם מלאך־המוות, וואָס האָט נאָכאַנאַנד גע־פאַכעט מיט זיין שווערד איבער אונדזערע קעפּ. די קינדער זענען געווען אויסערגעווייַנלעך געראָטן, שיין, קלוג און לעבנס־דערפאַרן, מיט אַ געוואַל־דיקער וויטאַליטעט און דראַנג זיך אויסצולעבן. אויך די לערערס זענען געוואָרן מיטגעריסן מיט די יינגווּאַרג און געלאָזט זיך פון זיי פאַרפירן אין דער פאַנטאַסטישער קינדערוועלט... די פאַכשול איז געוואָרן דער גייסטיקער צענטער פון געטאָ".

ג. ווילנער געטאָ

דאָס קולטור־לעבן אין ווילנער געטאָ איז אַ בולטער באַווייז פון דער דויערהאַפטיקייט פון אַ שטאַרקער און פון דורות־פאַרוואָרצלטער קולטור־טראַדיציע, וואָס איז ביכולת זיך צו מאַניפעסטירן אַפילו אין די עקסטרעמע באַדינגונגען פון אַ נאַצישן ייִדן־געטאָ. פון אַלע געטאָס זענען די קולטור־מאַניפעסטירונגען אין ווילנער געטאָ געווען די אינטענסיווסטע, האָבן אַרום־גענומען ברייטע שיכטן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג און זענען געווען אַן אָפּיציעלער און וויכטיקער טייל אין דער טעטיקייט פון ייִדנראַט. אַ היסטאָ־

ריקער און עד־ראיה פון ווילנער געטאָ דריקט זיך אויס אין זיינע זכרונות, אַז „אויב די ווילנער יידישע עדה האָט אין משך פון יאָרן געטראָגן דעם נאָמען ירושלים דליטא — איז געטאָ ווילנע ראוי, אין קולטור הינזיכט, צו טראָגן דעם נאָמען ירושלים פון די געטאָס, אַלס אַ סימבאָל פון יידישן גייסטיקן ווידערשטאַנד אונטערן נאַצי־רעזשים".

וועג מען לייענט די לפי־ערך רייכע דאָקומענטאַציע וועגן דעם קולטור־לעבן אין ווילנער געטאָ, ווילט זיך אָפטמאָל נישט גלייבן, אַז די דאָזיקע פילפאַרביקע, כמעט „נאָרמאַלע" קולטור־טעטיקייט האָט געהאַט אַן אָרט אין אַ געטאָ, וואָס אין אים זענען אַריין רעשטלעך פון אַן אויסגעמאָרדעטער עדה, איבער וועלכער עס האָט די גאַנצע צייט געהאַנגען די דאַמאָקלעס־שוועדט פון אומקום. מיט דער פאַרצווייגטער קולטור־אַרבעט אין געטאָ האָט אָנגעפירט דער קולטור־אָפטייל ביים יידנראַט וואָס האָט זיך געטיילט אויף אַ צאָל סעקציעס: שול, ביבליאָטעק און לייענזאַל, טעאַטער (אַנסאַמבל, אָרקעסטער, יידישער און העברעישער כאָר); אַרכיוו, סטאַטיסטישער אַמט, מוזיי, פאָלקלאָר, ספּאָרט־סעקציע, מוזיק־שול און ביכער־קראָם. דער קולטור־אָפטייל האָט אויך אַרויסגעגעבן די „געטאָ־ידיעות".

אַ סך האָט די אינטענסיווקייט און דער הויכער ניוואָ פון דעם קולטור־לעבן אין געטאָ געהאָט צו פאַרדאַנקען דער צאָלרייכער און פאָלקסטימלעכער יידישער אינטעליגענץ מיט וועלכער ווילנע איז געווען געבענטשט. אין אירע רייען האָבן זיך אויך געפונען שרייבער, לערער און קולטור־טוער, וואָס זענען אין האַרבסט־ווינטער 1939 און זומער 1941 אַנטלאָפן קיין ווילנע פון אַנדערע יידישע צענטערן (וואַרשע, קאָוונע) און פאַרגרעסערט די קאַדרען פון דער היימישער אינטעליגענץ. די וויכטיקסטע אַמטן אין דעם קולטור־אָפטייל האָבן פאַרנומען גראָד פליטים פון וואַרשע און קאָוונע.

1. ביבליאָטעק־וועזן

„די אינטענסיווקייט פון די ערשטע דריי חדשים קולטור־לעבן אין געטאָ וויזט זיך בולט בלויז אויף איין געביט — פון פאַרשיכורן זיך מיטן בוך" — זאָגט זיך אין ערשטן באַריכט פון סטאַטיסטישן אַמט פאַר די

חדשים סעפטעמבער־נאָוועמבער 1941. און פאַקטיש איז אין ווילנע די פּאָ־
פולערע ביבליאָטעק „מפיצי־השכלה" געווען די ערשטע קולטור־אינסטי־
טוציע, וואָס האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט אין געטאָ און זי נישט איבער־
גערישן אָפילו אין דער צייט פון די „שיינען־אַקציעס", וועו אויף פּאָאַר־
איז אויסגעמאַרדעט געוואָרן בערך 30־40 פּראָצענט פון דער יידישער באָ־
פעלקערונג. זי האָט אָנגעהויבן צו בייטן ביכער שוין דעם 10טן סעפטעמ־
בער 1941, ד״ה אויפן פערטן טאָג נאָכן אַריינגיין אין געטאָ. אין סעפטעמ־
בער 1941 האָט דער צווייטער יידנראַט (דער ערשטער איז אומגעבראַכט
געוואָרן תחילת סעפטעמבער), אָנגענומען אַ באַשלוס איבערצוגעבן דער
ביבליאָטעק אָלע ביכער וואָס זענען געבליבן אָן אַ בעל־הבית אוו די הייי־
זער־אַדמיניסטראַטאָרן זענען אויפגעפאַדערט געוואָרן זיי אויסצולייפערן צו
באַפולמעכטיקטע פערזאָנען. אין מערץ 1943 האָט דער געטאָ־פּאָרשטייער
פּאַראַדנט איבערצוגעבן אין דער ביבליאָטעק אַלע ביכער, וואָס האָבן זיך
נאָך געפונען אין פריוואָטן באַזיץ (חוץ לערנביכער אוו סידורים). יידישע
אַרבעטער אויף די א״ג „קאָמאַנדאָס" מחוצן געטאָ פלעגן אָפט אַריינשמוגלען
אין געטאָ ביכער וואָס זיי האָבן געפונען אין פאַרלאָזטע יידישע היימען אין
דער שטאָט. גאָר אַ גרויסן חלק אין שמוגלען ביכער אוו נישט נאָר ביכער
אין געטאָ אַריין האָבן געהאַט די יידישע אַרבעטער פון דעם א״ג „אייגזאַץ־
שטאַב ראָזענבערג", וואָס האָבן געאַרבעט אין דעם געוועזענעם בנין פון
ייוואָ אין דער שטאָט, ביים סאָרטירן ביכער אוו זשורנאַלן, צונויפגעזאַמלטע
פון אַלע ביבליאָטעקן אין ווילנע אוו ווילנער פּראָווינץ. אַזוי אַ שטייגער
זענען אין אויגוסט 1942 צוגעקומען 765 ביכער, דערונטער 357 פון ייוואָ־
בנין. די ביבליאָטעק האָט אויך פאַקטיש באַקומען אין איר רשות די פאַר־
דעכטיקטע ביכער, וואָס זענען דורך דער צענזור־קאָמיסיע פון דער געטאָ־
פּאָליציי קאָנפיסקירט געוואָרן ביי דער געטאָ־באַפעלקערונג (יעדער האָט
געמוזט ברענגען זיינע ביכער אין דער צענזור־קאָמיסיע אוו זיי לאָזן אָפ־
שטעמפלען), אוו מאַגאַזינירט געוואָרן אין די קעלערן פון דער ביבליאָטעק.
תחילת יאַנואַר 1942 האָט די ביבליאָטעק פאַרמאָגט 93.463 בענד אוו יאָר־
גענג פון ביכער אוו זשורנאַלן.

די צאָל ביכער אוו אַבאָנענטן האָט זיך כסדר פאַרגרעסערט. אַ פּאָר־

ציפערן: סוף אָקטאָבער 1941 האָט די ביבליאָטעק פאַרמאָגט קרוב 2.000 אַבאָנענטן, אין אויגוסט 1942 — 3.864 — אַ ווונקס אויף קנאַפּע 100%. אויב אין פעברואַר 1942 איז אַרויסגעגעבן געווארן 4.328 ביכער, האָט די צאָל אַרויסגעגעבענע ביכער צווישן דעצעמבער 1942 און מערץ 1943 זיך גע־ווַאקלט אין די גרענעצן צווישן 11.500 און 13.500 ביכער — אַ ווונקס אויף העכער 400%. אין דעצעמבער 1942 האָט די ביבליאָטעק געפייערט אויף אַ ליטעראַרישן פרימאַרגן דעם פּאַקט פון אויסלייען דאָס 100.000סטע בוך.

די ביבליאָטעק האָט אויך געהאָלפן שאַפן פון איר ביכער־באַשטאַנד ביבליאָטעקלעך אין שכנותדיקע אַרבעט־לאַגערן און אַ צאָל פראָווינץ־גע־טאָס (ווי אָשמענע א״א) וואָס האָבן זיך געפונען אונטער דער „יוריסדיק־ציע״ פון ווילנער געטאָ־שעף. תחילת מערץ 1943 האָט זיך דער אָנפירער פון דער ביבליאָטעק געוואָנדן צו אים מיט אַ בריוו וועגן דער נייטיקייט צו צענטראַליזירן אונטער איין אָנפירונג די אַלע צווייג־ביבליאָטעקלעך.

ביי דער ביבליאָטעק האָט עקסיסטירט אַ לייענזאַל — אין יולי 1942 האָבן דעם לייענזאַל באַזוכט טעגלעך דורכשניטלעך 100 פּערזאָן (אין מערץ 1943 האָט דער לייענזאַל געהאַט זיין מאַקסימאַלע צאָל: אין דורכשניט 206 באַזוכער טעגלעך). אין אויגוסט זענען אַרויסגעגעבן געווארן צום לייענען אויפן אָרט 4.364 ביכער און 1816 צייטונגען און זשורנאַלן (ווי דערמאָנט אין דעם אַריינפיר צו דעם דאָזיקן קאַפּיטל האָט דער לייענזאַל געהאַט דאָס רעכט צו אָבאָנירן 2 נאַצישע צייטונגען — אַ דייטשע און אַ פּוילישע).

וועגן דער ראָל וואָס דער לייענזאַל האָט געשפּילט אין גייסטיקן לעבן פון געטאָ שרייבט אַ ניצול־געווארענער פון ווילנער געטאָ: „„דער לייענ־זאַל איז געווען דער גייסטיקער אָפּרו־אָרט פון געטאָ. די וועגט זענען געווען באַצירט מיט פּרוכתן, מנורות, שויתיס געראַטעוועטע פון חרובע שולן... ווי אויך מיט בילדער פון ח. נ. ביאַליק, י. ל. פּרץ, מענדעלע מוכר ספרים, שלום־עליכם און מיט אַ גרויסער אַראָפּהענגענדיקער מאַפּע פון ארץ־ישראל... ביי די טישן פלעגט הערשן טויטע רו, מענטשן זענען געזעסן און געמאַכט זיך נאָטיצן ווער צו רעפעראַטן, ווער צו לימודים אין די שולן און ווער צו וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן, אַנדערע פלעגן דאָ זיצן און שרייבן ווערק. דאָ איז דאָך געווען דער אייניציקער גרויסער אָרט אין געטאָ״.

אַדאַנק דער איניציאַטיוו פון דער ביבליאָטעק־אָנפירונג איז געשאַפן געוואָרן אַ ביכער־קראָם, וואָס האָט פאַרקויפט ביכער צו פריוואַטע פּער־זאָנען. לויט אַ באַריכט פון קולטור־אָפּטייל פאַר אויגוסט 1942, האָט די בי־כער־קראָם פאַרקויפט אין דעם חודש 198 ביכער, און אויפן לאַגער האָבן זיך סוף חודש געפונען 7.281 ביכער. מען האָט געקויפט ביכער נאָך אַזוי שפּעט ווי אין יוני 1943, ווען דאָס געטאָ איז שוין געשטאַנען ערב ליקווי־דאַציע — אין דעם חודש זענען פאַרקויפט געוואָרן 163 ביכער.

פאַר דעם דראַנג צו זיין כאָטש מיט דער הילף פון געדרוקטן וואָרט פאַרבונדן מיט דער דרויסנדיקער וועלט, איז סימפּטאָמאַטיש דער פאַקט, אַז צוויי־דריטל פון די דערוואַקסענע לייענער האָבן לויט דעם באַריכט פון יאַנואַר 1943 געלייענט פּוילישׁ*, דאַקעגן ביי די קינדער, וואָס האָבן באַזוכט די געטאָ־שולן איז געווען פונקט פאַרקערט — דריי־פערטל האָט געלייענט ייִדישע ביכער.

2. ש ו ל ו ע ז ן

אויפן דריטן טאָג פון אַריינקומען אין געטאָ האָט אַ גרופּע לערער גע־נומען אויף זיך די איניציאַטיוו צוריק צו עפענען אַ שול. באַקומענדיק פון ייִדנראַט אַ פּאָר חרובע לאָקאַלן, האָבן די לערערס צוזאַמען מיט די תלמידים דערפּירט זיי נאָך אַ שווערער האַרעוואַניע צו אַ מער־וויניקער געברויך־ען שטאַנד. אין אַ בוך זכרונות וועגן ווילנער געטאָ ווערט די דאָזיקע מיזאַמע צוגרייטונג־אַרבעט און דער פּיזישער מצב פון די געעפּנטע שולן געשיל־דערט אַזוי: „לערערס און קינדער זענען אין געמיינזאַמען רצון אויפצו־בויען דאָס שולוועזן געוואָרן איין משפּחה, צוזאַמען אַרויסגעטראָגן גרוז, שטייגער און ציגל פון צעבראָכענע חורבות... צוזאַמען צונויפגעשלעפּט פון איין חורבה אַ טיר, פון אַן אַנדערער אַ ברעט, פון אַ דריטער אַן אָפּגעריסן

---

* אויף אַזאַ לפּי־ערך גרויסער צאָל פּוילישׁ לייענער אין אַזאַ ייִדישער שטאָט ווי ווילנע האָט משמעות משפּיע געווען אויך דער פאַקט, וואָס אין ווילנע האָט זיך אָפּגע־שטעלט אַ גרעסערע צאָל פּליטים פון די פּוילישע אָקופּירטע געביטן (נאָך פון האַרבסט 1939).

פּענצטער, בכדי צונויפצושטעלן פון דעם אַלעם עפּעס, וואָס דאַרף דער־מאָנען אַ שטוב... לערערס האָבן געמיינזאָם געהאַקט האָלץ אויף צו קענען אָנווארעמען די קאַלטע שטובן, וווּ מען איז געזעסן און געפרוירן אין די שוועדע געטאָ־וויינטערן. אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ איז כּמעט קיין שטולן נישט געווען. זענען די קינדער געזעסן צוגעטוליעט אויף דער ערד... ערשט שפּעטער האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן שול־בענק אין געטאָ... מען איז געזעסן אין גרויסער ענגשאַפּט, שטייענדיק אָנגעשפּאַרט אָן אַ וואָנט, האַלטנדיק דעם העפּט אויפן חברס פּלייצעס — דאָס איז געווען די סיטואַציע אין די שולן דעם ערשטן געטאָ־וויינטער".

אין משך פון ערשטן געטאָ־יאָר זענען געלאָזט געווארן אין גאַנג דריי פּאַלקשולן (די דריטע פּאַלקשול האָט זיך געעפּנט דעם 25סטן אָקטאָבער 1942) און גימנאַזיאַלע קורסן. חוץ דעם איז מחוצן געטאָ, אין די אַרבעטער־בלאָקן פון „קייליס", געעפּנט געווארן אַ שול מיט 50־60 קינדער.

די רעגיסטראַציע אַדורכגעפירט אין געטאָ האָט אויפגעוויזן העכער 2.700 קינדער אין עלטער פון 5־14 יאָר (2.172 אין עלטער פון 5־12 יאָר).

די כמותדיקע אַנטוויקלונג פון שולוועזן במשך 1942 וווייזן די ווייטער־דיקע ציפערן:

פון יאַנואַר ביז דעצעמבער 1942 איז די צאָל קלאַסן געשטיגן פון 9 אויף 40; די צאָל באַשעפטיקטע לערערס פון 23 אויף 72 און דער דורכ־שניטלעכער טעגלעכער באַזוך — פון 390 אויף 1.405. עס האָבן זיך אויך פאַרבעסערט די רוימלעכע באַדינגונגען אין די שולן; אין ערשטן האַלביאָר 1942 איז די דורכשניטלעכע צאָל קינדער אין אַ קלאַס געווען 60־70, אין צווייטן — נאָר 40. סוף אָקטאָבער 1942, נאָך דער דערעפענונג פון דער דריטער פּאַלקשול, האָט די צאָל קינדער אין אַלע שולן און אַנשטאַלטן פון קינדער־פאַרזאָרגונג דערגרייכט 1.800 — ד"ה צוויי דריטל פון אַלע קינ־דער אין שול־עלטער.

ביי די פּאַלקשולן האָבן עקסיסטירט קינדער־גערטנער פאַר קינדער אין פּאַרשול־עלטער. אויך אין די צוויי קינדער־אינטערנאַטן פאַר יינגלעך און מיידלעך, וואָס אין אַפּריל האָבן זיי צוזאַמען געציילט 103 קינדער, ווי אויך אין דער אַ"ג „טראַנספּאָרט בריגאַדע ילדים" (בערך 80 קינדער און יוגנט־

לעכע, וואָס האָבן אַ גאַנצן טאָג געשלעפט משאות אין געטאָ) איז אָנגעגאַנגען אַ מער ווייניקער סיסטעמאַטישער לימוד.

נישט געקוקט אָבער אויף דעם איינגעפירטן שולצוואַנג זענען הונדערטער קינדער געבליבן אויסער די שול־מויערן. דאָס זענען געווען על־פי־רוב קינדער, וואָס זענען באַפרייט געווארן פון דעם חוב צו באַזוכן די שול, היות זיי „פירן אויס וויכטיקע ווירטשאַפטלעכע פונקציעס אין שטוב", ווי אויך אַ געווייסע צאָל יתומים וואָס האָבן אַליין געמוזט זאָרגן וועגן זייער חיונה.

אין מערץ 1943 האָט דאָס שולוועזן באַקומען אַ שטאַרקן קלאַפּ. מען האָט געמוזט אָפּטרעטן אַ פּאָר שול־לאָקאַלן פּאַר די אַריינגעשיקטע יידן פון אַ צאָל ליקווידירטע פּראָווינץ־געטאָס און לאַגערן. מען האָט געמוזט קאָמאַסירן אַ צאָל קלאַסן און איבערטראָגן די אַרבעט אויף די נאָכמיטאָגשעהן.

דער פּראָגראַם וואָס איז געווען אַ סינטעטישער, אַ רעזולטאַט פון אַ קאָמפּראָמיס צווישן די פאַרשידענע אידעאָלאָגישע ריכטונגען אין געטאָ, האָט לויט אַ באַריכט פון יאַנואַר 1943 אַרומגענומען די וויטערדיקע לימודים: יידיש (אויך לימודים־שפּראַך), העברעיש, אַריטמעטיק, נאַטורוויסנשאַפט, געאָגראַפיע, יידישע און אַלגעמיינע געשיכטע. אויף די גימנאַזיאַלע קורסן האָט מען חוץ דעם געלערנט פיזיק, לאַטיין און דייטש (דער לעצטער קעגנשטאַנד — פון יולי 1942).

ווי מיר זענען, איז דער שול־פּראָגראַם געווען אַ גענוג ברייטער — אָן אַן ערך ברייטער ווי דער אָפּיציעלער פּראָגראַם אין די יידנראַט־שולן אין דער גענעראַל־גובערניע, ווו מען האָט געהאַט מורא אָנצוגעבן אין די אָפּיציעלע פּראָגראַמען אַזעלכע לימודים ווי געשיכטע און געאָגראַפיע.

וואָס שייך דעם לימוד פון רעליגיע, איז ער איינגעפירט געווארן אין אויגוסט 1942, נאָך אַן אינטערוועניץ פון רבנים ביים געטאָ־פּאַרשטייער, אָבער ווי אַ נישט־אָבליגאַטאָרישער לימוד. עס איז כאַראַקטעריסטיש פאַר די סעקולערע טענדענצן וואָס האָבן געהערשט אינעם קולטור־אָפּטייל, אַז אין דעצעמבער האָט זיך זיין אָנפירער געוואָנדן צום געטאָ־פּאַרשטייער מיט אַ

פּאָדערונג אָפּצושאַפן רעליגיע ווי אַ לימוד אין שול־פּראָגראַם, אָבער זיין פּאַרשלאָג איז אָפּגעווארפן געוואָרן.

די פּראָגראַם איז אין אירע הומאַניסטישע און נאַציאָנאַלע ריכטליניעס געווען אין די בעסטע טראַדיציעס פון אַמאָליקן בלי־ענדיקן יידישן שול־וועזן איןווילנע און די לערערס האָבן אַרויסגעווויזן אַן ענטוזיאַסטישע און מסירות־נפשדיקע איבערגעגעבנקייט צו די שולן און קינדער.

די לערער זענען געווען אָרגאַניזירט אין אַ לערער־פאַרבאַנד, ווָאס האָט געפירט אַ ברייטע קולטור־אַרבעט צווישן אירע מיטגלידער און אויך געזאָרגט וועגן זייערע מאַטעריעלע נויטן, אויספּועלנדיק ביים געטאָ־שעף פון צייט צו צייט שפּייז־צוגאָבן פאַר די לערערס, ווָאס זייער עקאָנאָמישער מצב איז געווען אַ באַזונדערס שווערער.

די יינגערע תלמידים פון די שולן פלעגן זיך צונויפקומען אין קינדער־קלובן, ווו די אַרבעט איז פאַרטיילט געוואָרן אין פאַרשידענע סעקציעס: ליטעראַרישע, דראַמאַטישע, האַנטאַרבעט און מאָלן, היסטאָריש־געאָגראַפי־שע און שפּיל־סעקציע.

די מער דערוואַקסענע שול־יוגנט איז געווען אָרגאַניזירט אין אַ יוגנט־קלוב (געווען טעטיק פון 18טן יולי 1942), ווָאס האָט געהאַט פאַרשידענע קרייזן: פאַר געשיכטע, ליטעראַטור, מאַטעמאַטיש־פיזיקאַלישער, פאָלקלאָר־און דראַמאַטישע סעקציע. דער קלוב איז געווען זייער רירעוודיק אין זיין קולטור־אַרבעט. ער פלעגט איינאָרדענען אייגענע אימפּרעזעס און אַרויס־טריטן אויף אַלגעמיינע, עפּנטלעכע אימפּרעזעס מיט רעציטאַציעס, דראַמא־טיזירונגען און כאָר־געזאַנגען. דער געשיכטע־קרייז האָט, למשל, אין מערץ 1943 אָרגאַניזירט אַן עפּנטלעכן „משפּט איבער פלאַוויוסן", דער ליטעראַ־טור־קרייז אַ יהואָש־אָוונט, פאַרבונדן מיט אַ יהואָש־אויסשטעלונג. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ וואַנט־צייטונג א״נ „צווישן וועגט — דאָך יונג". די עפּנט־לעכע קינדער־ און יוגנט־אויפטריטן בעת פאַרשידענע שול־יום־טובים (חנוכה, ט״ו בשבט, פורים א״א) זענען געווען פאַרן גענטאָ מאָמענטן פון דירנדיקער און גייסטיקער דערהייבונג, באַגלייט מיט אַ נאָגנדיקער זאָרג וועגן דער געפאַר ווָאס האָט געהאַנגען איבער יונגן דור.

די לעצטע עפּנטלעכע שול־פייערונג איז פאָרגעקומען אין שפּעט־פרי־

לינג 1943, צום אָפשלוס פון לערניאָר מיטן אָנטייל פון פאָרשטייער פון אַלע פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע קרייזן אין געטאָ. עס האָט שוין דעמאָלט איבערן געטאָ געשוועבט דאָס געשפּענסט פון ליקווידאַציע און די פרייד מיט די דערגרייכונגען פון די קינדער איז געווען אַדורכגעדרונגען מיט גע־פילן פון שווערער זאָרג און טרויער.

חוץ דעם אַלגעמיינעם שולנעץ האָט אויך אין געטאָ עקסיסטירט אַ רע־ליגיעז שולוועזן, געשאַפן פון דער איניציאַטיוו פון פרומע עלטערן, וואָס האָבן געוואָלט געבן זייערע קינדער אַ טראַדיציאָנעל־רעליגיעזע דערציונג. עס זענען געווען טעטיק צוויי עלעמענטאַר־רעליגיעזע שולן (די חדרים זענען נאָך פריער פאָרמאַכט געוואָרן), אַ מין מיטלשול געפון „ישיבה קטנה" (לעגאַליזירט דורכן געטאָ־שעף אין דעצעמבער 1942) און אַ ישיבה א״ב פון הרב ר׳ חיים עוזר גראָדזענסקי. זיי האָבן זיך אַלע געפונען אין קלויזן. די רעליגיעזע שולן האָבן אייגנטלעך געטראָגן דעם כאַראַקטער פון צוגאָב־שולן. די לימודים אין זיי זענען על־פּי־רוב פאָרגעקומען אין אַזעלכע שעהן, אַז די קינדער האָבן געהאַט אַ מעגלעכקייט צו באַזוכן די אַלגעמיינע געטאָ־שולן. אין די רעליגיעזע שולן האָבן געלערנט קרוב 200 קינדער און יוגנט־לעכע. די רעליגיעזע שולן פלעגן פון צייט צו צייט אייגנאָרדענען עפּנטלעכע „פאָרהערנישן", בעת וועלכע אינגעלאַדענע געסט פלעגן שטעלן די קינ־דער פראַגן, נאָך דעם פלעגט פאָרקומען אַ „סעודת־מצווה".

אַ מין סוראָגאַט פאַר אַ העכערער טעכנישער שול איז געווען דאָס גע־טאָ־טעכניקום מיט צוויי אָפּטיילן: שלאָסעריי און עלעקטראָטעכניק, וואָס האָט זיך בהכרח געמוזט שטעלן שמאָלע פראַקטישע צילן: אויסשולן במשך פון אַ קורצער צייט יוגנטלעכע געהילף־כוחות בכדי זיי זאָלן קענען אַרייַ־געצויגן ווערן, אַזוי פרי ווי מעגלעך, אין דער געטאָ־וווירטשאַפט.

די שולן זענען געווען טעטיק כמעט ביז די לעצטע טעג פון געטאָ. די צאָל לערערס איז אין דער העלפט סעפּטעמבער 1943, בשייכות מיט דער דעפּאָרטאַציע קיין עסטלאַנד, רעדוצירט געוואָרן פון 60 אויף 35. גלייכצייי־טיק האָט זיך די צאָל קינדער פאַרקלענערט, לויט דעם זעלביקן מקור, פון 1500 אויף 900. דער גרעסטער טייל איז אומגעקומען אויפן אָרט בעת דער

ליקווידאַציע פון געטאָ, אָדער אַרויסגעפירט געוואָרן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן, ווו דער רוב איז אין פיין און ליידן אויסגעגאַנגען.

3. די פאַראייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער

נאָך דעם ווי דאָס לעבן אין געטאָ האָט זיך ווי נישט איז סטאַביליזירט, האָבן די אינטעלעקטועלע כוחות, וואָס זענען פארבליבן אין געטאָ נאָך די כלערליי „שיינען־אַקציעס", שרייבערס, מוזיקערס, אַקטיאָרן, מאָלערס א״א זיך אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן.

דעם 7טן פעברואַר 1942 איז פאָרגעקומען אַ גרינדונג־פאַרזאַמלונג פון דער „פאַראייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער" מיט 74 באַטייליקטע. אין דער „פאַראייניקונג" האָט זיך קאָנצענטרירט די גייסטיקע עליטע פון געטאָ.

די לכתחילהדיקע אויפגאַבע פון דער פאַראייניקונג, ווי זי איז פאָרמולירט געוואָרן דורך אייניעם פון אירע גרינדערס, איז באַשטאַנען: „אין זעלבסטהילף, באַוועגן צו קינסטלערישער שאַפונג, באַאַרבעטן אַ כראָניק פון פאַרשלעפטע ייִדישע שרייבער, קינסטלער און אינטעלעקטואַלן, זאַמלען פאַרלוירענע שאַפונגען פון די פאַרשלעפטע און צוגרייטן מאַטעריאַלן פאַר אַ ליטעראַריש־קינסטלערישער זאַמלונג פון געטאָ. מיט דער צייט זיץ די טעטיקייט פון דער „פאַראייניקונג" שטאַרק איבערגעוואַקסן די אָנגעצייכנטע גרענעצן.

אין דער צווייטער העלפט פון 1942 האָט די „פאַראייניקונג" געציילט 92 מיטגלידער (33 שרייבער, 27 אַקטיאָרן, 24 מוזיקער און 8 מאָלערס), אין 1943 האָט זיך זייער צאָל פאַרגרעסערט אויף 99.

ווי עס ווייזט אויס, האָט אין די ראָמען פון דער „פאַראייניקונג" עקסיסטירט אַ באַזונדערע גרופּע — דער מוזיקער־פאַרבאַנד, וואָס פלעגט אַרויסטרעטן לגבי דער „פאַראייניקונג" ווי אַ צד.

די „פאַראייניקונג" האָט געפירט אין געטאָ אַ רירעוודיקע קולטור־טעטיקייט. יעדע וואָך, אָדער יעדע צוויי וואָכן פלעגן פאָרקומען ליטעראַריש־קינסטלערישע צונויפטרעפן פון די מיטגלידער און געסט („גלעזלעך קאַווע") — דער ערשטער אָוונט איז פאָרגעקומען דעם 25סטן יולי 1942 — אויף וועלכע עס פלעגן געהאַלטן ווערן רעפעראַטן אַרום אַן אויסגעקליבע־

נער טעמע. אין אַ מיטצייטלעכער רשימה וואָס רעכנט אויס 21 אַזעלכע לי־
טעראַרישע אָוונטן געפינען מיר אַזעלכע טעמעס ווי „התרוממות הנפש",
„ווילנע ירושלים דליטא", „סוגעסטיע אין מוזיק", „קידוש־השם־מאָטיוון
אין דער יידישער ליטעראַטור", „יונג ווילנע", „די 40 טעג פון מוזאַ דאַג"
א"א. די דאָזיקע 21 צונויפטרעפן זענען באַזוכט געוואָרן פון 4.175 פּערזאָן.

דער לאָקאַל פלעגט דעמאָלט זיין דעקאָרירט מיט מאָלעריייען און צייי־
כענונגען, וואָס האָבן אָנטשפּראָכן דער באַהאַנדלטער טעמע.

ביי דער „פּאַראייניקונג" האָט אויך עקסיסטירט אַ וויסנשאַפטלעכער
קרייז, וואָס האָט זיך, לויט אַן אויפגעהיטן אַרבעט־פּלאַן פון יאָנואַר 1943,
געטיילט אויף אַ רייַ סעקציעס: ליטעראַרישע, היסטאָרישע, נאַטור־וויסנ־
שאַפטלעכע, פיזיש־מאַטעמאַטישע און אַ צייכנער־גרופּע.

די מיטגלידער פון די קרייזן האָבן געטאָן פּאַרשידענע פּאָרש־אַרבעטן
און געהאַלטן עפנטלעכע לעקציעס אויף זייערע געביטן. די כעמישע סעק־
ציע האָט עקספּערימענטירט מיט פּראָדוצירן זייף און פּאַרשידענע סורא־
גאַט־שטאָפן; ליטעראַטור־פּאָרשער האָבן געשריבן ליטעראַטור־היסטאָרישע
אָפּהאַנדלונגען און עסייען (וועגן ח. נ. ביאַליק, י. ל. פּרץ, אחד העם, ה. ליי־
וויקן, י. צינבערג א"א). אַ היסטאָריקער, אַ געוועזענער דירעקטאָר פון דער
יידישער רעאַל־גימנאַזיע, האָט אָנגעשריבן אין געטאָ אַ גרויסע אַרבעט וועגן
דער געשיכטע פון דער ווילנער קהילה פון די עלטסטע צייטן און זי דער־
פירט ביז 1925. דער קרייז האָט אויך אַדורכגעפירט צווישן די געטאָ־איינ־
וווינער אַן אָנקעטע וועגן דער דעמאָגראַפישער, עקאָנאָמישער סטרוקטור
פון געטאָ.

די פּאַראייניקונג איז געווען דער רוח־החיים פון קולטור־לעבן אין
געטאָ. זי פלעגט לפי־ערך אָפט אייניאַרדענען עפנטלעכע ליטעראַריש־קינסט־
לעריש אימפּרעזעס: אַקאַדעמיעס צום אָנדענק פון די דריי קלאַסיקער פון
דער יידישער ליטעראַטור, וואָקאַליש־מוזיקאַלישע קאָנצערטן, ליטעראַרישע
פּרימאַרגנס אאַז"וו.

איר בודזשעט האָט די „פּאַראייניקונג" געדעקט פון די סובסידיעס פון
יידנראַט, פון געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט און פון הכנסות פון אירע
אונטערנעמונגען. די גרעסטע פּאָזיציע אין דער זייט פון הוצאות איז געווען

מאַטעריעלע הילף פאַר די מיטגלידער. אין אירס אַ באַריכט פאַרן יאָר 1942 ווערט, למשל, אָנגעוויזן, אַז פון 23,758 רייכסמאַרק האָט זי 21,148 פאַרטיילט ווי שטיצע צווישן 77 מיטגלידער פון דער „פאַראייניקונג".

אַ פאָרעם פון אונטערשטיצן מאַראַליש און מאַטעריעל די מיטגלידער־שאַפט זענען געווען די ליטעראַרישע און קינסטלערישע קאָנקורסן, וואָס זי פלעגט פון צייט צו צייט אַראַנזשירן. די קאָנקורסן זענען אַדורכגעפירט געוואָרן אונטער דער אָפּוטרופּסות פון געטאָ־שעף, וואָס פלעגט נאָמיניִרן אַדער באַשטעטיקן די אים פאָרגעלייגטע זשורי־מיטגלידער און פינאַנצירן די פּרעמיעס.

סוף יולי 1942 זענען באַשטימט געוואָרן דריי פּרעמיעס פאַר ליטעראַרישע ווערק, וואָס וועלן באַהאַנדלען טעמעס פון געטאָ־לעבן. אויף דעם צוועק האָט דער געטאָ־שעף אַסיגנירט 8.400 רייכסמאַרק. איין צוגעטיילטע פּרעמיע פאַר אַ דיכטער פון דער גרופּע „יונג־ווילנע", מחבר פון דער פּאָעמע „דאָס קבר־קינד" האָט באַטראָפן 1,700 רייכסמאַרק.

אין דעצעמבער 1942 איז דערקלערט געוואָרן אַ קאָנקורס אויף ליטעראַרישע שאַפונגען (אין ייִדיש און העברעיִש), מוזיק און מאָלעריי. עס זענען אַרייַנגעפלאָסן ווערק פון 22 מחברים. די זשורי האָט אין אַפּריל 1943 פּרעמירט 4 מאָלערס אויף אַ סומע פון 550 רייכסמאַרק און 4 מוזיקערס־קאָמפּאָזיטאָרן (צווישן זיי אַ 12־יאָריק ייִנגל) אויף אַ סומע פון 500 רייכס־מאַרק. אַ העברעיִשער שרייבער און אַ ייִדישע דיכטערין האָבן באַקומען די ליטעראַרישע פּרעמיעס.

חוץ דעם פלעגט די „פאַראייניקונג" אייגנאַרדענען קונסט־אויסשטעלונגען פון אירע מיטגלידער. אין מערץ 1943 האָט די זשורי באַשטעטיקט פאַר דער אויסשטעלונג מאָלעריייַן, סקולפטורן און צייכענונגען פון 15 מחברים (צווישן זיי 27 צייכענונגען פון אַ 9־יאָריק ייִנגל). צוויי עקספּאַנאַטן (בילדער) זענען אָפּגעקויפט געוואָרן פון געטאָ־שעף.

ביי דער „פאַראייניקונג" האָט אויך עקסיסטירט „אַ זאַמלפונקט פאַר געטאָ־פאָלקלאָר". אַ באַריכט פאַר פעברואַר־מערץ 1943 רעכנט אויס 16 זשאַנערן אין 282 נומערן פון געזאַמלטן מאַטעריאַל. דער באַריכט־אָפּגעבער באַקלאָגט זיך, אַז די זאַמל־אַרבעט גייט צו פאַמעלעך היות די קינדער־

זאַמלער זענען זייער פאַרנומען מיט די שול־לעקציעס און צוגרייטונגען צו די טעאַטער־פאַרשטעלונגען, און די עלטערע זאַמלער, וואָס פאַרשטייען גוט די וויכטיקייט פון דער זאַמל־אַרבעט, באַקלאָגן זיך, אַז „עס פעלט זיי געמיט דערצו".

4. טעאַטער און מוזיק

וועז אין געטאָ האָט זיך פאַרשפרייט די ידיעה, אַז די לעבן געבליבענע אַקטיאָרן (20 אַקטיאָרן און 7 פערזאָן פון טעכנישן פערסאָנאַל זענען צוגענומען געוואָרן בעת די ערשטע אַקציעס צום אומקום אין פּאָנאַר), האָבן באַשלאָסן צוזוטרעטן צו שאַפן אַ טעאַטער, האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ אַ שטורעם פון פראָטעסט און פאַרביטערונג. פּאָליטישע גרופּירונגען האָבן אָפּגעהאַלטן באַראַטונגען. די אָרגאַניזירטע יידישע אַרבעטער־פאַרטייען האָבן באַשלאָסן צו באָיקאָטירן די פאָרשטעלונגען. אין דעם טאָג פון ערשטער ערשטער פאָרשטעלונג זענען אין געטאָ־זאַל פאַרטיילט געוואָרן הונדערטער פלוגבלעטלעך אין אַ שוואַרצער ראַם מיט פאָלגנדיקן טעקסט: „אויף אַ בית־עולם שפילט מען נישט קיין טעאַטער". דאָקעגן האָט די אידייע פון עפענען אַ טעאַטער אין געטאָ געפונען אַ שטאַרקע אונטערשטיצונג אין די קרייזן פון דער געטאָ־פאָליציי און איר שעף. דער דאָזיקער פאַקט האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם אומצוטרוי צו דער גאַנצער טעאַטער־אונטערנעמונג. אויך אין קולטוראַמט איז געווען אַן אָפּאָיציע צום ענין געטאָ־טעאַטער. נאָך אַזוי שפעט ווי דעם 17טן אַפּריל 1942 האָט דער שעף פון דער געטאָ־פאָליציי זיך געוועגדט מיט אַ בריוו צום קולטור־אָפּטייל, אין וועלכן ער בעט זיך נישט קעגנצושטעלן דאָס אָרגאַניזירן דעם קאָנצערט אין געטאָ־טעאַטער (אין געווען עזענעם קליינעם שטאָטישן זאַל).

עס זענען געווען פאָרשלאָגן מען זאָל קומען און אויפרייסן די פאָרשטעלונג, היות עס איז געווען אַ מורא, אַז דאָס טעאַטער זאָל נישט פאָרשווכן דעם טרויער אין געטאָ נאָך די טויזנטער קרבנות. אָבער דער עיקר־שטער אָרויסטריט (דעם 18טן יאַנואַר 1942) איז אַדורך אין אַ טיף ערנסטער שטימונג, וואָס איז אַדאַנק אַן אַנטשפּרעכנד צוגעקליבענער פּראָגראַם

געשאַפן געוואָרן אין זאָל. צום ערשטן קאָנצערט זענען געקומען בעיקר פּאָליציאנטן און זייערע משפּחות, באַאַמטע און מיטגלידער פון יידנראַט. צום צווייטן קאָנצערט, וואָס איז פּאַרגעקומען מיט אַ וואָך שפּעטער (דעם 25סטן), זענען געקומען אויך דייטשע און ליטווישע באַאַמטע וואָס זענען געווען דירעקט פאַרמישט אין די מאָרד־אַקציעס און אַ מיטצייטלעריקער כראַניקער פון ווילנער געטאָ דריקט אויס זיין פאַרביטערונג וואָס „מען האָט אַלזאָ ווי געהעריק פאַרווויילט דעם הויפּט מערדער פון אַלע אַקציעס... און איינעם פון די גרעסטע סאַדיסטן בשעת די אַקציעס פון דער „איפּאַטינגאַ" [ליטווישע הילף־פּאָליציי]". מיט דער צייט איז די פּסיכישע העמונג קעגן אַ טעאַטער אין געטאָ געבראָכן געוואָרן און דער עולם האָט אָנגעהויבן גיין אין טעאַטער. דער ריווח פון די קאָנצערטן איז געגאַנגען לטובת דעם גענזלשאַפטלעכן הילף־קאָמיטעט.

די טעאַטער־סעקציע האָט גרופּירט אַרום זיך און אַרומגענומען מיט איר טעטיקייט אַקטיאָרן, מוזיקער, זינגערס און צוויי כאָרן — אַ יידישן און אַ העברעישן. דער אַקטיאָרן־אַנסאַמבל האָט געציילט עטלעכע און צוואַנציק מאָל, דער אָרקעסטער 30 און די כאָרן — דער יידישער העכער 80 און דער העברעישער 75 כאָריסטן. עס האָבן אויך געשפּילט דריי אָרקעסטערס: אַ סימפאָנישער, אַן עסטראַדע־אָרקעסטער און אַפילו אַ דזשאַז־אָרקעסטער.

דער פּראָגראַם פון די פאַרשטעלונגען פלעגט על־פּי־רוב זיין אַ געמישטער: ערנסטע זאַכן פון קלאַסישן רעפּערטואָר אַדורכגעוואָרפן מיט אַקטועלער געטאָ־טעמאַטיק, באַהויבט מיט הומאָר, דעם ספּעציפישן געטאָ־הומאָר — אַ מין געלעכטער דורך טרערן. די פונקציע פון טעאַטער איז געווען צו מאַכן פאַרגעסן דעם עולם אויף אַ פּאָר שעה וועגן געטאָ און דעם טרויעריקן לעבן. און די דאָזיקע פונקציע האָט דער טעאַטער מיט דערפאָלג דורכגעפירט. „דער עולם האָט ממש געקעמפט פאַר בילעטן", כדי צו באַזוכן געוויסע פאַרשטעלונגען. על־פּי־רוב האָבן די פאַרשטעלונגען געטראָגן אַ רעווי־כאַראַקטער, אָבער דאָס טעאַטער פלעגט געבן פון צייט צו צייט פולע דראַמאַטישע פּיעסעס, ווי למשל, פּרץ הירשבײַנס „גרינע פעל־

דער", „דער מענטש אונטערן בריק" פון אָטאָ אינדיק, דוד פּינסקיס „דער אוצר", בערגערס „דער מבול", פּרצעס „די גאָלדענע קייט".

אין געוויסע חדשים האָט דאָס טעאַטער כמעט יעדן, אָדער יעדן צווייטן טאָג, געגעבן פאָרשטעלונגען. אַזוי למשל זענען אין אָקטאָבער 1942 פאָר־געקומען 16 טעאַטער־פאָרשטעלונגען, 3 אַרויסטריטן פון די כאָרן. 2 קאָנ־צערטן פון סימפאָנישן אָרקעסטער און אַ קאָנצערט פון די שילער פון דער מוזיק־שול — צוזאַמען 24 אונטערנעמונגען; אין דעצעמבער — 18 און אין יאַנואַר 1943 — 25 אימפּרעזעס. געוויסע פּראָגראַמען האָבן געהאַט אַזאַ דערפאָלג, אַז זיי זענען געשפּילט געוואָרן פיל מאָל. אַזוי למשל, איז דער יאַנואַר־פּראָגראַם פון 1943 געשפּילט געוואָרן אין יאַנואַר 11 מאָל, די פּיע־סע „דער מענטש אונטערן בריק" איז אין מערץ געשפּילט געוואָרן צום 16טן מאָל און די רעוויע „מען קען גאָרנישט וויסן" צום 20סטן מאָל. אין מערץ 1943 פלעגט יעדן זונטיק פאָרקומען 6־7 אונטערנעמונגען מיט 2000 באַטייליקטע. לויט ווי עס גיט איבער מאַרק דוואָרזשעצקי, האָט דאָס טעאַטער געגעבן במשך 1942 — 120 אויפּפירונגען, וואָס זענען באַזוכט געוואָרן דורך 38,000 פערזאָן. עס האָט אויך געשפּילט אַ קליין־קונסט־בי־נע א"נ „די יאָגעניש אין פּאַס" (קאָלאַמבור פון אויסדרוק „דיאָגענעס אין פּאַס"), וואָס פלעגט געבן זייגע פאָרשטעלונגען אין „געטאָ־רעפּרעזענטאַנץ־קאָמפּע".

דער סימפאָנישער אָרקעסטער, וואָס האָט אין מערץ 1943 שוין אויפ־געפירט זיין פינפטן פּראָגראַם, האָט געשפּילט 2־3 מאָל אַ חודש און אין קעגנזאַץ, למשל, צום וואַרשעווער געטאָ, וווּ דאָס שפּילן שאָפונגען פון „אַרישע" מחברים איז געווען פאַרווערט, געגעבן קאָנצערטן פון בעטהאָ־ווען, ליסט, שובערט, מאָצאַרט א"א קאָמפּאָזיטאָרן, און די מאַכט האָט זיך אין דעם נישט געמישט. חוץ דעם פלעגן פאָרקומען אַרויסטריטן פון סאָ־ליסטן־זינגערס, רעציטאַטאָרן — און פון צייט צו צייט קאָנצערטן פון קאָ־מער־מוזיק.

חוץ די צוויי אויבן דערמאָנטע כאָרן, איז אויך געווען אַ רעליגיעזער כאָר. דער ערשטער אַרויסטריט זיינער איז פאָרגעקומען אויף דעם קאָנ־צערט־אָוונט לכבוד חנוכה אין דעצעמבער 1942. בערך אין יוני־יולי 1942

איז אַנטשטאַנען אַ מוזיק־שול אָנגעפירט פון צוויי באַוווסטע ווילנער דירי־גענטן, אין אויגוסט 1942 האָט זי געציילט 95 שילערס. זיי האָבן זיך גע־טיילט אויף 3 גרופּעס צו 25־30 שילערס אין אַ גרופּע. מחמת דוחק אין קלאַווירן האָט מען אין דער שול אָנגענומען נאָר טאַלענטירטע שילערס. די שילערס פון דער מוזיק־שול פלעגן אַרויסטרעטן מיט אייגענע קאָנצערטן, אָדער אָנטייל גענומען אין אַלגעמיינע קולטור־אונטערנעמונגען.

פאַר די אַרבעטער, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אויף אַרבעט־פלע־צער מחוצן געטאָ, וואָס די לאַנגע און אויסמאַטערנדיקע שקלאַפן־אַרבעט האָט זיי נישט געגעבן קיין מעגלעכקייט צו באַזוכן אין אַ געווײַנטלעכן טאָג די קולטור־אונטערנעמונגען אין געטאָ, פלעגן אייניגעאָרדנט ווערן אין די זונטיקן ספּעציעלע אַ״ג „אַרבעטער־אוידיטאָריעס״, וואָס האָבן חוץ דעם פאַרווײַלונגס־עלעמענט, זיך געשטעלט אויפקלערונג־ און בילדונג־אויף־גאָבעס. דער פּראָגראַם איז על־פּי־רוב באַשטאַנען פון אַ רעפעראַט אויף אַ ליטעראַרישער, אָדער סאָציאַל־מעדיצינישע טעמע און רעציטאַציעס און געזאַנג פון די געטאָ־אַרטיסטן און בעיקר פון די שול־ און יוגנט־קלובן.

אָט איז אַ צאָל טעמעס פון די 25 „אַרבעטער־אוידיטאָריעס״ וואָס זע־נען פאָרגעקומען צווישן 29סטן מאַי און 20סטן דעצעמבער 1942: „געטאָ־געריכט״, „אַרבעט און פאַרמאַטערטקייט״, „יונג־ווילנע״, „צו דער געשיכ־טע פון די געטאָס אין איראָפּע״, „שיילאָק און נתן דער חכם״, „מענדעלע מוכר ספרים״, „י. ל. פּרץ״ אאַז״וו.

דעם 9טן מאַי 1943 איז שוין געהאָט פאָרגעקומען די 42סטע „אוידי־טאָריע״; זי איז געווען געווידמעט אליקום צונזער.

אויך אין די ווויבלאָקן פון „קייליס״ אויסערן געטאָ, ווו די פאָר הונ־דערט יידישע אַרבעטער האָבן סטאַביל געווווינט, פלעגן פאָרקומען קול־טור־אונטערנעמונגען פאַר די דאָרטיקע אַרבעטער און זייערע משפחות. נאָך אַ פאָר וואָכן פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ איז דאָרט אייניגעאָרדנט גע־ווארן אַ מוזיקאַלישער אָוונט.

5. געטאָ־מוזיי און אַרכיוו

נאָך דער בלוטיקער ליקווידאַציע פון 2טן געטאָ סוף אָקטאָבער 1941 איז די ביבליאָטעק אַרויס מיט אַן עפּנטלעכער אויפפאָדערונג צו אַלע הויז־פאַרוואַלטערס און איינווווינערס פון געטאָ נומ׳ 1 צונויפצוזאַמלען „די טוי־זנטער קונסטווערק, ביכער, בילדער און סקולפּטור־אַרבעטן״, וואָס „וואָל־גערן זיך אין די פאַרלאָזטע און פאַרוואָרלאָזטע הייזער פון געטאָ״ און מעלדן וועגן דעם אין דעם סעקרעטאַריאַט פון דער ביבליאָטעק.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אָ סיסטעמאַטישע זאַמל־אַרבעט פאַרן מוזיי פון געטאָ, וואָס האָט געלייגט דעם יסוד פאַר דעם געטאָ־מוזיי. תחילת סעפ־טעמבער 1942 איז אָנטשטאָנען אָ „קאָמיטעט צו שאַפן אָ געטאָ־מוזיי״, וואָס איז געעפנט געוואָרן סוף חודש, אָדער אָרום האַלב אָקטאָבער 1942. ביז דער העלפט 1942 זענען אין 15 שולן און קלויזן צונויפגעזאַמלט געוואָרן קרוב 100 מינים רעליגיעזע חפצים (צווש״אָנד 170 ספרי־תורות, 128 מענטעלעך, 195 מגילות), מאָטעראַלן פון ציוניסטישן אַרכיוו פון ווילנע, פון ר׳ ח. ע. גראָדזענסקיס פריוואָטער ביבליאָטעק און אַרכיוו, פּנקסים פון חברות און קלויזן א״א. אין די קעלערן פון דער ביבליאָטעק, אין מא־לינעס, זענען אויסבאַהאַלטן געוואָרן דאָקומענטן און מוזייאַלע אָביעקטן, וואָס פלעגן אַריינגעשמוגלט ווערן דורך די יידישע אַרבעטער אינעם „איינזאַץ־שטאָב ראָזענבערג״.

דער געטאָ־אַרכיוו, וואָס איז געווען טעטיק אין די ראָמען פון קולטור־אָפּטייל, האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאָבע צו קאָנצענטרירן ביי זיך די גאַנצע אָפּיציעלע און נישט־אָפּיציעלע דאָקומענטאַציע פון און וועגן דעם געטאָ: פאַראָרדענונגען פון יודענראַט (שפּעטער געטאָ־פאַרשטייער), געטאָ־פּאָליציי, באַריכטן פון אַלע אָפּטיילן, וואָרשטאַטן און פאַבריקן, באַריכטן פון סטאַטיסטישן אָמט, גבית־עדות פון אַנטלאָפענע פון פּאָגאָר און פון די ליקווידירטע פּראָווינץ־געטאָס אאַז״וו. אין די באַהעלטענישן פון אַרכיוו פלעגן אויך אויסבאַהאַלטן ווערן כתב־ידן פון שרייבערס, מעמואַריסטן, וויסנשאָפטלערס. אין קעגנזאַץ צום וואָרשעווער געטאָ, וווּ דאָס זאַמלען

דאָקומענטאַציע פון געטאָ איז פאַרגעקומען געהיים דורך דעם אַ"ג „עונג שבת", איז די טעטיקייט פון אַרכיוו געווען אַן אָפענע און איז געפירט גע־ווארן אָפיציעל ווי אַ סעקציע פון קולטור־אָפטייל.*

די ביבליאָטעק, דער לייענזאַל, אַרכיוו, געטאָ־מוזיי און דער סטאַטיס־טישער אַמט האָבן פאַרנומען אייַן בנין אויף סטראַשון־גאַס, וואָס אין געטאָ האָט מען אים געראופן דאָס „קולטור־הויז".

6. ספּאָרט

אַ סימפּטאָמאַטישער שטריך פון דעם חותם פון גייסטיקן ווידערשטאַנד, וואָס עס האָט געטראָגן אויף זיך די קולטור־טעטיקייט פון ווילנער געטאָ איז געווען דער געטאָ־ספּאָרט. דער דעוויז „אין אַ געזונטן גוף — אַ געזונטע נשמה", וואָס האָט געהאָנגען אויפן ספּאָרט־פלאַץ, האָט זעלטן וועמען געקלונ־גען מיט אַזאַ אַקטועלן טאָן ווי אין געטאָ.

די ספּאָרט־סעקציע האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט אין מאַי 1942. דעם 31סטן מאַי איז פאַרגעקומען דער ערשטער באַסקעט־באָל מעטש. דעם 10טן יולי 1942 האָט די טעכנישע אָפטיילונג ביים יידנראַט אויף אַן עפנטלעכער פייערונג איבערגעגעבן דער ספּאָרט־סעקציע אַ פּלאַץ אויף סטראַשון־גאַס פאַר די ספּאָרט־טעטיקייטן.

דער צושטראָם פון פאַרשיידענע אַקטיוויסט מיטגלידער איז שטענדיק געווען אַ גרויסער, אַזוי אַז אין מערץ 1943 האָבן אַלע ספּאָרט־צווייגן גע־ציילט 637 מיטגלידער, צווישן זיי יינגלעך און מיידלעך אין עלטער פון 8—16 יאָר. די ספּאָרט־סעקציע פלעגט אַרגאַניזירן ספּאָרט־טורנירן, לייכט־אַטלעטישע פאַרמעסטונגען („פאַרווועטונגען") צווישן די ספּאָרט־גרופּעס

---

* די מאַטעריאַלן זענען באַהאַלטן געווארן אין בלעכענע קעסטלעך און באַגראָבן אין מאַלינעס. נאָך דער מלחמה האָט זיך אַ טייל אָפּגעזוכט און געפינט זיך איצט אינעם אַרכיוו פון יִוואָ („קאַטשערגינסקי־סוצקעווער־זאַמלונג") און אין אַנדערע יידישע אַר־כיוון.

ביי די „אַרבעט־אייגהייטן", „קיילים", ה.ק.פ.* און געטאָ־פּאָליציי (דער ער־שטער ספּאָרט־יום־טוב איז פּאַרגעקומען דעם 10טן יולי און איז איבער־געחזרט געוואָרן דעם 15טן יולי).

דעם 9טן אויגוסט 1942 איז פּאַרגעקומען אַ ספּאָרט־טורניר פּאַרבונדן מיט אַ גאַסן־לויף איבערן געטאָ. די באַוועגונג אין געטאָ איז אָפּגעשטעלט געוואָרן כדי צו דערמעגלעכן דעם לויף. וועגן דעם, אין פלוג מאָדנעם, ספּאָרטמעסיקן גאַסן־געלויף אין אַ געטאָ, שרייבט דוואָרזשעצקי אין זיינע זכרונות: „די טראָטואָרן פון געטאָ זענען געווען איבערפולט מיט יידן, וואָס זענען אַרויס זען «ווי די יוגנט וויל זיך פּאַרגעסן»... די פענצטער פון די קריסטלעכע גאַסן, וועלכע האָבן אַרומגערינגלט דעם געטאָ, זענען געווען איבערפולט מיט קריסטן, וואָס האָבן פּאַרחידושט געקוקט אויף דער געטאָ־אַלימפּיאַדע, ווי אויף אַן אומדערקלערלעכע דערשיינונג, ווי אויף אַ סעודה אין צייט פון אַ מגפה".

די סעקציע האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ „ספּאָרט־צייטונג" (מסתמא אַ וואַנט־צייטונג) און די ביבליאָטעק האָט פּאַרמאָגט העכער 100 ביכער און עטלעכע צענדליק ספּאָרט־זשורנאַלן.

די ספּאָרט־סעקציע איז געווען טעטיק ביז דעם לעצטן חודש פון דער עקסיסטענץ פון געטאָ: די לעצטע פּאָזיציע אין אַ רשימה פון טעטיקייטן פון דער סעקציע איז אַ באַריכט פּאַר דער צייט פון 4טן פעברואַר ביזן 23סטן יולי 1943.

***

וואָס שייך אַנדערע געטאָס אין ליטווישן געגנראַל־קאָמיסאַריאַט האָבן מיר ידיעות נאָר וועגן קאָוונע און שאַוול. וועגן קאָוונער געטאָ שול־וועזן איז שוין אויבן בקיצור געווען די רייד. אין שאַוולער געטאָ האָט זיך די שול געעפנט זייער שפּעט, ערשט דעם 15טן יוני 1943. זי האָט זיך געפונען אין צוויי קלויזן אין ביידע טיילן פון געטאָ (טראָקער און קאָווקאַזער). די שול האָט ביי דער דערעפענונג געציילט בערך 200 קינדער איינגעטיילט אין

* ה.ק.פ. — ר"ת פון „העערעס קראַפט־פּאַרק", וווּ עס האָבן געאַרבעט אַ פּאָר הונדערט יידישע אַרבעטער — איינע פון די גרעסטע „אַוסען־קאָמאַנדאָס" מחוצן געטאָ.

7 גרופּעס. סוף חודש יוני האָט די צאָל קינדער שוין באַטראָפן 360 און די צאָל לערערס 7. מען האָט געלערנט אין אַ פּאָר משמורות פון 8 ביז 4 און פון 8 ביז 8. נישט געקוקט אויף די שווערע באַדינגונגען האָבן די קינדער געלערנט מיט גרויס חשק, בפרט די אָרעמערע פּאָר וועלכע די שול האָט פֿאַרטראָטן די טרויעריקע און הונגעריקע היים. די שול האָט אַרײַנגעבראַכט אַ שטיקל התעוררות אינעם גייסטיקן לעבן פון געטאָ. זי האָט אָבער נישט געהאַט קיין אַריכת ימים. תחילת אָקטאָבער האָט די מאַכט זי געשלאָסן. די עלטערע קינדער זענען אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין די אַרבעט־לאַגערן, די יינגערע זענען געבליבן אָן השגחה, היות די עלטערן פלעגן אַוועקגיין צו דער אַרבעט אויף 12 שעה יעדן טאָג. קינדער אין עלטער פון 10 ביז 13 פלעגן פון אייגענעם ווילן גיין צו דער אַרבעט, בכדי צו וווייזן זייער נוצ־לעכקייט פאַרן געטאָ. מען האָט מורא געהאַט צו עפענען אַ קינדערהיים פאַר דעם קליינוואַרג „היות עס שיקט זיך נישט, אַז קינדער און קינדערהיימען זאָלן זיך געפינען אין געטאָ".

ד. דער לאָדזשער געטאָ

אויף דעם קולטור־לעבן אין לאָדזשער געטאָ, ווו עס האָט זיך באַלד אײַנגעשטעלט די טיסטעם פון פּערזענלעכער הערשאַפט פון „יודענעלטסטן", איז אויך לפי־ערך פרי אַרויפגעלייגט געוואָרן דער אָפּיציעלער חותם פון רומקאָווסקיס אַדמיניסטראַציע און איז דורך איר שטרענג רעגלאַמענטירט געוואָרן. די פאַרמלחמהדיקע קולטור־אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן מיט אײַ־נעמער איניציאַטיוו געפרווועט אין די ראַדיקאַל געענדערטע באַדינגונגען באַנייַען זייער טעטיקייט, זענען נאָך אַ קורצן פּעריאָד געפאַלן אַ קרבן פון רומקאָווסקיס הערשער־מאַניע און פאַרמאַכט געוואָרן. אויף זייער אָרט איז געקומען אַ פון אויבן אָרגאַניזירטע קולטור־טעטיקייט, וואָס האָט זיך באַ־גרענעצט צו דעם מין פאַרווייַלונג־קונסט (טעאַטער און מוזיק), וואָס די דייטשן האָבן טאָלערירט. רומקאָווסקי האָט פאַרשטאַנען, אַז ער וועט נישט האָבן קיין פולע מאַכט איבערן געטאָ כל־זמן ער וועט נישט האָבן אונטער זיין שליטה אויך דאָס קולטור־לעבן. עס איז אָבער מעגלעך, אַז רומקאָוו־

סקי האָט ליקווידירט די געזעלשאַפטלעכע קולטור־אינסטיטוציעס אין געטאָ לויט אַן אינסטרוקציע פון דער דייטשער מאַכט, וואָס האָט דורך רומקאָווסקין געהאַט די פולע קאָנטראָל איבערן געטאָ, און נישט געוואָלט טאָלערירן קיין שום יידישע טעטיקייטן מחוץ רומקאָווסקין און זיין אַדמיניסטראַציע. די דאָזיקע טענדענץ מיט דער אויפזיכט־מאַכט צו קאָנצענטרירן אַלע דערלויבטע טעטיקייטן פון געטאָ אין די ענגע ראַמען פון די יידן־ראַטן איז געווען אַ כלל אין איר פּאָליטיק לגבי דער יידישער באַפעלקערונג.

נאָר אויף איין קולטור־געביט — אויפן געביט פון שול־ווען — האָט די געטאָ־אַדמיניסטראַציע באַווירן אויסצובויען אַ פאַרצוויגטע און פֿראָגראַמאַטיש־פאַראיינהייטלעכע שול־ווען, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט טויזנטער קינדער און הונדערטער לערערס און איז ביז דער שליסונג פון די שולן אין אָקטאָבער 1941, מחמת דער „איינזידלונג" פון די מערב־אייראָפּעיִשע יידן, געווען אַ ברכה פאַרן געטאָ.

מיר וועלן איצט אין קורצן געבן אַן איבערבליק איבער די פאַרשיידענע געביטן פונעם קולטור־לעבן אין לאָדזשער געטאָ, פאַר און נאָך דער „גלייכשאַלטונג" מצד רומקאָווסקין.

1. שולווען

אין לאָדזש, וואָס האָט געהערט צו די פּוילישע געביטן, וואָס זענען תחילת אָקטאָבער 1939 אינקאָרפּאָרירט געוואָרן אין „רייך", האָט די דייטשע אַדמיניסטראַציע געשטרעבט תיכף צו נאָרמאַליזירן דאָס עפנטלעכע לעבן, וואָס איז צעשטערט געוואָרן דורך די מלחמה־געשעענישן.

דעם 25סטן אָקטאָבער 1939 האָט דער דייטשער שטאָט־קאָמיסאַר באַפולמעכטיקט רומקאָווסקין איבערצונעמען די זאָרג פאַר די יידישע שולן און זיי אויסהאַלטן דורך אַרויפלייגן אַ שטייער אויף דער יידישער באַפעלקערונג. אַלע פּוילישע לערערס אין די מלוכהשע פאָלקשולן פאַר יידישע קינדער זענען, לויט זיינס אַ פאַראָרדענונג פון 18טן אָקטאָבער אָפּגעזאָגט געוואָרן פון זייערע שטעלעס, און רומקאָווסקין איז פאַראָרדנט געוואָרן זיי אויסצוצאָלן דעם לוין מיט אַ געהעריקער אַנטשעדיקונג. עס זענען באַזיי־

טיקט געוואָרן אויך אַלע יידישע לערערס אין די אַלגעמיינע שולן, אָבער אָן אַנטשעדיקונג.

צום מאָמענט פון אויסברוך פון דער מלחמה האָבן אין לאָדזש עקסיסטירט 31 פאָלקשולן פאַר יידישע קינדער מיט 17.902 שילערס, 12 חדרים מיט 1.452 קינדער, 10 יידישע גימנאַזיעס מיט 1861 שילערס און 10 עלעמענטאַר־שולן ביי די גימנאַזיעס מיט 1.112 שילערס, בכן צוזאַמען — 63 שולן און חדרים מיט 23.327 תלמידים.

פאָרמעל האָבן זיך די יידישע שולן געעפנט דעם 11טן סעפטעמבער 1939, אָבער מחמת דעם וואָס 8 גרויסע שול־בנינים, בעיקר די גימנאַזיעס, זענען דורך דער מאַכט רעקוויזירט געוואָרן, אַ גרויסע צאָל לערערס האָט פאַרלאָזט די שטאָט, אַדער פלעגט געכאַפט ווערן אויף צוואַנג־אַרבעט, בכלל צוליב דער אומזיכערער, אָפט געפערלעכער סיטואַציע פאַר יידן אין די גאַסן, איז דאָס יידישע שול־וועזן געווען אינגאַנצן דעזאָרגאַניזירט. דעם 15טן דעצעמבער 1939 האָבן די שולן איבערגעריסן די לימודים און זענען ערשט באַנייט געוואָרן נאָכן פאַרענדיקן דעם גירוש אין געטאָ (תחילת מערץ 1940). מחמת דוחק אין לאָקאַלן (פון די 31 פאָלקשולן האָבן זיך נאָר 6 געפונען אויפן שטח פון געשאַפענעם געטאָ) פלעגן די לימודים פאָרקומען אין 2 אָדער אַפילו אין 3 משמורות. די קלאַסן זענען געווען איבערפולט (אין דער גימנאַזיע, למשל, 80 שילערס אין אַ קלאַס), צוליב דעם לאַנגן איבערריים איז דאָס ערשטע שוליאָר פאַרלענגערט געוואָרן ביז סעפטעמבער און די פעריען זענען אויסגעפאַלן אויף די יידישע יום־טובים. אין דעם ערשטן שוליאָר זענען אין די פאָלקשולן געווען פאַררעגיסטרירט 10.462, אין דער גימנאַזיע — 508 און אין די צוויי ליצעאַלע קלאַסן — 125, אין דער האַנט־ווערקער־שול — 56 קינדער און יוגנטלעכע, בכן 11.151 קינדער — אַ פאַרקלענערונג אויף העכער % 50, אָבער דער פאַקטישער באַזוך אין די שולן איז געווען נאָך אַ קלענערער — אין מאַי 1940, למשל, האָבן אין אַלע טיפן שולן (35 עלעמענטאַר־שולן, 2 רעליגיעזע שולן, 1 גימנאַזיע און 1 פאַכשול) זיך געלערנט סך־הכל 7366 תלמידים. צו אַזאַ נידעריקער און אָפט זיך וואַקלענדיקער פרעקווענץ אין די שולן האָבן גורם געווען די שווערע מאַטעריעלע לאָגע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין געטאָ, וואָס

האָט געצוווּנגען קינדער זיך צו באַטייליקן אינעם טראָגן דעם עול־פרנסה פון דער משפחה, דער אומזיכערער מצב מחמת די מאָרד־„אַקציעס" (די געטאָ־וואָך פלעגט פון צייט צו צייט אַריינשיסן אין געטאָ און מאָרדן אומ־שולדיקע פאַרבייגייער), דער אויסברוך פון עפּידעמיעס, אַנהייבנדיק פון מאַי 1940 אאַז"וו.

די פרעקווענץ אין די שולן האָט זיך אַביסל פאַרבעסערט אַדאַנק דער צוגאָב־באַשפייזונג, וואָס איז איינגעפירט געוואָרן אין די שולן — אין מאַי 1940 זענען געשפּייזט געוואָרן אין די שולן 5.542 קינדער.

אין צוויטן און לעצטן שיליאָר, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 29סטן אָקטאָבער 1940 איז די פרעקווענץ שוין געווען אַ פיל העכערע. עס האָבן זיך געעפנט 45 שולן (40 פאָלקשולן, דערפון 4 רעליגיעזע און צוויי פאַר שוואַכזיניקע און טויבשטומע קינדער, 2 פאָרשולן, צוויי מיטלשולן — גימ־נאַזיע און ליציי — און איין פאַכשול), וואָס דער מאַנאַטלעכער דורכשניט־לעכער באַזוך אין זיי האָט באַטראָפן 10.300 (אין יאַנואַר 1941 — 14.944) תלמידים.

די צאָל לערערס אין אַלע טיפּן שולן האָט אין יולי באַטראָפן 482 (295 פרויען און 187 מענער).

מיטן שולוועזן האָט פון אָקטאָבער 1939 אָנגעפירט אַ „שול־קאָמיסיע" אין באַשטאַנד פון 6 מיטגלידער. שפּעטער פאַרוואַנדלט אין אַ „שולראַט" (זייער פערזאָנען־צוזאַמענשטעל האָט זיך געביטן מחמת די אָפּטע פאַלן פון פאַרלאָזן די שטאָט ביז דער שליסונג פון געטאָ אין מאַי 1940). אין סעפ־טעמבער 1941 איז די אָנפירערשאַפט פון דער „שול־אָפּטיילונג" באַשטאַנען פון דריי פערזאָן (1 פאָרזיצער און 2 אינספּעקטאָרן). צווי וויזיטאַטאָרן פלעגן קאָנטראָלירן די שולן.

אין 2טן לערניאָר האָט די שול־אָפּטיילונג אונטערן דרוק פון דער אויפזיכט־מאַכט איבערגעריסן מיטן ביז־איצטיקן פראָגראַם, וואָס האָט אַנטשפראָכן דעם פראָגראַם און גייסט פון די אַמאָליקע פוילישע שולן, און עס איז פון רומקאָווסקיס איניציאַטיוו אייניגעפירט געוואָרן אַ רייכער פרא־גראַם פון יידישע לימודים (יידיש, העברעיש, תנ"ך, יידישע געשיכטע) מיט יידיש ווי די לימודים־שפּראַך. אין ערשטן יאָר האָבן די לערערס גע־

לערנט אין דער שפּראַך אין וועלכער זיי זענען געווויגט. די לערער־שאַפט, וואָס איז באַשטאַנען אין איר רוב פון געווען לערערס פון די מלוכה־פאַלקשולן פאַר ייִדישע קינדער (319 אויף 482 בכלל), איז נישט געווען צוגעגרייט צו לערנען אין ייִדיש — אַ טייל האָט ייִדיש לגמרי נישט געקענט, און מען האָט געמוזט פאַר זיי עפענען, ווי דערמאָנט, לערער־קורסן פאַר ייִדיש. דעם 15טן מאַי 1941 האָט זיך געעפנט דער „סעמינאַר פאַר ייִדיש־קענטעניש" אין 4 גרופּעס. דער לימוד איז אָנגעגאַנגען ביז סוף סעפּטעמבער פון דעם יאָר.

אַ שול־אונטערריכט האָט זיך אויך געפירט אין די קינדער־אַנשטאַלטן אין דעם געטאָ־פערטל מאַרישין („ערהאָלונגס־היים", זומערדיקע „האַלב־קאָלאָניעס", יתומים־הויז, רעליגיעזע שול). צום 31סטן יולי 1941 זענען דאָרט געווען 1512 קינדער, פון וועלכע 1261 זענען געווען אין שול־עלטער, 1.250 קינדער האָבן זיך געלערנט אין די דערמאָנטע אַנשטאַלטן. קיין מאַרישין זענען אויך אַריבערגעפירט געוואָרן די צוויי מיטלשולן און די פאַך־גימנאַזיע, וואָס זענען אויף רומקאָווסקיס פאַראַרדענונג געשלאָסן געוואָרן אין יאָנואַר 1941 (די מאַכט האָט אָפּנים אָנגעהויבן קוקן קרום אויף דעם פאַקט, וואָס ייִדישע קינדער געניסן פון מיטלשול־בילדונג, און מען האָט די מיטלשולן לאָקירט וואָס וויייטער פון געטאָ־צענטער). אויך אייניקע אַנדערע שולן האָבן זיך געמוזט שליסן אין פעברואַר 1941, ווען די מאַכט האָט פאַרקלענערט דעם געטאָ־שטח, און מען האָט געמוזט שאָפן אַ דאַך איבערן קאָפּ פאַר בערך 7.000 נפשות פון צוויי אָפּגעטיילטע גאַסן.

פון דער איניציאַטיוו פון דריי אָנפירערס פון „עוויידענץ־אָפּטייל" אין רומקאָווסקיס אַדמיניסטראַציע אין געטאָ זענען אין אויגוסט 1940 אָנגעשטאַנען „העכערע ליציאַלע קורסן" (פאָפולער אין געטאָ אונטערן פוילישן נאָמען „וושעכניצא"), וואָס האָבן געזאָלט ווערן דער קערן פאַר אַ הויכשול. לויטן פלאַן זענען געווען פאַרויסגעזען 10 אָפּטיילן (מאַטעמאַטיק, פיזיק, כעמיע, ביאָלאָגיע, פסיכאָלאָגיע, פילאָזאָפיע, פּעדאַגאָגיק, פילאָלאָגיע, יודאַיסטיק און טעכנישע לימודים) מיט קרוב 30 לעקטאָרן. בעת דער ערשטער אימאַטריקולירונג האָבן זיך פאַרשריבן 318 צוהערער, אָלע מיט געענדיקטער מיטלשול־בילדונג און סטודענטן פון הויכשולן. ביז דעם 20־

סטן סעפטעמבער 1940 זענען געלייענט געוואָרן 27 לעקציעס אויף פאַר־
שיידענע געביטן, אין דורכשניט זענען אויף יעדער לעקציע געווען אַנ־
וועזנדיק 250 צוהערער.

רומקאָווסקי האָט געגעבן אַ מינדלעכע דערלויבעניש אויף די קורסן,
אָבער נאָך אַ קורצן עקסיסטענץ־פעריאָד זייערן האָט ער באַפוילן זיי צו
שליסן; ווייזט אויס אין דער אָפּענונג, אַז די קורסן וועלן קענען באַנייט
ווערן, איז נאָך זייער שליסונג פאַרגעקומען אַ צווייטע פאַרשרייבונג, בעת
וועלכער עס האָבן זיך פאַררעגיסטרירט 116 צוהערערס. עס איז כדאי אַנ־
צווויזן, אַז העכער ¾ פון די פאַרשריבענע זענען געווען אַרבעטסלאָז —
אַ בולטער באַוויז וועגן דעם מאַטעריעלן מצב פון דער יונגער יידישער
אינטעליגענץ אין געטאָ.

די שולן האָבן כסדר געהאַט צו קעמפן מיט טעכנישע שווערי־קייטן:
גרויסער דוחק אין לערנביכער, בפרט אין דער יידישער שפראַך, מאַנגל
אין באַהייצונג אין די ווינטער־חדשים (דאָס געטאָ פלעגט באַקומען קויל
נאָר פאַר זיינע פאַבריקן און וואַרשטאַטן), נישט צוגעגרייטקייט פון די לע־
רערס צו פירן די לימודים אין דער יידישער אונטערריכט־שפראַך אאַז"וו.
אָבער מען האָט זיך ווי עס איז אַן עצה געגעבן. לערערס פלעגן אַליין צו־
נויפשטעלן מימעאָגראָפירטע טעקסטן, מען האָט אָפילו געטראַכט אַרויס־
געבן נייע לערנביכער, אָבער אויף דעם האָט מען זיך שוין נישט דער־
וואַרט. צום גאַנצן שול־וועזן איז געקומען, ווי דערמאָנט, אַ סוף אין אָקטאָ־
בער 1941, וועלן די שול־בנינים האָבן געמוזט פאַרוואַנדלט ווערן אין אַזיל
פאַר אַ קרוב 20.000 יידן פון מערב־אייראָפּע, וואָס האָבן אָנגעהויבן אָנקו־
מען דעם 16טן אָקטאָבער אין געטאָ.

נאָך פריער זענען הונדערטער קינדער מחמת פאַרשיידענע סיבות
אַרויסגעפאַלן פון די שולן און אַרייגעצויגן געוואָרן אין די געטאָ־וואָר־
שטאַטן. אין מערץ 1941 איז ביי דער שול־אָפּטיילונג געגרינדעט געוואָרן
אַן „אומשיכטונגס־קאָמיסיע", וואָס איר אויפגאָבע איז געווען פאַך־אויס־
בילדונג פון יוגנטלעכע אין עלטער פון 14 ביז 20 יאָר און זייער איינגלי־
דערונג אין ווירטשאַפטלעכן לעבן פון געטאָ. צו דעם צווק האָבן געדינט
די „פאַך־גימנאַזיע" און די „דערגאַנצונגס־קורסן פאַר יונגע האַנטווערקער"

מיט אַן אייניאָריקן פּראָגראַם. בפּרט האָט זיך דער דאָזיקער אומשיכטונג־פּראָצעס פאַרשטאַרקט אין ווינטער און פרילינג 1942 בעת די ערשטע „אויסזידלונגען" פון געטאָ. אין אויגוסט 1942 זענען 13.861 יוגנטלעכע און אַפילו קינדער אין עלטער פון 8 ביז 10 יאָר (13,7% פון דער דעמאָלטי־קער געטאָ־באַפעלקערונג) געווען באַשעפטיקט אין כמעט אַלע געטאָ־וואַר־שטאַטן.

אין אייניקע וואַרשטאַטן האָבן די באַשעפטיקטע קינדער און יוגנט־לעכע געלערנט אויף ספּעציעלע קורסן, חוץ פאַך־ידיעות אויך אַביסל אַל־געמיינע ידיעות (ייִדיש, חשבון). אַנדערע האָבן ביי זיך געגרינדעט טאָג־היימען פאַר די קליינע קינדער פון די עלטערן, וואָס זענען אין זיי געווען באַשעפטיקט, וווּ די קינדער פלעגן געניסן פון אַ געווייסן עלעמענטאַרן אונטערריכט מצד דערציִערס. בכלל האָט מען אין אַ סך געטאָ־אַנשטאַלטן געהיים געלערנט מיט קינדער, אַפילו אויף אַ נישט־אַרגאַניזירטן אופן. דאָס האָבן געטאָן די געווען לערערס, וואָס זענען נאָך דער שליסונג פון די שולן אָנגעקומען אויף אַרבעט אין די וואַרשטאַטן.

אַ געוויסע צייט נאָכן פאַרמאַכן די שולן איז נאָך אָנגעגאַנגען אַ לימוד־אין די קינדער־אַנשטאַלטן אין מאַרישין. דאָס האָט אָנגעהאַלטן ביז סוף יולי 1942, וועו רומקאָווסקי האָט באַפוילן אָפּצושטעלן, אויף דער פאַראַר־דענונג פון דער מאַכט, אַלע מינים לעקציעס און שמועסן מיט קינדער.

2. ליטעראַטור, מוזיק און טעאַטער

די ערשטע מאַניפעסטאַציעס פון אַ קולטור־לעבן אין געטאָ זענען פאַרבונדן מיט די געזעלשאַפטלעכע קיכן, וווּ דער קאָנסומענט האָט באַקו־מען שפּייז נישט נאָר פאַרן חומר נאָר אויך פאַרן גייסט. די פאַרטייִען, וואָס האָבן פאַטראָניזירט די דאָזיקע קיכן, פלעגן דאָרט אינאָרדענען פאַר זייערע שטענדיקע קאָנסומענטן און געסט פאָרלעזונגען אויף ליטעראַרישע און געזעלשאַפטלעכע טעמעס, אַדורכגעפלאָכטן מיט רעציטאַציעס און לידער. אין די ציוניסטישע קיכן איז געווען זייער פאָפולער דער אַ״ג „עונג שבת" מיט געזאַנג און דעקלאַמאַציעס אָנגעפּירט פון דער יוגנט. אויך די „איג־טעליגענטן־קיך", וואָס האָט דיספּאָנירט מיט אַ גרויסן לאָקאַל, פלעגט,

בכדי צו פֿאַרגרעסערן אירע פֿאָנדן און שטיצן די אָן־באַשעפֿטיקונג געבלי־בענע קינסטלער, אייִנאַרדענען פֿון צייט צו צייט וואָקאַל־מוזיקאַלישע אָוונטן און קאָנצערטן. זומער 1940 האָט דער לאַנדווירטשאַפֿטלעכער יוגנט־קרייז מיטן פֿוילישן נאָמען „סלאָנצע" („זון") געשאַפֿן אַ קליינעם שטרייך־אַרקעסטער (11 מאַן), וואָס איז שפּעטער פֿאַרגרעסערט געוואָרן מיט בלאָז־אינסטרומענטן. דעם 27סטן יולי 1940 האָט שוין דער אָרקעסטער געשפּילט דעם 3טן סימפֿאָנישן קאָנצערט און דעם 4טן אויגוסט — דעם 4טן קאָנ־צערט אין לאָקאַל פֿון דער גימנאַזיע פֿאַר אַ צאָלרייך פֿובליקום.

תחילת אָקטאָבער 1940 איז פֿון דער איניציאַטיוו פֿון „בונד" אַנטשטאַנען אַ „ייִדישע קולטור־געזעלשאַפֿט", וואָס צו אירע אָנפֿירנדיקע מיטגלי־דער האָבן געהערט טוער פֿון „בונד", „אָרט", „געזעלשאַפֿט פֿרייַנד פֿון ייִוואָ", שרייבער און קינסטלער. די באַזע וואָס האָט פֿאַראייניקט די דאָ־זיקע מענטשן פֿון פֿאַרשיידענע פּאָליטישע ריכטונגען איז געווען די אָנער־קענונג פֿון דער נויטוועндיקייט פֿון קולטור־אַרבעט אויף ייִדיש. דער סטאַטוט פֿון דער געזעלשאַפֿט האָט פֿאַרגעזען די גרינדונג פֿון אַ ביבל־יאָ־טעק, פֿאָלקס־אוניווערסיטעט, קורסן פֿאַר ייִדיש פֿאַר דערוואַקסענע און לערערס, דראַמאַטישן קרייז, ספֿאָרט, קאָנצערטן א״אַ. ביי דער געזעלשאַפֿט איז געשאַפֿן געוואָרן אַ רעפּערטואַר־גרופּע. די ערשטע אונטערנעמונג פֿון דער געזעלשאַפֿט איז געווען אַ רעפּעראַטן־וועגן „קולטור־אַרבעט אויף ייִדיש אין געטאָ" דעם 19טן אָקטאָבער 1940. דעם 24סטן אָקטאָבער איז פֿאַרגע־קומען אַ קולטור־אָקאַדעמיע, וואָס איז אייגנטלעך געווען די פֿאַרמאַסקירטע יובל־אָקאַדעמיע פֿון „בונד", אין וועלכער עס האָבן אָנטייל גענומען דער צוריק אויפֿגעלעבטער כאָר פֿון דער „קולטור־ליגע", די דראַמאַטישע סטו־דיע „אַוואַנגאַרד" און אַ ספֿאָרט־גרופּע פֿון „מאַרגנשטערן". די דאָזיקע צוויי אונטערנעמונגען זענען איבערגעחזרט געוואָרן אין נאָוועמבער.

סוף נאָוועמבער און תחילת דעצעמבער זענען נאָך פֿאַרגעקומען 2 רע־פֿעראַטן וועגן „די אויפֿגאַבן פֿון דער סאָציאַלער מעדיצין אין געטאָ" און וועגן „פֿיזיקאַלישע טעאָריעס". מחמת דער קעלט (דער זאַל איז נישט גע־וועז באַהייצט) איז די צאָל באַזוכער אויף דער לעצטער לעקציע געווען אַ קליינע. די לעצטע באַקאַנטע אונטערנעמונג פֿון דער געזעלשאַפֿט (סוף

דעצעמבער אָדער יאַנואַר 1941) איז געווען אַן אָוונט געווידמעט די יונגע ייִדישע שרייבער אין געטאָ.

די „קולטור־געזעלשאַפט" איז געפאַלן אַ קרבן פון רומקאָווסקיס פאַליטיק פון ליקווידירן אין געטאָ אַלץ וואָס איז געווען אַן אויסדרוק פון זעלבשטענדיקער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. אָבער ליטעראַרישע אָוונטן און אַקאָדעמיעס, אַפנים אַרגאַניזירט פון די שרייבער גופא, זענען נאָך פאַרגעקומען אין מערץ 1941.

אויך אין די ציוניסטישע קיבוצים און אין בונדישן „יוגנט־קאָלעקטיוו" אין מאַרישין פלעגט ביז זייער ליקווידאַציע (אין מערץ 1941) אָנגיין אַ סיס־טעמאַטישע קולטור־אַרבעט, וואָס איר ציל איז קודם־כל געווען אידעאָלאָגי־שע אויסבילדונג פאַר זיערע מיטגלידער. זיי האָבן אָבער דורך זייער אַר־בעט געהאַט אַ קולטור־השפעה אויפן געטאָ. די קולטור־פאַראַנשטאַלטונגען וואָס זיי האָבן איינגעאָרדנט (הערצל־ביאַליק־אַקאָדעמיע, יובל־אַקאָדעמיע פון „בונד" א"א) פלעגן צוציען אַ גרויסן עולם פון געטאָ. מען פלעגט דאָרט אָפט הערן דאָס געזאַנג פון ייִדישע און העברעיִשע לידער. די קיבוצים האָבן אויך מיט זייער קולטור־אַרבעט אַרויסגעהאָלפן דער קינדער־קאָלאָניע בעת אירע יום־טוב־פייערונגען.

אין אָקטאָבער 1940 האָט באַנייט זיין טעטיקייט דער אין לאָדזש זייער פאָפולערער „הזמיר". עס איז רעאַקטיווירט געוואָרן דער כאָר, פאַרגרע־סערט מיט די מיטגלידער פון געזאַנג־פאַראיין „שיר".

דעם 28סטן אָקטאָבער 1940 האָט דער „הזמיר" דורך אַן עפנטלעכן פּלאַקאָט געמאָלדן ווען זיין ערשטן קאָנצערט, אין וועלכן עס האָבן זיך באַ־טייליקט דער כאָר און אַ סימפאָנישער אָרקעסטער. אין כאָר האָבן זיך באַ־טייליקט 75 פּערזאָן, אין סימפאָנישן אָרקעסטער — 25 פּראָפעסיאָנעלע מו־זיקער און 10 אַמאַטאָרן. ביז דעם 7טן דעצעמבער 1940 זענען פאָרגעקומען זיבן קאָנצערטן.

דער „הזמיר" האָט אויך געפלאַנט צו גרינדן אַ מוזיק־שול, אָבער דער דאָזיקער פלאַן איז נישט רעאַליזירט געוואָרן. די לעצטע ידיעות וועגן דער טעטיקייט פון „הזמיר" איז דער אָרויסטריט פון כאָר צוזאַמען מיטן סימ־

פֿאַנישן אַרקעסטער אין פּורים (13טער מערץ 1941). די געזעלשאַפֿט איז אַפּנים שפּעטער אויפֿגעלייזט געוואָרן.

נאָך מערץ 1941 באַקומט דאָס קולטור־לעבן אין געטאָ אַן אָפּיציעלן חותם פון רומקאָווסקיס אַדמיניסטראַציע. מיטן פֿלאַן אַרונטערצונעמען דאָס קולטור־לעבן אין געטאָ אונטער זיין ממשלה האָט רומקאָווסקי אַרומגעטראָגן זיך נאָך פּריער. דעם 24סטן נאָוו׳ 1940 האָט דער אָנפֿירער פון אַרבעטער־אַמט באַקומען פון אים אַן אויפֿטראָג צו גרינדן אַ „קולטור־הויז". עס איז רעמאָנטירט געוואָרן דער בנין אויף קראַוויעצקאָ גאַס, און דעם 1טן מערץ 1941 איז דאָס „קולטור־הויז" געעפֿנט געוואָרן און האָט זיך די גאַנצע צייט געפֿונען אונטער דער פֿאַרוואַלטונג פון דעם לייטער פון אַרבעטער־אַמט. צי עס האָט ביי דעם דאָזיקן אַמט עקסיסטירט עפּעס אַזוינס ווי אַ קולטור־רעפֿעראַט איז נישט אינגאַנצן קלאָר. פון אַ דאָקומענט, וואָס טראָגט די דאַטע פון 8טן יולי 1942 וואָלט מען געקענט דרינגען, אַז אין יענער צייט האָט אין די ראַמען פון דער געטאָ־אַדמיניסטראַציע יאָ עקסיסטירט אַ „קולטור־רעפֿעראַט".

אין „קולטור־הויז" פלעגן פֿאָרקומען צווייערליי אימפּרעזעס: סימפֿאָנישע קאָנצערטן מיט סאָליסטן און רעווי־פֿאָרשטעלונגען פון דער טעאַטער־סטודיע „אַוואַנגאַרד", וואָס האָבן אָנגעבונדן אין דער טראַדיציע פון פֿאַר־מלחמהדיקן לאָדזשער קליינקונסט טעאַטער „אַראַאַט".

אין געטאָ זענען פֿאַרבליבן היימישע אַרטיסטישע כוחות ווי דיריגענטן, קאָמפּאָזיטאָרן, פּידלערס, זינגערס, טעקסטן־שרייבערס און אַרטיסטן פון „אַראַאַט". נאָך דער „אייַנזידלונג" פון די מערב־אייראָפּעישע יידן איז דאָס קולטור־לעבן אין געטאָ באַרייכערט געוואָרן מיט אַ הויך־קוואַליפּיצירטער גרופּע פון מוזיקערס, זינגערס און אַקטיאָרן פון פֿראָג, ווין און פון בערלין. אַ טייל פון זיי, די מוזיקערס, זינגערס און עטלעכע מאָלערס זענען אַריינגעצויגן געוואָרן אינעם קולטור־לעבן פון געטאָ.

דער סימפֿאָנישער אָרקעסטער, אין וועלכן עס האָבן אויך געשפּילט יידן — מיטגלידער פון דער פֿאַרמלחמהדיקער לאָדזשער פילהאַרמאָניע, פֿלעגט תחילת געבן קאָנצערטן לפּי ערך אָפּט. דעם 31סטן דעצעמבער 1941 איז פֿאַרגעקומען דער 100סטער יובל־קאָנצערט, ד״ה אַז אין דורכשניט האָט

ער געגעבן 10 קאָנצערטן אַ חודש, שפּעטער אין 1942, האָט זיך אין „קול־טור־הויז" איינגעשטעלט אַ טראַדיציע פון איינמאָליקע קאָנצערטן יעדע וואָך (מיטוואָך).

פון צייט צו צייט פלעגן אויך פאָרקומען רעציטאַלן פון באַליבטע פיד־לערס, קוואַרטעטן און טריאָס, ווי אויך קאָנצערטן פון לייכטער מוזיק, ס'רוב פאָלקסלידער, חסידישע מאָטיוון און יידישע קונסט־מוזיק. מחמת דער קאָנ־פיסקאַציע פון אַלע מוזיק־אינסטרומענטן, וואָס די דייטשע מאַכט האָט פאַר־אָרדנט סוף 1943, האָט זיך דער סימפאָנישער אָרקעסטער אויפגעלייזט.

די טעאַטער־שטודיע „אַוואַנגאַרד" פלעגט דורכפירן א"ג „רעוויס", וואָס זענען באַשטאַנען פון סאַטירישע סקעטשן אויף גענאָ־מאָטיוון, שטי־מונגס־בילדער פון וואָדעווילישן כאַראַקטער, געזאַנג־נומערן און טענץ. עס האָט אויך עקסיסטירט אין געטאָ אַ כאָרעאָגראַפישע שטודיע. די רעוויי־פאַר־שטעלונגען פלעגן פאָרקומען לפי ערך אָפט (2־3 מאָל אַ וואָך) — במשך 10 חדשים פון 1941 (מערץ־דעצעמבער) זענען געוויזן געוואָרן צוויי רעוויס אויף 85 פאָרשטעלונגען. די קאָנצערטן און פאָרשטעלונגען האָבן במשך 1941 (פון מערץ) באַזוכט קרוב 70.000 צושויער. חוץ פאַרן אַלגעמיינעם פובליקום פלעגן פאָרקומען, ענלעך ווי אין ווילנע, ספּעציעלע פאָרשטעלונ־גען פאַר די אַרבעטער פון די געטאָ־וואַרשטאַטן. דער טעאַטער־זאַל פון „קולטור־הויז" האָט געקענט אַריינגענעמען מאַקסימום 400 פערזאָן (25 רייען צו 16 זיצפלעצער). די פּרייזן פאַר בילעטן: פון 30 פעניג ביז 1 מאַרק פאַרן אַלגעמיינעם פובליקום און פון 20 ביז 30 פעניג פאַר אַ רעסאַרט־אַרבעטער.

די טעקסטן פאַר די רעוויי־פאָרשטעלונגען זענען געווען סיי נייע, גע־שאַפענע אין געטאָ, סיי פון דעם אַלטן רעפּערטואַר פון „אַראַאַט", ווי למשל, דער נומער „יידן שמידן", „קלויזניקעס" פון משה בראָדערזאָן. זייער פאָפולער און באַליבט זענען געווען אינסצעניזאַציעס פון יצחק מאַ־גערס לידער.

אין „קולטור־הויז" פלעגט אויך אַ חוץ דעם אַרויסטרעטן דער כאָר פון די גימנאַזיע־שילער. פּורים, דעם 17טן מערץ, איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ מוזיקאַליש־וואָקאַלישער אַרויסטריט פון די קינדער אין די געטאָ־שולן. די פאָרשטעלונגען פלעגט רומקאָווסקי זייער אָפט באַגוצן ווי אַן אויפי־

טאריע פאר זיינע רעדעס. די פאַרשטעלונגען זענען דורך אים זייער שטרענג צענזורירט געוואָרן.

אַ קורצע צייט האָט אין געטאָ אויך עקסיסטירט אַ מאַריאָנעטן־טעאַטער א"נ „חד־גדיא". דעם 11טן דעצעמבער 1940 איז אינעם „קולטור־הויז" פאַרגעקומען די פּרעמיערע א"נ „צוגעדריקט". פאַרשטעלונגען זענען אויך פאַרגעקומען אין יאַנואַר 1941. וועגן וויטערדיקע איז נישט באַווּסט. די מאַריאָנעטן האָבן פּאַראָדירט פּאָפולערע געטאָ־פערזענלעכקייטן.

ווי דערמאָנט, זענען אין געטאָ פאַרבליבן אַ צאָל מאָלערס און סקולפּטאָרן; זייער צאָל האָט זיך פאַרגרעסערט נאָך דעם אַרייַנקומען פון די מערב־איראָפּעישע יידן. אייניקע האָבן באַקומען אַרבעט ביים מאָלן דעקאָראַציעס צו די רעווי־פאַרשטעלונגען. אין „קולטור־הויז" איז אָפּגעגעבן געוואָרן די מאָלערס און סקולפּטאָרן אַ באַזונדער צימער. עס איז צוגעזאָגט געוואָרן פאַר די מאָלערס און סקולפּטאָרן, וואָס וועלן דאָרט אַרבעטן, בחינומדיקע שפּייז־טאָלאָנען. עס האָט זיך אויפגעהיט אַ באַריכט פון אַן אויסשטעלונג פון בילדער פון יצחק ברוינער און יוסף קאָוונער, אין וועלכער דער צונויפ־שטעלער (ברוינער גופא) דערציילט וועגן דעם גרויסן דערפאָלג פון דער אויסשטעלונג, וואָס עס האָבן במשך פון 6 וואָכן באַזוכט 12 טויזנט מענטשן.

עס האָבן זיך נאָך דער מלחמה אָפּגעזוכט בילדער אויף געטאָ־מאָטיוון, געמאָלן פון י. לייזעראָוויטש, י. ברוינער, מ. טרעמבאַטש*, ה. שילים א"אַנד'.

אין געטאָ איז אויך געווען טעטיק אַ שרייבער־פאַראיין, וואָס האָט זיך גרופּירט אַרום דער דיכטערין מרים אולינאָווער און אַרומגענומען בערך צוואַנציק דיכטער, פּראָזאַיִקער און זשורנאַליסטן, צווישן זיי נאָך גאַנץ יונגע אָנפאַנגערס, וואָס ערשט אין געטאָ האָבן זיי אָנגעהויבן שרייבן. מען האָט אין געטאָ אַ סך געשריבן: לידער, פּאָעמעס, דערציילונגען, רעפּאָרטאַזשן און טאָגביכער פון געטאָ־לעבן. נאָך דער מלחמה איז געפונען געוואָרן אין די חורבות פון געטאָ אַ גרעסערע צאָל ליטעראַרישע שאַפונגען פון יוסף

---

* אַ גרעסערע צאָל בילדער געפינט זיך אין מוזיי פון ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע. טרעמבאַטש איז געשטאָרבן אין געטאָ דעם 29סטן יאַנואַר 1491 אין עלטער פון 80 יאָר.

זעליקאָוויטש, ש. שאיעוויטש א"אַנד'. אַ פּאָר טאָגביכער זענען די לעצטע יאָרן דערשינען אין דרוק (שלמה פראַנקס, דוד שעראַקאָוויאַקס און יאָקוב פּאָזנאַנסקיס).

צו דערגאַנצן דאָס קולטור־בילד אין געטאָ איז נאָך כדאי צו ברענגען אַ פּאָר פּאַקטן וועגן ביבליאָטעקן און ספּאָרט.

3. ביבליאָטעקן.

„תיכף נאָך דער גרינדונג פון געטאָ, נאָך איידער די יידן פּאַרטריבענע פון דער שטאָט האָבן באַוויזן זיך אייגנצוארדענען אין זייער נייעם ווינאָרט, איז ביי דעם „עם־הספר" אויפגעקומען די באַדערפענישן פון לייענען" — לייענען מיר אין דער לאָדזשער „געטאָ־ענציקלאָפּעדיע". פון אַלע פּאַר־מלחמהדיקע יידישע עפנטלעכע ליי־ביבליאָטעקן, וואָס זענען ווינטער 1939־1940 ליקווידירט געוואָרן דורך דעם „הויפּט פּראָפּאַגאַנדע־אַמט, וואָרטעגאָר געבענשטעלע לאָדזש", איז פאַרבליבן נאָר אין פּריוואַטע ליי־ביבליאָטעק, זי האָט תחילת פאַרמאָגט 1.900 בענד, אָבער אָנהייב 1944 — שוין 7.500 בענד מיט 4000 לייענער. דער אָבאָנעמענט־פּרייז איז געווען תחילת 1 מאַרק, שפּעטער 2 מאַרק אַ חודש.

חוץ דעם האָט אַ מוכר־ספּרימניק געעפּנט אַ ליי־ביבליאָטעק, וואָס האָט געציילט בערך 2000 ביכער און 2000 אָבאָנענטן. עס זענען אויך געווען טעטיק אַ צאָל קלענערע ליי־ביבליאָטעקן אין פּריוואַטע דירות, וואָס איניקע פון זיי האָבן זיך ספּעציאַליזירט אין יידישע ביכער און געצויגן די אויפּמערקזאַמקייט פון די פאַראינטערעסירטע דורך אַרויסגעהאָנגענע מו־דעות. דער רוב האָט זיך במשך פון דער צייט ליקווידירט. ווי עס דערציילט דער מחבר פון דעם כאַראַקטעריסטישן זוכווארט „ליי־ביבליאָטעקן" אין דער „געטאָ־ענציקלאָפּעדיע", האָט די מאַכט טאָלערירט די דאָזיקע ביבליאָ־טעקלעך. עס איז אָבער אויף זיי חל געווען דער פּאַרבאָט צו האַלטן דייטשע מלחמה־ווערק, ווי אויך ביכער, וואָס זענען געווען פאַרבאָטן אין דעם רייך. אויך אין אייניקע „אַזילן" פאַר די מערב־אייראָפּעישע גולים, למשל אין האַמבורגער „קאָלעקטיוו", זענען אָנטשטאָנען ליי־ביבליאָטעקן פון פּריוואָטע מתנות. וועגן דעם הונגער פאַרן געדרוקטן וואָרט זאָגט עדות אַ נאָטיץ אין

ביולעטין פון דער געטאָ־כראָניק פון 9טן יוני 1942 וועגן „קילאָמעטער־לאַגגע רייען אין זאָנענבערגס לייַ־ביבליאָטעק, נישט געקוקט אויף דעם הויכן אָפּצאָל פון 2 מאַרק אַ חודש און 3 מאַרק איינשרייב־געלט".

אייגענע ביבליאָטעקן האָבן אויך אינגעהאַלטן די פֿאָליטישע פּאַרטייען.

וועז עס האָט זיך אָנגעהויבן דער פּעריאָד פון דעפּאָרטאַציעס פון געטאָ, זענען אין די הייזער פון די דעפּאָרטירטע פאַרבליבן אויף הפקר שטויסן ביכער און ספרים, וואָס זענען געווארן פאַרוועגדט אויף מאַקאַלאַטור (5 מאַרק פאַר 1 קילאָ) און אויף פאַרשידענע פּריוואָטע באַדערפענישן. אַ ד'אָנק דער איניציאַטיוו פון אָנפירער פון עווידענץ־אָפּטייל, וואָס האָט באַקומען דערויף די הסכמה פון ווירטשאַפּט־אָפּטייל, האָבן די הויזוועכטער און די אַדמיניסטראַטאָרן באַקומען אַ פאַראַרדענונג דורכצוקוקן די לייַדיק געבליבענע פאַרחתמעטע ווויגנונגען, בוידעמער און קעלערן, צונויפצוזאַמלען אין אַלע ביכער און זיי ברענגען אין דער עווידענץ־אָפּטייל. אויף אַזאַ אופן האָבן זיך אין די צימערן און אין אַ קעלער פון דעם אָפּטייל אָנגעזאַמלט במשך פון 1942 און העלפט 1943 בערך 30.000 פאַרשידענע ספרים, וואָס זענען געווארן געסדרט און קאַטאַלאָגירט. אין דער דאָזיקער ביכער־זאַמלונג האָט זיך אויך געפונען די רייכע ביבליאָטעק פון לאָדזשער רב טרייסטמאַן. דאָרט זענען אויך צונויפגעזאַמלט געווארן עטלעכע צענדליק ספרי־תורות, תפי־לין, טליתים א״א תשמישי־קדושה.

פון דעם דאָזיקן ביכער־פאַנד זענען אָפּגעקליבן געווארן אַ פאַר הונ־דערט ביכער פאַר יוגנט און עס זענען אָנטשטאָנען אַ פאַר באָוועגלעכע ביבליאָטעקלעך, באַשטימט פאַר אינסטיטוציעס פון קינדער יוגנט־שוץ, איינס וואָס האָט געציילט 150 ביכער, איז אָפּגעשיקט געווארן אין אויסבע־סערונג־הויז פאַר יוגנטלעכע.

ווי עס ווערט איבערגעגעבן אין דער „געטאָ־ענציקלאָפּעדיע" איז ביי די תושבים דער גרעסטער נאָכפרעג, חוץ אויף קרימינאַליסטישע און אַוואַנ־טוריסטישע ליטעראַטור, געווען אויף די ביכער פון פּוילישע שרייבערס: זשעראָמסקי, סטרוג, אָזשעשקאָווא, שענקעוויטש, פרוס; פון די סאָוועטישע שרייבערס: פּילניאַק, ערענבורג, גאָרקי און אלדאַנאָוו.

די מערב־אייראָפּעישע לייענער פון דייטשע ביכער האָבן אַממייסטן

צעלייענט מאַנאָגראַפיעס, היסטאָרישע און פילאָזאָפישע ווערק. פיל גע־לייענט איז אויך געווואָרן די דייטשע קלאַסישע ליטעראַטור, ווי אויך היינע, פּויכטוואַנגער און לודוויג. פון די ייִדישע שרייבער זענען אַממייסטן גע־לייענט געווואָרן פרץ און שלום אַש.

4. ספּאָרט

נאָך דער רעלאַטיווער סטאַביליזאַציע פונעם לעבן אין געטאָ הייבן אָן אויפצולעבן די ספּאָרט־קלובן. אין סעפּטעמבער 1940 הערן מיר שוין וועגן דער עקסיסטענץ פון אַ „פּאַראַיין פון פוטבאָל אין געטאָ". עס האָבן שוין דעמאָלט עקסיסטירט 9 ספּאָרט־קלובן, געטיילט אויף צוויי ליגעס.

צווישן 14טן און 19טן סעפּטעמבער 1940 זענען פאָרגעקומען 5 פאַר־מעסטונגען אין דער ערשטער און צווייטער ליגע. מחוץ דעם דאָזיקן פאַר־אַיין איז געשטאַנען דער צוריק־אויפגעלעבטער ספּאָרט־קלוב „מאַרגן־שטערן", וואָס האָט נישט פאַרלוירן זיינע פאַרמלחמהדיקע אינסטרוקטאָרן. גימנאַסטישע גרופּעס פון „מאָרגנשטערן" זענען אַרויסגעטראָטן אויף קול־טור־אונטערנעמונגען.

רומקאָווסקי האָט אין אַ ספּעציעלער באַקאַנטמאַכונג (נומ׳ 146) פון 22סטן אָקטאָבער 1940 געמאָלדן וועגן דער דערלויבעניש צו אָרגאַניזירן אין געטאָ אַ ספּאָרט־באַוועגונג און צו שאַפן אַ ספּאָרט־אָנפּירונג. אָנזאָגנדיק, אַז ער נעמט איבער די אַפּוטרופּסות איבער ספּאָרט אין געטאָ, פאַדערט ער אויף די באַפעלקערונג זיך צו פאַרשרייבן אין ספּאָרט־פאַראַיין.

נאַצישע אַנטיסעמיטישע פראָפּאַגאַנדע צווישן די סלאַווישע פעלקער אין מזרח־אייראָפּע אין די יאָרן 1942־1944

דער נאַצישער פּראָפּאַגאַנדע־אַפּאַראַט, זיין אַרגאַניזאַציע, זיינע אַר־בעט־מעטאָדן, זיין וואָקאַבולאַר, זיינע דערגרייכונגען און דורכפאַלן זענען ביז היינט נאָך נישט געווארן קיין אָביעקט פון אַן אויסשעפּיקער, סינטע־טישער היסטאָרישער פאָרשונג.

דאָ און דאָרט זענען פובליקירט געווארן מאַנאָגראַפישע שטודיעס, למשל, וועגן געבעלסעס פראָפּאַגאַנדע־פרינציפּן פון ל. וו. דוב (Doob) אין 1950, אין באַנד 14, נומ׳ 30 פון Public Opinion Quarterly, וועגן דער פובליציסטיק אין דריטן רייך פון וואַלטער האַגעמאַן (1948), אָדער Presse in Fesseln (1947). מיר געפינען אויך אין אַלגעמיינע ווערק וועגן נאַ־ציזם קאַפּיטלעך אָדער פראַגמענטן געווידמעט דער נאַצישער פראָפּאַגאַנדע. דאָס איז אָ בפירושער שאָד. די נאַצישע פראָפּאַגאַנדע־מאַשין איז געווען דער גרעסטער ביז איצט באַקאַנטער פרווו פון אַ מאַסן־אינדאָקטרינאַציע אין גיגאַנטישע מאַסשטאַבן, אָן אַ פּרעצעדענס אין דער מענטשלעכער גע־שיכטע.

אויף דעם יידישן אָפשניט האָט זי, דאָכט זיך, געמאַכט די גרעסטע אָנשטרענגונגען. עס איז ממש צו שטוינען איבער דער ריזיקער קוואַנטי־טעט פון דעם אַנטי־יידישן פראָפּאַגאַנדע־מאַטעריאַל, וואָס די דאָזיקע מאַנסטרועזע מאַשין האָט פראָדוצירט און פאַרשפרייט כמעט אין אַלע צי־וויליזירטע לענדער פון אונדזער פלאַנעט.

איך בין מסופק צו איין מענטש איז בכוח צו באַהערשן און באַארבעטן דעם דאָזיקן אָקעאַן פון פראָפּאַגאַנדע־ליטעראַטור. דאָס איז אַן אויפגאַבע

פאַר אַ גרעסערער גרופּע פאָרשער וואָס זאָלן פאַרטיילן צווישן זיך דעם שטאָף און באַאַרבעטן אים מאַנאָגראַפיש.

די דאָזיקע אָפּהאַנדלונג איז בלויז אַ פרווו אַרומצונעמען נאָר איין אָפּשניט פון דער נאַצישער פּראָפּאַגאַנדע, נעמלעך, איר אַרבעט צווישן די סלאַווישע פעלקער אין מזרח־אייראָפּע אין די לעצטע צוויי דעצידירנדיקע מלחמה־יאָרן פון העלפט 1942 ביז סוף 1944, קאָנקרעט צווישן די פאָליאַקן, וווייסרוסן אוּן אוקראַיִנער. הגם דער דאָזיקער אָפּשניט פון דער נאַצישער פּראָפּאַגאַנדע איז, ווי געזאָגט, אַ שמאָלער, איז אָבער די טעמע געווג אַ בריייטע און איך וועל מוזן זיך באַגרענעצן צו די סאַמע עיקרדיקסטע פאַקטן און אינטערפרעטאַציעס.

1. נאַצישע אַנטיסעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג אין די יאָרן 1943—1944.

די נאַצישע פּראָפּאַגאַנדע אין אָקופּירטן פוילן האָט געווואָסט געשיקט אויסצונוצן די אַנטיסעמיטישע געפילן, וואָס האָבן טיף געוואָרצלט ביי די בריייטע מאַסן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג, פאַר אירע צוועקן. דער אַנטי־ייִדישער מאָטיוו האָט געהערט צו די צומייסטן דורך איר געוווינטע און אויך וויירקזאַמסטע פּראָפּאַגאַנדיסטישע מיטלען, מיט וועלכע זי האָט זיך באַנוצט אין אירע באַמיִונגען צו געווינען פאַר זיך די פּוילישע באַפעלקערונג שוין פון די ערשטע וואָכן פון דער אָקופּאַציע פון באַזיגטן פוילן.

דאָס אַרויסוואַרפן ייִדן דורך דייטשע פאָליציאַנטן פון די רייען פון די שפּייז־געוועלבער האָט געהאָט אַן אָרט שוין אין די ערשטע וואָכן פון סעפּטעמבער 1939; אין די טעג פון 15טן ביזן 18טן אַפּריל 1940 איז אַנגעגאַנגען אויף די וואַרשעווער גאַסן אַ דורך די נאַציס רעזשיסירטער פאָגראָם אויסגעפירט דורך פּוילישע כוליגאַנעס, וואָס האָט זיך איינגעשטילט וועגן די באַפאַלענע ייִדן האָבן אָנגעהויבן שטעלן אַ שטאַרקן וויידערשטאַנד; דאָס אייגפירן די געטאָס האָט די נאַצישע פּראָפּאַגאַנדע פאָרגעשטעלט ווי אַ מיטל צו שיצן די פּוילישע באַפעלקערונג קעגן דער עפּידעמיע־געפאָר, וואָס דראָט איר מצד דער ייִדישער באַפעלקערונג; ייִדן טראָגן אויך די שולד פאַר

דעם שלעכטן מצב אין לאַנד מחמת זייער „שלייכן האַנדל"; דאָס פאַרמלחמה־דיקע פוילן איז פאַרגעשטעלט געוואָרן ווי א מלוכה וואָס איז געווען באַ־הערשט פון ייִדן אאַז"וו.

עס איז ווייט נישט קיין צופאַל וואָס דווקא פוילן איז אויסגעקליבן גע־וואָרן ווי דאָס געאייגנסטע ארט אויף דורכצופירן אין די אויפגעבויטע פאַרניכטונג־לאַגערן די מאַסן־פאַרלעגדונג פון מיליאָנען ייִדן אַהערגע־בראַכטע פון גאַנץ אייראָפּע.

אין דער לפי־ערך רייכער דאָקומענטאַציע וועגן דער נאַצי־פראָפּאַ־גאַנדע אין דער געגנערשאַל־גובערניע שטויסן מיר זיך כסדר אָן אויף דעם מאָטיוו פון דעם טיף־איינגעוואָרצלטן אַנטיסעמיטיזם צווישן דער פוילישער באַפעלקערונג. אייגער פון די הויפט־באַאַמטע פון דעם פראָפּאַגאַנדע־אָפּ־ראַט ד"ר פרידריך גאַלעוסקי, מחבר פון א מעמאָראַנדום וועגן דער נאַצי־שער פּאָליטיק אין אָקופירטן פוילן (פון 29סטן מערץ 1943) האָט באַדויערט פאַרוואָס מען האָט אין דער צייט פון די „אויסזידלונג־אַקציעס" פון דער ייִדישער באַפעלקערונג צו וויניק אויסגענוצט „די שטאַרקע אַנטי־ייִדישע שטרעמונגען צווישן פוילישן פּאָלק און אויף אַזאַ אופן געקאָנט אַריינטרייבן א קלין אין דער פוילישער באַפעלקערונג".

פוילישע קאָלאָבאָראַציאָניסטן פלעגן פון זייער זייט אויפמערקזאם מאַכן די נאַציס אויף דעם דאָזיקן שטאַרקן אָטוט אין זייערע הענט, בפרט וועז עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן דער אַנטי־באָלשעוויסטישער אַגיטאַציע צווישן דער פוילישער באַפעלקערונג. אין א געהיימען ס"ד־באַריכט פון 13טן אויגוסט 1942 לייענען מיר וועגן א פוילישן זשורנאַליסט וואָס האָט צוגע־שטעלט „אַן אויסערגעווייגלעך קאָנסטרוקטיוון מעמאָראַנדום", אין וועלכן ער מאַכט אויפמערקזאם אז „אונדזערע בלעטער (געמיינט די פראָ־נאַצישע פּרעסע אין פוילישׁ) שענקען צו וויניק אויפמערקזאַמקייט דעם קאַמף קעגן יודעאָ־באָלשעוויזם" און ער ברענגט ווי א מוסטער די בערלינער רוסישע נאַצישע צייטשריפט „נאָוואָיע סלאָווא", וואָס האָט די גאַנצע אַנטי־סאָוו־טישע אַגיטאַציע צוגעשפּיצט צום ייִדישן מאַמענט.

די דאָזיקע נאַצישע, אַנטי־ייִדישע פראָפּאַגאַנדע צווישן דער פוילישער באַפעלקערונג איז געפאַלן אויף א פרוכטבאַרן באָדן, אויף וועלכן קערנער

פון שארפן, כמעט זאָלאָגישן אַנטיסעמיטיזם זענען פאַרזייט געוואָרן דורך פּוילישע הענט במשך לאַנגע יאָרן פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה און זענען נאָך אינטענסיווער קולטיווירט געוואָרן דורך געוויסע פּוילישע פּאָליטישע גרופּירונגען במשך דעם אָקופּאַציע־פּעריאָד.

בפרט האָט זיך די דאָזיקע אַנטיסעמיטישע אַגיטאַציע פאַרשטאַרקט נאָכן אויסברוך פון דער דייטש־סאָוועטישער מלחמה אין יוני 1941. דאָס שטעלן אַ גלייכצייכן צווישן יידנטום און קאָמוניזם (אַן אויפלעבונג פון דער אַלטער, נאָך פאַרמלחמהדיקער לאָזונג „זשידאָ־קאָמונאַ") האָט פאַר דער דאָזיקער אַגיטאַציע געשאַפן דעם סאָמע גינסטיקן באָדן. מען האָט אין דעם פאַל געקאָנט אַפּעלירן גלייכצייטיק סיי צו דער אַנטי־יידישער, סיי צו דער אַנטי־סאָוועטישער (אַנטי־רוסישער) שטעלונג פון ברייטע שיכטן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג.

די „פּוילישע אַנטי־קאָמוניסטישע אַגענטור" (קריפּטאָנים, „אַנטיק", „בלאָק"), וואָס האָט זיך נאָך פאַר דער מלחמה אונטערן נאָמען „אינסטיטוט צו פאָרשן דעם קאָמוניזם" ספּעציאַליזירט אין אַנטי־קאָמוניסטישער (און אַנטי־יידישער) פראָפּאַגאַנדע האָט אין דער דאָזיקער ריכטונג געפירט איר אַנטיסעמיטישע „אויפקלערונג" צווישן די אונטערערדישע פּאָליטישע גרופּירונגען, נישט אָפּשטעלנדיק זיך פאַר אַנווייזן אין אירע פונאַנדערגעשיקטע באַריכטן אַדרעסן וויז עס האַלטן זיך אויף יידן און נעמען פון פּאָליאַקן ביי וועלכע זיי האָבן געפונען שוץ.

אַזעלכע ראַדיקאַל־אַנטיסעמיטישע און נאַציאָנאַליסטישע פּוילישע גרופּירונגען ווי די Falanga, Obóz Narodowo-Radykalny (O.N.R.) א"א האָבן נאָר געדאַרפט איבערחזרן וואָס זיי האָבן געשריבן אין זייערע פאַרמלחמהדיקע אַרגאַנען וועגן יידן און באָלשעוויזם, כדי עס זאָל זיך באַקומען כמעט אַ פולע איינשטימיקייט מיט געבעלסעס פראָפּאַגאַנדע־אָפּטן אין אָקופּירטן פּוילן. אין זייערע אונטערערדישע אָרגאַנען Zaloga, Placówka Szaniec, האָבן זיי פאָקטיש באַרעכטיקט די היטלעריסטישע רציחות מיטן אַרגומענט, אַז די יידן האָבן די שטראָף פאַרדינט און נישט איין מאָל געשטעלט די מערדער און זייערע קרבנות אויף איין ברעטל.

די מיליטעריש אונטערערדישע אָרגאַניזאַציע פון דער אַ. ג. ר., די

N.S.Z. (Narodowe Siły Zbrojne) האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט פון באַגיין רציחות איבער יידישע פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער, ניצול־געווארענע פון די שחיטות אין די געטאָס, ווי למשל איבער אַ גרופּע פון 13 אָפּגעראַטעוועטע קעמפער פון וואַרשעווער געטאָ אין אַ דאָרף לעבן קאָניעצפּאָל (טשענסטאָכאָווער קרייז). אַפילו אין די אָפּיציעלע אונטערערדישע אויס־גאַבעס פון דער לאַנד „דעלעגאַטור" און איר באַוואָפנטן אָרעם — Armia Krajowa, ווו אין שייכות מיט דער דערנענטערונג צו דער פוילישער טע־ריטאָריע פון סאָוועטיש־דייטשן פראָנט, איז געוואקסן די השפּעה פון די רעכטע, אַנטי־סאָוועטישע קרייזן, הערן זיך אָפטער אַנטי־יידישע טענער.

אין איר אַנטי־יידישער אַגיטאַציע האָט די נאַצישע פּראָפּאַגאַנדע אין פוילן געהאַט דעריבער אַ פּאַרלייכטערטע אויפגאַבע. וועגן דעם דאָזיקן אָטום אין אירע הענט האָבן די אָנפירער פון דער פּראָפּאַגאַנדע־אַרבעט אין אָקופּירטן פוילן גאַנץ קלאָר געווווסט. אַזוי, למשל, ווערט אין אַ געהיי־מען מעמאָראַנדום צום שעף פון וואַרשעווער דיסטריקט פּאַרפּאַסט פון אַ באַאַמטן פון פּראָפּאַגאַנדע־אַמט מיט דער דאַטע פון 27סטן נאָוועמבער 1942, פעסטגעשטעלט, אַז די פּאָליאַקן איז לייכטער צו געווינען פּאַר די צילן פון דער דייטשער פּאָליטיק, היות „זיי זענען דאַנקבאַר דעם פירער פּאַר באַזייטיקן די יידן... און אַז די פּראָפּאַגאַנדע דארף אָנוועגדן אַלע מיטלען בכדי צו ווייזן דער פּוילישער עפּנטלעכקייט, וואָס זי האָט שוין געווונען ווי אַ רעזולטאַט פון פּאַרענטפערן די יידנפּראָגע, וואָס פּאַר אַ מעגלעכקייטן עס דערוואַרטן זי אויפן געביט פון האַנדל, אינדוסטריע און לאַנדווירטשאַפט, און וואָס זי קען פּאַרלירן אין פּאַל פון אַ נצחון פון קעגנערישן צד". פון דער אַנדערער זייט, האָט זי זיך אָבער די דאָזיקע אויפגאַבע באַשוועדט אַ דאַנק דער שארפער אַנטי־פּוילישער פּאָליטיק פון די אַדמיניסטראַטיוון און פּאָליצייישע אָרגאַנען אין אָקופּירטן פוילן. וויפל בריטע קרייזן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג האָבן נישט פיינט געהאַט יידן און געגעבן זייער שטילן אָדער אָפענעם הסכם צו דער נאַצישער „לייזונג" פון דער יידנפראָגע (אָפּגרענעצנדיק זיך דאָ און דאָרטן פון אירע מעטאָדן), האָבן זיי מער פיינט געהאַט דעם ברוטאַלן אָקופּאַנט. די דאָזיקע שנאה האָט אָפּט צוגישט גע־מאַכט, יעדנפאַלס נייטראַליזירט, דעם עפּעקט פון דער אַנטיסעמיטישער

אַגיטאַציע, ווי אַ מיטל צו געווינען די פּוילישע באַפעלקערונג פאַר די צילן פון דער נאַצישער מלחמה־פּאָליטיק.

ווי ווייט די פּוילישע באַפעלקערונג איז געווען באַאומרויקט אַפילו ווען איר פיזישן קיום באַווייזט דער פאַקט, וואָס ווערט אָפט ציטירט אין נאַצישע דאָקומענטן וואָס פאַר־נעמען זיך מיט אַנאַליזירן די הנחות און רע־זולטאַטן פון דער נאַצישער פּאָליטיק אין אָקופירטן פוילן, אַז ביי דער פוי־לישער באַפעלקערונג איז געווען פאַרשפּרייט די איבערצייגונג, אַז נאָך דער „עוואַקואַציע" פון די ייִדן וועט קומען אויך איר ריי און אַז עס דערוואַרט זי דער זעלביקער גורל, וואָס די ייִדן. די אכזריותדיקע פאַרטרייבונג פון די פּוילישע פויערים פון 297 דערפער אין זאַמאָשטשער געגנט אין דער צייט פון נאַווענמבער 1941 ביז אויגוסט 1943 איז געווען נאַטירלעך עלול זי צו פאַרפעסטיקן אין דער דאָזיקער שרעק.

ווי לאַנג היטלער איז געגאַנגען פון איין נצחון צום אַנדערן האָט מען זיך אין די פּראָפאַגאַנדע־אַמטן וויניק פאַרטראַכט אויף די דאָזיקע נעגא־טיווע אויסווירקונגען פון דער ברוטאַל־רעפּרעסיוויער פּראַקטיק לגבי די פּאָליאַקן אין די אָקופירטע געביטן. זיי זענען דאָך אין דעם נאַצישן פלאַן פון דער נאַכמלחמהדיקער איינאַרדענונג פון די פּוילישע שטחים סיי ווי געווען פאַרמישפּט אַראָפצופאַלן צו דער מדרגה פון אַ שקלאַפן־פאָלק, וואָס זיין אייגציקער זכות־הקיום איז צו אַרבעטן פאַרן דייטשן „מייסטער־פאָלק", און די געגעראַל־גובערניע — צו דער שטופע פון אַ דייטשער קאָלאָניע, וואָס דאַרף צושטעלן דעם רייך אַגראַר־פּראָדוקטן און ביליקע אַרבעט־קראָפט.

אָבער נאָך על־אַלמיין און סטאַלינגראַד, ווען דאָס געשפּענסט פון אַ פאַרשפּילטער מלחמה האָט אָנגעהויבן וואָס אָפטער אריינצוקוקן אין די פענצטער פון דייטשע אַמטן, האָט מען אין פּראָפּאַגאַנדע־אַמט אָנגעהויבן טראַכטן צו מילדערן אַביסל די רעפּרעסיוויע פּאָליטיק און אַזוי אַרום זיין ביכולת צו פאַרשטאַרקן די פּראָפּאַגאַנדע צווישן דער פּוילישער באַפעל־קערונג אין דער ריכטונג פון געווינען זי צום קאַמף קעגן די זיך פאַרויס־באַוועגנדיקע סאָוועטישע אַרמייען. אין דעם דאָזיקן פּרט איז זייער כאַראַק־טעריסטיש דער אויבן־ציטירטער מעמאָראַנדום פון גאָלערטן, אין וועלכן

ער קריטיקירט די ביז־איצטיקע זיגזאַג־פאָליטיק פון די אָקופאַציע־אָרגאַ־נען, וואָס האָט נייטראַליזירט אַלע באַמיונגען פון דער נאַצישער פראָפּא־גאַנדע אין דער דאָזיקער ריכטונג.

קיין ממשותדיקע הנחות לטובת דער פּוילישער באַפעלקערונג לייגט נאַטירלעך דער נאַצי גאָלערט נישט פאָר — ער שטעלט די פאָליאַקן וואָס ווען ראַסיש זיין ראוי „אייגעדויטשט" צו ווערן, אין אויסזיכט, אַז לכל הפחות זייערע קינדער ווען, ביי אַנטשפרעכנדיקער לאָיאַלער דערציונג, קאָנען האָפן צו דערגרייכן אַ געוויסע מדרגה פון דייטשע מלוכה־בירגער־שאַפט. ער לייגט אָבער פאָר אָפּצושאָפן די געזעצלעכע פאַראַרדענונגען וואָס שטעלן גלייך יידן און פאָליאַקן (למשל, וואָס שייך קרימינאַל־רעכט, טראָגן אין דייטשלאַנד דעם אידענטיפיקאַציע־צייכן .P). ער מאָטיווירט זיין פאָר־שלאָג מיט דעם סימפּטאָמאַטישן אַרגומענט, אַז „די פאָליאַקן, וואָס זייער איבערווּיגנדיקער רוב איז תמיד געווען איינגעשטעלט שטאַרק יידנפיינט־לעך, האָבן די דאָזיקע גלייכשטעלונג מיט די פאַרהאַסטע פון זיי יידן אָפּ־געפילט תמיד ווי אַ שווערע אומגערעכטיקייט און אַלס אַ ספּעציעלע דע־פאַמירונג".

איינער פון די זיינע פאָרשלאָגן איז צו פאַרשטאַרקן די פראָפאַגאַנדע־אַרבעט צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג, וואָס דאַרף גיין אין דער ריכ־טונג פון „איינשפאָנען די דאָזיקע פּוילישע כוחות, וואָס האָבן דערצו דעם גוטן ווילן, אין דעם אידייִשן קאַמף קעגן באָלשעוויזם".

ווי מיר וועלן וויטער זען, איז דער דאָזיקער פונקט אין גאָלערס פראָפּאַגאַנדע־פראָגראַם רעאַליזירט געוואָרן מיט אַ ברייטער האָנט אין די לעצטע אַנדערטהאַלבן יאָר (העלפט 1943—1944) פון דער דייטשער אָקו־פאַציע אין פּוילן.

פאָר דייטשע מיטלען און ביי דער מיטאַרבעט פון פּוילישע קאָלאַ־בּאָראַנטן איז געשאַפן געוואָרן אַן אַנטיסעמיטישע העץ־ליטעראַטור אין דער פּוילישער שפּראַך, וואָס האָט נישט בראָקירט מיט קיין שום שטאָף, אַג־הייבנדיק מיט די „ריטועלע" מאַרד־פראָצעסן אין פריען מיטלאַלטער, דורך די „פראָטאָקאָלן פון די זקני־ציון" ביז די לעצטע פאַרסמטע פיילן פון גע־בעלסעס פראָפאַגאַנדע־אַרסענאַל.

בכדי צו געבן דעם דאָזיקן אַנטי־יידישן און אַנטי־סאָוועטישן קאַמף אַ ריין־פּוילישן כאַראַקטער און אָזוי נייטראַליזירן דעם גוט־באַרעכטיקטן אומצופֿרידן פֿון דער פּוילישער באַפֿעלקערונג צו אַלעם, וואָס טראָגט אויף זיך אַ נאַצישן אָפּשטאַם־חותם, זענען געמאַכט געוואָרן פֿרוווּן צו שאַפֿן אַ פּוילישע אַנטי־סאָוועטישע אָרגאַניזאַציע (Antykomintern polski), וואָס אין איר שפּיץ זאָלן זיך שטעלן פּראָמינענטע פּאָליאַקן.

דער דאָזיקער פּראָפּאַגאַנדע־טריק איז אין די נאַצישע פּראָפּאַגאַנדע־אַמטן רייף געוואָרן אַפּנים סוף יאַנואַר, אָדער תחילת פֿעברואַר 1944, וועגן די סאָוועטישע אַרמייען האָבן זיך שוין געפֿונען אויף דער מזרח־טעריטאָריע פֿון פּוילן.

דעם 9טן פֿעברואַר האָט דער פּראָפּאַגאַנדע־אַמט אין וואַרשע איבערגעשיקט צום „הויפּט פּראָפּאַגאַנדע־אָפּטייל" אין קראָקע אַ רשימה פֿון פֿאַליאַקן — קאַנדידאַטן פֿאַר אָנפֿירנדיקע פּאָזיציעס אין דער דאָזיקער אַנטי־סאָוועטישער ליגע. ווי אַן ענטפֿער איז געקומען אַ „שטרענג־פֿאַרטרוילעכע" וועגדונג פֿון קראָקע, דאַטירט דעם 14טן פֿעברואַר, וועגן צוציען צום פֿרעזידיום פֿון פּראָיעקטירטן „פּוילישן אַנטי־קאָמינטערן" 2 פּראָמינענטע פּוילישע שרייבערס י. ע. סקיווסקי און פערדינאַנד געטעל, דעם פֿאַרמלחמה־דיקן פֿאַרזיצער פֿון פּוילישן פֿען־קלוב. אין דער וועגדונג ווערט אָנגעוויזן, אַז צו דער טעטיקייט פֿון פּרעזידיום ווערט געהערן דאָס אַרויסגעבן אַן אַנטי־באָלשעוויסטישע צייטשריפֿט און אַ סעריע פֿון פּלוגבלעטלעך. אין געשפּרעך מיט זיי דאַרף מען אָנווייזן, אַז עס ווערט געפּלאַנט צו פֿאַרוואַנדלען מיט דער צייט דאָס פּרעזידיום אין „אַ פּוילישע פּאָלקס־פֿאַרטרעטונג".

אַן „אָקטן־נאָטיץ" פֿון וואַרשעווער פּראָפּאַגאַנדע־אַמט דאַטירט מיט 3 טעג שפּעטער (דעם 17טן) גיט איבער דעם פֿאַרלויף פֿון די אינטער־וויוען מיט סקיווסקין, געטעלן און פּראָפ׳ וולאַדיסלאָוו סטודניצקי, וואָס איז אין דער וועגדונג פֿון קראָקאָווער הויפּט־אַמט פֿון 14טן פֿעברואַר נישט דערמאָנט געוואָרן, איז אָבער, ווייזט אויס, בינתיים אויסגעקליבן געוואָרן ווי אַן עווענטועלער פּרעזידיום־קאַנדידאַט.

לויט ווי עס גיט איבער דער אַנאָנימער אינטערוויוער אין זיין גע־היימען באַריכט, האָט פֿון אַלע דריי דער שרייבער סקיווסקי אַרויסגעוויזן

„די גרעסטע גרייטקייט מיטצומאַכן ביי דעם פלאַן פון גרינדן דעם „אַנטי־קאַמינטערן". סקיווסקיס יעזויטיזם איז דאָ געקומען בולט צום אויסדרוק (ער האָט געהערט אין פאַרמלחמהדיקן פוילן צו דער גרופּע פּראָמינענטע קאַטווילישע שרייבער); לויט דעם לעצטנס מיינונג — שרייבט דער באַריכט־אָפּגעבער — דאַרף מען מצד דער מאַכט אויסאיבן אַ לייכטן דרוק אויף די פּערזאָנען, וואָס קומען אין באַטראַכט, בכדי פון זיי אַראָפּצונעמען אַ טייל פון אחריות פאַר דעם דאָזיקן נישט־פאָפולערן שריט אין די אויגן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג. סקיווסקי האָט לגבי זיין אינטערוויועך אויסגע־דריקט זיין וווּנטש, אַז פאַר דער גרינדונג פון דער ליגע זאָל כל־הפּחות אין אַן אַלגעמיינער פּאַרעם, געשטעלט ווערן מצד דער אָקופּאַציע־מאַכט די אויסזיכט פון נאָכקומען געוויסע פּוילישע פאָדערונגען וואָס זענען נוגע קולטור־וועזן און אַ טיילווייזע אַמנעסטיע, ווי אויך אַן אויטאָריטאַטיווע פאַרזיכערונג, אַז אין דעם „נייעם אייראָפּע" וועט די פּאָליאַקן פאַרזיכערט ווערן אַן אַנטשפּרעכנדיקע פּאָזיציע. דער באַריכט־אָפּגעבער איז אָבער מוסיף, אַז סקיווסקי האָט אויסגעדריקט זיין גרייטקייט מיטצוארבעטן מיטן „אַנטי־קאַמינטערן", אפילו ווען די דאָזיקע באַשיידענע פאָדערונגען וועלן נישט דערפילט ווערן.

נעגאַטיוו זענען אויסגעפאַלן די רעזולטאַטן מיט די צוויי לעצטע אינ־טערוויוירטע: פּראָפ׳ סטודניצקי (אַ באַקאַנטער פאַרמלחמהדיקער פּראָ־דייַ־טשישער פּאָליטיקער) האָט אָפּגעזאָגט זיין מיטאַרבעט, היות ער האַלט, אַז ערשט אַן ענדערונג אין דער גאַנצער פּאָליטישער אַטמאָספער אין דער געזעלשאַפֿט־גובערניע און אין די הערשנדיקע באַציִונגען צווישן דייטשן און פּאָליאַקן וועט מעגלעך מאַכן דאָס באַטייליקן זיך פון מאָסגעבנדיקע פּאָ־ליאַקן אין דער געפלאַנטער אונטערנעמונג. איצט, ווען די סיטואַציע פון דער פּוילישער באַפעלקערונג איז טיילווייז אפילו ערגער פון דער, וואָס האָט געהערשט אין די געביטן וואָס זענען ביז יוני 1941 געווען אונטער סאָוועטישער אָקופּאַציע, מוז ער אַזאַ פּאַרשלאָג אָפּווארפן.

אויך פערדינאַנד געטעל האָט אָפּגעזאָגט „מיטצומאַכן" מיטן מאָטיוו אַז אין איצטיקן מאָמענט וועט יעדער, וואָס וועט זיך באַטייליקן איז דעם פראָיעקטירטן פּוילישן „אַנטי־קאַמינטערן", באַטראַכט ווערן פון פּוילישן

פֿאַלק ווי אַ פֿאַרעטער, וואָס איז געקויפט געוואָרן פֿאַר דייטש געלט. דער־מאָנעדיק זיין אָנטייל אין דעם קאָרעספּאָנדענטן־אויספלוג קיין קאַטין, האָט ער אונטערגעשטראָכן אַז זיין קאַטין־באַריכט האָט דעריבער געהאַט די גרעסטע השפּעה אויפן פּוילישן פֿאָלק, ווייל ער האָט זיך כלפּי־חוץ נישט צו שטאַרק אָנגאָזשירט אין דינסט פון דער דייטשער פּראָפּאַגאַנדע. אַזוי ווי סקיווסקי, שטעלט ער אויך אַרויס די פֿאַדערונג פון אַן עפּנטלעכער אויטאָריטאַטיוואָר דערקלערונג מכוח אָנערקענען פֿאַר פּוילן איר פֿלאַץ אין דער „נייער אייראָפּע". אָבער ער האָט דערקלערט זיין גרייטקייט מיטצו־אַרבעטן אויב עס וועלן דערפילט ווערן געוויסע פֿאָר־הנחות.

ווי עס ווייזט אויס, האָט דער פֿלאַן פון אַוועקשטעלן בראש פון א פּוילישער אָנטי־סאָוועטישער ליגע פֿאָליאַקן פון אַזא געזעלשאַפֿטלעכן פּרעסטיזש ווי סטודניצקי און געטעל, געליטן אַ פיאַסקאָ. אָבער אָנטיסע־מיטישע און אָנטי־סאָוועטישע פּוילישער מיטאַרבעטער minoris gentium האָט די נאָצים אין אָקופּירטן פּוילן קיינמאָל נישט געפּעלט. צו זיי האָבן געהערט דער דערמאָנטער י. ע. סקיווסקי, פּעליקס בורדעצקי א"אָנד'.

די דאָזיקע גרופּע פּוילישע קאָלאַבאָראַציאָניסטן איז אין פּרילינג 1944 צוגעטראָטן מסתמא מיט דער ברכה און פֿאַר די מיטלען פון הויפּט־פּראָפּאַגאַנדע־אַמט אין קראָקע, אַרויסצוגעבן אַ צוויי־וואָכן־שריפט, א"נ Przełom („דורכברוך"), ביז דעצעמבער 1944 אייגשליסלעך זענען דערשינען 14 נומערן. דער 14טער נומער איז אַפּנים געווען דער לעצטער (אַדער אפשר איז, אויב דער דאָזיקער נומער איז פון דער ערשטער העלפט דעצעמבער, דערשינען נאָך אַ נומער פֿאַר די צווייטע העלפט פון חודש); דעם 12טן יאַנואַר 1945 האָט זיך אָנגעהויבן די סאָוועטישע אָפענסיווע און דעם 17טן איז שוין די רויטע אַרמיי געווען אין וואַרשע. אַלע אַרטיקלען און נאָטיצן מיטן אויסנאַם פון די אַרטיקלען פון י. ע. סקיווסקי און פּעליקס בורדעצקי זענען אָנאָנים.

די צייטשריפט „פּזשעלאָם" איז געגאַנגען אויף דער אויסגעטראָטענער ליניע פון אידענטיפיצירן יידנטום מיט באָלשעוויזם — אין נומ' 11 פון אָקטאָבער איז פֿאַראַן וועגן דעם אַ גרויסער אידעאָלאָגישער אַרטיקל פון סקיווסקין א"נ די „יידנפּראָגע", און ווי דעם אייגנציקן אויסדרוק פֿאַר פּוילן

זעט זי אין דעם שטעלן זיך אויפן דייטשן צד אין קאַמף מיטן שונא נומ׳ 1 — דעם סאָוועטישן פאַרבאַנד, וואָס איז באַהערשט פון ייִדן. דאָס איז געווען די אָפיציעלע ליניע פון דער נאַציישער פראָפּאַגאַנדע אין פוילן אין די דאָזיקע גורלדיקע חדשים פון 1944 פאַרן ענדגילטיקן צוזאַמענברוך.

„פּושעלאָם״ האָט געדינט די אינטערעסן פון דער דייטשער פראָפּאַגאַנדע אָן שום פאַרבאַהאַלטן, נישט נאָר לגבי ראַטנפאַרבאַנד, אויך לגבי די אַליאירטע מערב־מלוכות איז איר שטעלונג אָן אויסגעשפּראָכן פיינטלעכע און חזרט אויך דאָ איבער די באַקאַנטע געבעלסישע פראָזעאָלאָגיע וועגן ייִדישער פלוטאָקראַטיע און פאַרפוילטער און פאַררעטעריישער מערב־בורזשואָזיע.

אין ייִוואָ־אַרכיוו געפינט זיך אַ זאַמלונג פון אַנטיסעמיטישער הער־ליטעראַטור אין דער פוילישער שפּראַך, על פּי רוב פון די יאָרן 1943 און 1944. זי באַשטייט פון בראָשורן, פלוגבלעטלעך, וואַנט־צייטונגען, לאָזונגען און פלאַקאַטן, וואָס אלע טראָגן זיי דעם שטעמפּל פון „רייכס־פראָפּאַגאַנדאַ־אַרכיוו בייַם רייכס־מיניסטעריום פאַר פאָלקס־אויפקלערונג און פראָפּאַגאַנדאַ״, מיט אַ לויפיקן נומער. זי באַשטייט פון 32 איינסן: 16 בראָשורן, 5 פלוגבלעטלעך, 8 וואַנט־צייטונגען און 3 גרויסע פלאַקאַטן.

על פּי רוב פאַרמאָגן זיי אויך אַ דייטשע איבערזעצונג.

צי איז מצד געוויסע קרייזן פון דער פוילישער געזעלשאַפט געווען אַ פרווו קעגנצוווירקן דער נאַציישער אַנטיסעמיטישער פראָפּאַגאַנדע? אין ליכט פון די ביז איצט באַקאַנטע פאַקטן מוז מען פעסטשטעלן, אַז עס זענען געווען פאַראייניצלטע פרווון, אָבער זייער שוואַכע און האָבן דעריבער נישט געהאָט דעם געהעריקן אָפּקלאַנג און ווירקונג.

עס איז באַקאַנט, אַז די פוילישע סאָציאַליסטישע פאַרטיי (פ.פ.ס.) האָט אין שייכות מיטן שאָפן דאָס וואַרשעווער געטאָ אַרויסגעלאָזט אין נאָוועמבער 1940 אָן אויפרוף אין וועלכן זי האָט פאַראורטיילט דעם דאָזיקן אקט ווי אַ באַרבאַרישן און גערופן צו סאָלידאַריטעט צווישן פוילישע און ייִדישע אַרבעטער. דער „קאָמיטעט פראָנט פון באַנייטן פוילן״ האָט דעם 10טן יולי 1942 אַרויסגעלאָזט אָן אויפרוף אין איר אונטערערדישן אָרגאָן קעגן נאַצישן מאָרד איבער די פוילישע ייִדן. אין אַ בריוו פון אַ גרופּע פוי־

לישע פרויען צו שיקאַרסקין פון אויגוסט 1942 פאַדערט זי אָנצונעמען קעגנ־
מיטלען קעגן דער דייטשער ציווילער באַפעלקערונג פאַר די רציחות קעגן
דער פוילישער און יידישער באַפעלקערונג.

דער ראַט צו העלפן יידן Rada Pomocy Żydom przy Delegaturze Rządu, וואָס האָט זיך ענדגילטיק ארגאַניזירט סוף נאָוועמבער 1942 און איז באַשטאַנען פון פאַרשטייער פון די צוויי סאָציאַליסטישע פאַר־
טייען (ו.ר.נ. און ר.פ.פ.ס.* — די לעצטע פון יולי 1943, ביז דער דאָ־
זיקער דאַטע איז אויך אין ראַט געווען פאַרטראָטן דער „קאָטווילישער פראָנט
פון באַנייטן פוילן"), פון 2 דעמאָקראַטישע פאַרטייען און פון דער פויערים־
פאַרטיי, האָט געפרוווט קעגנווירקן דעם פלאָג פון שאַנטאַזשיסטן. דער ראַט
האָט אויך פאַרשפרייט פלוגבלעטלעך אין וואַרשע, אין וועלכע די שאַנטאַ־
זשיסטן זענען געשטעמפלט געוואָרן ווי פאַרברעכער, וואָס זייער יום־הדין
וועט קומען אין באַנייטן פוילן און די פוילישע געזעלשאַפט ווערט ערופן
צו העלפן יידן און באַקעמפן די דערשיינונג פון שאַנטאַזש דורך באַמיען
זיך צו געבן עפנטלעכע מעלדונגען וועגן טויט־אורטיילן וואָס זענען אויס־
געפירט געוואָרן קעגן די דאָזיקע הינענעס. לייַדער זענען די דאָזיקע מעל־
דונגען נישט פלאַקאַטירט געוואָרן אין די גאַסן ווי דער ראַט האָט געפאָ־
דערט, נאָר אין דער פוילישער אונטערערדישער פרעסע, וואָס איז דאָך
צו דער פאַלקס־מאַסע נישט דערגאַנגען.

אין דער צייט פון דעם געטאָ־אויפשטאַנד (אַפריל־מאַי 1943) האָבן זיך
אין דער פוילישער אונטערערדישער פרעסע פון די סאָציאַליסטישע, קאָמו־
ניסטישע און דעמאָקראַטישע ריכטונגען (אַפילו פון דער „סאַנאַציע"־פרע־
סע) באַוויזן ארטיקלען מיט סימפּאַטיע־אויסדרוקן און באַוונדערונג פאַר די
העלדישע קעמפער. אָבער נאָר די קאָמוניסטישע „טריבונא וואַרשאַווסקא"
האָט געפרופן צו געבן הילף דעם קעמפנדיקן געטא (אַפילו נישט די פ.פ.ס.).
דאָס איז געווען אין הסכם מיט דער אַלגעמיינער איינשטעלונג פון דער דע־

* ו.ר.נ. — ר"ת פון „וואַלנאַשטש", „רוווניאַשטש", „ניעפּאַדלעגלאַשטש" איז געווען
דער נאָמען פון פ.פ.ס. בעת דער אָקופּאַציע; ר.פ.פ.ס. — „ראַבאָטניטשאַ פּאַרטיאַ פאַלסקין
סאָציאַליסטווו, דער לינקער פליגל פון דער פ.פ.ס. וואָס האָט זיך אָפּגעשפּאַלטן פון דער
פּאַרטיי.

לעגאַטור נישט אַרויסצורופן אין דעם פּעריאָד קיין באַוואָפנטע צוזאַמענשטויסן מיט דער אָקופּאַציע־מאַכט, נאָר זיין גרייט „מיט דער ביקס ביים פוס". אָבער קיין שום פּוילישע פּאָליטישע גרופּירונג האָט נישט געוואָגט צו פירן אַן עפּנט־לעכע אויפקלערונג־אַרבעט צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג קעגן אַנ־טיסעמיטיזם. מען האָט העכסטנס אויסגעדריקט יִידן מיטלייד און פּאַראור־טיילט די באַרבאַרישע נאַצישע מעטאָדן. שיקאָרסקיס רוף דורכן לאָנדאָנער ראַדיָא וועגן הילף פֿאַר די געזונדפּטע יִידן איז כמעט פּאַרשוויגן געוואָרן. מען האָט מורא געהאַט זיך אָפן צו אַנגאַזשירן לטובת יִידן מחמת די אַנטי־סעמיטישע שטימונגען אין לאַנד. און אויב עס זענען געווען פּאָלן פון אויס־שטרעקן אַ פּאַרפּאָלגטן יִיד אַ ברידערלעכע האַנט אָפּטמאָל מיט דער ריזי־קע פון אייגענעם לעבן, איז דאָס געווען אַ רעזולטאַט נישט פון קיין אָרגא־ניזירטער און באַוווסטזיניק געלענקטער טעטיקייט פון דער פּוילישער גע־זעלשאַפט ווי אַזעלכער, נאָר אַן אינדיווידועלער טאַט מחמת גאָר אַנדערע סיבות: אין רוב פאַלן צוליב די גרויסע מאַטעריעלע פּאַרדינסטן וואָס מען האָט דערפון געקענט ציען און אויך — אין גאָר אַ קליינער צאָל פאַלן — מחמת הומאַניטאַרע אָדער רעליגיעזע אייגנשטעלונגען פון די דאָזיקע יחידים.

די נישט־הייליקע אַליאַנס צווישן דעם טיף־איינגעוואָרצלטן אַנטיסע־מיטיזם ביי ברייטע שיכטן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג מיט געבעלסעס אַנטי־יִידישער העץ־פּראָפּאַגאַנדע האָט געבוירן אַזעלכע גיפטיקע פירות ווי די פּאַרשפּרייטע דערשיינונג פון פּוילישע שאַנטאַזשיסטן (א"נ „שמאַלצאָוו־ניקעס") וואָס האָבן אויף זייער געוויסן אפשר צענדליקער טויזנטער יִידישע קרבנות, אָדער די אָפענע אָדער שטילשווייגנדיקע הסכמה מיט דעם ווי די נאַצים „פּאַרענטפערן" די יִידנפּראָגע אין פּוילן (אָפּגרענעצנדיק זיך פון די באַרבאַרישע מעטאָדן) ביי צאָלרייכע שיכטן פון פּוילישן פּראָסטן פּאָלק, אינ־טעליגענץ און קלער.

מיט דער העץ־פּראָפּאַגאַנדע אַרום דעם פאַל קאַטין האָט זיך געבעלסן איינגעגעבן צו הייבן אין לאַנד די טעמפּעראַטור פון יִידן־שנאה צו גאָר אַ הויכן גראַד, און פיל פּאַרקלענערט די שאַנסן פון ראַטעוועט זיך אַדאָנק הילף מצד פּאָלאַקן. עס איז קיין ספק נישט, אַז ווען נישט די נאַצישע העצע אַרום קאַטין, וואָס איז גראָד אויסגעפּאָלן אין די טעג פון וואַרשעווער געטאָ־אויפ־

שטאַנד, וואָלטן פיל מער יידן געקענט ניצול ווערן פון געטאָ אויף דער א״ג „אַרישער״ זייט.

דער דאָזיקער ענין פאַרטשעפּעט שוין אָבער די גאָר ברייטע טעמע פון יידיש־פּוילישע באַציונגען אין די דאָזיקע בלוטיקע מלחמה־יאָרן אוּן איך מוז זיך דאָ אָפּשטעלן, אָפּשיקנדיק דעם פאַראינטערעסירטן לייענער צו ריני־געלבלומס גלענצנדיקער אַרבעט אויף דער טעמע (געשריבן אין זיין בונקער אויף דער אַרישער זייט), וואָס איז פּובליקירט געוואָרן אין די נומערן 28, 29, 30 אוּן 31 פון פּוילישן בולעטין פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע.

2. נאַצישע פּראָפּאַגאַנדע צווישן די וווייסרוסן

מיר וועלן איצט איבערגיין צו וווייסרוסלאַנד, וואָס איז געווען איינע פון די פּיר אַדמיניסטראַטיווע פּראָווינצן פון א״ג „אָסטלאַנד״, וואָס האָט חוץ וווייסרוסלאַנד אַרומגענומען אויך ליטע, לעטלאַנד אוּן עסטלאַנד.

דער דאָזיקער מזרח־שטח, „דער אָסטן״, צו וועלכן מען דאַרף נאָך צורעכענען דעם רייכסקאָמיסאַריאַט „אוקראַינע״ איז געווען דאָס פילבאַרסטע ראָד אין דער נאַצישער פּראָפּאַגאַנדע־מאַשין. דאָ האָט זי געהאַט צו טאָן מיט אַ קאָנגלאָמעראַט פון פעלקער: ליטווינער, לעטן, עסטן, וווייסרוסן, אוקראַינער, רוסן (נישט רעכנדיק יידן) מיט פאַרשידענע היסטאָרישע אוּן פּאָליטישע טראַדיציעס, מיט פאַרשידענע שטופּעס פון נאַציאָנאַלער אַנטוויקלונג אוּן אייגנשטעלונגען צו זייערע יידישע שכנים. אויף דעם דאָזיקן שטח האָט די נאַצי־פּראָפּאַגאַנדע אַריינגעלייגט אַ מאַסע אַרבעט בכדי צו געווינען די דאָזיקע פעלקער פאַר אירע מלחמה־צילן. אָבער די רעזולטאַטן זענען געווען נישטיקע. די סיבה איז געווען אַ גאַנץ פּשוטע: די אַדמיניסטראַטיווע אוּן פּאָליצייאישע אָקופּאַציע־פּראַקטיק האָט צוגישט געמאַכט די שענסטע פּראָפּאַגאַנדע־לאָזונגען. אָבער אויף איין אָפּשניט, אויף דעם יידישן אָפּשניט זענען די לאָזונגען פון דער נאַצישער פּראָפּאַגאַנדע געווען אין הסכם מיט דער נאַצישער פּראַקטיק צו דער פּולער אָפּטמאָל ענטוזיאַסטישער צופּריידנקייט פון גרויסע טיילן פון דער אַרטיקער באַפעלקערונג.

וועגן דער דאָזיקער ריזיקער אָנשטרענגונג מצד די פּראָפּאַגאַנדע־אָמטן אין ריגע און ראָוונע איז כדאי צו ברענגען אַ פּאָר ציפערן:

אין אַ שטרענג־געהיימען „לאַגע־באַריכט איבער די אָסט־פּראָפּאַגאַנדאַ" פּאַרפּאַסט פון פּרעסע־שעף פּאַר די אָקופּירטע אָסט־געביטן, דאַטירט דעם 18טן אַפּריל 1942, זענען אָנגעגעבן אָזעלכע ציפערן:

„אין די אָקופּירטע מזרח־געביטן דערשיינען: 1) 127 צייטונגען, פון זיי 62 אין אוקראַיִניש, 20 אין לעטיש, 13 אין עסטיש, 13 אין רוסיש, 11 אין ליטוויש, 6 אין ווייסרוסיש, 1 אין טאַטאַריש און 1 אין דער פּוילישער שפּראַך, וואָס זייער טיראָזש באַטרעפּט בערך צוויי מיליאָן עקזעמפּלאַרן. 2) 7 זענדער־גרופּע (ראַדיאָ־נעץ) אָסטלאַנד [מיט ראַדיאָ־סטאַנציעס] אין ריגע, רעוועל, קאָוונע און מינסק [מיט לאָקאַלע אָפּצווייגונגען] אין ליבאָו, דאַרפּאַט, ווילנע, באַראַנאָוויטש אאַז"וו. „זענדער־גרופּע" אוקראַינע [מיט ראַדיאָ־סטאַנציעס] אין קיעוו, וויניצאַ און ראָוונע. [חוץ דעם] „סאָלדאַטן־זענדערן" אין פּסקאָוו, סמאָלענסק, דניעפּראָפּיעטראָווסק און סימפּעראָפּאָל... פון די 50 דייטשע פילמען מיט טעקסטן אין אוקראַיִניש, רוסיש און ווייס־רוסיש זענען ביז איצט צעשיקט געוואָרן 460 פילם־קאָפּיעס... ביז איצט זענען דערשינען 25 פּלאַקאַטן, וואַנט־צייטונגען און אילוסטראַציעס, צווישן זיי 3 פּלאַקאַטן און 1 וואַנט־צייטונג מיט אַנטי־סאָוועטישער און אַנטי־יידישער פּראָפּאַגאַנדע. פּלוגבלעטער ביז איצט קרוב 800, וואָס זייער אויפּלאַגע באַטרעפּט פיל הונדערטער מיליאָנען עקזעמפּלאַרן. 3) בראָשורן און ביכער: 3 בראָשורן פּאַר אַנטי־סאָוועטישער פּראָפּאַגאַנדע און 1 בראָשור „די אוקראַינע אין יידישע פּעסעלן" (קייטן). די באַזונדערס אונטערגעשטראָכענע טענדענצן אין דער אָנגעוועדטער פּראָפּאַגאַנדע־פּראָקטיק: 1) דער יידישער אייגפּלוס אין מאָסקווע, דעריבער די קרובהשאַפט („פּערזיפּפּונג") צווישן די סאָוועטישע מאַכטהאָבער און דער יידישער פּלוטאָקראַטיע".

מען דאַרף געדענקען, אַז דאָס איז ערשט געווען דער אָנהייב (אַפּריל 1942). אין די וויטערדיקע יאָרן איז די אַרבעט אַוועק מיט מער פּאַרע.

וואָס שייך דעם כאַראַקטער פון דער פּראָפּאַגאַנדע צווישן דער ווייס־רוסישער באַפעלקערונג, דאַרף מען פעסטשטעלן, אַז זי איז מער אַנטי־סאָוועטיש ווי אַנטי־יידיש. געבעלסעס פּראָפּאַגאַנדע־מייסטערס האָבן אָפּנים

געווּוסט אַז אַנטיסעמיטיזם איז פֿאַר דער ווייסרוסישער באַפעלקערונג, בפֿרט אויף דער טעריטאָריע פון סאָוועטיש רוסלאַנד נישט קיין איבעריק עפּעק־ טיוּוער פֿראָפּאַגאַנדע־מיטל. עס איז היסטאָריש ריכטיק פעסטצושטעלן, אַז פון אַלע סלאַווישע פעלקער אין מזרח־אייראָפּע איז דער אַנטיסעמיטיזם ביי דער ווייסרוסישער באַפעלקערונג, וואָס איז אין איר איבערוועגנדיקע־ מער־ הייט געווען אַ פּויערישע, געווען דער שוואַכסטער. די פֿאַראָמען פון די 80ער יאָרן האָבן דעם דאָזיקן שטח כמעט נישט אָנגעריבט. דער ביאָליס־ טאָקער פֿאָראָם אין 1906 איז געווען אַ פּאָליצייִש שטיקל אַרבעט. אויך אין דער צייט פון בירגערקריג זענען דאָרט קיין אַנטי־ייִדישע פֿאָראָמען נישט פֿאָרגעקומען.

אָט לייענען מיר טאָקע אין אַ מעמאָראַנדום פון אַ ווייסרוסישן קאָלאַ־ באָראַטאָר צום „וועלטאָבער" אין אָסטלאַנד פון אויגוסט 1942, אַז „פֿאַר דעם ווייסרוסישן פֿאָלק עקסיסטירט נישט קיין ייִדן־פֿראָבלעם. דאָס איז אַ ריין־דייטשער ענין. דאָ האָט געווירקט די סאָוועטישע דערציִונג, אַז עס זענען נישט פֿאַראַן קיין ראַסן־אונטערשיידן... די ווייסרוסן סימפּאַטי־ זירן און האָבן מיטלייד מיט די ייִדן און קוקן אויף די דייטשן ווי באַרבאַרן און ייִדן־הענקער, היות דער ייִד איז [פֿאַר זיי] פּונקט אַזאַ מענטשלעכע באַ־ שעפעניש ווי דער ווייסרוס... דער המון פֿאַרהאַלט זיך לגבי דער דייטשער פֿראָפּאַגאַנדע בפֿירוש גלייכגילטיק... מען פֿרעגט זיך נאָך [ביי די ראַדיאָ־ הילכער] אויף פּאַפּיראָסן, אויב עס איז נישטאָ קיין פֿאַרטיילונג, ציִט זיך דער המון צוריק, מען הערט זייער גערן סאָוועטישע פּאָלקס־מוזיק... דער אויפרוף אַריינצוטרעטן אין די ווייסרוסישע פרייווילִיקע פֿאָרמאַציעס האָט נישט געפונען קיין אָפּקלאַנג" אאַז"ו.

עס איז אויך כדאי צו באַמערקן אַז צווישן די פּאָזיטיווע רעזולטאַטן פון דער דייטשער אָקופּאַציע, וואָס דער דאָזיקער ווייסרוסישער קאָלאַבא־ראַטאָר רעכנט אויס פעלט לחלוטין דער ייִדישער מאָמענט.

אין אַ פֿאַר אַ"ג „ערייגניסמעלדונגען" פון דער איינזאַץ־גרופּע B וואָס האָט אָפּערירט אויפן שטח פון ווייסרוסלאַנד, ווערט אויפמערקזאַם געמאַכט אויף דער הינטערשטעליקייט וואָס שייך ראַסישן באַווּוסטזיין מצד דער ווייסרוסישער באַפעלקערונג. אַזוי למשל, ראָפֿאָרטירט די אינזאַץ־

גרופע דעם 7טן אָקטאָבער 1941, אַז אין ראַיאָן פון סמאָלענסק האָט זיך נישט איינגעגעבן אויפצוהעצן די באַפעלקערונג קעגן די יידן. אַנדערע ראַפּאָרטן פון ווייסרוסלאַנד שטעלן פעסט „אַז די שארפע מאַסמיטלען קעגן יידן, בפרט די עקזעקוציעס, האָבן באַדייטנדיק פארשטארקט די אַנטי־דייטשע שטימונג" און „אַז מחמת די פּאַסיווקייט און פּאָליטישער אומוויסנ־קייט פון די ווייסרוסן, איז געווען אוממעגלעך צו אָרגאַניזירן פּאָגראָמען קעגן יידן".

ווי טראַגיש אַנדערש האָט אין דעם פּרט אויסגעזען אין אַן אַנדערער פּראָווינץ פון „אָסטלאַנד", אין לאַטוויע. אין אַ באריכט וועגן דעם פּאָליטישן מצב אין דער פּראָווינץ פון טראַמפּעלדאַך, שעף פון פּאָליטישן דע־פּארטאַמענט פון רייכסקאָמיסאריאָט אָסטלאַנד פון 16טן אויגוסט 1941, זאָגט זיך וועגן די לעטישע „פערקאָנקרוסט" („פייערקרייצלער"), „אַז וואָס שייך די עקסטערמינאַציע פון יידן און באָלשעוויקעס זענען זיי געווען פאר־לאָזלעך און אין אָנפאַנג נישט פארטרעטבאר".

אַנדערש האָט אויך אין דעם פּרט אויסגעזען אין דעם טייל ווייסרוס־לאַנד וואָס איז ביז דעם 17טן סעפּטעמבער 1939 געווען אַ באַשטאַנדטייל פון דער פּוילישער מלוכהשער טעריטאָריע און איז ביז דעם אויסברוך פון דער דייטש־סאָוועטישער מלחמה אין יוני 1941 געווען אונטער סאָוועטישער אָקופּאַציע. אויף דעם טייל ווייסרוסלאַנד האָט, פארקערט, די קנאַפּע 2־יאָ־ריקע סאָוועטישע אָקופּאַציע פארשטארקט אין אַ גרויסער מאָס די אַנטי־יידישע שטימונגען ביי דער ווייסרוסישער באַפעלקערונג. דאָ זענען די אָפּט מאָל איבערגעטריבענע ידיעות וועגן דעם פארהאַלטן זיך פון דער יידישער באַפעלקערונג אויף די דאָזיקע שטחים, וואָס איז בדרך־כלל פאָ־זיטיוו געווען איינגעשטעלט צום פאַקט פון דער סאָוועטישער אָקופּאַציע, וואָס האָט זיך דאָך צייטווייליק געראַטעוועט פון דער געפאַר ארונטערצו־פאַלן אונטער דער נאַצישער הערשאַפט, און דער לפי־ערך גרויסער אַנטייל פון דער יידישער קאָמוניסטישער יוגנט און יידישע פאַכלייט אין סאָוו־טישן אַדמיניסטראַטיוון און ווירטשאַפּטלעכן אַפּאַראַט, געווען ווי אייל אויפן פייער פון דער נאַצישער העצע, וועגן דעם דאָמינירנדיקן יידישן עלעמענט אין באָלשעוויזם, וואָס איז אָן דעם געווג געווען פארהאַסט ביי ברייטע שיכטן

פון דער ווייסרוסישער באַפעלקערונג אויף די דאָזיקע געביטן. דאָ האָט די קאָלאָבאָראַציע פון אַ היפשן טייל פון דער ווייסרוסישער באַפעלקערונג, בפרט שטאָטישער, מיטן אָקופאַנט אָנגענומען אַזעלכע פאָרמען ווי די ווייס־רוסישע הילפס־פאָליציי, וואָס האָט זיך אין פיל פאַלן אַקטיוו באַטייליקט אין יידן־עקזעקוציעס און אין פאַרפאָלגן די אויסבאַהאַלטענע יידן.

אין דעם אָקופירטן סאָוועטישן (מזרחדיקן) טייל ווייסרוסלאַנד האָט די קאָלאָבאָראַציאָניסטישע באָוועגונג וואָס די דייטשן האָבן דאָרט געשאַפן (דער ווייסרוסישער צענטראַלער ראַט אין מינסק מיט ראָדאָסלאָוו אָסטראָוו־סקין בראש, פּראָקלאַמירט ערשט דעם 1טן מערץ 1944) געטראָגן בעיקר אַ בולט אַנטי־סאָוועטישן כאַראַקטער. עס איז סימפּטאָמאַטיש אַז אַן אויפרוף צו די פּאַרטיזאַנער פון דעם „ווייסרוסישן צענטראַלן ראַט" פון 13טן מערץ 1944 מיט אַ וועגדונג זיך אומצוקערן אומבאָשטראָפט פון די וועלדער שווייגט אינגאַנצן וועגן יידן, אין דער צייט וען דער יידישער אָנטייל אין דער ווייס־רוסישער פּאַרטיזאַנקע איז געווען אַ גאַנץ אָנזעעוודיקער סיי אין די רייען פון דער אַלגעמיינער פּאַרטיזאַנקע, סיי אין די באַזונדערע יידישע אָפּטיילן.

נאָטירלעך זענען אויפן אַ״ג „ווייסרוסישן קאָנגרעס" וואָס איז זיך צו־נויפגעקומען אין מינסק אין דער העלפט יוני 1944, געהערט געווארן רעדעס מיט די געווויינטלעכע אַנטי־יידישע אַקצענטן, אָבער זיי זענען גיכער גע־וען באַשטימט פאַרן אָנווענדיקן געגנערשאַפט־קאָמיסאַר גאָטבערג ווי פאַר דער ווייסרוסישער צוהערערשאַפט. איבעריקנס, צווויי וואָכן שפּעטער איז שוין דער צענטראַלער ראַט געלאָפן אין בהלה קיין מערב.

אין דער זאַמלונג פון נאַצישן פּראָפּאַגאַנדע־מאַטעריאַל אין ווייסרוס־לאַנד, וואָס געפינט זיך אין ייוואָ־אַרכיוו, איז פאַראַן נאָר איין פלוגבלעטל מיט אַ בולט אַנטי־יידישער טענדענץ. דאָס איז אַ קליין פלוגבלעטל אונ־טערן קעפּל „צי וויסט אירס" וואָס אָנטהאַלט אַ סטאַטיסטיק וועגן דער ראָל פון די יידן אין דעם פּאַרטיייִשן און וויירטשאַפטלעכן לעבן פון ראַטנ־פאַרבאַנד.

פון די אַנדערע פּאָליטישע ריכטונגען האָט נאָר די „ביעלאָרוסקאַיאַ נאַראָדנאַיאַ רעספּובליקאַ", געגרינדעט אין 1918, וואָס איז על־פּי־רוב באַ־שטאַנען פון צוריקגעקומענע עמיגראַנטן, געהאָט מער וויניקער אַ פּראַ־

נאַצישע שטעלונג. וועגן דער אינשטעלונג פון אַ דריטער פאָליטישער ריכטונג די אַ"ג „וואָסווישענצי" („דערוועקער") און די „נאַצדעמיס" (נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטן), וואָס זענען באַשטאַנען פון רעשטלעך פון די בימי סטאַלין ליקווידירטע „נאַציאָנאַליסטישע אָפּנייגלער" דריקט זיך אויס דער מחבר פון דעם אויבן־ציטירטן מעמאָראַנדום פון אויגוסט 1942, אַז זיי באַטראַכטן ווי אַ פאַרעטער יעדן אייגעם וואָס שטעלט זיך באַוווסטזיניק אויפן דייטשן צד און פאַרלירט דערמיט יעטוועדן צוזאַמענהאַנג מיט זיינע פאָלקסגענאָסן.

עס וואָלט געווען אינטערעסאַנט אויסצופאָרשן און פעסטצושטעלן די שייכות צווישן דעם שוואַכערן אָפּקלאַנג פון דער נאַצישער אַנטיסעמיטיזם־שער פּראָפּאַגאַנדע ביי די וווייסרוסן און דעם גורל פון דער ייִדישער באָפעלקערונג אויף די וווייסרוסישע געביטן.

מיר שיינט, אַז די כמעט מאַסנהאַפטע דערשיינונג פון דער ייִדישער פאַרטיזאַנקע אויף די דאָזיקע געביטן, די ייִדישע אַ"ג פאַמיליע־לאַגערן אין די וועלדער, וואָס מיר טרעפן נישט אויף קיין שום אַנדערע אָקופירטע געביטן, האָט יאָ אַ שייכות מיט דעם דאָזיקן פאַקט. די סטאַטיסטיק פון דער צאָל געראַטעוועטע ייִדן אין די וווייסרוסישע געטאָס, אין פאַרגלייך מיט אַנדערע פּראָווינצן, וואָלט אונדז געקענט עפּעס לערנען.

3. די נאַצישע אַנטיסעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע צווישן די אוקראַינער

מיר וועלן איצט איבערגיין צו די אוקראַ־ינער.

די לייכסטע אויפגאַבע האָט די נאַצישע אַנטיסעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע געהאַט ביי די אוקראַ־ינער. פון אירן זייט האָבן אוקראַ־ניש־ייִדישע באַציִ־אונגען געהאַט הינטער זיך אַן אַלטע היסטאָרישע טראַדיציע פון בלוטי־קע קאָנפליקטן און שפּאַנונגען, פון דער אַנדערער זייט, איז די פּראָ־דייטשע און שפּעטער פּראָ־נאַצישע אָריענטאַציע געווען פאַרשפּרייט צווישן אַ ברייטן ספּעקטרום פון אוקראַ־ינישע פאָליטישע און מיליטעריש גרופּי־רונגען, אַנהייבנדיק מיט דער סקאָראָפּאַדישטשינע אין 1918.

עס איז נישט נויטיק איבערצוחזרן דאָ באַקאַנטע פאַקטן וועגן אוקראַ־

ניש־דייטשע צוזאַמענארבעט צווישן ביידע וועלט־מלחמות און נאָך סעפּ־טעמבער 1939. מען קען זיי געפינען אין דער רייכער היסטאָרישער לי־טעראַטור וועגן דער פּראָגע.

עס איז אָבער כדאי אונטערצושטרייכן, אַז אָפילו נאָך די ביטערע אַנ־טוישונגען וואָס די דאָזיקע קאָלאַבאָראַציע האָט געבראַכט אין יולי־אויגוסט 1941 די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן פון מעלניקס און באַנדעראָס חדר, וואָס האָט ביי זיי אַרויסגערופן אַן אַנטי־נאַצישן קער, איז דער אַנטי־יידי־שער עלעמענט געבליבן אַ קאָנסטאַנטער פאַקטאָר אין דעם פּאָליטישן פּראָ־גראַם פון דער אָ.או.ב. („אָרגאַניזאַציע אוקראַינסקיך נאַציאָנאַליסטיוו"). באַנדעראָס קאַמף־לאָזונג איז ביזן סוף פּאַרבליבן: „אַן אוקראַינע פריי פון יידן, פּאָלאַקן און דייטשן".

דער צווייטער קאָנגרעס פון דער אָ.או.ב. אין אַפּריל 1941 אין קראָקע האָט אין זיין רעזאָלוציע אָנגענומען די קלאָסישע אַנטי־יידישע לאָזונג פון „יידן־באָלשעוויקעס".

אומעטום אין די אָקופּירטע אוקראַינישע געביטן זענען אין דער או־קראַינישער געזעלשאַפט געקומען צו דער מאַכט די פּראָ־נאַצישע און קא־לאַבאָראַציאָניסטישע עלעמענטן, וואָס האָבן זיך געפלייסט נושא־חן צו זיין ביי די דייטשן דורך אַנטיסעמיטישע אַרויסטרעטונגען. די באַקאַנטע בילי־בולים קעגן יידן, אַז זיי האָבן באַהערשט די סאָוועטיש־אָקופּירטע גאַליציע און וואָלין, אָדער אַז יידן האָבן פאַרמסרט פאַר דער נקוו"ד אוקראַינישע אַנטי־סאָוועטישע טוערס און קעמפערס, וואָס די באָלשעוויקעס האָבן דער־נאָך אומגעבראַכט אין די טורמעס פאַר זייער צוריקטריט, זענען איבער־געדרוקט געוואָרן אין די אוקראַינישע צייטונגען און אין די פּראָקלאַמא־ציעס צום פאָלק מצד לאָקאַלע אוקראַינישע קאָמיטעטן.

זינט דעם ערשטן מאָמענט פון דער אָקופּאַציע האָבן די נאַציס פאר־פלייצט די אוקראַינישע געביטן מיט אַנטי־יידישער פּראָפּאַגאַנדע, וואָס איז פלייסיק איבערגעדרוקט געוואָרן אין די קאָלאַבאָראַציאָניסטישע אוק־ראַינישע צייטונגען אין די אָקופּירטע געביטן, אין דייטשלאַנד און אין טשעכיע. דער דייטשער אַריינמאַרש אויף אוקראַינישע געביטן איז אין פיל שטעט און שטעטלעך באַגלייט געוואָרן מיט אַ כוואַליע פון אַנטי־יידישע

פֿאַגראַמען אין גאַליציע און וואַלין. געווען איינצלנע פֿאַלן וועַן די אוקראַי־ נישע באַפֿעלקערונג האָט אויף אייגענער אָרגאַניזירט קאָנצענטראַציע־ לאַגערן פֿאַר יידן. אין עטלעכע שטעט אין מזרח־גאַליציע האָבן יידן־רע־ פֿערענטן פון דער ציווילער אוקראַינישער פֿאַרוואַלטונג אַרויסגעגעבן אַנטי־ יידישע פֿאַראָרדענונגען. אוקראַינישע קאָמיטעטן האָבן אויסגעאַרבעט פּלע־ נער פון „יודען־אַקציעס" און זיך געווענדט צו דער אויפֿזיכט־מאַכט וועגן אַ דערלויבעניש זיי אַדורכצופֿירן.* באַקאַנט איז די טרויעריקע ראָל פון אוקראַינישער הילף־פֿאָליציי אין די רדיפות און שחיטות אויף יידן אין די אוקראַינישע געביטן און מחוץ זייערע גרענעצן, למשל אין דער גענעראַל־ גובערניע. אין דעם פּרט איז להיפוך צו וויסרוסלאַנד, נישט געווען קיין וועזנטלעכער חילוק צווישן דער איינשטעלונג פון דעם רוב אוקראַינישער באַפֿעלקערונג אין דער אָקופּירטער סאָוועטישער אוקראַינע און אין מזרח־ גאַליציע און מערב־וואַלין, וואָס זענען ביז סעפּטעמבער 1939 געווען אין די גרענעצן פון דער פּוילישער רעפּובליק.

אין אַ געהיימען דייטשן רייזע־באַריכט וועגן דער סאָוועטישער אוק־ראַינע פון יוני 1943 שטעלט זיין מחבר פעסט, אַז בעת זיין נסיעה האָט ער אָנגעטראָפֿן נאָר אויף 4 יידן און דאָס אין אַ שטראָף־לאַגער פון דער „עט־ דע" וווּ זיי זענען געווען באַשעפטיקט אַלס שניידערס און „אַז די אוקראַי־ נער האָבן גאַנץ גלייכגילטיק אויפגענומען די עקזעקוציעס איבער די יידן".

ביי די אוקראַינער איז, דאָבט זיך, דער חילוק געווען אַ פֿאַרקערטער ווי ביי די וויסרוסן: אין די געביטן וואָס זענען געווען ביז סעפּטעמבער 1939 אונטער פּוילישער הערשאַפט זענען געווען לפי־ערך מער פֿאַלן פון הילף און סימפּאַטיע לגבי די פֿאַרפֿאָלגטע יידן ווי אין דער סאָוועטישער אוקראַינע. צוויי ציפערן וועלן אפשר דאָס בולט אילוסטרירן: וועַן די סא־ וועטן האָבן צוריק דעראָבערט קיעוו האָבן זיי אָנגעטראָפֿן נאָר אַ פּאָר יידן וואָס האָבן זיך געראַטעוועט אַדאָנק הילף פון זייערע אוקראַינישע שכנים. אין לעמבערג האָט זייער צאָל דערגרייכט לכל־הפּחות צו עטלעכע צענד־

* פֿיליפּ פּרידמאַן, אוקראַינישע־יידישע באַציונגען בעת דער נאַצי־אָקופּאַציע, יוד־ בלעטער, באַנד 41, 1958/1957, ז' 238.

ליק, וואָס זענען ניצול געוואָרן מיט דער הילף פון אוקראַיִנער און פּאָלאַקן. אַן אָפּיציעלער דייטשער באַריכט פּאַר אָקטאָבער 1942 צונויפגעשטעלט פון הויפּט־פּראָפּאַגאַנדע־אַמט אין קראָקע שטעלט פעסט פאַר לעמבערג, אַז אויף די דורכשניטלעך גוטע שטימונג פון דער [אוקראַיִנישער באַפעלקע־רונג] איז געפאַלן אַ שאַטן מחמת די אָנהאַלטנדיקע וועריזרונג פון אַרבע־טער פאַר דעם רייך און צוליב די נאָך אָנגייענדיקע אומזידלונג פון די יידן". דער באַריכט פרווט דעם לעצטן פאַל דערקלערן חלילה נישט מיט סימפּאַטיע צו די יידן, וואָס וועגן דער גויטוועגדיקייט פון זייער ליקווי־דאַציע איז, לויט דעם באַריכט, די באַפעלקערונג (סיי די רייכסדייטשישע, סיי די אָרטיקע) אינגאַנצן איבערצייגט, נאָר מיט די „אויסזידלונג"־מעטאָדן, וואָס זענען לויט דער מיינונג פון זייער מחבר — „נישט ווירדיק פאַר אַ קולטור־פאָלק און פּראָווואָצירן דירעקט צו פאַרגלייכן די מעטאָדן פון דער געסטאַפּאָ מיט די פון דער „גע.פּע.או".

מיר האָבן אַ גרונט צו צווייפלען אין דער ריכטיקייט פון דער ענע־ראַליזירנדיקער פעסטשטעלונג אין דעם דאָזיקן פּראָפּאַגאַנדע־דאָקומענט. מיר ווייסן, אַז נישט אַלע אוקראַיִנער זענען געווען איבערצייגט אין דער דאָזיקער „גויטוועגדיקייט". עס איז געווען אָנצוווייזן אויף מעטראָפּאָליט שעפּטיצקים בריוו צו הימלערן פון פעברואַר 1942, אין וועלכן ער האָט פּראָטעסטירט קעגן די יידן־אַקציעס, אויף זיין „הירטנבריוו" פון נאָוועמ־בער 1942 קעגן מאַרדן יידן, אויף די רעטונג־אַקציע פון די אוניאַטישע סטודיטישע קלויסטערס און אויף די צענדליקער איניציוויידועלע פאַלן פון ראַטעווען יידן, וואָס פילופּ פּרידמאַן ציטירט אין זיין דערמאָנטער אָפּ־האַנדלונג. פון דער אַנדערער זייט, מוז מען אָבער פעסטשטעלן, אַז פון אַלע סלאַווישע פעלקער אין מזרח־אייראָפּע אונטער נאַצישער אָקופּאַציע, האָט זיך ביי קיין שום פאָלק נישט מאַניפעסטירט אַזוי אַקטיוו און מיט אַזאַ רוצ־חישער התמדה באַגלייטער אָנטייל אין דער אויסראָטונג פון דער יידישער באַפעלקערונג, ווי ביים אוקראַיִנישן.

די קאָמבינאַציע פון אַן אַלטן, אין היסטאָרישן באָדן פאַרוואָרצלטן אַנטיסעמיטיזם, מיט נאַצישער מענטשן־פרעסערישער יידן־שנאה האָט דאָ, אויף דער אוקראַיִנישער ערד, אַרויסגעבראַכט דעם „רייכסטן" און בלו־טיקסטן שניט.

אָפּגעראַטעוועטע ייִדישע קולטור־אוצרות נאָך דער מלחמה

דער נאַצישער פלאַן אויסצורעטן דאָס ייִדישע פּאָלק אין איראָפּע האָט געצילט נישט בלויז אין זיין פיזישן, נאָר אויך אין זיין גייסטיקן קיום. צוזאַמען מיטן ייִדישן פּאָלק האָט אויך, לויט היטלערס טייוולאַנישער פּאַנטאַזיע, געזאָלט פֿאַרשווינדן דער זכר פון ייִדישער גייסטיקער שאַפֿונג אין איראָפּע פּאַר די לעצטע 1.000 יאָר.

העכסטנס האָט ייִדיש לעבן און ייִדישער גייסט געזאָלט עקסיסטירן, ווי אַ פֿאַרשווונדענער היסטאָרישער פענאָמען, אין די נאַצישע מוזייען אין דער פֿאָרעם פון מוזאַלע עקספּאָנאַטן און קאַריקאַטורן. זיי האָבן שוין אָפּילו באַצייטנס געגרייט אַזעלכע מוזייען, וואָס זאָלן אָפּשפּיגלען דאָס לעבן פון פֿאַרשווונדענעם אייראָפּעישן ייִדנטום, אין פּראָג, לאָדזש און אָפּנים אויך אין אַנדערע ערטער. (אין לאָדזשער געטאָ האָבן זיי אָפּילו געפונען אַ ייִדישן „פּראָפּעסאָר", וואָס האָט צוזאַמען מיט אַ שטאַב ייִדישע מיטאַרבעטער געגרייט קאַריקאַטורן פון ייִדישע טיפּן און ייִדיש לעבן; אַ צאָל עקספּאָנאַטן געפינען זיך איצט אין מוזיי פון ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע).

ייִדישע ביבליאָטעקן, אַרכיוון, קונסט־זאַמלונגען האָבן געקענט עקסיסטירן נאָר ווי אַ מאַטעריעלער באַשטאַנדטייל פון פּסעוודאָ־וויסנשאָפּטלעכע נאַצישע פֿאָרש־אינסטיטוטן פֿאַר „יודען־קונדע". איבעריקנס האָבן די נאַציס די דאָזיקע רויב־פֿאָליטיק פון קולטור־אוצרות אָנגעוועדט נישט נאָר לגבי ייִדן, נאָר אויך לגבי אַנדערע פעלקער, וואָס זענען געוואָרן קרבנות פון נאַצישער אַגרעסיע. פֿאַר דעם צוועק איז געשאַפֿן געוואָרן נאָך אין יאָר 1939 אַ ספּעציעלער אַמט, דער א"ג „אייזנאַץ־שטאַב ראָזענבערג", מיטן נאַצי־טעאָרעטיקער אַלפרעד ראָזענבערג בראש.

ראָזענבערגס באַאַמטע האָבן זיך ווי אַ געגנסטער־באַנדע פֿאַרשפּרייט

איבער דער אָקופירטער אייראָפּע, געגישטערט ווו מען האָט באַדאַרפט, פון ריגע, ווילנע, מינסק, אין מזרח, פּאַריז, בריסל, אַמסטערדאַם אין מערב, ביז רוים, בעלגראַד, סאַלאָניק אין דרום. דער איינזאַץ־שטאַב האָט געהאַט צענדליקער אָפּצווייגונגען אין אַלע באַזעצטע לענדער און ער האָט געטאָן זיין אַרבעט בשלימות. אין מזרח־אייראָפּע אַליין האָט ער „באַזוכט" 375 אַרכיוון, 957 ביבליאָטעקן, 535 אינסטיטוטן און 402 מוזייען. די קאָנפיס־קירטע מאַטעריאַלן זענען צוגעשטעלט געוואָרן אין דער בערלינער צענטראַלע פון וואַנען זיי זענען פאַרטיילט געוואָרן אין קאָלעקציעס צווישן די פאַרשיידענע דייטשע אינסטיטוציעס, אוניווערסיטעטן, צווישן דער נאַציפּאַרטיי, אַרמיי־שולן א״א. יידישע אַרכיוון און ביבליאָטעקן זענען אַריבער־געפירט געוואָרן אין ראָזענבערגס „אינסטיטוט צור erפאָרשונג דער יודענפראַגע" אין פּראַנקפורט אם מיין, אין געבעלס' „אינסטיטוט צור סטודיום דער יודענפראַגע" אין בערלין אאז״ו. ראָזענבערג האָט אויך נישט פאַרזען זיינע קאָלעגן. דער „קונסט־ליבהאָבער" געריגג האָט געקראָגן טייערע בילדער, טעפּיכער, אַנטיקן פון ייִדישע מוזייען, פּריוואַטע בילדער־קאָלעקציעס פון פּאַריז, בריסל און אַמסטערדאַם. דער סאַמעראַדנער „פּירער" אליין האָט חלילה נישט פאַרבראַקירט ראָזענבערגס „מתנות", וואָס זייער ווערט האָט זיך געשאַצט אין מיליאָנען דאָלאַרן. אַזוי איז אין משך פון יאָרן אַנגעגאַנגען פון מלוכה־געזעצן „לעגאַליזירטע" גזילה פון פרעמדן קולטור־אייגנטום בכלל און פון ייִדישן קולטור־פאַרמעגן בפרט.

דאָס וואָס האָט אין די אויגן פון די „יודענקענער" נישט געהאַט קיין ווערט איז וואַנדאַליש פאַרניכטעט געוואָרן. אין ווילנער ייִוואָ־בנין ווו מען האָט קאָנצענטרירט אָנגעראַבעוועטע ביבליאָטעקן און אַרכיוון פון דער גאַנצער געגנט, זענען גרויסע ביכער־טראַנספאָרטן פאַרקויפט געוואָרן אין פאַפיר־פאַבריקן אָדער אויף מאַקאַלאַטור.

שפּעטער ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די סיסטעמאַטישע באַמבאַרדירונגען פון דייטשע שטעט מצד דער אַלייַרטער אַוויאַציע, האָבן די נאַציס פאַרטיילט די דאָזיקע קאָלעקציעס אויף קליינע טיילן און זיי אויסבאַהאַלטן אין קלענערע שטעטלעך און דערפער. ווען די אַרמייען פון דער זיגרייכער קאַאַליציע האָבן זיך אָנגעהויבן צו דערנענטערן פון מזרח און פון מערב

זענען אין אייניקע ערטער אין נידערשלעזיע אין קעלערן פון אַ שלאָס לעבן גלאַץ (היינט קלאָצקא אין פּוילן) דעפּאָנירט געווען גרויסע טיילן פון די אָנגעראַבעווענע יידישע קולטור־אוצרות.

נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון די דייטשע אַרמייען אין מאַי 1945 האָט מען אין פאַרשיידענע ווינקלען פון דייטשלאַנד אָנגעהויבן אויפצודעקן די אויסבאַהאַלטענע גזילה. אין אָפּענבאַך (בייערן) וווּ עס איז געווען דער צענטראַלער דעפּאָ פון דער אַמעריקאַנער זאָנע (אין דעם בנין פון דער אי. ג. פאַרבנאינדוסטריע) האָט זיך במשך מערץ־נאָוועמבער 1946 אָנגעקליבן העכער 2,300.000 ביכער אוּן אַרכיוו־טעקעס.

אין די אונטערערדישע קעלערן פון דעם שלאָס ביי גלאַץ (סאָוועטישע אָקופּאַציע־זאָנע) איז צוו״אַנד געפונען געוואָרן אַ טייל פון די רייכע מאַנוסקריפּטן־זאַמלונגען פון יידישן טעאָלאָגישן סעמינאַר, אין ברעסלע, פון דעם ראַבינער־סעמינאַר אין ווין, פון דער סינאַגאָגע־ביבליאָטעק אין וואַרשע. אין קעלערן אוּן בוידעמער פון פּוילישע מאָנאַסטירן אוּן קירכן זענען געפונען געוואָרן צענדליקער טויזנטער ספרים אוּן ביכער פון די רייכע יידישע געזעלשאַפטלעכע אוּן פּריוואַטע ביבליאָטעקן אין פּוילן, וווּ עס איז כּמעט נישט געווען קיין יידישער ישוב אָן אַ ביבליאָטעק.

די געשיכטע ווי אַזוי טיילן פון די דאָזיקע קולטור־אוצרות זענען אָפּגעראַטעוועט אוּן אומגעקערט געוואָרן אין יידישע הענט קלינגען ווי פּאַנטאַסטישע מעשיות.

1. די קולטור־אוצרות פון ווילנער ייִוואָ

נאָך אין 1944 וועהן די מלחמה האָט זיך געפונען אין פּולן גאָנג האָט דער אַמעריקאַנער ייִוואָ געטאַכט אומאויפהערלעכע באַמיונגען ביים סטייט־דעפּאַרטאַמענט אוּן קריגס־מיניסטעריום כּדי צו פאַרזיכערן אַז די אַרויס־געפירטע מאַטעריאַלן פון ווילנער ייִוואָ, וואָס זענען אַריבערגעבראַכט געוואָרן אין ראָזענבערגס „ייִדנקעניגרישן״ אינסטיטוט זאָלן נאָכן נצחון אי־בער די נאַציס אומגעקערט ווערן צו זייער לעגאַלן בעל־הבית — דעם יידישן ווייסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין ניו־יאָרק.

נאָך לאַנגע און אָנשטרענגענדיקע אינטערוועגן אין דער דאָזיקער אַק־ציע, אַדאָנק דער פּאָזיטיווער שטעלונג צום ענין סיי מצד דעם סטייט־דע־פּאַרטאַמענט, סיי מצד דעם שעף פון דער אַמעריקאַנער אָקופּאַציע־מאַכט אין דייטשלאַנד און נישט אין קיין קלייניגער מאָס, אַדאָנק דעם וואַרעמען אינטערעס און באַמיִונגען אויפן אָרט מצד די פרייַנד פון יִווא, וואָס אייַ־ניקע פון זיי האָבן פאַרגומען פאַראַנטוואָרטלעכע פּאָסטנס אין דער אָקופּא־ציע־אַרמיי, איז געלונגען צו אידענטיפיצירן און אָפּקלייבן אין דעם ריזיקן אָפּענבאַכער דעפּאָ 420 גרויסע קאַסטנס מיט ביכער, ספרים און אַרכיוו־מאַטעריאַלן פון אַמאָליקן ווילנער יִווא. דעם 1טן יולי 1947 זענען זיי אָנ־געקומען קיין ניו־יאָרק און זיי זענען איבערגעגעבן געוואָרן צו זייערע לע־גאַלע אייגנטימער — דעם אַמעריקאַנער יִווא. איצט בילדן זיי דעם הויפּט־קערן פון דער ביבליאָטעק און אַרכיוו פון יִווא. אויך אַנדערע יִידישע ביבליאָטעקן און אַרכיוון ווי למשל די באַרימטע יודאַיסטישע ראָזענטאַל־ביבליאָטעק, די ביבליאָטעק פון דער שפּינאָזע־געזעלשאַפט אין אַמסטער־דאַם א״א זענען אומגעקערט געוואָרן צו זייערע בעלי־בתים.

2. די יִידישע ביבליאָטעקן און אַרכיוון פון די קהילות אין ברעסלע און ווין

די דאָזיקע רייכע זאַמלונגען וואָס האָבן געהאַט א שם מיט זייערע אומשאַצבאַרע כתב־ידן און יקר־המציאותן, זענען נאָך דער מלחמה געפּו־נען געוואָרן אין אַזעלכע ערטער ווי אין טהרה־שטיבל פון דעם ברעסלער יִידישן בית־עולם, אין די קעלערן פון דעם גלאַצער שלאָס, אַלץ ערטער וואָס האָבן זיך געפונען אין דער סאָוועטישער אָקופּאַציע־זאָנע. זייער גורל איז דעריבער געווען אַן אַנדערער, אין הסכם מיט דער סאָוועטישער פּא־ליטיק אין די אָקופּירטע געביטן. מען איז שפּעטער געווויר געוואָרן, אַז די זעלנער פון סאָוועטישן גאַרניזאָן האָבן ווינטער־צייט געהייצט מיט דעם פּאַר זיי וועלכע זאָלן פאַפּיר און אויך פּאַרקויפט צו אַרטיקע יִידן, וואָס זע־נען ווי רעפּאַטריאַנטן פון ראַטנפאַרבאַנד באַזעצט געוואָרן אין ניִדערשלע־זיע, מענטעלעך, ספרים א״א ריטועלע חפצים. דער גרעסטער טייל איז

שפּעטער וואַנאַנעווייז אַרויסגעפירט געוואָרן קיין מאָסקווע. עס האָט זיך דאָך אייגנגעבן אַריבערצופירן קיין וואַרשע אין ווינטער פון 1947 אין אַרכיוו און ביבליאָטעק פון ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אַ גרויסן טייל פון דעם ברעסלער קהילה־אַרכיוו און פון דער ביבליאָטעק פון ייִדישן טעאַאַטער סעמינאַר ווי אויך צענדליקער כתב־ידן פון אַרכיוו און ביבליאָטעק פון דער ווינער קהילה. זיי געפינען זיך היינט אין ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין פוילן.

3. די אונטערערדישע חורבן־אַרכיוון

באַווּסטזיניקע קולטור־טוער און יחידים אין פאַרשיידענע געטאָס האָבן במשך פון יאָרן געזאַמלט דאָקומענטן וועגן ייִדישן אומקום און ייִדישן ווידערשטאַנד אונטער די נאַציס.

פילנדיק אַז עס דערנענטערט זיך דער טראַגישער סוף און ווילנדיק אַז עס זאָל פאַר די צוקונפטיקע ייִדישע דורות בלייבן אַ זכר פון דער ביישפיללאָזער ייִדישער מאַרטיראָלאָגיע און העלדישן ווידערשטאַנד, האָבן זיי די דאָזיקע בלוטיקע חורבן־דאָקומענטן איבערגעגעבן דער מאַמע ערד, זי זאָל זיי אויסהיטן פאַר דער צוקונפט. דאָס האָט געהאַט אַן אָרט אין די געטאָס אין וואַרשע, ווילנע, ביאַליסטאָק, לאָדזש און אַנדערע שטעט. ווי נאָר די מלחמה האָט זיך פאַרענדיקט איז מען אומעטום צוגעטראָטן אויפּצוגראָבן די באַהאַלטענע דאָקומענטן און אין אַ צאָל פאַלן זענען די באַמיונגען געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג. אַזוי האָט מען אין צוויי ערטער ביים גראָבן פונדאַמענטן אויפן שטח פון געוועזענעם וואַרשעווער געטאָ, פון וועלכן עס איז פאַרבליבן נאָר אַ מדבר פון ציגל און שטיינער, אין סעפטעמבער 1946 און נאָוועמבער 1950 געפונען דעם גרעסטן טייל פון דעם באַגראָבענעם געטאָ־אַרכיוו, היינט — רינגעלבלום־אַרכיוו. זיי זענען געווען באַהאַלטן אין 10 מעטאַלענע קעסטלעך און אין 2 הערמעטיש־פאַרמאַכטע גרויסע מילך־קאַנען.

וויכטיקע טיילן פון דעם ווילנער געטאָ־אַרכיוו זענען נאָך דער מלחמה אָפּגעפונען געוואָרן דורך די דיכטער סוצקעווער און קאַטשערגינסקי און

זיי געפינען זיך היינט אין יידוא, די דיכטער האָבן אויך נאָך דער מלחמה אויפגעזוכט און אַרויסגעראַטעוועט פון אונטערן אייזערנעם פאָרהאַנג, וויכ־טיקע יידוא־מאַטעריאַלן, וואָס די יידישע געצוונגענע מיטאַרבעטער פון ראָזענבערג־שטאָב אין וילנע (צו וועלכע זיי האָבן אויך געהערט) פלעגן מיט דער גרעסטער מסירות־נפש אַריבערשמוגלען פון יידוא־בנין אין גע־טאָ אַריין און דאָרט זיי אויסבאַהאַלטן.

אין ביאַליסטאָק און אין לאָדזש זענען אויפן שטח פון די געוועזענע געטאָס אויסגעגראָבן געווארן גרויסע געהיימע חורבן־אַרכיוון, וואָס געפי־נען זיך היינט אין ניו־יאָרק, וואַרשע און ירושלים (טאַמאַראָף־אַרכיוו אין יד־ושם, זאָנאַבענד־זאַמלונג אין יידוא, דער רייכער אַרכיוו פון לאָדזשער געטאָ אין יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע אאַז"וו).

געווען אָבער פיל פאַלן וועו דאָס זוכן נאָך באַגראָבענע מאַנוסקריפטן און דאָקומענטן האָבן זיך פאַרענדיקט אָן רעזולטאַטן. אָדער זיי זענען דורך אַ צופאַל בעת דער מלחמה אַנטדעקט און פאַרניכטעט געוואָרן, אָדער זיי זענען געווען שלעכט פאַרזיכערט קעגן פייכטקייט און מען האָט זיי גע־פונען אין צושטאַנד פון טיילווייזער אָדער פולשטענדיקער צעפויל־טקייט. וויכטיקע זאַמלונגען פון דאָקומענטן, ליטעראַרישע שאַפונגען און אַנדערע קולטור־ווערטן זענען אַזוי אַרום געגאַנגען לאיבוד.

עס איז אָבער זיכער, ווי עס האָט באַוויזן דער לעצטער פאַל פון אויס־גראָבן אין אוישוויץ אַ טאָגבוך פון לאָדזשער געטאָ, אַז די ערד באַהאַלט נאָך טיף אין איר שויס נישט ווייניק פאַרגראָבענע דאָקומענטן וועגן לעבן און אומקום פון איראָפעישן יידנטום.

רשימה פון נעמען

א

אַדאַמאָוויטש, אירענא — 164.
אולינאָוער, מרים — 236.
אָזשעשקאָווא — 238.
אחד העם — 19, 97, 107, 216.
אייזענבערג, ל. — 98.
אייזענשטאַדט, מ. ד״ר — 98.
אייכמאַן — 130.
איינהאָרן, אהרן — 179.
אינדיק, אָטאָ — 220.
אלדאנאָוו — 238.
אַלעקסאַנדער דער 1טער — 94, 96.
אַלעקסאַנדער דער צווייטער — 86, 96.
אַלעקסאַנדער דער דריטער — 96, 99.
אַנדערס, געזעראַל — 169.
אַנ־סקי, ש. — 14, 93, 95.
אָסטראָווסקי, ראַדאָסלאָוו — 257.
אָסטראָוער, לייביש — 122.
אָסיפאָוו — 96.
אסף, ש. הרב — 106.
אַקסעלראָד, פּאָוועל — 102.
אקסענפעלד — 94.
ארז, יהודה — 106.
אַרשאַנסקי, י. ג. — 86, 87, 88, 90.
אַש, שלום — 239.

ב

באַטאַרי סטעפאַן — 90.
באַטווינניק, ג. — 93.
באַלאַבאַן, מאיר פראָפּ׳ — 36, 108, 114, 194.
באָלעכאָווער, בער — 104.
באַנדעראַ — 157, 158, 259.
באָראָוואָי, ש. — 103.
באָראָכאָוו, בער — 191.
באָראָן, סאַלאָ פּראָפּ׳ — 41, 43.
בוכבינדער, נ. א. — 99, 100.
בורדעצקי, פעליקס — 249.
ביאַליק, ח. נ. — 97, 145, 191, 202, 209, 216, 233.
בעטהאָווען — 220.
בערגער — 220.
בערמאַן, א. — 149.
בערמאַן, מ. — 88.
בערשאַדסקי, סערגיי אַלעקסאַנדראָוויטש — 9, 10, 11, 86, 89, 90.
בעש״ט — 20.
בראָדערזאָן, משה — 235.
בראָדאָ, א. — 93.
ברוינער, יצחק — 236.
ברוצקוס, י. — 84, 102, 103, 105.
בריילאַנט, דאַרע — 106.

ג

גאָטבערג — 257.
גאָלדע, אסתר — 122.
גאָלדפאַדען — 191.
גאָלדשטיין — 14.
גאָלדשמיד, ד״ר — 118.
גאָליצין — 88.
גאָלערט, פרידריך — 242, 245, 246.

גאַרדאַן, י. י. — 95.
גאַרקי — 238.
גוטערמאַן, יצחק — 49.
גורלאַנד, ח. י. — 91.
גינזבורג, ד. באַראַן — 96, 106.
גינזבורג, סאָפיאַ — 106.
גינצבורג, בנימין — 78.
גינצבורג, יוסף הרב — 67, 78.
גינצבורג, יצחק אייזיק הרב — 65, 67, 68, 76.
גינצבורג, מרדכי הרב — 65.
גינצבורג, שאול — 13, 84, 93, 94, 98, 103, 105.
גינצבורג, שאול הרב — 67, 68, 73.
גינצבורג, שמעון הרב — 67.
גליקסמאַן, פנחס זעליק — 43.
געבעלס — 117, 243, 246, 250, 252, 254, 263.
געטעל, פערדינאַנד — 247, 248, 249.
געלבער, נ. מ. — 36, 106.
געמס, יעקב — 44.
געראַל, נ. — 101.
געריגג — 263.
געשוני, ג. — 98.
גץ, ברכיה — 25.
גראַדזענסקי, חיים עוזר הרב — 214, 222.
גראובארד, פנחס — 48.
גרוזענבערג, ד"ר — 95.
גריגאַריעוו — 101.
גרינבוים, יצחק — 106, 122.
גרעץ — 18, 96.

ד

דוב, ל. וו. — 240.
דובנאַוו, שמעון פראַפ' — 9, 11, ביז 24, 27, 28, 84, 90, 91, 92, 95, 98, 101, 102, 103.
דוראַזשעצקי, מאַרק ד"ר — 220, 224.
דוקער, אברהם — 15.
דיאַגענעס — 220.
דינור, בן־ציון — 25, 27.
דעמביצער — 22.

ה

האגעמאן, וואַלטער — 240.
האַלענדערסקי — 10.
האַנאַוער, נתן נטע — 30.
האַרנפעלד — 12.
האַרקאַווי (הרכבי) — 10, 22, 88, 90, 95, 97.
היטלער — 128, 129, 160, 243, 245, 262.
היינע — 239.
הימלער — 157, 160, 261.
הירץ, שאול — 67.
הירשביין, פרץ — 219.
הירשפעלד, לודוויג פראַפ' — 187.
הענקעל, י. — 95.
העסטען, יולי — 17, 84, 90, 92 ביז 94, 96, 98.
הערצל — 145, 202, 233.

וו

וואהל, יהודה יודיטש — 90.
וואַרשא, משה — 122.
וויטענבערג — 155.
ווישניצאַק, מ. — 103.
ווינאַווער, מאַקס — 12, 14.
ווינטשעווסקי, מ. — 94.
ווילנער גאון — 97, 106.
ווישניאַוויעצקי, מיכאל קאַריבוט — 67.
ווישניצער, מאַרק — 12, 14, 84, 94, 103, 104, 106.
וועדפעל — 192.

ז

זאַנענבערג — 238.
זיגעלבוים, שמואל — 51, 54, 55.
זילבערבערג, לעוו — 106.
זילבערבערג, קסעניע — 106.

זעליקאָוויטש, יוסף — 237.
זשאַבאָטינסקי, זאב — 145.
זשעראָמסקי — 238.

ח

חפץ, משולם פייוויש — 78.

ט

טובים, יצחק ד״ר — 22, 102.
טורקאָו, י. — 197.
טענענבוים־טאַמאַראָף, מרדכי — 135, 151, 169, 267.
טראמפּעלדאך — 256.
טרייסטמאַן, הרב — 238.
טרעמבאַטש, מ. — 236.
טשאַצקי, טאַדעוש — 9, 10.
טשודנער — 192.
טשערניאַקאָוער, אליהו — 17, 84, 85, 101, 102, 103.
טשערניאַקאָוו, אַדאַם — 50, 197.

י

יהואש — 213.
יפה, אהרן — 63.
יפה, ישראל הרב — 63.

כ

כוואַלסאָן, א. — 95.
כמיעלניצקי, ב. — 91.
כץ, בן־ציון — 97, 98, 105.
כץ, יוסף — 78.

ל

לאָזינסקי — 98.
לאנדאו, אַדאָלף — 90.
לאַנדוי, זישע — 122.
לאפין, בעלא — 106.
לודוויג — 239.
לוריא, רחל — 106.
לידזבארסקי, מאַרעק — 122.
לייוויק, ה. — 216.
לייזעראָוויטש, י. — 236.
ליכטנפעלד, גבריאל יהודה — 116.
ליסט — 220.
ליפשיץ, ש. — 95.
לעאָנטאָוויטש, פ. י. — 87.
לעהמאן, שמואל — 47 ביז 50.
לעוואַנדא, אָ. — 88.
לעווידאָוו, י. ל. — 99.
לעוויטא, גוסטאַוו — 122.
לעווין, גרשון ד״ר — 155.
לעוועַנטאַל — 118.
לעזין — 192.
לעשטשינסקי, י. — 102, 103.

מ

מאהלער, רפאל — 35, 36, 41.
מאור, יצחק — 106.
מאַלאַטאָוו — 134.
מאַנגער, יצחק — 235.
מאַנדעלשטאַם, מ. — 95.
מאַצאַרט — 220.
מאַרגולעס, א. — 90.
מאַרעק, פּ. — 13, 17, 84, 91, 92, 93, 94.
מאַרקס, קאַרל — 192.
מגיד, ד. — 94.
מגיד, מ. — 67.
מהרש״א — 115.
מהרש״ל — 115, 116.
מילייקאָווסקי, י. ד״ר — 179.
מיעטשיסלאָוו — 170.
מעלניק — 157, 158, 259.
מענדעלזאָהן, יחיאל — 116.

מענדעלסאָן, מ. — 97.
מענדעלע מוכר ספרים — 191, 209, 221.
מענעס, א. — 103.
מערין, משה — 44.
מרגלית, יהודה לייב הרב — 120.

ג

נוימאַן, איזידאָר — 118.
גוראָק, מ. הרב — 106.
נייפעלד, דניאל — 118.
ניקאָליי דער 2טער — 98.
נעוואַכאָוויטש, לייב — 96.

ס

סאָסי, י. — 92.
סאָקאָלאָוו, נחום — 22, 97, 121, 122.
סגל, שמואל הלוי — 63, 69.
סולימא — 19.
סוצקעווער — 223, 266.
סטאַלין — 107, 258.
סטודניצקי, וולאַדיסלאַוו פראָפ׳ — 247, 248, 249.
סטרוג — 238.
סטרוזשעצקא — 122.
סירקין — 12.
סלושץ, דוד הרב — 105.
סלושץ, נחום פראָפ׳ — 105.
סעגאַל, יעקב — 102.
סעוו — 12.
סעוויר, מ. — 95.
סקאוסקי, י. ע. — 247, 248, 249.

ע

עליאָוויטש — 122.
ערליך, העניריק — 116.
ערליך, משולם — 116.
ערנבורג — 238.

פ

כאָזנאָנסקי, יאַקוב — 237.
פאָזנער, זלמן — 120, 121.
פאָניאַטאָווסקי, סטאַניסלאַוו אויגוסט — 92.
פאפיערנא, אברהם יעקב — 121.
פאַפערנאָ, א. — 94.
פוזנר, אברהם בן מרדכי — 63.
פילגיאַק — 238.
פינסקי, דוד — 220.
פעטליורא — 101.
פערל, יוסף — 42, 43.
פרוס — 238.
פרילוצקי, נח — 48.
פרץ, י. ל. — 117, 122, 191, 206, 209, 216, 220, 221, 239.

פ

פויכטוואַנגער — 192, 239.
פיינבערג, דוד — 105.
פיינשטיין, ל. — 85.
פין, שמואל יוסף — 9, 83, 85, 86.
פלאַוויוס — 213.
פלאַקס, חיים — 122.
פראַנק, יעקב — 19.
פראַנק, שלמה — 237.
פרוידי, זיגמונד — 29.
פרומקין, ב. — 92.
פרידמאַן, פיליפ — 35 ביז 39, 41 ביז 46, 260, 261.
פרידנשטיין, ש. — 85.
פרענקל, ע. נ. — 102.
פרענקעל, זכריה — 97.

צ

צווייג — 192.
צונזער, אליקום — 221.
צונץ, יום־טוב ליפמאַן — 96.

צייטלין, הלל — 179.
צייטלין, יהושע — 120.
צינבערג, ישראל ד״ר — 15, 17, 84, 93, 94, 98, 103, 216.
צעדערבוים, אַלעקסאַנדער — 107.

ק

קאגאן, מ. — 95.
קאָהוט, געאָרג אַלעקסאַנדער — 41.
קאָוונער, או. — 94.
קאָוונער, יוסף — 236.
קאָזשען, נתן — 122.
קאַטשערגינסקי — 223, 266.
„קאלינא״ — 166.
קאַלמאַנאָוויטש, ח. ז. — 179.
קאַמענעצקי, ש. — 93.
קאַנטאָר, י. ל. — 107.
קאַנטאָר, ר. — 99.
קאַצענעלסאָן, ל. ד״ר — 95, 96.
קאָראָ, יוסף חיים הרב — 117.
קאָרלין, א. — 106.
קאָשטשושקאָ — 29.
קוויאַטעק, יוליאַן — 122.
קויטסקי — 192.
קולישער, מיכאל — 14.
קורסקי, פ. — 103.
קירזשניץ, א. ד. — 100.
קלוויזנער, י. — 97.
קלוויזנער, ישראל — 106.
קליאַטשקאָ, ל. — 98.
קליינמאַן, י. — 98, 99.
קלעפפיש, מיכאל אינזשיניער — 163.
קראוסהאַר, אַלעקסאַנדער — 10, 19.
קראַסני־אדמוני, ג. — 100.
קריינין, מ. — 96.

ר

ראַבינאָוויטש, ל. — 97.
ראַבינאָוויטש, שאול פנחס — 96, 97.
ראַבינסאָן, יעקב ד״ר — 44.
ראוורעבע — 99.
ראָזין, א. — 103.
ראָזענבערג, אַלפרעד — 262, 263, 264, 267.
ראָזענטאַל — 265.
ראָזענפעלד, ש. — 95, 98.
ראַטנער, מ. — 98.
ראָמאַנאָוו — 97.
ראנקע — 128.
ראפעס, מ. — 100.
רומקאָווסקי, מ. ח. — 44, 141, 148, 225, 226, 228 ביז 231, 233 ביז 235, 239.
רוסהיים, יוסף איש — 96.
ריבענטראָפּ — 134.
ר׳ יוסף בן אליהו — 106.
רייזען, אברהם — 191.
רייס, א. — 53.
ר׳ משה חיים אפרים פון סודילקאָוו — 20.
רינגעלבלום עמנואל — 35, 36, 38, 39, 49, 50, 139, 143, 144, 193, 194, 253, 266.
רעווויצקי — 102.

ש

שאיעוויטש, ש. — 237.
שאליט, משה — 42.
שאַפּיראָ, ברידער — 99.
שאַצקי, יעקב ד״ר — 14, 29 ביז 34, 40, 41, 109.
שאָר, מ. — 18, 36, 92.
שבתי צבי — 19.
שובערט — 220.
שולמאַן, קלמן — 107.
שור — 193.
שטיינבערג, א. ד״ר — 85, 102.
שטערנבערג — 10.
שטערנבערג, לעוו — 99.
שייגבוים, יחיאל — 153, 154, 170.

שיליס, ה. — 236.
שיפער, יצחק — 18, 36, 40, 41.
שיקאַרסקי, געגעראַל — 165, 166, 251, 252.
שלום־עליכם — 107, 191, 209.
שעכטמאַן, י. ב. — 101.
שענקעוויטש — 238.
שעפטיצקי, אַנדריי מעטראָפאַליט — 157, 261.
שעראַקאָוסקי, דוד — 237.
שפיגאַזע — 29, 33, 265.

פון זעלבן מחבר:

א יידישע קהילה אין פוילן ביים סוף פון אַכצנטן יאָרהונדערט. **וואַרשע**, 1934.

געשיכטע פון די יידן אין פּלאָצק. **ערשטער באַנד** (1237—1657), **וואַרשע**, 1939.

ערנבוך פון יידישער געשיכטע. **ערשטער טייל** (אַלטערטום), **וואַרשע**, 1947.

דאָס פּוילישע יידנטום

ביכער-סעריע פון דעם צענטראל-פארבאנד פון פּוילישע יידן
אין ארגענטינע

רעדאקטאָר: מאַרק טורקאָוו

פֿאַרלאַג-לייטער: אברהם מיטלבערג

ביז איצט דערשינען:

1) מאַרק טורקאָוו — מלכה אַוושיאַני דערציילט... (אויספֿאַרקויפט)
2) ה. ד. נאָמבערג — י. ל. פּרץ (אויספֿאַרקויפט)
3) ח. גראָסמאַן־וויערניק — טרעבלינקע (אויספֿאַרקויפט)
4) פּרץ גראַנאַטשטיין — מיין חרוב שטעטל סאָקאָלאָוו (אויספֿאַרקויפט)
5) ישראל טאַבאַקסבלאַט — חורבן לאָדזש (אויספֿאַרקויפט)
6) זרובבל — בארג חורבן (אויספֿאַרקויפט)
7) אלחנן צייטלין — אין אַ ליטעראַרישער שטוב (אויספֿאַרקויפט)
8) ד"ר ח. שאַשקעס — פּוילן — 1946 (אויספֿאַרקויפט)
9) ז. סעגאַלאָוויטש — טלאַמאַצקע 13 (אויספֿאַרקויפט)
10) מ. נודעלמאַן — געלעכטער דורך טרערן (אויספֿאַרקויפט)
11) ד"ר מאיר באַלאַבאַן — די יידן־שטאָט לובלין (אויספֿאַרקויפט)
12) ישראל אפרת — היימלאָזע יידן (אויספֿאַרקויפט)
13) ד"ר יעקב שאַצקי — אין שאַטן פון עבר (אויספֿאַרקויפט)
14) דוד פלינקער — אַ הויז אויף גזשיבאָוו (אויספֿאַרקויפט)
15) ד"ר הלל זיידמאַן — טאָגבוך פון וואַרשעווער געטא (אויספֿאַרקויפט)
16) זאַמלונג פון דאָקומענטן — קינדער־מאַרטיראַלאָגיע (אויספֿאַרקויפט)
17) חיים גראָדע — פּליטים (אויספֿאַרקויפט)
18) ש. קאַטשערגינסקי — פּאַרטיזאַנער ליד!... (אויספֿאַרקויפט)
19) פרידע זרובבל — נע ונד (אויספֿאַרקויפט)
20) מרדכי שטריגלער — מאַידאַנעק
21) יעקב לעשצינסקי — אויפן ראַנד פון אָפּגרונט (אויספֿאַרקויפט)
22) ז. סעגאַלאָוויטש — געבראַנטע טריט (אויספֿאַרקויפט)
23) אברהם טייטלבוים — וואַרשעווער הייף
24) טאַניא פוקס — אַ וואַנדערונג איבער אָקופּירטע געביטן
25) ש. ל. שניידערמאַן — צווישן שרעק און האָפענונג (אויספֿאַרקויפט)
26) לעאָ פינקלשטיין — מגילת פּוילן (אויספֿאַרקויפט)
27) יאַנאַס טורקאָוו — אַזוי איז עס געווען... (חורבן וואַרשע)
28) ש. איזבאַן — „אומלעגאַלע" יידן שפּאַלטן ימען
29) יעקב פּאַט — הענעך
30) ד"ר י. קערמיש — דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטא

31) שמחה פאליאקיעוויטש — א טאג אין טרעבלינקע
32) מרדכי שטריגלער — אין די פאבריקן פון טויט (אויספארקויפט)
33) אברהם נחתומי — אין שאטן פון דורות
34) יחיאל לערער — מיין היים (אויספארקויפט)
35) יוסף וואלף — ליינענדיק פרצן...
36) צפורה קאצענעלסאן־נאכומאוו — יצחק קאצענעלסאן
37) י. הירשהויט — פינצטערע נעכט אין פאוויאק
38) נחום סאקאלאוו — פערזענלעכקייטן
39) רחל קארן — היים און היימלאזיקייט (לידער)
40) א. אלמי — מאמענטן פון א לעבן
41) מנשה אונגער — פשיסכע און קאצק (אויספארקויפט)
42) מ. בורשטין — איבער די חורבות פון פלוינע
43) מ. קיפניס — הונדערט פאלקס־לידער (אויספארקויפט)
44) ז. סעגאלאוויטש — מיינע זיבן יאר אין תל־אביב (אויספארקויפט)
45) ד"ר ה. שאשקעס — א וועלט וואס איז פארבי... (אויספארקויפט)
46) שלמה וואגא — חורבן טשענסטאכאוו
47) אברהם זאק — יארן אין וואנדער (לידער)
48-49) ש. איזבאן — פאמיליע קארפ (אויספארקויפט)
(פרעמירט דורכן צבי־קעסטל־ליטעראטור־פאנד, מעקסיקע 1950)
50) ד"ר א. מוקדוני — מיינע באגעגענישן (זכרונות)
51) ר. שושנה־קאהאן — אין פייער און פלאמען (אויספארקויפט)
52) י. י. טרונק — די יידישע פראזע אין פוילן
53) יאנאס טורקאוו — אין קאמף פאר לעבן (אויספארקויפט)
54) יצחק פערלאוו — די מענטשן פון „עקזאדוס 1947" (ראמאן)
55) פנחס ביזבערג — שבת־יום־טובדיקע יידן
56-57-58) שלום אש — פעטערבורג — וואַרשע — מאסקווע
59) ד"ר פיליפ פרידמאן — אשוויענטשים
60) ב. ראזען — טלאמאצקע 13
61-62) דוד פלינקער — אין שטורעם (ראמאן)
63) יאנוש קארטשאק — משהלעך, יאסעלעך, ישראליקלעך (אויספארקויפט)
64-65) מרדכי שטריגלער — „ווערק צע" (אויספארקויפט)
(פרעמירט דורכן האפער־לייב ליטעראטור־פאנד ביים יידישן קולטור־קאנגרעס, בוענאס־איירעס, 1951)
66) חיים גראדע — שיין פון פארלאשענע שטערן
67) רבקה קוויאטקאווסקא — פון לאגער אין לאגער
68) יואל מאסטבוים — מיינע שטורמישע יארן (זכרונות)
69) אליהו טראצקי — גלות דיטשלאנד
70) ד"ר י. שאצקי — קולטור־געשיכטע פון דער השכלה (אויספארקויפט)
71) נחמן מייזיל — געווען אמאל א לעבן... (אויספארקויפט)
72) י. י. טרונק — סימכע פלאכטע פון נארקאוו (אויספארקויפט)
(פרעמירט דורכן צבי־קעסטל־פאנד, מעקסיקע, 1951)

73) יהודה עלבערג — אונטער קופערנע הימלען (אויספֿאַרקויפֿט)
(פֿרעמידט דורכן ליטעראַטור־פֿאַנד אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, בוענאָס־אײַרעס, 1951)
74) ד״ר א. מוקדוני — אויסלאַנד
75) זיגמונט טורקאָוו — פֿראַגמענטן פון מײַן לעבן
76) יהושע פֿערלע — יידן פון אַ גאַנץ יאָר
(פֿרעמידט מיט דער פֿרײַ־פֿרעמיע פון יידישן פֿען־קלוב אין פוילן אוּן ליטעראַטור־פֿרעמיע פון „בונד״ אין פוילן, וואַרשע, 1937)
77) יעקב לעשצינסקי — ערב חורבן
78) דניאל טשאַרני — ווילנע
79) ז. סעגאַלאָוויטש — דער לעצטער לאַדזשער ראַמאַן (אויספֿאַרקויפֿט)
80) יזכור־בוך — בעלכאַטאָוו (אויספֿאַרקויפֿט)
81) מ. י. שעליובסקי — אויף אַ פּולער וואָך
82—83) יצחק פֿערלאָוו — דער צוריקגעקומענער (ראַמאַן)
84) יוסף אַקרוטני — דאָס בוך פון די עלנטע
85—86) מרדכי שטריגלער — גורלות (אויספֿאַרקויפֿט)
87) ד״ר יוסף טענענבוים — גאַליציע — מײַן אַלטע היים
88) זלמן שזר — שטערן פֿאַרטאָג (זכרונות)
89) משה דוד גיסער — דאָס געזאַנג פון אַ לעבן (אויספֿאַרקויפֿט)
90) ז. י. אנכי — ר׳ אבא און אַנדערע כתבים
91—92) עמנואל רינגעלבלום — קאַפּיטלען געשיכטע
93) שמעון האַראַנטשיק — אין גערויש פון מאַשינען (ראַמאַן)
94) גרשם באַדער — מיינע זכרונות (קראַקע)
95—96) יאָנאַס טורקאָוו — פֿאַרלאָשענע שטערן (אויספֿאַרקויפֿט)
(פֿרעמידט דורכן צבי קעסטל ליטעראַטור־פֿאַנד, מעקסיקע 1954).
97—98) אַלטער קאַציזנע — שטאַרקע און שוואַכע (ראַמאַן)
99) פּועה ראַקאָווסקי — זכרונות פון אַ יידישער רעוואָלוציאָנערין
100) מאַרק טורקאָוו — די לעצטע פון אַ גרויסן דור (אויספֿאַרקויפֿט)
101) י. הירשהויט — יידישע נאַפּט־מאַגנאַטן
(פֿרעמידט דורכן מרדכי־סטאַליאַר־ליטעראַטור־פֿאַנד, ביי „די אידישע צייטונג״, בוענאָס־אײַרעס, 1955).
102) משה זאַנשיין — יידיש וואַרשע
103) פּ. מינץ (אַלעקסאַנדער) — די געשיכטע פון אַ פאַלשער אילוזיע
104) י. י. טרונק — די וועלט איז פול מיט נסים (ראַמאַן)
105־106־107) מיכאל באַרוויטש — אַרישע פאַפּירן
(פֿרעמידט דורכן ניימאַן־פֿאַנד, פּאַריז, 1958).
108—109) מרדכי שטריגלער — געאַרעמט מיטן ווינט (ראַמאַן)
110—111) ד״ר א. מוקדוני — וואַרשע און לאַדזש
(פֿרעמידט דורכן האַפּער־לייב ליטעראַטור־פֿאַנד, ניו־יאָרק, 1956).
112) ברוך האַגער — מלכות חסידות
(פֿרעמידט דורכן מרדכי־סטאַליאַר־ליטעראַטור־פֿאַנד, בוענאָס־אײַרעס, 1956).
113) ב. שעפּנער — נאָוואַליפּיע 7 (אויספֿאַרקויפֿט)

114) פּנחס שטיינוואָקס — יִדן צום געדענקען
115) ק. צעטניק — דאָס הויז פון ליאַלקעס (אויספֿאַרקויפֿט)
116) מאָקס ווײַנרײַך — פון ביידע זײַטן פּלויט
117) אליעזר וויזל — און די וועלט האָט געשווּיגן
118) ש. בערלינסקי — ירושה
(פֿרעמירט דורכן ייִדישן קולטור־קאָנגרעס, ניו־יאָרק, 1957)
119) ד״ר יוסף טענענבוים — צווישן מלחמה און שלום
120) יוסף אָקרוטני — סוף קאַפּיטל
121) זיגמונט טורקאָוו — טעאַטער־זכרונות פון אַ שטורמישער צײַט
122) בער י. ראָזען — פֿאַרטרעטן
123) אברהם טענענבוים־ארזי — לאָדזש און אירע יִדן
124—125) משה קאַגאַנאָוויטש — די מלחמה פון ייִדישע פֿאַרטיזאַנען
126—127) אברהם זאָק — קנעכט זענען מיר געווען
(פֿרעמירט דורך דער בּאַריס סוראָוויטש־פֿרעמיע, ניו־יאָרק, 1957)
128) יעקב גלאַטשטיין — וועָן יאָש איז געפֿאָרן
129—130) דוד פֿלינקער — נײַע צײַטן (ראָמאַן)
(פֿרעמירט דורך דער מרדכי סטאָליאַר־פֿרעמיע, בוענאָס־איירעס, 1958)
131) משה יודל שעליובסקי — אין דער וועלט אַריין
(פֿרעמירט דורך דער האָפּער־לייב־פֿרעמיע, ניו־יאָרק, 1958)
132) ד״ר יצחק שוואַרצבאַרט — צווישן ביידע וועלט־מלחמות
133) לאָן לענעמאַן — דער חשבון בלייבט אָפן
134) שלמה פֿראַנק — טאָג־בוך פון לאָדזשער געטאָ
135) מ. באַקאַלטשוק — זכרונות פון אַ ייִדישן פֿאַרטיזאַן
136) פּנחס וועלנער — אין יענע טעג
137) אלימלך ראַק — זכרונות פון אַ ייִדישן האַנטווערקער־טוער
138) הירש אַבראַמאָוויטש — פֿאַרשווּנדענע געשטאַלטן
(פֿרעמירט דורכן צבי־קעסטל־פֿאָנד, מעקסיקע 1959)
139) ב. טערקעל — צווישן שאַקאַלן
140) י. ל. וואַלמאַן — פּוילישע ייִדן (ראָמאַן)
141—142) נ. שמן — דאָס געזאַנג פון חסידות (אויספֿאַרקויפֿט)
143—144) צבי כהן — שטורמישע דורות (ראָמאַן)
145) יאָנאַס טורקאָוו — נאָך דער באַפֿרייאונג
146) העלענא שערעשעווסקא — צווישן צלם און מזוזה (אויספֿאַרקויפֿט)
147) פּנחס שטיינוואָקס — ייִדישע מאַמעס צום געדענקען
148) וואָלף מערקור — די וועלט איז כעלעם (אויספֿאַרקויפֿט)
149) ראובן בן־שם — פּוילן ברענט...
150) יצחק טורקאָוו־גרודבערג — פּנימער און מאַסקעס
151) שלמה פֿריזאַמענט — בראָדער זינגער
152) דוד לעדערמאַן — פון יענער זײַט פֿאַרהאַנג (אויספֿאַרקויפֿט)

153) שיינע־מרים בראַדערזאָן — מיין ליידנס־וועג מיט משה בראַדערזאָן
154) פּאָלאַ אַפּענשלאַק — יאַנוש קאָרטשאַק
155) שלמה ברויינסקי — מענטשן פון זשעלעכאָוו
156) זיגמונט טורקאָוו — די איבערגעריסענע תקופה
157־158) אינזש׳ דוד דאַווידאָוויטש — קונסט־געשיכטע פון שולן אין פוילן
159) א. אַלמי — זאַמלבוך
160) ד״ר יצחק לעווין — יידן אין אַלטן פוילן
161) מלך ראַוויטש — דאָס מעשה־בוך פון מיין לעבן
162) ישראל עמיאָט — פאַרדעקטע שפיגלען
163־164) הערשל ה. ווײַנרויך — קאָמיסאַרן (ראָמאַן)
165) ישעיה טרונק — געשטאַלטן און געשעענישן

עס גרייט זיך צום דרוק:

אברהם זאק — אין אָנהייב פון אַ פרילינג
נינאַ טענענבוים — מרדכי טענענבוים־טאַמאַראָף
נ. קאַנטאָראָוויטש — פאַרשוווּנדענע ישובים
ד״ר ל. ווולמאַן — יידישע דאָקטוירים אין פוילן
יעקב צינעמאַן — די שטאָט ביים טייך סאָן
ב. טערקעל — די זון פאַרגייט ביים אמור

פּרעסע־שטימען וועגן דער ביכער־סעריע

דאָס פּוילישע יידנטום

י. אַקרוטני שרייבט וועגן ד״ר יצחק לעווינס בוך „יידן אין אַלטן פּוילן״ („די אידישע צייטונג״, בועאַנאָס־אירעס, דעם 6טן מאַי 1962):

— 1 —

דער אויפקום פון די ערשטע יידישע ישובים אין פּוילן איז פאַרשפּונען מיט לעגענדע. שוין צום סוף פון אַכטן יאָרהונדערט האָבן יידישע וואַנדער־סוחרים, וואָס האָבן געפּירט אַ האַנדל צווישן אַזיע און אייראָפּע אָנגעשפּאַרט צו די ברעגעס פון דער ווייסל און וואַרשע. זינט דעמאָלט דאַטירט זיך יידנס באַווינשאַפט אויף פּוילנס ערד. צומאָל האָבן אויך כוזרישע יידן פאַרבלאָנדזשעט קיין פּוילן, אגב, אַ פאַלקס־לעגענדע דערציילט אַז אין 8טן יאָרהונדערט האָבן די פּאָליאַקן נישט געקענט דורכקומען צווישן זיך מכוח דעם, ווער עס זאָל אויסגעקליבן ווערן פאַרן נייעם פירשט — נאָכן טויט פון פירשט פּאָפּיעל. בייַ די חכמי־כאם איז דעמאָלט געבליבן, אַז צומאָרגנס נאָך דער פאַרזאַמלונג אין קרושעוויץ זאָל מען אין דער פרי אַרויסגיין אויפן וועג און דער ערשטער וואָס וועט אריינקומען אין שטאָט וועט ווערן דער פירשט. איז גראָד אָנגעקומען דער יונד אברהם פראָכאָווניק (דער העכדלער פון שיספּולוווער, וואָס איז אין יענער צייט נאָך נישט געווען אויסגעפונען) און אים האָט מען פראָקלאַמירט פאַרן פירשט. דער יונד האָט אָבער מוחל געווען דעם גרויסן כבוד. ער איז באַשטאַנען דערויף אַז פאַרן פירשט פון פוילן זאָל מען באַשטימען דעם קלוגן פּאָליאַק פּיאַסט, ווילכער איז געווארן דער שטאַמפאָטער פון דער פּיאַסט־דינאַסטיע.

אַן אַנדער פאָלקס־מסורה גיט איבער אַז צום סוף פון 11טן י״ה האָבן יידישע שלוחים פון דייטשלאַנד זיך געווענדט צום פּוילישן פירשט לעשעק מיט דער בקשה אַז ער זאָל אַרײַנלאָזן יידן קיין פוילן. לעשעק האָט זיך צוערשט נאָכגעפרעגט וועגן דעם מהות פון דער יידישער רעליגיע און האָט דערנאָך געגעבן זיין הסכם. דעמאָלט האָבן יידן אָנגעהויבן קומען מאַסנווייז פון דייטשלאַנד קיין פוילן, ווו זיי האָבן דעמאָלט אויך באַקומען ספּעציעלע פריווילעגיעס. אָבער די געשיכטע־שרייבערס וואַרפן אָפּ דאָס רוב לעגענדעס. זיי זענען זיך סומך נאָר אויף דאָקומענטן און אויף אַלטע כראָניקעס. וועדליק דובנאָוון האָבן יידן זיך באַזעצט אין פוילן ערשט צום סוף פון 9טן י״ה. זיי זענען געקומען פון דייטשלאַנד און בעמעץ. בעמעץ האָט דעמאָלט געהערט צו די הויפּטמערק פון סלאַווישן שקלאַפן־האַנדל.

דער אַריינקום פון יידן קיין פוילן רעכנט זיך בעיקר זינט נאָך דעם ערשטן קרייצצוג (אין יאָר 1096), וועלן יידן אין מיטל־אייראָפּע האָבן מוראדיק געליטן פון גויישן ערבּרב, וואָס איז אַרגאַניזירט געוואָרן ווי אַן אַוו־ערופענע פאָלקס־אַרמיי אויף צו ראַבענען און פאַרגיסן יידיש בלוט.

די שוידערלעכע פאַגראָמען פון מאַינץ, שפּייער און ווארמס זענען אומפאַרגעסלעך אין דעם היסטאָרישן יידישן זכרון. וועגן זיי זענען פאַרפאַסט געוואָרן מערערע כראָני־

קעס פון עדי־ראיה. כדי נישט אַריינצופאַלן אין די מערדערישע לאַפּעס פון די קרייצ־פאָרערס וואָס האָבן געצוווּנגען יידן צו שמד, האָבן יידן ליבערשט מקדש־השם געווען און זענען אויסגעגאַנגען אין גרויסע יסורים. אַנדערע האָבן זיך מאַסנווייז אַליין אויסגעשאַכטן. מענער האָבן געקוילעט זייע־רע פרויען און קינדער, מאַמעס האָבן גע־שאַכטן זייערע געליבטע קינדער. דער רב פון מאַינץ, רבי יצחק בן משה, איינגעהילט אין טלית האָט אויסגעשטרעקט זיין האַלדז און אים האָט מען דעם ערשטן אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ, און די איבעריקע זענען געבליבן זיצן גרייט צו טאָן דעם רצון פון זייער באַשע־פער, אַבי זיך נישט צו שמדן. מאַסן יידן האָבן בגוואַלד זיך געשמדט אין מעץ. אין רעגנסבורג איז די גאַנצע קהילה אָפּגעשמדט געווארן אויף אַ מוראדיקן אופן: די קרייצ־פאָרערס און די שטאָטלייט האָבן אַריינגע־טריבן די יידן אין טייך דונאַי, אַוועקגעלייגט אַ צלם אויפן וואַסער און אַלעמען איינגע־טונקט אין טייך.

די צעווילדעוועטע האַרדעס האָבן געבושע־וועט אין די געגנטן פון די טייכן רהיין און דונאַי במשך גאַנצע דריי חדשים מאַי, יוני און יולי 1096. קיין בעמען האָבן זיי זיך אַריינגעריסן וועו דער פירשט ווראַטיסלאַוו דער צווייטער האָט מלחמה געהאַלטן מיט פוילן. די יידן פון פראָג האָט מען געצוווּנ־גען צו שמד, אַנדערע האָט מען דערהרגעט. אָפּקלאַנגען פון די דאָזיקע קריסטלעכע רצי־חות זענען געבליבן ביי אונדז אין אַ סך קינות און סליחות.

זינט יענע גרויליקע געשעענישן אין דייטשלאַנד, בעמען, פראַנקרייך האָבן יידן אָנגעהויבן זיך ראַטעווען קיין פוילן, וווּ זיי האָבן געמומען אויפשטעלן ישובים אין ווע־לכע ס׳האָט זיך איינגעווארצלט דער באַזונ־דערער פויליש־יידישער לעבנס־שטייגער, וואָס איז שוין באַשריבן און געלויבט אין צאָל־רייכע ביכער פון יידישע און נישט־יידישע מחברים.

— 2 —

אַזאַ ווערק, וואָס פירט אונדז אַריין אי־נעם לעבנס־פיר פון יידן אין אַלטן פוילן, געהערט דער פּען פון דעם פאַרדינסטפולן פאָרשער ד״ר יצחק לעווין. אַליין אַ פוילי־שער יוד מיט שטאַרקן אינטערעס פאַר גע־שיכטע פון זיין פאָלק אויף פוילישער ערד, האָט ד״ר יצחק לעווין שוין אָנגעשריבן אין יידיש, פויליש און ענגליש אַ רייַ שטודיעס, וואָס האָבן דערגרייכט די אויפמערקזאַמקייט מצד געשיכטלערס און פאָרשערס פון אונ־דזער נאָענטן און ווייטן עבר. בעיקר אינ־טערעסירט דעם אָנגערופענעם היסטאָריקער דאָס שטייגערישע אין יידישן לעבן פון די פאַרגאַנגענע דורות. זיין נייסט בוך רופט ער טאַקע אָן: „יידן אין אַלטן פוילן״ און איז אַרויסגעגעבן געווארן פון בועאַם־אייר־רעסער פאַרלאָג „דאָס פויליש יידנטום״, וואָס ווערט אָנגעפירט פון מאַרק טורקאָוו (רעדאַקטאָר) און אברהם מיטלבערג (אַדמי־ניסטראַטיווע לייטונג).

שוין דער אויבנאויפיקער אינהאַלט פון ד״ר לעווינס בוך גיט אַ באַגריף וועגן זיין נייעם פאַרמעסט צו געבן פאַרכאַפּנדיקע ביל־דער פון אַמאָליקן יידישן לעבן, געשיל־דערט אויפן סמך פון געשיכטלעכע אויטע־טישע דאָקומענטן. יאָ, די באַזונדערע קאָ־פּיטלען פון דעם בוך זענען געשריבן אין אַזאַ לייכטן יידיש און אין אַ פאָרם אַז יעדער עפּיזאָד לייענט זיך ווי אַן אינטערעסאַנטע דערציילונג. און יעדע דערציילונג איז דורכ־אויסיקע געשיכטע, געבויט אויף דער באַזע פון מאַטעריאַלן וואָס לאָזן זיך נישט אָפּלייקענען, הגם דער סיפור פון זיי איז אָפט־מאָל שפּאַנענדיק.

אין דער שטודיע „יצחק אַבראַמאָוויטש

פון לעמבערג און בת־שבע פון ווין" פירט אַרויס דער מחבר די געשטאַלט פון דעם גאון מהר"ם מלובלין, וואָס האָט פאַר אַ שטיק צייט פאַרגומען דאָס כסא רבנות פון לעמבערג. אויפן פאַן פון אַ גט־סכסוך צווישן דעם אָנגעזעענעם לעמבערגער תושב ר' אברהם וואָלפש, וואָס איז געווען אַ שווּאָגער פון ר' מאיר בן גדליה (מהר"ם) און דעם ויגער גרויסן גביר ר' שמואל־פייוויש, וואָקסט אויס אין זיין גייסטיקער גרויס דער מהר"ם — אַנטקעגן אַנדערע באַרימטע לומדישע חריפים, דעם בעל „מאירת עיגים", רבי יהושע־פאַלק כהן און ר' מנוח העגדעל, אַ צדיק וואָס האָט מחבר געווען אַ פּירוש אויפן „חובות הלבבות". עס האָט זיך נעמלעך גענדלט ווען אַ „גט על תנאי" וואָס דער ויגער גביר האָט אַרויסבאַקומען פון זיין יונגן לעמבערגער איידעם, וואָס איז שווער קראַנק געוואָרן אין ווין און ס'איז געווען אַ ככנה אַז ער וועט שטאַרבן. היות דאָס פאַרפאַלק האָט נאָך נישט געהאַט קיין קינדער, איז כלומרשט געווען אַ מורא אַז דער ברוידער פון „שכיב מרע" וועט נאָכדעם נישט וועלן געבן קיין חליצה דער יונגער אלמנה. די דערמאָנטע צוויי באַווּסטע לעמבערגער לומדים זענען גראָד געווען אין ווין, איז דעם פאַטער פון דעם יונגן וויבל געלונגען זיי צו געווינען פאַרן פּלאַן אַרויסצוקריגן פון קראַנקן יונגמאַן אַ גט על תנאי. די צוויי רבנים האָבן צוגערעדט דעם חולה און ער האָט מסכים געווען צו געבן דעם גט. די לעמבערגער רבנים האָבן מקבל קנין געווען מיט ר' שמואל־פייוויש און זיין פרוי. מ'האָט גערופן צוויי עדות און דער גביר האָט דער־קלערט פאַר זיי אַז אויב זיין ביז איצטיקער איידעם וועט געזונט ווערן, וועט במשך פון דרייסיק טעג געפראַווען ווערן אַ נייע חתונה צווישן אים און זיין ווייב בת־שבע. דער צד וואָס וועט חרטה האָבן, וועט אַריינפאַלן אין אַ שווערן חרם און מוזן באַצאָלן אַ קנס פון צוויי טויזנט גילדן. דעמאָלט האָט מען אויסגעשריבן דעם גט און אַלע האָבן זיך געחתמעט. מ'דאַרף נאָך צוגעבן, אַז די רבנים האָבן געזאָגט דעם שכיב מרע אַז „אַמאָליקע צייטן" פלעגט מען אין אַזאַ פאַל געבן אַ גט על תנאי, „איצט האָט דאָס שוין אויפגעהערט. אַ שכיב מרע גיט איצט זיין ווייב אַ גט אָן באַוואָרענישן, מען פאַרבינדט זיך אַבער דורך אַ חרם און מען וואַרפט זיך אונטער אַ געלט־קנס, אַז נאָך דעם... וועט מען נאָכאַמאָל חתונה האָבן".

דער סוף איז געווען אַ שוינדל... דער יונגערמאַן איז געזונט געוואָרן, ער איז באַשטאַנען אויף אַ חתונה מיט זיין ווייבל בת־שבע, אלא איר משפחה האָט אים אויסגעלאַכט. ער איז נאָך אַזוי פאַרטומלט געוואָרן, אַז ער האָט געמוזט צוריקגעבן דעם שווער דאָס הויז וואָס מ'האָט אים געטילוקט אין נדן; דערצו האָט אים נאָך געדראָעט צו מוזן צאָלן דעם ווייבלס צד אַ גרויסן קנס — אַלץ אין הסכם מיט אַ כתב וואָס מ'האָט ביי אים אויסגענארט אין דער אויסזיכט ווידעראַמאָל חתונה צו האָבן מיט זיין בת־שבע. און געשלאָגן האָט מען דעם יונגמאַן אויך אויפן סמך פון דעם גט, וואָס איז געווען אַ גט אָן באַוואָרענישן.

די צדדים האָבן זיך פאַרמאָסטן אין אַ גערגל. דער יונגערמאַן האָט געמאַנט זיין ווייב און דער שווער האָט אים אָפּגעשטויסן מיטן גט, ווייל ער האָט שוין געפינען אָן אַנדערן מאָן פאַר זיין טאָכטער. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאָך אַרום דעם גט. דער פעטער פונעם אָפּגענארטן יונגמאַן, דער מהר"ם, האָט אויסגעפונען אַז על פּי דין איז דער גט נישט קיין גט. בת־שבע איז דאָס ווייב פון ר' ישראל־יצחק וואָלפש און ס'קען גארנישט זיין קיין רייד וועגן אַ נייער

חתונה. ס׳איז דערגאַנגען אַזוי וויַיט אַז דער וועד ארבע ארצות אין יאַראָסלאַוו האָט אין אלול שע״א (1611) זיך באַשעפטיקט מיטן „וינער גט״. דער לעמבערגער רב ר׳ מאיר בן גדליה האָט געזוכט איבערצוצייגן די פאַרזאַמלטע רבנים אין דער עוולה וואָס מ׳איז באַגאַנגען מיט דעם גט, אָבער ר׳ יהושע פאלק כהן, וואָס האָט מסדר־געווען דעם גט, האָט אויך נישט געשווּיגן. ער האָט פאַרזיכערט אַז דער גט איז געווען כדת וכדין. היות בײדע שטרייטנדיקע גדולים זענען געווען זייער אָנגעזען, איז געוואָרן אַ טומל אַרום דער זאַך. צו דער אויפרעגונג האָט מיטגעווירקט דער קלאַנג וואָס די מקורבים פון לעמבערגער רב האָבן פאַרשפרייט אַז יצחקן, דעם געקריוודעטן יונגנמאַן, האָט מען אין ווין אומיסטן פאַרסמט, כדי דאָקטוירים זאָלן קענען דערקלערן אַז זיין מצב אין אַ סכנהדיקער. דער חולה וועט נישט אויס־האַלטן. דער גט איז בכן אַ נויטוועגדיקייט. די רבנים פון גרויס־פּוילן, קליין־פּוילן, רוס־לאַנד און וואָלין האָבן געמוזט אויסהערן ר׳ יהושע פאַלק כהנס געשרייען אַז ס׳איז שקר די שמועה בכן מ׳האָט אים אומיסטן קראַנק געמאַכט דעם יונגנמאַן, אַז מ׳האָט אונטער־געשטעלט די דאָקטוירים וואָס האָבן געזאָגט אַז דער קראַנקער איז געפערלעך; דער שכיב מרע האָט גוטוויליק געגעבן דעם גט און מ׳זאָל פון אים און זיין חבר ר׳ הענדעל, וואָס צוזאַמען האָבן זיי מסדר־געווען דעם גט, אַראָפּנעמען דעם חשד.

אויפן יאַראָסלאַווער יריד האָט מען פון אויסנווייניק ציטירט די גמרות (ווייל אין דעם ישוב איז דעמאָלט נישט געווען קיין אייגציקער ספר) און ס׳איז לסוף געבליבן אַזוי, וי ר׳ יהושע פאַלק האָט עס אויסגע־טייטשט. דער גט הייסט עס, איז גט. דעם פכק פון וועד ארבע ארצות האָט מחבר גע־ווען דער פאָדהייצער רב ר׳ בנימין אהרן סאלניק, אָבער ר׳ מאיר בן גדליה האָט דעם פסק אָפּגעפרעגט. ער האָט, פאַרקערט, דער־ווײַז אַז דער גט איז פסול על פּי דין. זיין תשובה האָט ער מייסטערהאַפט באַגרינדעט אויף אַ גמרא אין „בבא מציעא״ דף ס״ה, ער האָט זיך אַוועקגעלאָזן אין אַ טיפן פּיל־פּול וועגן דעם באַגריף פון דעם „תנאי כפול״. ער פאַררופט זיך אויף מערערע מקורים און צעקלאַפּט די הנחה פון דעם צד שכנגד וואָס האָט דווקא געוואָלט כשרן דעם גט וועלכער האָט אַרויסגערופן אַ בהלה צווישן די גדולי התורה. די תשובה פון מהר״ם איז פונאַנדער־געשיקט געוואָרן צו די רבנים פון דער מדינה און „דאָס גרויסע פייער פון מחלוקת האָט זיך באַלד מוראדיק צעפלאַקערט״.

די וויטערדיקע פּרטים פון דעם תורה־שטרייט וואָלטן אונדז צו וויַיט פאַרפירט. גענוג צו זאָגן אַז די שאַרפסטע קעפּ צווישן יידן זענען אַריינגעצויגן געוואָרן אין דעם ענין. אַזוי האָט ר׳ יואל סירקעש, דער ב״ח זיך געשטעלט אויף דער זייט פון ר׳ יהושע פאַלק און אויף דער זייט פון ר׳ מאיר בן גדליה האָט זיך אייזן־פעסט אַוועקגעשטעלט אַזאַ גאון ווי ר׳ מרדכי יפה, דער מחבר פון די „לבושים״, דערמאָלט רב פון פוזין.

ר׳ מרדכי יפה האָט מיט זיין אויטאָריטעט באַקרעפטיקט די אויספירן פון מהר״ם, ער האָט געפסלט דעם אָנגערופענעם גט, אָבער — דער לעמבערגער רב האָט דאָך פאַרשפּילט. דער ווען ארבע ארצות האָט נאָכאַמאָל באַ־שטעטיקט די גילטיקייט פון גט. דער מהר״ם האָט „פאַרשפּילט נישט נאָר דעם דין פון אַ גט שכיב מרע״ — זאָגט דער היסטאָריקער — „ער האָט אויך פאַרלוירן דאָס לעמבער־גער רבנות״. אַן אַלטע פאַרצייכענונג אין אַ פּנקס זאָגט אַז „ס׳איז אָנגעקומען אַ שריפט פון קעניג אַז מהר״ם מוז פאַרלאָזן לעמ־בערג״. „דאָס האָט געזאָלט זיין דער סוף פון זיין מחלוקת מיט ר׳ אברהם שרענצל רא־

פֿאָפֿאַרט", פּירט אויס ד"ר לעווין. ער טייטלט אָן אויפן לעמבערגער תקיף, וועלכער איז געווען באַליידיקט פון דעם שטאָטישן רב. דער היסטאָריקער גיט צו אַז דער מהר"ם איז געשטאַרבן צום יאָר נאָך דעם לעצטן באַשלוס פון „וועד" וועגן וויגער גט און אַז זיין פּטירה איז פֿאַרגעקומען בייַ מיסטעריע־וע אומשטענדן. אַפּילו זיין קבר איז פֿאַר־שווונדן.

מיר האָבן זיך אומיסטן אָפּגעשטעלט אויף דער גרעסטער שטודיע פון ד"ר לעווינס נייַעם בוך, מחמת די דאָזיקע אָפּהאַנדלונג איז כאַראַקטעריסטיש פֿאַר אַלע אַנדערע עסייען אין דעם דאָזיקן באַנד. מיט ממש בעלעטריסטישער גענויטשאַפּט צייכנט דער געשיכטע־שרייבער די געשטאַלטן, וועלכע ער פירט אַרויס; ער שילדערט מיט טעמפּע־ראַמענט די געגעבענע סביבה און די גע־שיכטלעך־סאָציאַלע באַדינגונגען, אין וועלכע עס וויקלען זיך אויס די באַזונדערע עפּי־זאָדן. און אַלע זענען זיי אָנגעשריבן מיט אַ ווּאַרעמער פֿאַלקסטימלעכער שפּראַך. דער־פֿאַר לייענט זיך מיט שפּאַנונג די עסיי „ווי אַ רייכער גוי איז אַמאָל געוואָרן אַ סוחר מיט אתרוגים". ס'איז אויך אַ מעשה פון 17טן י"ה אין פוילן, וועו יִדישע קהילות זענען געווען אייַנגעבאַדן אין חובות און אין גוואַלדיקע הוצאות, וואָס זענען געווען פֿאַר־בונדן מיט אַרויסהעלפן די ניצול געוואָרענע קרבנות פון באָגדאַן כמעלניצקיס באַנדעס. די קהילות זענען געבליבן בייַ גרויסע בוד־זשעטן און מיט לייַדיקע קאַסעס; זיי האָבן זיך געמוזט באַרגן געלט בייַ גלחים, בייַ רייכע פֿריצים און בייַ גויישע סוחרים אויף די מערק, און יענע האָבן געשונדן די הויט, געמוען שוערע צינזן און אויף די צינזן זענען אָנגעוואַקסן נייַע צינזן. ס'געווען אַ מעשה אָן אַן עק. די הויפּט־קאַסע איז געווען בייַם „וועד ארבע ארצות" און דער וועד האָט זיך פֿאַרחובט בייַם ברעסלער סוחר קריס־טאָף אויף אַ גרויסער סומע און פון אים גישט געקענט אַרויסקריכן. עס איז געקו־מען דערצו אַז דער מלך של חכמ פון פוילן, יאָן סאָבייסקי האָט געמוזט בעטן אייַנזעץ־גיש פֿאַר זייַנע יִידן. מען האָט אַפּעלירט צום שטאָט־ראַט פון דער שלעזישער שטאָט ברעסלע אַז מ'זאָל פּועלן רחמים בייַ זייער סוחר קריסטאָף. ס'גישט געווען קיין לייכ־טער עסק. געשיקט פּעטיציעס, שלוחים און סוף־כל־סוף איז מען געפֿאַלן אויף אַ המצאה צו געפינען אַ קוואַל פון הכנסה אויף צו דעקן דעם פֿאַרלאָזעם חוב:

אַ מסחר מיט אתרוגים. דער וועד ארבע ארצות האָט אין געשטאָלט פון זייַנע פֿאַר־טרעטערס, יִידן פון לעמבערג, פּוזין, קראָ־טאָשין און פּינטשעוו געשלאָסן אַן אָפּמאַך מיט זיין דייטשן מאַיסטעטס קאָמערייַ, אַרייַנצופירן קיין פּוילן אתרוגים און דער טראַקטאַט זאָל גיין אויסשליסלעך דורך ברעסלע. מיט דעם אָפּצאָל פֿאַר די אתרוגים וועלן זיך באַגינסטיקן אי זיין מאַיסטעטס דער דייטשישער קעניג און אי די יִידן, ד"ה דער „וועד ארבע ארצות". אין שותפות צו די יִידן האָט מען אַרייַנגענומען דעם דייטש קריסטאָף, פֿאַר אַ שותף צום אתרוגים־מא־נאָפּאָל; דער צווייטער צד איז געווען דער בענדינער ייִד הערשל־בנימין. ס'איז געווען אַן אָפּמאַך אויף 20 יאָר. דער בענדינער קאָנ־צעסיאָנער האָט דעם וועד געגעבן אַ געוויסן אָפּצאָל פֿאַר דער רעכט צום אימפּאָרטירן די אתרוגים און זיין אַ שותף אויף 50 פּראָ־צענט. אָבער די אתרוגים האָט באַפֿאָרפט ברענגען קיין ברעסלע דער גוי קריסטאָף.

אין 1693 האָט דער דייטש געבראַכט פון ענגאַ אַ גרויסן טראַנספּאָרט אתרוגים, אָבער עס איז מיט זיי געשען אַן אומגליק: אַלע פּיטומס זענען אָפּגעברראַכן געוואָרן אין וועג, און דער מסחר איז דורכגעפֿאַלן. האָט דער

בענדינער יידּ הערשל־בנימין געמוזט באַ־
צאָלן, לויט דעם אָפמאַך, אַ מטמון געלט,
און האָט ער נישט געהאַט קיין מזומנים,
האָט הערשל־בנימין געגעבן דעם גוי אַ מש־
כון פון 1400 פּערל אויף 4 שנירלעך און
נאָך אַ וועקסל אויף 194 רייכס טאָלער.

אַריינגעקראָכן אין מסחר האָט דער ערל
געמוזט ברענגען אויך „מירטן אונד פּאַלמען"
(הדסים און לולבים), וויל דערפון איז גע־
וען אָפהענגיק דאָס צאָלן די ראַטע, וועלכע
דער וועד ארבע ארצות האָט זיך מתחייב
געווען ביי קריסטאָפן. אַזוי איז עס געגאַ־
נען — „דער גוי האָט זיך כסדר מיט דעם
געמוטשעט, — זאָגט דער היסטאָריקער אין
זיין זאָפטיקן יידיש — ביז דער ענין את־
רוגים איז געוואָרן אַן אָפּיציעלער ענין פאַר
דעקרעטן פון פּוילישע מלכים". הכלל, „פּי־
קאַנטע", טראַגישע יידישע היסטאָריע.

מיט נישט וויניקער אינטערעס לייענען
זיך אויך די אַרבעטן „ווי ר' חיים כהן ראַפּא־
פּאָרט האָט זיך געלאָדן מיט לעמבערגער קהל
וועגן זיין געהאַלט", „אַ סדרה קהילה־וואַלן
אין לעמבערג אין 18טן י"ה", „אַ קאַפּיטל
יידישע שתדלנות אין אַלטן פּוילן" א"א. אי־
נטעריסאַנטע פּירוד אין יידישן ציבור־
לעבן, דער שפּלעער רעכטלעכער מצב פון די
יידן אין פּוילן, די תקיפות פון גבירים און
עם־הארצים, די פּאָזיציע פון שתדלן וואָס
האָט פאַרטראָטן די יידישע פּאָליטיק און די
יידישע „דיפּלאָמאַטיע" אַנטקעגן דעם פאַר־
ריסענעם פּוילישן און רוסישן מאַכטהאָבער
אין דער וויסל־מדינה. מיט זאַכקענטעניש
און ווינשאָפטלעכער פּרעציזקייט זענען דאָס
גלייכן געשילדערט די געשטאַלטן פון יידישן
געלערנטן, אַסטראָנאָם און היסטאָריקער ר'
דוד גאַנז (געלעבט אין 16טן י"ה) און פון
ר' חיים אלעזר וואַקס, דעם בעל „נפש חיה",
אַ ספר פון גרויסן פּירסום. מיט ליריש־ער
וויכקייט, הגם אויך מיט נישט וויניקער
בקיאות אין היסטאָרישן מאַטעריאַל, איז גע־
שריבן דער עטיוד „ר' מרדכי יפה און זיין
מצבה אין פּוזן".

יצחק לעווינס „יידן אין אַלטן פּוילן" איז
אַזאַ יידיש ווערק וואָס לפּי זיין תוכן איז
עס מיט ליבשאַפט פאַרקוקט צו דער יידי־
שער פאַראַנגענהייט פון דעם פּוילן, וואָס
איז אין איר ממשות שוין פאַרשניטן פאַר
דער צוקונפט.

ס'איז טראַגיש: בעת דער שקיעה פון
ישוב־פּוילן, ווי מיר האַלטן איצט נאָך די־
גזירות־היטלער וסטאַלין ימ"ש — קערן מיר
זיך אום נאָסטאַלגיש צו די פּריע אָנהייבן
פון אונדזער התישבות אויף אָט־דער סלאַ־
ווישער ערד. מיט וויטיק און מיט בענק־
שאַפט דערמאָנען מיר זיך אַן די גילגולים
וואָס דעם גרויסן יידן־צענטער איז באַשערט
געוואָרן אויף די ברעגעס פון דער וויסל,
פון דער וואַרטע, דער בזורע און דער פּילי־
צע און מיר פילן אַ האַרציקע דאַנקשאַפט
צו יעדן וואָס ברענגט אונדז גייסטיק צוריק
צו די ליכטער, וועלכע האָבן אויפגעשיינט
אַפילו אין יענע טריבקייטן. אויך ד"ר יצחק
לעווינס געשיכטלעכע צייכענונגען גרייכן צו
דער דאָזיקער באַשטימונג. כאָטש עס זענען
פאַראַן אַ סך פּינצטערע פלעקן אויף די
פלאַכן, וואָס ער האָט פונאַנדערגעשפּרייט,
בלענדן אַבער אַרויס צו אונדז יענע אייד־
לע שיינקייטן וואָס זענען אויפגעגאַנגען און
געדייעט צווישן יידן אין דעם אַמאָליקן פּוילן.

COLECCION

"EL JUDAISMO POLACO"

DIRECTOR:

MARC TURKOW

DIRECCION ADMINISTRATIVA:

ABRAHAM MITELBERG

Volumen 165

Copyright by

I. TRUNK, New York

Hecho el depósito que marca la Ley

The publication of this volume was made possible by a grant from the Cultural Fund of the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINA

Este libro se terminó de imprimir en el mes de septiembre de 1961, en los Tall. Gráf. JULIO KAUFMAN S.R.L., Corrientes 1976, Buenos Aires.

I. TRUNK

Figuras y Acontecimientos

ENSAYOS HISTORICOS

Editado por la

Unión Central Israelita Polaca en la Argentina

Buenos Aires, 1962